

İBİŞOV SALMAN ƏRZUMAN OĞLU

**QUBA XANLIĞI: ƏHALİ TARİXİ
VƏ AZADLIQ MÜCADİLƏSİ**

Bakı - "Elm" - 2012

Elmi redaktor:

ŞAHİN FƏRZƏLİYEV (ŞAHİN FAZİL) - tarix elmləri doktoru,
professor

Rəyçilər:

ELMİRA SÜLEYMANOVA - tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
RƏSUL HÜSEYNLİ - tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
ELCİN QARAYEV - tarix üzrə fəlsəfə doktoru
TAHİR CƏFİYEV - tarix üzrə fəlsəfə doktoru
RAMİL NİFTƏLİYEV - tarix üzrə fəlsəfə doktoru

Salman İbişov. Quba xanlığı: əhali tarixi və azadlıq mücadiləsi.

Bakı, "Elm", 2012, 336 səh.

ISBN   978-9952-453-43-0

**Kitabın işiq üzü görməsində mənə mənəvi və maddi dəstək olmuş
tələbə yoldaşım Saadəhməd Quliyevə dərin təşəkkürümü bildirirəm.**

**0503020907
655(07)-2012**

© *İbişov S.Ə.*

ANNOTASIYA

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru Salman İbişovun oxuculara təqdim olunan "Quba xanlığı: əhali tarixi və azadlıq mücadiləsi" adlı monoqrafiyası tariximizin ən mürəkkəb və ibrət dərsi alınacaq mərhələlərindən biri sayılan (xanlıqlar dövrü) XVIII əsrin II yarısı - XIX əsrin əvvəllərinə həsr edilmişdir. Kitabda tarixi demoqrafiya problemləri, Quba xanlığının siyasi tarixi və Şeyxəli xanın azadlıq mübarizəsi ilkin mənbələr əsasında kompleks tədqiqata cəlb olunmuşdur. Təqdim olunan monoqrafiyada ilk öncə Quba xanlığının əhali tarixi mövcud qaynaqlar əsasında tədqiq olunmuşdur. Əsərdə Quba xanlığı əhalisinin, o cümlədən Fətəli xanın (1758-1789) yaratdığı Şimal-Şərqi Azərbaycan siyasi birliliyinin əhalisinin say dinamikası, yerləşməsi, tərkibi, tarixi miqrasiyası və sosial-iqtisadi həyatı məsələlərinin öyrənilməsi mühüm yer tutur. Monoqrafiyada Fətəli xanın siyasi-diplomatik fəaliyyəti yeni baxımdan təqdim olunmuşdur. Monoqrafiyada ilkin mənbələr əsasında milli mücadilə tariximizin az öyrənilmiş səhifələrindən birini təşkil edən və son Quba xanı Şeyxəli xanın bilavasitə rəhbərliyi altında 1806-1811-ci illərdə baş vermiş azadlıq mücadiləsi Rusiya-Azərbaycan mühərribəsinin tərkib hissəsi kimi tədqiq olunmuş, Azərbaycan tarix elmində ilk dəfə olaraq Şeyxəli xanın 1812-1815-ci illərdəki mübarizə tarixinə dair materiallar elmi dövriyyəyə cəlb edilmiş və onun görkəmli türk sərkərdəsi, Qacarlar sülaləsinin vəliəhdisi Abbas Mirzə ilə əlaqələrinin öyrənilməsinə cəhd edilmişdir. Quba xanlığının siyasi tarixi əsərdə milli dövlətçilik tariximizin tərkib hissəsi kimi yeni kontekstdə tədqiq olunmuşdur. Monoqrafiya ilə birlikdə təqdim edilən tarixi mənbə materialları, o cümlədən xanlıqlar dövrünə dair azsaylı yerli qaynaqlardan sayılan İ.Hacınskinin "Qubali Fətəli xanın həyatı" adlı tarixi əsəri kitabın elmi dəyərini daha da artırır.

Monoqrafiya tarixçi alımlar, müəllimlər, magistr və tələbələr, ümumilikdə, vətən tarixinə maraqlı göstərən geniş oxucu auditoriyası üçün nəzərdə tutulmuşdur.

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	6
I FƏSİL. QUBA XANLIĞININ YARANMASI. FƏTƏLİ XANIN SİYASI FƏALİYYƏTİ	34
II FƏSİL. ŞİMAL-ŞƏRQİ AZƏRBAYCAN SİYASI BİRLİYİ ƏHALİSİNİN SAY DİNAMİKASI VƏ YERLƏŞMƏSİ	48
III FƏSİL. QUBA XANLIĞI RUSİYA İŞGALLARI DÖVRÜNDƏ. ŞEYXƏLİ XANIN MÜCADİLƏ TARİXİ	117
3.1. Quba üsyani (1806-1811- ci illər).....	117
3.2. Şeyxəli xanın 1811- 1815 -ci illərdə tarixi fəaliyyəti (QAKA-nın materialları əsasında).....	134
IV FƏSİL. ƏHALİNİN TƏRKİBİ, MİQRASIYASI VƏ SOSİAL İQTİSADI HƏYATI.....	157
4.1. Əhalinin tərkibi	157
4.2. Əhalinin mıqrasiyası və sosial-iqtisadi həyatı.....	186
NƏTİCƏ	203
ƏLAVƏLƏR	213
<i>Əlavə 1. ....</i>	213

<i>Əlavə 2</i>	235
<i>Əlavə 3</i>	244
<i>Əlavə 4</i>	266

**İSTİFADƏ OLUNMUŞ MƏNBƏLƏRİN
VƏ ƏDƏBİYYATIN SİYAHISI 321**

*Monoqrafiya atam Ərzuman Fərman oğlu və anam
Göyçək Şərxan qızının əziz və unudulmaz
xatırəsinə ithaf olunur.*

GİRİŞ

XX əsrin 80-ci illərinin sonu və 90-ci illərinin əvvəllərində əsrlərə bərabər tarixi bir dövr yaşadıq. Bu tarixi dövr milli azadlıq mübarizəmizin nəticəsi olaraq dövlət müstəqilliyimizin bərpa olunması ilə bağlı idi. 1991-ci ildə dövlət müstəqilliyinin qazanılması ilə yanaşı ölkədə bir çox ictimai elmlər, habelə milli tarixşünaslığımız da ideoloji buxovlardan azad oldu. Sovet ideologiyası çökdükdən sonra, ən çox saxtalaşdırılmış, siyasi ləşdirilmiş elm sahələrindən biri olan Vətən tarix elmi də yeni, azad inkişaf yoluna qədəm qoydu. Təssüf ki, illər boyu bu elm sahəsi Azərbaycan dövlətçiliyi tarixinin saxtalaşdırılmasına, tarixi şəxsiyyətlərimiz haqqında yanlış təsəvvürlərin yaradılmasına, onların gözdən salınmasına, xalqımızın milli mücadilə tarixinin unutdurulmasına və bütövlükdə xalqın milli mənlik şüurunun məhvinə yönəldilmişdi. Bu tendensiyalı elmi yanaşma tərzi mənfi təsirini etnogenez probleminə, 1918-1920-cı illərin - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövrünə və tariximizin digər vacib məqamları ilə yanaşı xanlıqlar dövrünə də göstərmışdı. Sovet tarix elminin "öncül" nümayəndələri XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycan xanlıqlarının Rusiya tərəfindən işgalını "könlülli birləşmə", Azərbaycanın 1920-ci ildə Sovet Rusiyası tərəfindən işgal faktını isə "xalqın arzusu ilə baş vermiş tarixi hadisə", "böyük qardaşın yardımı" kimi təqdim edir və beləliklə, hər iki hadisəni "çoxəsrlik tarixi yaxınlaşmanın məntiqi nəticəsi kimi" araşdırır və təbliğ edirdilər. Azərbaycanın milli qürur mənbəyi olan bir çox tarixi

şəxsiyyətlər xalqın qan yaddasından silinib tarixin arxivlərinə atılırdı və bu, məqsədli şəkildə edilirdi. Çünkü, xalqların tarixində baş vermiş bir çox faydalı hadisələr tarixi şəxsiyyətlərin fəaliyyətinin məntiqi nəticəsi kimi meydana çıxmışdır. Tədqiq olunan tarixi dövrdə qəhrəmanlıq salnaməsi yaratmış Şeyxəli xan, Cavad xan da belə tarixi şəxsiyyətlərdən olmuşlar. Beləliklə, təqribən 170 il ərzində tarixçilər bir çox hallarda saxta tarixi əsərlər yazmağa məcbur olmuşlar. Hal-hazırda arxivlər tarixçilərin üzünə açıqdır və Azərbaycan tarixinin təhrif olunmuş, araşdırmadan kənarda qalmış problemləri yenidən tədqiqat obyektiinə çevrilmişdir. Son 20 il ərzində vətən tarixinin ən müxtəlif mərhələlərinə və problemlərinə dair yüzlərlə elmi məqalə və əsər nəşr edilmişdir. Quba xanlığının və sonuncu Quba hökmdarı Şeyxəli xanın mübarizə tarixinə həsr olunmuş əsərlər (26; 51; 58; 41; 46; 32; 33; 34; 56) və o cümlədən oxuculara təqdim olunan monoqrafiya da bu qəbildəndir. Qeyd etmək lazımdır ki, "Quba xanlığı: əhali tarixi və azadlıq mücadiləsi" adlanan bu monoqrafiyanı 2004-cü ildə nəşr edilmiş "Quba xanlığının əhalisi (tarixi-dəmoqrafik tədqiqat)" adlı elmi tədqiqat əsərinin genişləndirilmiş və təkmilləşdirilmiş yeni daha bitkin forması kimi də qəbul etmək olar. Bu əsərdə Quba xanlığı əhalisinin tarixi dəmoqrafik tədqiqi ilə ilə bağlı məsələlər demək olar ki, əvvəlki kimi saxlanıldığı halda (namizədlik dissertasiyasında və eyni adlı monoqrafiyada(34) bu problemlə bağlı elmi tarixi ədəbiyyat və mənbələr istisnasız olaraq işə cəlb edilmişdir - S. İ.) siyai tarix məsələləri o cümlədən Fətəli xanın siyasi diplomatik fəaliyyəti və son Quba hakimi Şeyxəli xanın azadlıq mübarizəsi ilə əlaqədar xeyli əlavələr edilmişdir. Beləliklə, Quba xanlığının əhali tarixi probleminə həsr edilmiş və siyasi tarix problemlərini də özündə ehtiva edən yeni monoqrafiyanı (Azərbaycan tarixində şəxsiyyətlərin rolu və milli mücadilə

tariximizin indiyədək diqqətdən kənarda qalmış səhifələrinin öyrənilməsinə həsr olunmuş digər araşdırımızla birlikdə təqdim etməyi qərara aldıq. Bu qərarın bir sıra səbəbləri var:

Birincisi, monoqrafiyanın 2004-cü il nəşrində müəllif bir qədər tələsmiş və bu səbəbdən kitabda korrektə olunmamış müəyyən qüsurlar qalmışdır. Eyni zamanda vacib bir elmi problemə həsr edilmiş həmin elmi tədqiqat işinin müdafiəsi zamanı tövsiyyə səciyyəli bir sıra irad və təkliflər qeyd olunmuşdur ki, bu nəşrdə biz onları ardan qaldırmışq.

İkincisi, 2004-cü ildə işıq üzü görmüş monoqrafiyada başlıca araşdırma obyekti Quba xanlığı əhalisinin tarixi-demoqrafik tədqiqi olduğundan həmin əsərdə bu məsələyə daha çox diqqət yetirilmişdir. Quba xanlığının ümumi tarixi və Fətəli xanın siyasi fəaliyyəti vətən tarix elmində kifayət dərəcədə araşdırıldıqına və müəllifin tədqiqat predmetinə aid olmadığına görə həmin məsələlərə "Quba xanlığının əhalisi (tarixi-demoqrafik tədqiqat)" adlı monoqrafiyada az yer ayrılmışdır. Lakin yuxarıda göstərilmiş məqam 2007-ci ildə baş tutmuş dissertasiya müdafiəsi zamanı edilmiş tövsiyə səciyyəli qeydlərdən birinə çevrilmiş və müəllif tərəfindən nəzərə alınaraq təqdim olunan bu əsərdə yeni yanaşma əsasında həll edilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, Quba xanlığı əhalisinin tarixinə dair elmi axtarışlarımız zamanı Azərbaycan tarixinin xanlıqlar dövrü üzrə siyahıya alınma sənədinə təsadüf etmədi. Lakin, buna baxmayaraq, rusdilli rəsmi qaynaqlarda sonuncu Quba hökmdarı Şeyxəli xanın tarixi fəaliyyəti haqqında xeyli məlumat əldə etdik və vətən tarixşünaslığında, ilk dəfə olaraq QAKA-nın əsasında Qubali Şeyxəli xanın başçılığı altında Quba xanlığı əhalisinin 1806-1811-ci illərdə rus çarızminə qarşı apardığı azadlıq mücadiləsini və bu üsyanın tarixi-demoqrafik nəticələrini araşdırıb, sözügedən dissertasiyaya daxil etdik. Fəqət Şeyxəli xanla bağlı olan bir çox materiallar tarixi-

demoqrafik tədqiqatın predmeti olmadığını görə, həmin materialları 2004-cü ildə nəşr olunmuş monoqrafiyaya daxil edə bilmədik. Beləliklə, vətən tarix elmində ilk dəfə olaraq Şeyxəli xanın 1812-1815-ci illərdəki mübarizə tarixinin QAKA-nın əsasında araşdırılması əsərin yeni nəşrini zəruri edən əsas səbəblərdən biri kimi ortaya çıxdı. Düşünürük ki, bu istiqamətdə araşdırımaların davam etdirilməsi zəruridir, həmçinin Azərbaycanın tarxi şəxsiyyətlərinin öyrənilməsi və tanıtılması ilə bağlı gələcəkdə xeyli işlər görülməlidir. Azərbaycan tarixində xüsusi mərhələ kimi ayrılan xanlıqlar dövrü ölkənin tarixi inkişafında mühüm yer tutur. Bu dövrün siyasi, ictimai-iqtisadi və mədəni inkişaf məsələləri geniş tədqiqat obyekti olduğu halda, əhali problemləri xüsusi araşdırma obyekti olmamışdır. Xanlıqlar dövrünün ümumi tarixi-demoqrafik mənzərəsinin bərpası üçün ayrı-ayrı xanlıq və qurumların əhali problemləri öyrənilməlidir. Lakin demoqrafik məsələlərin həlli üçün əhalini siyahıya almalarına dair statistik mənbələrin olmaması, həmin dövrlə bağlı tədqiqat prosesini olduqca çətinləşdirmişdir. Azərbaycan xanlıqlarının əhali tarixini araştırmaq üçün onların mövcudluğu dövründə (əhalinin siyahıya alınması keçirilmədiyindən) heç bir yerli demoqrafik-statistik qaynağın əldə edilməməsi, bu dövrün tarixi-demoqrafik tədqiqini çətinləşdirən ümumi əsas səbəb olaraq qalır. Qeyd etmək lazımdır ki, tərəfimizdən illərlə müxtəlif arxivlərdə Quba xanlığı və Fətəli xan tərəfindən birləşdirilmiş Şimal-Şərqi Azərbaycan torpaqlarının əhalisi haqqında demoqrafik qaynaq axtarılmış, lakin heç bir siyahıya alma sənədi əldə edilməmişdir. Həmin dövrdə əhalinin təbii hərəkəti və təkrar istehsalına aid olan mənbələrin əldə edilməməsi tarixi-demoqrafik baxımdan bu problemin tam həllini qeyri-mümkün etmişdir. Bunu Azərbaycanın digər xanlıqlarına da şamil etmək olar (43; 48). Xanlıqların əhalisi

haqqında natamam demoqrafik-statistik qaynaqlar olan kameral təsvirlər isə Rusiya imperiyasının dövlət maraqlarına xidmət (fiskal səciyyəli) edən statistik tədbirlərin nəticəsi kimi meydana çıxmışdı. Quba xanlığının tarixi-demoqrafik baxımdan öyrənilməsi digər xanlıqlardan - Naxçıvan, Qarabağ, Gəncə, Şamaxı və s. fərqli, səciyyəvi xüsusiyyəti ilə seçilir. Belə ki, həmin xanlıqlar ləgv edildikdən dərhal sonra burada əhalinin ümumi sayı, tərkibi və s. haqqında təsvir səciyyəli məlumatlar toplanıb dərc olunduğu halda, Quba xanlığında kameral təsvir ərazi işgal olunduqdan (1806-ci il) yalnız 25 il sonra (1831-ci ildə) həyata keçirilmişdi. Qeyd etmək yerinə düşərdi ki, ümumumiyyətlə əhalinin Quba xanlığı ləgv olunduqdan (1806-ci ildə) sonrakı dövrlərə aid olunan tarixi-demoqrafik vəziyyətinə dair statistik göstəricilərin, o cümlədən, 1807-ci, 1810-cu və 1831-ci ilə aid edilən mənbələrin dissertasiyaya daxil edilməsi bəzi tarixçilər tərəfindən birmənalı qarşılanmamış və 2007-ci ildə baş tutmuş müdafiə zamanı elmi mübahisə obyektiinə çevrilmişdi. Müdafiə zamanı çox hörmətli opponentim, mərhum professor V.Z.Piriyevin rəsmi rəyində də həmin məsələyə irad bildirilmişdi. Həmin iradı müdafiənin gedişində ətraflı cavablandırılmış, lakin həmin vacib elmi problemə burada da toxunmaq istərdik. Öncə qeyd etməliyik ki, müəllifin bu addımı öyrənilən tədqiqat predmetinin tələbatından, spesifik xüsusiyyətdən, elmi zərurətdən meydana gəlmışdı. Azərbaycanın bilavasitə xanlıqlar dövrünə dair demoqrafik qaynaqlar olmadığına görə sonrakı dövrün statistik mənbələrini əsərə cəlb etmişik. Bu elmi yanaşma həm də şəxsi qənaətmizə görə, elmi hədəfə çatmaq üçün yeganə çıxış yolu olmuşdur. Biz Quba xanlığını dövlətçilik tariximizin tərkib hissəsi kimi öyrəndiyimizə görə tədqiqat işində bilavasitə qarşıya qoyulan əsas elmi vəzifələrdən biri kimi Rusiya işgalindən sonra əhalinin tarixi-demoqrafik durumunda

yaranmış dəyişikliyi öyrənmək olmuşdur. Buna görə də tarixi müqayisə məqsədilə dissertasiyada Quba xanlığı işgal olunduğu ilk illərdə əhalinin ümumi durumu ilə bağlı rus müəlliflərinin məlumatlarından və QAKA-dakı tarixi sənədlər işə cəlb edilmişdir. Rusiya işgalinin xanlıq əhalisinin demoqrafik vəziyyətində yaratdığı dəyişikliyi əvvəlki dövrlə müqayisə etmək və beləliklə, tarixi analiz baxımından obyektiv nəticə əldə etmək üçün 1807-ci, 1810-cu il və daha sonrakı illərin rəqəm göstəricilərini elmi işə cəlb etmişik.

Hal-hazırda da bəzi alimlərimiz bizə irad tuturlar ki, Quba xanlığı 1806-ci ildə işgal olunmuşdur, 1806-ci ildən sonrakı dövrlərə müraciət etmək özünü nə dərəcədə doğrudur? Biz öz elmi mövqeyimizi əsaslandırmaq üçün qeyd edirik ki, bu yanaşma Rusiya işgalinin əhaliyə vurduğu yaraları sübut etmək və müqayisəli tarixi təhlil aparmaq üçün labüb və zəruri idi. 1806-ci ildə Quba xanlığının siyasi tarixi başa çatdı, əhali tarixi bitmədi. Quba əyalətində yaşayan əhali (həmin dövrdə orada Qarabağ, İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarında olduğu kimi etnodemoqrafik vəziyyətə təsir göstərmiş ciddi miqrasiya prosesləri baş vermədiyinə görə), elə Quba xanlığının öz əhalisi idi. 1831-ci ilin kameral təsvirinin materiallarına müraciət etməyimiz isə tarixi-demoqrafik tədqiqatı tamamlamaq əhalinin yaş-cins strukturunu və tərkibini öyrənmək məqsədilə bağlıdır. Bir daha qeyd etmək istəyirik ki, araşdırduğumuz tarixi dövrlə bağlı Quba xanlığı mövcud olduğu dövrdə və ona birləşdirilmiş xanlıqların əhalisi haqqında heç bir siyahıya alma sənədi və digər demoqrafik qaynaq hələlik aşkar edilməmişdir. H. Abdullayevin fikrinə görə ola bilər ki, bu cür tarixi mənbələr mövcud olmuş, lakin həmin dövrün ara müharibələri və ya digər səbəblər üzündən yoxa çıxmışdır. Və yaxud S. Sayadovun qeyd etdiyi kimi ola bilsin ki, ermənilərin sovet dövründə arxivlərimizə rəhbərlik etdikləri dönəmdə həmin tarixi sənədlər

qəsdən məhv edilmişdir (bu fikir elmi işin müdafiəsi prosesində səslənnmişdir). Əlbəttə, bunlar ciddi ehtimallardır, lakin əsas fakt odur ki, xanlıqlar dövrünün əhali tarixinə dair bu cür qaynaqlar yoxdur, buna baxmayaraq biz tarixi demoqrafiya problemlərinin öyrənilməsinə yardım edən, əhali tarixinə dair hər hansı informasiyanı özündə ehtiva edən tarixi qaynaqdan da imtina edə bilməzdik. Beləliklə, qeyd olunan mənbə yoxluğunu qismən aradan qaldırmaq və kameral təsvirlərin materiallarını xanlıqlar dövrünə uyğunlaşdırmaq, habelə əhalinin tərkibini demoqrafik anlamda öyrənmək üçün tədqiqatı baxımdan çox çətin və zəhmət tələb edən xüsusi elmi üsuldan istifadə olunmuşdur. ARDTA-nın 24 fondunun materialları əsasında Quba əyalətinin Müşkür mahalında mövcud olmuş 51 kənd üzrə 682 həyətin (ailənin) hər biri üçün ayrıca ailə siyahıları (anket vərəqələri) tərtib edilmiş və əhali həmin siyahılar üzrə sayılaraq (burada söhbət kişi cinsli əhalidən gedir, kameral təsvirlərdə müsəlman qadınları qeydə alınmamışdır) ayrı-ayrı yaş qrupları üzrə sistemləşdirilmiş, onlarla müxtəlif işləmə cədvəlləri hazırlanmış və həmin cədvəllər əsasında 1741-ci ildən 1831-ci ilə kimi doğulmuş kişi cinsli əhali (burada söhbət 1831-ci il kameral təsvir həyata keçirilərkən salamat əhalidən gedir) 5 yaş qrupunda cəmləşdirilmiş və 4.1 sayılı cədvəldə təqdim edilmişdir. Həmin cədvəldə 25 yaşına çatmış əhalinin sayı əhalinin ümumi sayından çıxılsara, yerdə Quba xanlığının siyasi mövcudluğu dövründəki əhali qalır. Əlbəttə, bu elmi yanaşma Quba xanlığının əhali tarixi haqqında müəyyən elmi təsəvvür yaratmaq (nisbi mənada) baxımdan özünü doğruldur, lakin xanlıq əhalisinin yaş-cins və ailə tərkibini tam əks etdirmir. Böyük zəhmət hesabına başa gələn bu metod xanlıqlar dövrü üzrə mənbə materialı olmadığına görə meydana çıxdı və əhalinin tarixi-demoqrafik tədqiqini tamamlamaq üçün atılan məcburi və vacib addım idi.

Həmin elmi üsul əhalinin ümumi tərkibi haqqında (ümumi sayı, ailə tərkibi, sosial-zümrə quruluşu, konfessional tərkibi və nisbətən etnik tərkibi haqqında) müəyyən elmi mülahizə yürütməyə imkan vermişdir. Son dövrdə Azərbaycanın tarixi demoqrafiya məsələlərinə diqqət artmış, Vətən tarix elmində Qarabağ, Gəncə, Şəki, Naxçıvan, Car-Balakən camaatlıqları və başqa xanlıqların əhali problemlərindən bəhs olunmuşdur (12a; 20; 38; 43; 48). Quba xanlığı əhalisinin öyrənilməsi zərurəti də bu ümumi araştırma istiqamətinin tərkib hissəsi kimi meydana çıxmışdır.

Bununla yanaşı, Quba xanlığı əhalisinin öyrənilməsi zərurətinin digər səciyyəvi cəhətəri də vardır.

Əvvəla, Fətəli xan (1758-1789) əhali potensialından məharətlə istifadə edərək Şimal-Şərqi Azərbaycanın siyasi birliyini yaratmağa nail olmuşdu; İkincisi, əhalinin idarə olunması dövlət siyasetində mühüm yer tuturdu; Üçüncüüsü, Quba xanlığı Dərbənd, Bakı, Şamaxı, Cavad və digər Azərbaycan xanlıqlarını öz hakimiyəti altında birləşdirdiyi və ya asılı vəziyyətə saldıguna görə əslində həmin torpaqlarla birgə demək olar ki, Şimali Azərbaycan əhalisinin yarısını öz ətrafında cəmləşdirmişdi. Quba xanlığının əhali tarixinin tədqiq olunmasını şətləndirən amillərdən biri də Azərbaycanda milli qarşıdurma yaratmaq istəyən qüvvələrin məkrli niyyətlərini elmi əsaslarla alt-üst etmək zərurətidir. Coxsaylı mənbələr isbat edir ki, burada yaşayan azsaylı etnoslar Azərbaycan türklərilə birgə əsrlər boyu tarixin sınaqlarına birgə sinə gərmiş və yadelli müdaxiləçilərə qarşı mübarizə aparmışlar.

Quba xanlığı əhalisinin tarixi demoqrafik vəziyyətinin elmi əsaslarla öyrənilməsi sonuncu Quba xanı Şeyxəli xanın (1791-1806) siyasi fəaliyyətini obyektiv işıqlandırmaq, onun başçılığı altında Rusiya işgalları dövründə baş vermiş 1806-1811-ci illəri əhatə etmiş və bu milli mübarizə hərəkatının

zirvəsi kimi 1810-cu il Quba üsyanının tarixini hərtərəfli tədqiq etmək və bu üsyanın əhalinin demoqrafik vəziyyətinə təsirini öyrənmək baxımından da mühüm elmi maraq doğurur. Belə ki, Rusiya işğalı nəticəsində 1806-ci ildən sonra Quba xanlığı əhalisinin demoqrafik vəziyyətində ciddi mənfi dəyişikliklər müşaiyət olunurdu. 1806-1811-ci illərin azadlıq hərəkatının zirvəsi kimi 1810-cu il Quba üsyanının demoqrafik nəticələrinə də Rusiya işğalının nəticəsi kimi yanaşılmalıdır. Bu dövrdə əhalinin kəmiyyətində kəskin azalma baş vermişdi. Yalnız onu qeyd etmək onu demək kifayətdir ki, 1796 -ci və 1807- ci illərə aid olan məlumatlarda Quba şəhərində 2000 həyat olduğu göstərilirsə, 1810 cu ilin iyun ayına aid olan məlumatda bu şəhərdə 310 həyatın olduğu göstərilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, müvafiq olaraq o dövrün qaynaqlarında Quba xanlığında 1796-ci ildə 6364 (82), 1807-ci ildə 7964 (80), 1810 cu ildə 5698 (69, sənəd 1007, 1009, s.648-653) həyatın olduğu göstərilirdi. Digər Azərbaycan xanlıqlarında olduğu kimi, rus işğalı Quba-Dərbənd xanlığının da əhalisinin vəziyyətinə mənfi təsir göstərmışdı. Mövzunun aktuallıq kəsb edən cəhətlərindən biri də Quba xanlığının Azərbaycanın müstəqil dövlətçilik tarixinin tərkib hissəsi kimi öyrənilməsi ilə bağlıdır. Xanlıqların yaranması təsadüfi olmayıb, Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi uğrunda mübarizədə qanuna uygun mərhələ idi" (11, s.508). Milli dövlətçilik tariximizin iibrət dərsi alına biləcək mərhələlərindən biri də xanlıqlar dövründür. Xanlıqlar dövrünün sonu Azərbaycanın tarixi ərazilərinin ədalətsizcəsinə bölüsdürülməsi və işğalı kimi tarixə düşdü. Bu dövrün tarixi şəxsiyyətləri, əhali tarixi və milli azadlıq hərəkatı tarixi kompleks şəkildə tədqiqata cəlb olunmalı, öyrənilməli və təbliğ olunmalıdır. Hazırda müasir tarixşünaslığımızın müxtəlif nümayəndələri bu məsələyə ciddi münasibət göstərməkdəirlər (12; 16; 34; 62; 64). M.Abdullayevin "Xanlıqlar və rus

müstəmləkəciliyi dövründə Şimali Azərbaycanda aqrar münasibətlər" adlı əsərində qeyd olunan problemə obyektiv elmi yanaşması ilə diqqəti cəlb edir. Sovet tarixşünaslığını tənqid etdən müəllif düzgün olaraq yazar ki, Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işgalı dövrünün (1801-1828) tarixşünaslığımızda indiyədək obyektiv təhlilini tapmayan problemlərindən biri işgallara qarşı müqavimət məsələsidir (12, s.200). Qeyd etmək lazımdır ki, XX əsrin 90-ci illərindən bu günə qədər Azərbaycanın ədalətsizcəsinə bölüşdürülməsinin tərkib hissəsi olan Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işgalı faktının müxtəlif aspektlərinin elmi baxımdan əsaslandırılmasına dair xeyli tədqiqatlar aparılmış və monoqrafiyalar nəşr edilmişdir. Buna baxmayaraq elmi araşdırırmalar bu dövrlə bağlı qaranlıq səhifələrinin hələ çox olduğunu sübut edir və zaman özü tariximizin qaranlıq səhifələrinin daha ciddi oyrənilməsini bir elmi, mənəvi vəzifə kimi qarşımıza çıxarır. Öyrənilən mövzunun aktuallığını zəruri edən səbəblərdən biri də budur. M.Əliyevin 2001-ci ildə nəşr olunmuş "Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işgalının tarixşünaslığı" adlı əsərinin nəticə hissəsində belə bir məqama rast gəlirik "Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işgalı məsələsinin tarixşünaslığını təhlil edərkən məlum olur ki, problemin tədqiqində dərin elmi axtarışlar hələlik həddindən artıq azlıq təşkil edir" (16, s.278). Biz əlbəttə, bu mülahizəni tarixşünaslığımızın indiki vəziyyətinə aid edə bilmərik, çünkü 2001-ci ildən 2012-ci ilə qədər istər Rusiya İmperiyasının, istərsə də Sovet Rusiyasının Şimali Azərbaycanı işgalı prosesini elmi əsaslarla sübut edən yüzlərlə elmi tarixi ədəbiyyat meydana gəlmişdir. Qənaətimizə görə oxucuların ixtiyarına verilən bu tədqiqat əsəri o dövrün tarixi həqiqətlərinin öyrənilməsində müəyyən rol oynayacaq və yuxarıda qeyd olunan elmi əsərlərdən birinə çevriləcəkdir. Beləliklə, bir çox

mənfi hallara baxmayaraq, müstəqil Aərbaycan xanlıqlarının yaranmasına vahid Azərbaycan dövlətçiliyinin bərpası prosesinin mühüm mərhələsi kimi yanaşmaq lazımdır. XVIII yüzilliyin neqativ, ziddiyətli hadisələri Azərbaycan mədəniyyətinin təkamülü məcrasına əsaslı surətdə təsir etmişdir (38a, s.355). Buna baxmayaraq müsbət meyllər də nəzərə çarپirdi. Beləki, xanlıqlar dövrü milli ədəbi dilin başlangıcı, milli ədəbi dilin xalq dilinə söykəndiyi, eləcə də yeni realist meyllərin gücləndiyi bir dövrdür (30a, s.27). Təsadüfi deyildir ki, M.Ə.Rəsulzadə, Ə.Cəfəroğlu kimi dövlət xadimləri öz əsərlərində XVIII əsr tarixini, xanlıqların yaranması və inkişafını Azərbaycan tarixinin qızıl əsri adlandırır və xanlıqları 1918-1920-ci illərdə mövcud olmuş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ilə müqayisə edirdilər (65, s. 47). Beləliklə, təqdim olunan monoqrafiyada Azərbaycan dövlətçiliyi tarixində Quba xanlığının yerinin müəyyən edilməsinə də müəyyən cəhd göstərilmişdir.

Qarşıya qoyulan elmi problemlərin araşdırılmasında arxiv sənədləri mühüm rol oynamışdır. Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivinin (ARDTA) 24 və 75 sayılı fondlarında saxlanılan tarixi qaynaqlar bizim diqqətimizi daha çox cəlb etmişdir. Rusiya işgali dövründə Quba xanlığı əhalisinin tarixi demoqrafik vəziyyətini öyrənmək üçün ARDTA-nın 24 sayılı fondunda saxlanılan 328 və 342 sayılı işlərdə zəngin məlumatlar toplanmışdır. Göstərilən sənədlər Rusiya işgali dövründə xanlıq əhalisinin tərkibini və say dinamikasını öyrənmək baxımından böyük elmi əhəmiyyətə malikdir.

ARDTA-nın 24 sayılı fondunun aşağıdakı (saxlama vahidlərindən) işlərindən tədqiqat prosesində geniş istifadə olunmuşdur: siyahı 1, iş 326,328, 331,342,344,347,402,489. 24-cü fondun 347 sayılı saxlama vahidinə daxil olan tarixi materiallar Şamaxı xanlığının əhali tarixini öyrənmək baxımın-

dan əhəmiyyətlidir. Həmin dövrdə Şirvan əyalətinin Ali Gürcüstan Hökumətinin Xəzinə Ekspedisiyasının (Rusiya imperiyasının təsisatlarından biri olmuşdur) kollegiya qeydiyyatçısı Suško tərəfindən həyata keçirilmiş kameral təsvirinə dair tarixi-statistik sənədlərin bir hissəsi 347 sayılı işdə toplanılmışdır. Şirvan əyalətinin Rudbar və Muğan mahalı əhalisinin adbaad siyahısının (kişi cinsli əhalinin), mahal və kəndlər üzrə yerləşməsinin, ailə siyahıları formasında həyətlərin ümumi sayının göstərildiyi sənədlər də bu saxlama vahidinə daxil edilmişdir. Bu qaynağın tədqiqat işinə daxil edilməsi Vətən tarixşünaslığında öyrənilməmiş mövzulardan olan Cavad xanlığının əhali tarixini də araşdırmağa, Şimal-Şərqi Azərbaycan əhalisi içərisində onun yerini müəyyənləşdirməyə imkan vermişdir. Belə ki, Muğan və Rudbar mahallarının ərazisi 1768-ci ildə könüllü olaraq qubalı Fətəli xanın himayəsinə keçmiş Cavad xanlığının tarixi torpaqlarının əksər hissəsini əhatə etmişdir. Beləliklə, bu material Cavad xanlığının Şimalı-Şərqi Azərbaycan xanlıqları sistemində əhali payını (vasitəli olsa da) müəyyən etmək baxımından mühüm elmi maraq doğurur. Bu vacib elmi problemə Vətən tarixşünaslığında ilk dəfə olaraq təqdim olunan monoqrafiya müəllifi tərəfindən 2004-cü ildə ayrıca əsər həsr edilmişdir (56).

Monoqrafiyada əhali problemlərini öyrənməyə imkan verən hər bir qaynağın tarixi demoqrafik vəziyyətə aydınlıq gətirən məlumatlarının aşkar edilməsinə və elmi dövriyyəyə cəlb olunmasına xüsusi diqqət yetirilmişdir. Kameral təsvirlər bu baxımdan böyük əhəmiyyətə malikdir, lakin onların başlıca olaraq fiskal (xəzinəni doldurmaq məqsədi daşımıası) səciyyə daşımıası demoqrafik informasiyanın üstələnməsinə səbəb olmuş, həmçinin bilavasitə Quba xanlığının siyasi mövcudluğu dövrünə aid olmaması (bizim elmi tədqiqat predmetimiz baxımından) onun tədqiqatı əhəmiyyətini müəyyən qədər

azaltmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, elmi tarixşünaslıqda kameral təsvirlərin xüsusi elmi metod əsasında öyrənilməsinə əvvəller də cəhd göstərilmişdir (61).

Qeyd etmək lazımdır ki, Quba əyalətində keçirilmiş bu kameral təsvirin bəzi məsələləri istər Rusiya qafqazşünaslığında, istərsə də Azərbaycan tarixşünaslığında mürəkkəbləşdirilmişdir. Belə ki, kameral təsvirin tarixi 1832-ci ilə aid edilir (125, c. IV, s. 112), halbuki arxiv materialları həmin təsvirin 1830-cu və 1831-ci illərin sonlarında aparıldığını təsdiq edir. Bu Kameral təsvirin F.A.Şnitnikov tərəfindən aparıldığı da bildirilir, əslində isə onu kollegiya qeydiyyatçısı Xotyanovski aparmışdır. Qaynaqlarda rəqəmlərin dəyişdirilməsi də diqqəti cəlb edir. F.A.Şnitnikov kameral təsvirin keçirilmədiyi kəndlərdə ailələrin sayını 4456, Ə.S.Sumbatzadə 4458 göstərir F.A.Şnitnikova istinad etməsinə baxmayaraq. Ə.S.Sumbatzadənin Quba üsyanına həsr edilmiş kitabının 12 və 44-cü səhifələrində təqdim olunmuş cədvəllərin müqayisəsi də zəruridir. 44-cü Səhifədə verilən cədvəldə ümumi həyətlərin sayı 9.404 göstərilir, bu rəqəm 1831-ci il kameral təsvirindəkindən 2407 həyat azdır. Təbiidir ki, 1832-1836-ci illər arasında belə kəskin azalma ola bilməzdi. Ona görə də 9.404 rəqəmi qaynaqla dəqiqləşdirilsə, onun əyalət üzrə vergi verənlərə aid edildiyi ("çislo je vsex domov, sostoəhix na podati vo vsey provinüii, prostiraetsə do 9.404") məlum olar (109, c. IV, s. 327). Bütün bunlar 1831-ci il kameral təsvirinin ilk materiallarının üzərində ciddi təhlil aparılmasını tələb etmişdir.

Quba əyalətində 1831-ci il kameral təsvirinin aparılması na dair kollegiya qeydiyyatçısı Xotyanovski ilə Ali Gürcüstan Hökuməti Xəzinə Ekspedisiyası arasında yazışmalar aşkar edilmiş və bilavasitə kameral təsvirin materiallarına müraciət olunmuşdur (2, siyahı 1, iş 328-342). Kameral təsvirin tarixi demoqrafik məlumatlarını aşkara çıxarmaq, onların üzərində

işləmək və təhlil etmək üçün hazırlıq tədbirləri görülmüş, xüsusi "siyahıya alma" blankları hazırlanmışdır. Sonrakı mərhələdə kameral təsvirin məlumatları xüsusi blanklara köçürülmüş, onlar da öz növbəsində işləmə cədvəllərində ümumiləşdirilmişdir. Son dövrlərdə T.Mustafazadənin redaktorluğu ilə nəşr olunmuş "Quba əyalətinin kameral təsviri" adlı topludan əhalinin Quba əyalətinin mahalları və kəndləri üzrə adbaad ümumi siyahısı, tərkibi və məşguliyyəti haqqında ümumi səciyyəli məlumat əldə etmək olar (41).

Problemin araştırılmasında ARDT-nin 75 sayılı fondunda saxlanılan Quba komendantlarının idarəciliyi dövrünə (1819-1837) aid olan tarixi qaynaqlardan da geniş istifadə edilmişdir.

1826-cı ildə baş vermiş Quba iğtişaşlarında iştirakına görə edam edilmiş, sürgün olunmuş və Şeyxəli xanın oğlu ilə birlikdə əski xanlıq ərazisini tərk etmiş əhalinin adbaad siyahısı (mahallar və kəndlər üzrə) fondun 12 və 13 sayılı işlərində saxlanılır. Tədqiqat prosesində 4, 6, 7, 8 və 14 sayılı işlərdən də geniş istifadə olunmuşdur.

Arxiv sənədləri sırasında AMEA-nın A.Bakıxanov adına Tarix İstítutunun Elmi Arxivində saxlanılan vaxtilə H.Abdullayev tərəfindən Moskva və Sankt-Peterburq şəhərlərində yerləşən Rusiya arxivlərindən topladığı materiallar (AMEA TİEA, sənəd 1795 və sair; ümumilikdə 11 qovluq) xüsusilə qeyd edilməlidir. Bu materiallar tədqiqat işinə xeyli yardım etmişdir. Bundan başqa monoqrafiyada AMEA-nın TİEA-da saxlanılan və 466, 581, 1795 (2), 1795 (4), 3703, 3561 sayılı və b. sənədlərdən geniş istifadə olunmuşdur.

Nəşr edilmiş arxiv materialları və digər qaynaqlar da monoqrafiyanın yazılmasına yardım etmişdir. Rusiya qafqazşunası A.P.Berjenin rəhbərlik etdiyi Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyası tərəfindən tərtib olunmuş "Aktlar"

(QAKA)-da da Quba xanlığı əhalisi , Rusiya işgalı nəticəsində bölgədə baş vermiş demoqrafik dəyişikliklər haqqında tutarlı materiallar mövcuddur. Mövzunun aşdırılması prosesində QAKA-nın II, III, IV, V və VI cildlərindən istifadə olunmuşdur. Quba xanı Şeyxəli xanın başçılığı altında geniş miqyas almış xalq azadlıq hərəkatı tarixinin öyrənilməsində QAKA nın IV və V cildlərindən daha çox istifadə edilmişdir. XIX əsrin II yarısında nəşr olunmuş həmin sənədlər külliyyatında toplanmış Ali rus hərbi komandanlığına məxsus olan əmrlərin, təqdimatların, sərəncamların və məktubların öyrənilməsi, ardıcıl surətdə izlənilməsi Şeyxəli xanın başçılığı altında 1806-1811-cu illərdə Quba xanlığında Rusiya imperiyasının işgalçılıq siyasetinə qarşı baş vermiş müqavimət hərəkatının mahiyətini açmağa imkan yaradır və bu hərəkatın zirvə nöqtəsi olan 1810-cu ilin Quba üsyani haqqında dolgun məlumat verir. Rusiya müstəmləkəçilərinə qarşı illərlə davam etmiş xalq azadlıq hərəkatının səbəbi, xarakteri, gedişi, Şeyxəli xanın siyasi fəaliyyəti və üsyانın demoqrafik nəticələri haqqında obyektiv bilgilərin də əldə edilməsi məhz öyrənilməsi QAKA-da toplanmış sənədlərin təhlili əsasında mümkün olmuşdur. QAKA dakı rəsmi yazılaşma sənədləri əsasında Azərbaycan tarixşünashlığında ilk dəfə olaraq Şeyxəli xanın 1811-1815 ci illərdəki mübarizə tarixi araşdırılmış, onun Abbas Mirzə ilə tarixi əlaqələrindən bəhs edilmişdir. QAKA- nın IV və V cildlərinə daxil olan həmin tarixi sənədlərin elmi dəyərini nəzərə alaraq onların monoqrafiyanın əlavə hissəsində təqdim edilməsini məqsədəyən hesab etdik.

QAKA - nın IV cildinə daxil olan 1007 və 1009 sayılı sənədlər Rusiya işgalinin Quba xanlığı əhalisinin demoqrafik vəziyyətinə mənfi təsirini rəqəmlərin dili ilə isbat edir. Bu baxımdan göstərilən sənədlər mühüm elmi əhəmiyyət kəsb edir. Monoqrafiyanın mənbə bazasında M.O.Kosvenin və X.M.Xa-

şayevin redaktəsi ilə 1958-ci ildə nəşr olunmuş arxiv materialları toplusunu (110 a) xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Məcmudə Rusiya Federasiyasının Xarici Siyaset Arxivindən, Mərkəzi Dövlət Hərbi Tarix Arxivisi və Mərkəzi Dövlət Qədim Sənədlər Arxivindən toplanılmış arxiv sənədləri arasında A.İ.Lopuxinə (113), İ.Q.Gerberə (93), İ.T.Drenyakinə (96), A.Q.Serebrova (132), F.F.Simonoviçə (133), P.Q.Butkova (82), A.İ.Axverdova (73) və F.A.Şnitnikova (147) məxsus olan tarixi qaynaqlar səciyyəsi daşıyan məlumatlar Quba xanlığının tarixi demoqrafik vəziyyətini öyrənmək üçün çox dəyərlidir. Göstərilən arxiv sənədləri toplusunda Azərbaycan tarixi ilə bağlı, 1796-ci ilə aid olan tarixi materiallar mövzunun araşdırılmasında önemli rol oynayıb. 1796-ci ildə V.Zubovun başçılığı altında Cənubi Qafqaza işgalçılıq niyyəti ilə gəlmış rus qoşunlarının tərkibində bölgə əhalisi, onun siyasi, tarixi, etnoqrafik, coğrafi vəziyyəti haqqında məlumat toplamaq tapşırığını almış xüsusi məmür dəstəsi də var idi. Bu məmurların tarixi qeydləri Quba xanlığının əhali tarixini öyrənmək üçün əvəzsiz qaynaq hesab oluna bilər. Həmin dövrdə ober-kvartirmeyster, podpolkovnik Fyodr Lenin göstərişi ilə rus zabitləri F.Simonoviç və İ.Drenyakin Qafqaz qrenader (seçmə əsgər) alayının işgal edəcəyi ərazilərin əhalisi haqqında təsvir səciyyəli məlumatlar toplamışlar. Həmin dövrdə mayor A.Q.Serebrov tərəfindən Dərbənd, Quba, Bakı, Şamaxı, Şəki xanlıqlarının, habelə Salyan hakimliyinin əhalisi haqqında qısa tarixi-etnoqrafik təsvirlər də aparılmışdır. Rusiya məmurlarının Azərbaycan xanlıqlarının tarixi-demoqrafik vəziyyəti ilə bağlı qeydlərinin (elmi baxımdan səthiliyinə və natamamlığına baxmayaraq) sistemləşdirilməsi və təhlili 1789-cu ilə qədər Quba xanlığının tərkibində olmuş torpaqların əhalisinin ümumi sayı, yerləşməsi, say dinamikası, məişəti və təsərrüfat həyatı haqqında elmi fikir yürütülməyə imkan verir. V.Zubovun qoşunlarının tərkibində Azərbaycana gəlmiş rus məmurları arasında sonralar

Rusyanın görkəmli hərb tarixçisi kimi şöhrət qazanmış P.Q.Butkov (1775-1857) da var idi. Bu müəllifin məlumatları digər rus zabitlərinin məlumatlarından daha məzmunlu və əhatəli olması ilə seçilir.

Rusyanın görkəmli hərb tarixçisi P.Q.Butkovun bir neçə əsəri (82; 83; 84) Quba xanlığının əhalii tarixi üçün xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Azərbaycana gəlmış rus zabiti P.Q.Butkov Quba xanlığının əhalisindən bəhs edərkən həmin məlumatları, özünün yazdığı kimi, daha "etibarlı mənbədən", yəni Fətəli xanın mirzəsi olmuş savadlı bir şəxsdən aldığı qeyd edir. Ona görə də monoqrafiyada onun müasirləri olmuş digər "tarixi təsvir" müəlliflərinə (F.F.Simonoviçə və A.Q.Serebrova) nisbətən P.Q.Butkovun rəqəm göstəricilərinə müəyyən üstünlük verilmişdir. P.Q.Butkov Quba xanlığı əhalisinin ailələr üzrə ümumi sayını, kişi əhalsiinin miqdarını, şəhər əhalisinin say miqdarını, həmçinin əhalinin məşğuliyyətinə və etnik tərkibinə dair ətraflı məlumat vermişdir.

P.Q.Butkovun (83) əsərində isə Şabran, Müşkür, Xudat əhalisinin XVIII əsrin birinci rübündə (1720-ci ildə - S.İ.) Surxay xanın və Hacı Davudun qoşunları tərəfindən qarət olunması və Quba xanlığı əhalisinin mahallar üzrə paylanması haqqında geniş məlumat verilir.

Quba xanlığının əhalii tarixinə dair yerli demoqrafik məlumatların olmadığını nəzərə alsaq, yuxarıda qeyd etdiyimiz arxiv sənədləri toplusunun çox böyük elmi əhəmiyyətə malik olduğu bəlli olar. Belə ki, göstərilən qaynağa daxil olan rus müəlliflərinə məxsus 1718-ci, 1728-ci, 1796-ci, 1798-ci, 1804-cü, 1806-ci, 1807-ci, 1810-cu və 1832-ci il tarixli təsvir xarakterli statistik məlumatlar müstəsna elmi əhəmiyyət kəsb edir.

İnqilabaqdərki rus zadəgan tarixşünaslığının nümayəndələrindən N.Dubrovin (97,98), E.İ.Kozubski (108),

İ.N.Berezin (79), S.M.Bronevski (80), F.Soymonov (134), V.Konstantinov (110) və bir çox başqa müəlliflərin əsərlərində Quba xanlığının tarixi ilə birlikdə əhali məsələləri də nəzərdən keçirilir.

İ.P.Petuşevskinin redaktəsi ilə 1936-ci ildə nəşr olunmuş sənədlər məcmuəsi (109) mövzunun araşdırılmasında mühüm elmi əhəmiyyət kəsb edir. Qeyd olunan tarixi sənədlər toplusunda Quba komendantı İşenkovun qraf İ.I.Vasilçikovla 1837-ci il tarixli yazışmasını xüsusi qeyd etmək lazımdır. 111 sayılı sənəddə həmin yazışmanın tam məzmunu verilmişdir. Rusiya işgalindən sonra Quba xanlığı əhalisinin mahallar üzrə yerləşməsi, vergi ödəmiş əhalinin ümumi sayı, ictimai təbəqələrin işgala qədərki hüquqi vəziyyəti, əhalinin ictimai-silki strukturunu öyrənmək baxımından göstərilən sənəd mühüm əhəmiyyətə malikdir. "Kolonialnaya politika"ya əlavədə verilmiş Quba komendantı general Tixonovskinin Quba bəylərinə 18 iyul 1817-ci il tarixli müraciəti də araşdırılan mövzu üçün əhəmiyyətlidir. Tədqiq olunan problemin öyrənilməsində Leqkobitovun rəhbərliyi ilə Sankt-Peterburqda, 1836-ci ildə nəşr olunmuş "İcmallar"dan (125) geniş istifadə olunmuşdur. Quba, Şirvan, Bakı, Dərbənd əyalətlərinin əhalisi haqqında göstərilən tarixi qaynaqda ensiklopedik məlumat verilir. Bir çox arxiv sənədlərinin öyrənilməsi zamanı "İcmallar"ın məlumatları ilə müqayisələr əhəmiyyətli olmuşdur. Həmin məcmuədə əhalinin Bakı, Quba, Dərbənd əyalətləri və şəhərlər üzrə bölgüsü, ümumi say miqdarı, əhalinin etnik tərkibi haqqında təqdim edilmiş statistik cədvəllər araştırma üçün xüsusi əhəmiyyətə malikdir .

Şamaxı xanlığı ilə Quba xanlığı arasında olan əhali hərəkətini öyrənmək üçün "Şirvan əyalətinin təsviri" (126) hərtərəfli öyrənilmiş və tədqiqat prosesində ondan geniş istifadə olunmuşdur. Təsvirin erməni generalı V.Mədətovun rəhbərliyi ilə

həyata keçrilməsi onun məzmununa da təsir göstərmışdır. Burada bir neçə "erməni" ailəsinin yaşadığı Azərbaycan kəndləri "erməni kəndləri" kimi təqdim edilmişdir.

Problemin araşdırılması prosesində rus qafqazşunaslarının əsərlərindəki statistik materiallara və faktlara da müraciət edilmişdir. XIX əsrin başlanğıcında Quba xanlığı əhalisinin demoqrafik durumunu öyrənmək üçün S.M.Bronevskinin tarixi qeydləri tədqiqat mövzusunun işlənilməsində böyük rol oynamışdır. S.M. Bronevskinin 1823-ci ildə Moskvada nəşr olunmuş "Noveyshaə qeoqrafičeskaya i istoričeskaya izvestiya o Kavkaze" adlı əsərində Quba xanlığının hüdudları, təbii sərvətləri və əhalisinin ümumi demoqrafik vəziyyətinə dair (1807-ci ilə aid) müəyyən material vardır.

Onun əhali haqqındaki məlumatları müəyyən mənada kompilyativ səciyyə daşımاسına baxmayaraq, böyük elmi maraq doğurur. Belə ki, S.M.Bronevski yeganə müəllifdir ki, 1807-ci ildə Quba şəhəri əhalisinin 2000 ailədən ibarət olmasını qeyd etmişdir. Həmin dövrdə üçün Quba şəhəri əhalisinin ümumi sayını dəqiqləşdirmək üçün S.Bronevskinin təqdim etdiyi rəqəmlər mühüm elmi əhəmiyyət kəsb edir. C.M.Bronevskinin təqdim etdiyi öz əsərində Dərbənd xanlığının hüdudları, xanlıq əhalisinin məşğuliyyəti, ümumi say tərkibi haqqında da məlumat vermişdir. Quba xanı Şeyxəli xanın siyasi fəaliyyətindən bəhs edən S.Bronevski Dərbənd şəhərini Quba xanlığının əsas siyasi mərkəzi kimi nəzərdən keçirir.

Problemin tədqiqində İ.Şopenin "Nekotorie zameçaniə na kniku obozrenie rossiyskix vladeniya za Kavkazom" adlı qeydləri də (SPb., 1840) diqqət mərkəzində olmuşdur.

Burada əhalinin konfessional baxımdan öyrənilməsinin siyasi məqsəd güddüyü bir daha vurgulanır. Göstərilən kitabda Rusiya hakim dairələri statistik sənədlərdə əhalinin dini baxım-

dan, həm də məzhəbçilik zəmnində öyrənilməsinin siyasi məq-sədə xidmət etdiyini bir daha etiraf edirlər.

XVIII əsrin sonunda Quba xanlığındağı ictimai-siyasi vəziyyəti, V.Zubovun başçılıq etdiyi rus qoşunlarının Dərbənd şəhərini tutmasından sonra erməni keşişi İosifin başçılığı altında ermənilərin Dərbənd şəhərindəki xəyanətkar əməlləri, Şeyxəli xanın fəaliyyəti haqqında N.Dubrovinin və V.Pottonun məlum əsərlərində (97; 129a) ətraflı məlumat verilir.

Mövzunun müxtəlif tərəflərinin öyrənilməsində fransız səyyahi Marşal fon Bibersteynin AMEA-nın TİEA-da, saxlanılan "Opisanie provinüy, raspolojennix na levom berequ Kasspiyskoqo morə mejdu rekami Terek i Kura" (perevod s franü. S.Salamovoy) adlı əsərindən (inventar № 466) istifadə edilmişdir. Marşal fon Bibersteyn Quba xanlığının sərhədlərini qeyd etdikdən sonra, onu tarixi Şirvan ərazisində yaranmış kiçik dövlət qurumlarından ən zəngini və əhalisi çox olanı kimi təqdim edir.

AMEA-nın TİEA-da saxlanılan, rus ordusunun polkov-niki S.D.Burnaşev tərəfindən 1786-cı ildə, Tiflisdə tərtib edilmiş "Opisanie oblastey Adrebijanskıxğ vc Persii i ix političeskoqo sostoeniə. Kursk, 1793" adlı tarixi qeydlər toplusu da (581 sayılı inventar) mənbəşünaslıq baxımından müəyyən əhə-miyyət kəsb edir. Azərbaycan xanlıqlarının siyasi həyatı haqqında ümumi məlumat təqdim etmiş S.D.Burnaşev əhalinin ümumi demoqrafik vəziyyəti haqqında səthi məlumat verir. Müəllif Azərbaycan xanlıqlarında yaşamış xristianların sayını xeyli şirişmişdir. Məsələn, əsərdə Dərbənd şəhərində (ətraf kəndləri ilə birlikdə) 1000 xristian ailəsinin yaşadığı göstərilir. Müəllifin göstərdiyi rəqəm digər mənbələrlə təsdiqlənmir, çünki 1796-cı il "təsvirlərində" Dərbənd şəhərində cəmi 90 xristian ailəsinin yaşadığı bildirilir. Belə ki, 1786-1796-cı illərdə əsaslı demoqrafik dəyişikliyə məruz qallmamış Dərbənd şəhərində

əhalinin bu qədər azalması mümkün deyildi. S.D.Burnaşev Nuxa (Şəki) və Şamaxı xanlıqlarındakı xristian dininə mənsub əhalinin də sayını sünü olaraq xeyli şişirdir (5, s.3-4).

P.Zubovun "Kartina Kavkazskoqo kraə. SPb, 1834" və "Podviqi russkix voynov v stranax kavkazskix sc 1800 po 1834 qodğ SPb, 1835" əsərlərində Quba xanlığının əhalisi haqqında müəyyən məlumatlara rast gəlmək olar. Qeyd etmək lazımdır ki, P.Zubov məlum əsərində Şeyxəli xan haqqında tarixi gerçəkliyi əks etdirməyən böhtan və iftira dolu məlumat verir.(101, s-5-6) Biz bu məsələyə monoqrafiyada ciddi elmi münasibət bildirmişik.

Görkəmli rus səyyahı İ.N.Berezinin "Puteşestvie po Daqestanu i Zakavkazgö" (Çastğ 1, Kazanğ, 1849) əsərində (79) Quba şəhərinin Rusiya işgalindən sonra baxımsız vəziyyətə düşməsindən bəhs olunur və qubalıların öz torpaqlarına bağlılığı xüsusi vurgulanır. XIX əsrin 40-ci illərində dərc olunmuş "Qafqaz təqvimlərində" də Quba xanlığının əhalisi haqqında məlumatlara təsadüf edirik. V.Konstantinovun Quba haqqındaki məqaləsində (110) (Kavkazskiy kalendär na 1852, Tiflis, 1851) əhali məsələlərinə xeyli diqqət yetirilmişdir.

Problemin araştırılmasında yerli mənbələr sırasında A.Bakıxanovun "Gülüstani - İrəm", Bakı,1991, İskəndər bəy Hacınskinin "Qubalı Fətəli xanın həyatı, Bakı,1959", "Quba xanlarının fərmanları, Tiflis, 1937" xüsusilə böyük elmi əhəmiyyət kəsb etmişdir. A.Bakıxanov məlum əsərində Quba xanlığının əhali tarixinə dair epizodik məlumatlar vermişdir. Müəllif Fətəli xanın və onun kiçik oğlu Şeyxəli xanın siyasi fəaliyyətindən bəhs edərkən onların əhali köçürmələrilə bağlı tədbirlərini də qeyd etmişdir (77, s.158, 177). İskəndər bəy Hacınski "Qubalı Fətəli xanın həyatı" adlı əsərində Fətəli xanın müdrik dövlət xadimi kimi fəaliyyətindən bəhs edərkən Quba xanının əhali potensialından siyasi məqsəd üçün məharətlə

istifadə etdiyini nəzərndən qaçırmamışdır. İ.Hacınski Fətəli xanın köçürmə siyasətinə öz əsərində xüsusilə geniş yer ayırmışdır. İ. Hacınskinin bu əsəri Fətəli xanın xarici siyasət strategiyasını obyektiv surətdə şərh edən nadir tarixi əsərlərdən biridir. Məlumdur ki, sovet tarixşünaslığında Fətəli xanın siyasi fəaliyyətinə dövlət idealogiyası baxımından yanaşılmışdır. Monoqrafiya müəllifinin İ.Hacınskinin "Qubalı Fətəli xanın həyatı" adlı əsəri haqqında yazdığı məqaləsi də müasir tarix elminin tələbləri səviyyəsində, yeni yanaşma kontekstindədir. Həmin məqalə və İ.Hacınskinin əsərinin 1959-cu ildə nəşr olunmuş nüsxəsi ilə birlikdə monoqrafiyaya daxil edilmişdir. A.Bakıxanovun "Gülüstani-İrəm" əsəri ilə eyni tarixi dövrün elmi məhsulu olan bu əsər Quba xanlığının dövlətçilik tarixi ilə yanaşı tarixi-demoqrafik vəziyyətini öyrənmək baxımından da ciddi mənbələrdən sayılır.

Bütövlükdə xanlıqlar dövrü, o cümlədən Quba xanlığının tarixinin müxtəlif aspektlərinə sonrakı dövrlərdə də (sovet tarix elmində və müasir Azərbaycan tarixşünaslığının nümayəndələri tərəfindən) dəfələrlə toxunulmuşdur. İ.P.Petruşevski (127), V.N.Leviatov (111), H.B.Abdullayev (65; 66; 67), F.M.Əliyev (25; 70; 71), T.N.Valuyev (85), Ə.S.Sumbatzadə (136; 137; 138), İ.M. Həsənov (91), A.Ş.Milman (119), H.M.İbrahimbəyli (102), T.T. Mustafazadə (45; 46; 49; 122), N.Məmmədov (115; 116), Ş.F. Fərzəlibəyli (26), V.Z.Piriyev (54), H.Ə.Dəlili (23; 24), M. Vəlili (Baharlı) (63), Z.Babayev (16), İ.Osmanov (52), Q.C.Cavadov (19), C.Mustafayev (121), M.M.Gülmaliyev (27), M.Abdullayev (12), M.Əliyev (16), N.Bayramova (17) və b. tarixçilər Quba xanlığının yaranması, onun Azərbaycan tarixində yeri, qonşu xanlıqlarla münasibətləri, iqtisadi, siyasi və mədəni həyatı, Rusiya tərəfindən işğal olunması ilə bağlı olan müəyyən elmi fikirlər irəli sürmüçlər. Lakin, bəlli olduğu kimi Sovet imperiyası dövründə (1920-1991) ən çox siyasıləşmiş

elm sahələrindən biri də tarix elmi olduğu üçün xanlıqlar dövrü ilə bağlı sovet dönəmində nəşr olunmuş əsərlərin də digər dövrlərlə əlaqədar aparılan tədqiqatlar kimi siyasiləşməsi baş vermişdir. Belə ki, Cavad xan, Şeyxəli xan kimi tarixi şəxsiyyətlərlə bağlı olan məlumatlar, materiallar tarixin arxivinə atılır bəzi siyasi xadimlərin isə Azərbaycanın xanlıqlar dövrü üçün tamamilə qanuna uygun olan siyasetləri müasirləşdirilir və Kommunist partiyasının ideologiyasına uyğunlaşdırılırdı. Monoqrafiyada sovet tarixçilərinin qeyri elmi mülahizələrinə müasir tarixşünaslığımızın tələbləri baxımından yanaşılmışdır. Azərbaycan dövlət müstəqilliyi qazandıqdan sonra xanlıqlar dövrünün müxtəlif aspektləri tədqiqat predmeti seçilmiş və müxtəlif monoqrafik tədqiqatlarda öz əksini tapmışdır (12; 17; 38; 32; 33; 46; 60; 16; 26; 34; 62; 64). Son illərdə bu tədqiqat istiqaməti daha da aktuallaşmış və Azərbaycan tarixinin xanlıqlar dövrü ilə bağlı bir sıra yeni əsərlər nəşr olunmuşdur (12a; 17; 43a; 46; 46a; 49a; 105a). Öyrənilən problemlə əlaqədar olaraq yuxarıda qeyd olunan əsərlərin bəzilərinə qısaca nəzər salmaq istərdik. Ş.F.Fərzəlibəylinin 2001-ci ildə nəşr edilmiş "Quba tarixi" əsəri müəllifin özü demişkən "1600 yaşlı Qubaya - onun zəngin tarixinə, keçmişinə və bu gününə, sələflərinə və xələflərinə ithaf olunmuşdur" (26, s.3). Müəllif Quba tarixinin IV əsrдən XX əsrə qədərki böyük bir tarixi dönəmi o cümlədən xanlıqlar dövrü haqqında dəyərli məlumatlar vermişdir. Müəllif tarixi mənbələrə əsaslanaraq oxuculara Quba xanları Fətəli xan və Şeyxəli xan haqqında geniş və obyektiv məlumatlar təqdim etmişdir. T.Mustafazadəyə məxsus olan 2005-ci ildə işıq üzü görmüş "Quba xanlığı" adlı geniş həcmli əsər Quba xanlığının ümumi tarixinə həsr edilmişdir. Həmin əsərdə müəllif Rusiya işgalinə qarşı Şeyxəli xanın başçılığı altında 1806-1811-ci illərdə baş vermiş azadlıq mübarizəsinə xeyli yer ayırmışdır. Qeyd

etmək lazımdır ki, QAKA materialları əsasında Şeyxəli xan haqqındaki həmin təhlillər elmi üslub, mahiyyət və nəticə baxımından tərəfimizdən müxtəlif illərdə aparılmış tədqiqatların və elmi araşdırma nəticələrinin bir hissəsi olaraq nəşr edilmiş əsərlərdəki elmi fikirlərə bənzərliyi ilə diqqəti cəlb edir (QAKA-dakı tarixi faktların (1806-1811-ci illərə dair materialların) elmi dövriyyəyə gətirilməsi və təhlili baxımından) (33; 34). Bu kitab, ümumilikdə, Quba xanlığının ümumi siyasi tarixinin öyrənilməsi baxımından azərbaycan dilində yazılmış ilk geniş həcmli əsər kimi Vətən tarix elmində müəyyən qədər özünəməxsus yer tutur.

Şamaxı xanlığı haqqında yazılmış N.Bayramovanın məraqlı tədqiqat əsərinin (17) 145-394-ci səhifələri monoqrafiyaya edilmiş elmi əlavələrdən ibarətdir, lakin müəllif QAKA dan əxz etdiyi tarixi sənədlərin ünvanını naməlum səbəblərə görə göstərmir (17, s.186-372). Monoqrafiyanın II fəslində müəllif Şamaxı xanlığının Quba xanlığı ilə qarşılıqlı əlaqələrinə geniş yer ayırmışdır. Son dövrдə Moskvada nəşr olunmuş (xanlıqlar dövrü ilə bağlı bəzi məlumatları özündə əxz etdiyi üçün) əsərləri də tədqiqat işinə cəlb etməyə çalışmışşıq (76; 128). Con Baddeli Dərbənd xanlığının 1806-ci ildə iyun ayının 22-də dördüncü dəfə və birdəfəlik rusların əlinə keçdiyini (76, s.72), Bakı və Quba xanlıqlarının isə demək olar ki, müqavimətsiz tutulduğunu qeyd edir (76, s.73). Müəllif sonrakı illərdə Quba xanının başçılığı altında müstəmləkəçilərə qarşı baş vermiş xalq üsyəni haqqında bir kəlmə də məlumat vermir. Qəribədir ki, AMEA-nın A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstytutunun əməkdaşları tərəfindən, 1998-ci ildə nəşr olunmuş yeddi cildlik Azərbaycan tarixinin dördüncü cildinin (XIX əsr) 2007-ci ildəki təkrar nəşrində də yuxarıda qeyd olunan fikir təqribən, təkrarlanır. Kitabda Bakı və Quba xanlıqlarının Rusiya tərəfindən işğal faktına qısa və konkret yanaşılmışdır. Beləliklə,

1806-cı il sentyabrın 3-də Bakı xanlığı Rusiyaya tabe edildi. Tezliklə Quba xanı da qaçıdı, onun xanlığı da Rusiyaya tabe edildi. Dərbənd və Quba xanlıqları Tərki şamxalının ixtiyarına verildi, sonralar isə əyalətlərə çevrildi (14, s.28). Belə bir ciddi elmi əsərdə işgal prosesində baş vermiş üsyən faktına geniş yer verilməməsi təəssüf doğurur. Halbuki, hələ 1996-cı ildə Bakı Dövlət Universitetində hazırlanmış ilk "Azərbaycan tarixi" dərsliyində Rusiya işgallarına qarşı bütövlükdə Quzey Azərbaycanda baş vermiş üsyənlər haqqında obyektiv məlumat verilmişdir (11, s.600-601). Quba xanlığının əhali tarixinə dair tarix ədəbiyyatının təhlilinə keçmək istərdik. Öncə vurğulamaq istərdik ki, Quba xanlığının ümumi tarixindən bəhs edən əsərlərdə Quba xanlığı tarixinin ümumi məsələləri ilə yanaşı bölgə əhalisinin demoqrafik durumu ilə əlaqədar olan aspektlərə də toxunulmuş, lakin bütövlükdə Quba xanlığı əhalisinin tarixi demoqrafik vəziyyətini müstəqil tədqiqat predmeti kimi araşdırılmamışlar. Qeyd etmək lazımdır ki, son dövrlərdə Azərbaycanın əhali tarixinə maraq xeyli artmış ən müxtəlif tarixi mərhələlərə dair elmi araşdırmalar aparılmış və monoqrayalar işiq üzü görmüşdür (20;32;34;38;43;48;52;56; 57;58;59;62;88;107).

Azərbaycan tarixşünaslığında əhali tarixi ilə bağlı ilk məlumatlara əsrimizin əvvəllərində Bakıda nəşr olunan "Azərbaycanı öyrənən cəmiyyətin xəbərləri" adlı külliyyatda rast gəlirik. Bu qəbildən V.M.Sisoyevin "Törkskoe naselenie Azerbaydjana v XYII veke, Doklad, çitanniy na zasedanii Gt-noqrafičeskoy Komissi o-va 21. X. 1925 q., Baku,1926" adlı əsərini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Müəllif XVII əsrədə Azərbaycanda olmuş əcnəbi səyyahlar Y.Streys, A.Oleari və E. Kempferin məlumatları əsasında Azərbaycan əhalisinin ümumi tarixi durumunu müəyyənləşdirməyə çalışmışdır. Əsərdə Quba

xanlığının mahalları – Müşkür, Niyazabad, Şabran, Bərmək əhalisi haqqında epizodik məlumatlara rast gəlmək olar.

B.Millerin "Tati, ix rasselenie i qovorı, Baku, 1929" (Azərbaycanı öyrənən cəmiyyətin xəbərləri, №8, buraxılış VII) adlı əsərində Quba xanlığı əhalisinin etnik tərkibinə daxil olan ermənilərin 1796-cı ildə rus ordusuna qoşulub Şimali Qafqaza getmələri haqqında geniş məlumat verilir. Lakin erməni keşişi İosifin başçılığı altında Quba-Dərbənd xanlığında yaşayan ermənilərin Dərbənd şəhərində 1796-ci ildə yerli əhaliyə qarşı tövərdikləri xəyanətkarlıqlar haqqında susur. Müəllif köçüb gedən ermənilərin sayını xeyli şisirdir. Görkəmli iqtisadçı alim M.Vəlili (Baharlı) 1921-ci ildə Bakıda nəşr olunmuş "Azərbaycan: Coğrafi-təbii, etnoqrafik və iqtisadi mülahizat" adlı əsərində əhali məsələlərinə xeyli yer vermişdir. M.Vəlili (Baharlı) xanlıqların Rusiya tərəfindən işgali dövrünə toxunaraq yazar: Azərbaycan xanlıqları zəbt olunan zaman onların əhalisi 651 minə musəvi (bərabər) idi. Müəllif Dərbənd xanlığında 4000 nəfər, Quba xanlığında 35.000 nəfər, Bakı xanlığında 7600 nəfər, Şirvan xanlığında 135.000 nəfər, Şəki xanlığında 98.500 nəfər, Qarabağ xanlığında 90 min nəfər, Gəncə xanlığında 18.500 nəfər, Car camaatlığında 35.000 nəfər, İlisu sultanlığında 12.000 nəfər, Talyış xanlığında 40.000 nəfər, İrəvan xanlığında 115.000 nəfər, Naxçıvan xanlığında 40.800 nəfər, Qazax və Şəmşəddil sultanlıqlarında 20.000 nəfər əhali yaşadığını qeyd edir (63, s.22-23).

M.Vəlili (Baharlı) ermənilərin Quba, Bakı, Dərbənd, Nuxa və digər ərazilərə miqrasiyasına dair tutarlı məlumat verir. Baharlı ermənilərin Quba, Bakı və Dərbənd xanlığına gəlişi haqqında yazar: Quba qəzasında ermənilər 18-ci əsrin sonlarında, qubalı Fətəli xan zamanında gəlmişdilər və Gilvar ilə Xəcmaz kəndlərində məskunlaşmışdılar (63, s.30). Müəllif Quba xanının Qarabağ xanlığına hücumları zamanında məlikliklər-

dən köçürdüyü əhalinin bir qismini nəzərdə tutur. O, yazırkı ki, Bakıya və Dərbəndə ermənilər, Rusiya çarı I Pyoturun zamanında gəlməyə başlamışdır. I Pyoturun bu şəhərləri aldıqdan sonra "lqota" şəraitində (güzəştlərlə) ermənilərin buralara köçmələrinə müzahirət etmişdir. Çünkü onlar yaxşı tüccar olmuşdular. Xüsusən Rusiya ilə Asiya arasında lazım olacaqdılar (63, s.31).

M.Vəlilinin (Baharlı) əsəri nəinki Quba xanlığının, ümumilikdə Azərbaycanın əhali tarixini öyrənmək baxımından böyük elmi əhəmiyyət kəsb edir.

Quba xanlığı əhalisinin XVIII əsrin I rübündəki demografik vəziyyəti haqqında E.Zevakinin "Azerbaydjan v naçale XVIII veke, Baku, 1929" (Azərbaycanı öyrənen cəmiyyətin xəbərləri. №8, buraxılış 4) və "Priklaspiyskie provinüii v gpoxu russkoy okkupaüii XVIII veka" adlı əsərlərində epizodik məlumatlar vardır.

T.N.Valuyevin 1941-1945-ci illər müharibəsi zamanı nəşr olunmuş kiçik həcmli "Fatali xan Kubinskiy, Baku, 1942" adlı əsərində Fətəli xanın əhali köçürmələri haqqında qısa məlumat verilir.

Bilavasitə, Azərbaycanın o cümlədən Quba əyalətinin əhali tarixi ilə bağlı olduğuna görə Ə.Sumbatzadənin 1952-ci ildə nəşr olunmuş (137) "Proqressivnoe vlienie prisoedineniya Azerbaydjana k Rossii na rost narodonaseleniya strani v XIX v." elmi məqaləsindən ətraflı bəhs etmək istərdik. Müəllif elmi məqaləsində 1807-ci il və 1832-ci il statistik göstəricilərinə istinad edərək qeyd edir ki, əgər 1807-ci ildə Azərbaycanın Quba əyalətində 245 kənd və 7.964 ev var idisə, iyirmi beş ildən sonra 1832-ci ildə burada 292 kənd və 12.954 ev vardi, yəni 1807-ci ilə nisbətən 47 kənd və 4.990 ev çox idi (137). Rəqəm göstəricilərinin "İcmallar"dan götürən müəllifin Quba xanlığı əhalisinin dinamikasına münasibəti müəyyən tendensiyalılığı ilə fərqlənir.

Müəllif Azərbaycan əhalisinin təbii artımını, Rusiyaya "birleşdirilməsinin" müsbət nəticəsi kimi qələmə verir. Göstərilən məqalədə müəllif, Rusiya işgalinin yerli əhalinin demoqrafik durumuna mənfi təsiri üzərindən sükutla keçir. Belə ki, hələ 1796-ci ilə dair demoqrafik mənbələrdə Quba xanlığı ərazisində 245 kəndin olduğu göstərilir (82, s. 204). XIX əsrin əvvəllərinə dair digər bir qaynaqda isə Fətəli xanın dövründə Quba xanlığı ərazisində təkcə 400-ə yaxın kiçik kəndin olduğu vurğulanır (73, s. 221). S.Bronevskiyə məxsus 1807-ci il demoqrafik göstəricilərinin bir qismi, o cümlədən kəndlərin sayı haqqındakı məlumat (245 kənd) P.Q.Butkovun 1796-ci il göstəricilərinin təkrarıdır.

Rusiya işgali Quba xanlığı əhalisinin tərkibində kəskin dəyişikliklər yaratmışdı ki, bu aşağıdakı rəqəm göstəricilərin dən də aydın görünür. Əgər 1807-ci ildə Quba xanlığının mahallalarında 7.964 ev, Quba şəhərində isə 2000 ev var idisə (80, s. 386-391), Rusiya inzibati-hərbi orqanları tətəfindən 1810-cu ildə Quba xanlığı əhalisinin tərkibini öyrənmək məqsədilə həyata keçirilən statistik araşdırmaların yekun sənədinə görə Quba şəhərində 310 ev, şəhərətrafi yəhudİ qəsəbəsində 124 həyat, mahallalarında isə 5264 ev qeydə alınmışdı" (69, c. IV, s. 649-654). 1806-1810-cu illərdə Quba əyalətində qurulmuş işgal rejiminin demoqrafik nəticələri göz qabağındadır.

Xanlıqlar dövrünün görkəmli mütəxəssisi H. Abdullayevin monoqrafiya və elmi məqalələrində Quba xanlığının hərbi-siyasi tarixi ilə yanaşı, əhali məsələlərinə də müəyyən yer ayrılmışdır. Araşdırma prosesində onun əsərlərində müəyyən edilmiş fakt və müddəalara geniş istinad olunmuşdur (65; 66; 67). Monoqrafiyada bu tarixçinin Fətəli xanın siyasi-diplomatik fəaliyyəti ilə bağlı fikir və mülahizələrinə vətən tarix elminin yeni tələbləri baxımından yanaşılmışdır.

XVIII əsrin I rübündə Quba bölgəsi əhalisinin ümumi vəziyyətini öyrənmək üçün F.Əliyevin monoqrafiyaları mühüm elmi əhəmiyyət kəsb edir. I Pyotrun Xəzərsahili vilayətlərdə yaşayan əhalinin milli-dini tərkibini dəyişdirmə siyasəti və həmçinin, erməni əhalisinin Şabran, Müşkür, Niyazabad mahallarına köçürülməsi haqqında T.Mustafazadənin əsərlərində geniş məlumat verilir (45;122). V.P.Listsov. "Persidskiy poxod Petra I - (1722-1723)" adlı əsərində I Pyotrun Xəzərsahili vilayətlərə 1722-1723-ci il yürüşünün əsas məqsədlərindən birinin Xəzərsahili vilayətlərdən (Dərbənd, Səlyan, Bakı, Gilan, Mazandaran) müsəlmanların köçürülməsi və onların yerində xristian ermənilərin yerləşdirilməsi məsələsinə müəyyən diqqət yetirmişdir. V.P. Listsovun əsəri Xəzər sahili mahallarda Quba xanlığının yaranmasına qədərki dövrdə əhalinin demoqrafik durumu haqqında müəyyən fikir yürütməyə imkan verir.

Quba xanlığı əhalisinin XIX əsrin ilk rübündə ictimai-siyasi və iqtisadi durumu haqqında məsələlərə H.M. İbrahimbəyli (102), A.Milman (119) və b. müəlliflərin əsərlərində də toxunulmuşdur.

Rusiya işgali nəticəsində Quba şəhəri əhalisinin tərkibində baş verən demoqrafik dəyişiklikləri öyrənmək baxımından N. Məmmədovun "İstoriə q. Kubı v XIX veke - naçale XX veka, Bakı,1989" namizədlik dissertasiya işi əhəmiyyətlidir.

H.Verdiyevanın, "XIX əsrin birinci yarısında Şimali Azərbaycanın əhalisi" adlı əsərində XVIII əsrin sonu - XIX əsrin əvvəllerində Quba xanlığı əhalisinin demoqrafik durumuna da xeyli diqqət yetirilmişdir. Müəllif, 1806-1810 cu illərdə Şeyxəli xanın başçılığı ilə baş vermiş xalq hərəkatı və onun tarixi əhəmiyyəti haqqında obyektiv məlumat vermiş, lakin həmin dövrdə baş vermiş demoqrafik dəyişikliklərlə bağlı statistik qaynaqların şərhində müəyyən yanlışlıqlara yol verilmişdir. Monoqrafiyanın II fəsilində bu məsələyə münasibət bildirilmiş

və tarixi reallığı düzgün əks etdirən demoqrafik dəyişikliklər mənbələr əsasında dəqiqləşdirilmişdir.

I FƏSİL

QUBA XANLIĞININ YARANMASI. FƏTƏLİ XANIN SİYASI FƏALİYYƏTİ

Xanlıqlar dövrü, XVIII əsrin ikinci yarısı - XIX əsrin əvvələri vətən tarixinin ən mürəkkəb mərhələlərindən biridir. Həmin dövr tariximizin ən ağır və məşəqqətli dövrlərindən biri olmaqla yanaşı, həm də milli dövlətçilik tariximizin ibrət dərsi alınacaq dönenmlərindən birini təşkil edir. Yarım əsrən bir qədər artıq zaman kəsiyini özündə əks etdirən bu tarixi mərhələ ağır nəticələri ilə yaddaşlarda qalmışdır. Kiçik siyasi vahidlər olan Azərbaycan xanlıqlarının simasında bərpa edilmiş dövlətçiliyimiz onların mənəmə-mənəməlik, “məndən ötdü qardaşımı dəydi” siyasəti nəticəsində süqut etdi. Tarixi torpaqlarımız param-parça oldu Araz çayından cənubdakı torpaqlarımız İranın, Azərbaycanın şimalı isə Rusiya imperiyasının işgali altına düşdü. Türkmençay və Ədirnə müqavilələri əsasında Çar rusiyası tarixi torpaqlarımıza ermənilərin müttəmadi köçürülməsini təşkil etmiş və nəticədə Azərbaycanın qərb torpaqlarında erməni dövləti yaradılmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, 1828-ci il Türkmençay müqaviləsi bizim tariximizdə nə qədər acınacaqlı tarixi hadisə olmuşsa, ermənilərin tarixində bir o qədər müsbət rol oynamış və bir dönüş nöqtəsi olmuşdur. Erməniləri Türkmençayın övladları sayan müəlliflər yanılmırlar; “Türkmençay müqaviləsindən də ən çox udan ermənilər oldu, hətta demək olar ki, ermənilər bir xalq kimi Türkmençayın övladlarıdır. Türkmençayadək ermənilər vətən-

siz olub, dünyanın müxtəlif ölkələrinə səpələnmişdilər” (60, s.93). Əfşarlar dövlətinin dagılmasından sonra tarixi torpaqlarımızda mərkəzləşdirilmiş vahid dövlətin yaranmaması bir sıra obyektiv və subyektiv səbəblərlə xarakterizə olunur. Nəzər diqqətimizi bu məsələlərə yönəltmək istərdik. Öncə, qeyd etmək lazımdır ki, XVIII əsrin ortalarında Nadir şah dövlətinin dağılması nəticəsində tarixi Azərbaycan torpaqlarında müstəqil siyasi vahidlər kimi meydana gələn müstəqil və yarımmüstəqil xanlıqların yaranması həmin dövrün siyasi reallığını eks etdirirdilər.

Xanlıqlar dövrü tədqiqatçılarının fikrincə xanlıqların yaranması amillərindən bəzisi hələ XVI-XVII əsrlərdə mövcud idi. Həmin rüşeymlər inkişaf edərək xanlıqların əmələ gəlməsinə səbəb olmuşdu (24, s.6). Tarixşünaslıqdan bəlli olduğu kimi son Səfəvilər dövründə Azərbaycanın mövcud inzibati idarə bölgüsü də xanlıqların yaranmasını sürətləndirən amillərdən biri olmuşdur.

Həmin dövrdə Azərbaycan ərazisində mövcud olan Qarağ, Şirvan, mərkəzi Təbriz şəhəri olan Azərbaycan və Çuxur Səd bəylərbəylikləri özləri də xırda inzibati vahidlər olan "ölkələrə" bölünmüştülər. Göstərilən inzibati bölgələr arasında iqtisadi - siyasi əlaqələr zəif idi. Azərbaycanda Səfəvilər dövründə irsi idarə hüququna malik, tam və ya qismən də olsa, vergi immunitetinə malik olan aşağıdakı ölkələr mövcud idi: Urmıya, Marağa, Souchulaq, Xoy və Səlmas, Maku və Gorus, Qaradağ, Ərdəbil, Taliş, Naxçıvan, Bərgüşad, Qazax, Şəmsəddin, İyirmidörd (Bərdə), Otuziki, Şəki, İlisu və Saxur, Ərəş, Bakı, Dərbənd, Quba (65, s.73).

Azərbaycan xanlıqlarının yaranması haqqında İ.P.Petrushevski, H.Ə.Dəlili, H.Abdullayev, T.Mustafazadə kimi tarixçilər özünəməxsus fikirlər söyləmişlər. H.Ə.Dəlili xanlıqların yaranmasını şərtləndirən əsas amillərdən biri kimi Səfəvilər dövlətinin inzibati bölgüsünü və iqtisadi siyasətini göstərir. Həmin sülalənin hökmranlığı dövründə (Azərbaycan Səfəvilər

dövləti - S.İ.) daxil olan geniş ərazi kiçik və böyük inzibati bölgülərə ayrıılırdı. Onlar valilər, bəylərbəyilər, xanlar, əmirlər, sultanlar və məliklər tərəfindən idarə edilirdilər (24, s. 8).

Səfəvilər sülaləsini hakimiyyətə gətirmiş, dövlətdə müəyyən nüfuz sahibi olan el-tayfa başçıları şah sarayından daha çox pay umurdular. Son Səfəvi şahları dövründə mərkəzi hakimiyyətin zəifləməsindən istifadə edən əyanlar - valilər, bəylərbəyi-lər, xanlar, əmirlər, sultanlar - separatçı qüvvələrə əvərilmişdilər. S.M.Qmelinin verdiyi məlumatə görə vilayəti idarə edən hakimlər şahın yanında özlərini şah kimi tam sərbəst aparır, istədikləri kimi hərəkət edirdilər (24, s.10). Xanlıqların yaranmasına rəvac verən tarixi şərtlərdən biri də iqtisadi dağıntı idi. Aramsız müharibələr XVIII əsrin birinci yarısında ölkənin məhsuldar qüvvələrini xeyli geri atmışdı. "XVIII əsrin 20-30-cu illərində Azərbaycanın xarici dövlətlər tərəfindən işğali və Nadir şah Əfşarın dağidıcı hücumları Azərbaycanın məhsuldar qüvvələrini tarixi inkişafın daha aşağı pilləsinə yuvarlandırmışdı. XVIII əsrin ortalarında Azərbaycan ərazisində vahid dövlət qurumunun yox, xırda siyasi qurumların, xanlıqların yaranmasının əsas səbəblərindən biri də bununla bağlı idi" (122, s. 3).

Azərbaycan xanlıqlarının yaranması haqqında İ.Petruşevski yazır ki, təqribən 40 ilədək davam edən üsyənlər, müharibələr dalğası Azərbaycan və Ermənistanın (Qərbi Azərbaycanın kimi oxunmalıdır - S.İ.) iqtisadi tənəzzülünə gətirib çıxarmış, kənd təsərrüfatında məhsuldar qüvvələri daha çox iflasa uğratmış və kəndlilərin ümumi səfalətinə, acliğina səbəb olmuşdu. 1747-ci il sui-qəsdindən sonra İranı (Nadir şahın yaratdığı Əfşarlar imperiyası nəzərdə tutulur - S.İ.) bürüyən yeni ara müharibələri Zaqafqaziya ölkələrində bu dövlətin ağalığını müəyyən dövr üçün faktiki olaraq dayandırdı (127, s.86). Tarixi ədəbiyyatda xanlıqların yaranması ilə bağlı ənənəvi

olaraq səbəb kimi göstərilən yuxarıdakı məqamların təhlili bizə belə bir məntiqi nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, Azərbaycan əhalisinin və onları idarə edən ayrı-ayrı xanların milli mənlik şüurunun aşağı səviyyəsi, milli dövlətçilik ideologiyasının olmaması, vahid dövlətçilik konsepsiyası olan tarixi şəxsiyyətlərin yoxluğu, Azərbaycanın geostrateji mövqeyi - Rusiya başda olmaqla qonşu dövlətlərin maraqlarının burada kəsişməsi, xanlıqlar arasındaki ziddiyətlərdən öz məqsədləri üçün istifadə etmələri həmin dövrdə mərkəzləşdirilmiş dövlətin yaradılmasına imkan verməyən səbəblərdəndir. Əlbəttə bu belədə olmalıydı, çünki necə deyərlər viranəlik üzərində abad məmləkət qurmaq çətindir. Nadir şah imperiyasından Azərbaycana ağır iqtisadi, sosial, mədəni miras qalmışdı. Beləliklə, 1747-ci ilə qədər bütün sərvətləri hərb qanunlarına tabe edilmiş ölkədə başqa cür siyasi mühit ola da bilməzdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, Quba xanlığı yarımmüstəqil inzibati bölgə kimi hələ XVII əsrin son rübündən siyasi səhnəyə çıxmışdı. Bu xanlıq XVII əsrin sonu - XVIII əsrin birinci yarısında Azərbaycanda gedən ictimai - iqtisadi və siyasi proseslərin nəticəsində yaranmışdır. Mənbələrdə və tarix ədəbiyyatında müstəqil Azərbaycan xanlıqlarının yaranmasından hələ xeyli öncə mövcud olan yarımmüstəqil Quba hakimləri haqqında məlumatlar mövcuddur. Yuxarıda, H.Ə. Dəlilinin məlum əsərinə (24) istinadən qeyd etdiyimiz botanika sahəsinin akademiki və rus cəssusu S.Q.Qmelinin vilayət hakimləri haqqındaki fikirlərini Quba xanlarına da aid etmək olardı. Mənbələr bu haqda məlumat verir. A.İ.Lopuxin Quba xanlığının siyasi durumu və əhalisi haqqında yazırkı ki, buranın cammatı çox sərbəstdir, onlar öz hökmənlərini (Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin hökməndərini - S.İ.) saymır və ona qulaq asmırlar, onların xanı şah tərəfindən təyin olunsa da, xalq yalnız əslİ-nəslİ xan sülaləsindən olanları xan kimi

tanıyorları, indiki sultan Əhməd xan əhali tərəfindən nəslİ əsilzadəliyinə görə xanlıq seçilmişdir. O, hələ çox gəncdir və onun yaşı on dördən çox olmaz (113, s.7). H.Abdullayev ilk Quba hakimləri haqqında qeyd edir: "Tarixdən bizə məlum olan ilk Quba xanı Hüseyin xan olmuşdur. Onun doğum tarixi bilinməsə də ölüm tarixi 1689-cu ildir" (65, s.88).

Mənbələrdən məlum olur ki, ilk Quba xanları Azərbaycanda olan "ölkə"lər, "vilayət"lər arasında müəyyən nüfuzlu malik olmuşlar. Fətəli xanın atası Hüseyin Əli xan öz fərmanlarının birində (18 avqust 1727-ci ildə imzaladığı fərmanında - S.İ.) ata-babalarını məşhur hakimlər, xeyirxah xanlar və zəngin sultalar adlandırmışdı (143, s.59).

Quba xanlığının mərkəzi Xudat şəhəri olmuş, sonralar tarixi zərurət nəticəsində xanlığın mərkəzi Quba şəhərinə köçürülmüşdür. Xudat şəhəri Surxay xan və Hacı Davudun başçılığı altında üsyancılar tərəfindən dağıdıldandan sonra öz əvvəlki əhəmiyyətini itirmişdi. XVIII əsrədə yaşmış rus müəllifi M.Çulkovun yazdığını görə Quba xanlarının ilkin iqamətgahı olan Xudat, təmtəraqlı, şəhər və əhalisi çox olan şəhər idi (65, s. 191). Xanlığın mərkəzinin H.Davud tərəfindən yağmalanmaya məruz qalan Xudatdan Quba şəhərinə köçürülmə zərurəti belə yaranmışdı. Müdafiə olunmaq üçün heç bir təbii istehkama malik olmayan Xudat şəhərinə nisbətən Quba şəhəri daha etibarlı idi. Əvvəllər Xudat qəsəbəsində məskunlaşan Quba xanı - Hüseyin Əli xanın Qudyal-qalasına (Yeni Qubaya) köçməsini V.Konstantinov Quba tarixinə dair məlum məqaləsində (110) 1747-ci ilə (o, həm də səhv olaraq şəhərin salınma tarixini həmin dövrlə bağlayır), İ.P.Petruşevski 1735-ci ilə, A.Bakıxanov isə 1748-ci ilə aid edir. Beləliklə, Quba şəhəri Quba xanlığı yaranmamışdan xeyli əvvəl mövcud olmuş, "yalnız 1748-ci ildə xanlığın mərkəzi Xudat qəsəbəsindən Qubaya köçürülmüşdür" (65, s.192).

Tarixi qaynaqlarda Quba xanlığının hüdudları haqqında dəqiq məlumatlar saxlanılmışdır. 1796-ci ildə rus qoşunlarının tərkibində Azərbaycana gəlmış hərb tarixçisi P.Q.Butkov tarixi qeydlərində xanlığın sərhədləri haqqında yazır: "Quba xanlığı şimalda Dərbənd və Qazikumuk hakimliyi, Samur çayı, cənubda Şirvanla (Şamaxı xanlığı nəzərdə tutulur - S.İ.) Qurd-Bulaq deyilən yer və Çəkil çayına qədər, şərqdə Xəzər dənizi, qərbdə Şəki xanlığı ilə həmsərhəddir" (82, s.203). S. Bronevski də Qaf-qaz xalqlarına həsr etdiyi əsərində 1807-ci ilə dair məlumatlarında təxminən P.Q.Butkovun qeydlərini təkrarlayır. O, əlavə olaraq göstərir ki, Quba əyaləti cənubdan şimala doğru, yəni Samur çayından Xızır-Zındaq-Qalaya qədər 126 verst (Xıdır Zində ziyarətgahına, Beşbarmaq dağına qədər), Qərbdən Şərqə doğru yəni, Xınalıq kəndindən (Şah dağının ətəklərindən - S.İ.) Xəzər dənizinin sahillərinə qədər 84 verst olan ərazini əhatə edirdi (80, s.377).

Quba xanlığının sərhədlərinə dair yuxarıdakı məlumatlar təbii ki, Fətəli xanın hakimiyyəti dövrünü özündə eks etdirmir. Tarixdən məlum olduğu kimi Fətəli xanın hakimiyyəti illərində Şimal-Şərqi Azərbaycan xanlıqları Quba xanlığının ətrafında birləşdirilmişdi. Fətəli xanın hakimiyyəti altında olan Azərbaycan torpaqları Şimali Azərbaycan ərazisinin demək olar ki, yarısını əhatə edirdi. Quba xanlığının Azərbaycanın dövlətçilik tarixində yerini müəyyən etmək üçün ilk növbədə 1758-1789-cu illərdə hakimiyyətdə olmuş Fətəli xanın tarixi şəxsiyyət kimi Azərbaycan tarixindəki yerini müəyyən etmək lazımdır. Qeyd etmək lazımdır ki, Fətəli xanın siyasi-diplomatik fəaliyyəti dəfələrlə tədqiqat predmeti olmuşdur, (istər sovet tarixşünaslığının nümayəndələri olsun, istərsə də müasir müstəqil Azərbaycan tarixşünaslığının nümayəndələri) bu müdrik dövlət xadimi həmişə onların diqqət mərkəzində olmuşdur.

Fətəli xanın siyasi dövlətçilik fəaliyyəti və şəxsi həyatı haqqında məlumat verən qaynaqlar və tarix ədəbiyyatı, demək olar ki, istisnasız olaraq qarşımızdadır (21; 26; 34; 35; 46; 65; 66; 67; 83; 77 və s.). Fətəli xanın siyasi diplomatik fəaliyyəti istər sovet tarixşünaslığında, istərsədə ki, müstəqil tarixşünaslığımızın nümayəndələri tərəfindən dəfələrlə öyrənildiyindən Fətəli xanla bağlı olan məsələləri qısa və konkret şərh etməyə çalışacagıq. Qeyd etmək lazımdır ki, monoqrafiyanın I fəslində Fətəli xanın xarici siyasətinə daha çox yer ayrılmışdır. Əsərin "Giriş" fəslində Fətəli xanın diplomatik fəaliyyətini İskəndər bəy Hacınskinin məlum tarixi əsəri əsasında (35) öyrənməyə cəhd etmişik və bunun bir sıra səbəbləri vardır. Öncə qeyd etmək lazımdır ki, İ.Hacınskinin "Qubalı Fətəli xanın həyatı" adlı tarixi əsəri xanlıqlar dövrünü dair azsaylı yerli qaynaqlardan biridir (Fətəli xanın əhali siyasəti monoqrafiyanın dördüncü fəsilində öz əksini tapmışdır). Bu məsələ hələ XIX əsrin 40-ci illərində elmi tarixşünaslığımızın banisi A.Bakıxanovun diqqətini çəkmiş və o, məlum əsərində (77) Qafqaz xalqlarının tarixinə dair mənbələrin məhdudluğu ilə bağlı gileyənləmişdi.

Qafqazın tarixi keçmişini heç bir tarixi səlnamə, rəvayət və ya hər hansı abidə tam əks etdirmək gücündə deyildir. Çünkü aramsız müharibələr və müxtəlif tayfaların müxtəlif dağ keçidləri vasitəsilə bu əraziyə fasiləsiz hücumları burada ciddi dağıntılara səbəb olmuş və nəticə etibarilə tarixçilərin əsaslanan biləcəyi demək olar ki, bütün faktoloji tarixi materialılar məhv olmuşdur" (77, s.10) A.Bakıxanovun yuxarıdakı fikirlərini tariximizin xanlıqlar dövrünü xüsusiylə aid etmək olar. Monoqrafiya ilə birlikdə nəşrə hazırladığımız mənbə xarakterli tarixi əsər (35) xanlıqlar dövrünü dair azsaylı yerli qaynaqlardan biridir. Ümidvarlıq ki, elmi ictimaiyyət onu xüsusi maraqla qarşılıyacaq.

İ. Hacınskinin "Qubalı Fətəli xanın həyatı" adlı, mənbə xarakterli - xanlıqlar dövrünə dair kiçik həcmli, lakin olduqca qiymətli əsəri və bu əsər haqqındaki elmi məqaləmizi (həmin əsərin 1959 -cu ildə nəşr olunmuş nüsxəsi ilə birlikdə) hər hansı elmi topluda nəşr etməzdən əvvəl oxuculara təqdim olunan monoqrafiyanın əlavə hissəsinə daxil edilməsini məqsədə uyğun saydıq. Həmin məqalənin bəzi hissələri əsərin giriş fəslinə daxil edilmişdir

İ.Hacınskinin tarixi əsərinin monoqrafiyaya daxil edilməsi bu tarixi qaynağın uzun müddət nəşr edilməməsi, geniş oxucu auditoriyasından kənarda qalması və kitabxanalardakı nüsxələrinin bərbad vəziyyətdə olması ən əsası isə milli tarix-şünaslığımız üçün olan ciddi elmi dəyəridir. Məlum olduğu kimi, sovet tarixşünaslığında Fətəli xanın siyasi həyatı mövcud ideologiyanın tələbatı baxımından araşdırılmışdır. İ.Hacınskinin "Qubalı Fətəli xanın həyatı" adlı əsərinin yenidən nəşr olunmasının əsas səbəbi onun elmi dəyəridir. Əsər xanlıqlar dövrünə dair azsaylı yerli qaynaqlardan biridir. Əsərin aktuallığı haqqında 1959-cu ildə nəşr olunmuş nüsxənin ön söz hissəsindən oxuyuruq: "Bu əsərin başlıca əhəmiyyəti ondadır ki, burada Azərbaycanın görkəmli dövlət xadimi və xırda xanlıqlara bölünmüş ölkənin birləşməsi uğrunda çalışması, Rusiyaya meylin ciddi tərəfdarı qubali Fətəli xanın həyat və fəaliyyəti, bir sıra yersiz və mübaliğələr müstəsna olmaqla təsvir edilmişdir. Azərbaycan tarixçilərindən A.A.Bakıxanov, Mirzə Adığözəl bəy, Mirzə Camal Cavanşir, Mir Mehdi Xəzani və b. əsərlərində Fətəli xan haqqında ümumi məlumatla rast gəldiyimiz halda, bu əsərdə Quba xanlığı və qonşu xanlıqların siyasi vəziyyəti, Fətəli xanın inzibati tədbirləri, Azərbaycan torpaqlarını Quba xanlığı ətrafında birləşdirmək üçün düşündüyü planları və ayrı-ayrı xanlıqlar arasında baş verən

qanlı müharibələrdən bəhs edən nisbətən geniş bir lövhəni görürük" (35, s.5-6).

Oxuculara təqdim olunan əsərin ən böyük elmi dəyərlərindən biri vaxtilə "Milli ölüm elmi"nə çevrilmiş sovet tarixşünaslığının (qeyd olunan istilah X.Xəlilliyə məxsusdur (31). Fətəli xanın xarici siyasəti ilə bağlı "Rusiyaya meylin ciddi tərəfdarı olması" və Osmanlı dövlətinə düşmən olması haqqındakı cəfəngiyatlara yox deməsi ilə bağlıdır. Bu məsələ ilə bağlı sovet dövrü tarixçilərindən birinin əsərindən Fətəli xanın "rusiyapərəst mövqeyi" barədə oxuyuruq: "Tarixin sonrakı gedisi Fətəli xanın Rusiya ilə yaxınlaşmaq kimi uzaqgörüçülük siyasətinin və Azərbaycan dövləti yaratmaq cəhdinin tamamilə doğru olduğunu göstərdi" (10, s-54). Quba xanlığı ilə bağlı o dövrdə nəşr olunmuş ən iri həcmli əsərin yekun hissəsində yenə də bu problemlə əlaqədar qeyd olunur : Fətəli xan hökuməti Türkiyə orientasiyاسını və İrana yaxınlaşmaq yolunu tutmayaraq Şimal Şərqi Azərbaycanın Rusiya imperiyasının himayəsinə keçmək kimi böyük siyasi əhəmiyyət kəsb edən məsələni irəli sürdü. XIX əsrin birinci rübündə Şimali Azərbaycan İrandan ayrılib Rusiyaya bitişdirildi(65,s.586). İskəndər bəy Hacınski Quba-Dərbənd xanı Fətəli xanın Rusiya imperiyası ilə qarşılıqlı əlaqələrini belə ifadə edir: "Əqilli və uzaqgörən bir şəxs olan Fətəli xan isə onun xətt-hərəkətlərindən göründüyü kimi, Zaqqafqaziyada hakimi-mütləq olmaq, bəlkə də öz hökmranlığını daha uzaqlara yaymaq istədiyindən, hörmətli bəyləri Peterburqa göndərərək Rusiyaya sədaqət bəslədiyini bildirdi və lazıim gələrsə, ona kömək veriləcəyi haqqında ümidvar edildi" (35, s.10). Qeyd etmək lazımdır ki, İskəndər bəy Hacınskinin bu məlumatı Fətəli xanın xarici siyasətinə verilən obyektiv tarixi qiymətdir. Məlum olduğu kimi sovet tarixşünaslığında Fətəli xanın xarici siyasəti və diplomatik fəaliyyəti saxtalaşdırılmış, sovet

dövlətinin ideologiyası baxımından öyrənilmişdir, araşdırılmışdır. Sovet tarixçilərinin əsərlərindən götürülmüş yuxarıdakı iqtibaslar bunu isbat edir. Tarixi Azərbaycan torpaqlarında meydana gələn xanlıqları vahid dövlətdə birləşdirməyi qarşısına məqsəd qoyan Quba xanı Rusiya İmperiyasını diplomatik yolla zərərsizləşdirmək istəyirdi. Fətəli xan yaratdığı Şimali-Şərqi Azərbaycan siyasi birliyini və gələcəkdə bütün Azərbaycanı birləşdirməyi qarşısına məqsəd qoymuş üçün Rusiya İmperiyasının razılığını almaq istəyirdi. Lakin II Yekaterina hökuməti I Pyotrun bədnam istəyini unutmur (XVIII əsrin II yarısında Osmanlı İmpriyasi ilə faktiki müharibə vəziyyətində idi Rusiya) və öz qonşuluğunda (Osmanlı dövlətindən sonra) yeni qüdrətli türk dövlətinin yaranmasını görmək istəmirdi.

Bu məsələ ilə bağlı xanlıqlar dövrünün görkəmli tədqiqatçısı H. Abdullayev yazır: "Fətəli xanın güclənməsi, onun Azərbaycanda vahid hakimiyyət yaratması təşəbbüsü, Cənubi Azərbaycanı özünə tabe etmək təşəbbüsü, Quba hakiminin İran işlərinə müdaxilə etməsi II Yekaterina hökumətinin siyasi planları ilə düz gəlmirdi. Yekaterina hökuməti Fətəli xana Cənubi Azərbaycan səfərində və ümumiyyətlə, onun öz planını həyata keçirməsində kömək etmirdi" (10, s.48).

Ş.F.Fərzəlibəyli Fətəli xanın Rusiya ilə əlaqələrindən bəhs edərək obyektiv olaraq qeyd edir: "Fətəli xan Rusyanın qəsbkar siyasetini dərindən öyrəndiyi və bu imperiyanın niyyətlərinə yaxşı bələd olduğu üçün Rusiyaya təmayül edən şəxs idi ki, bu xüsusiyyət də o zaman üçün Azərbaycanın birliyi naminə mütərəqqi keyfiyyət idi" (26, s.103). Tarixdən məlum olduğu kimi Quba xanının Azərbaycanın tarixi torpaqlarını birləşdirmə siyaseti məhz Rusiya imperiyasının maraqlarına uyğun gəlmədiyi üçün baş tutmamışdı.

1784-cü ildə Azərbaycan dövlətçiliyinin qədim mərkəzlərindən sayılan Ərdəbil şəhərinin Fətəli xan tərəfindən tutulması Rusiya tərəfinin açıq narazılığına səbəb oldu. Ümumilikdə, Fətəli xanın XVIII əsrin 80-ci illərində Azərbaycan torpaqlarını birləşdirmək kimi "geniş hərəkət planı" Rusyanın müdaxiləsi nəticəsində baş tutmadı (10). Həmin məqalədə Fətəli xanın xarici siyasetini təhlil edən müəllif rus hərb tarixçisi P.Q.Butkova istinad edərək yazar:

"Tarixçi Butkov açıq bir həyasızlıqla yazar: Rusiya sərhədlərinə qonşu olan bir hakimi qüvvətləndirən belə tədbirlər bizim məqsədlərimizin əksinə idi. General-polkovnik Potyomkin Fətəli xanından tələb etdi ki, öz qoşunlarını buraxsın, knyaz Potyomkin isə 1785-ci ilin fevral ayında Fətəli xana onun gözünü açan bir məktub göndərdi və Fətəli xan başa düşdü ki, o, öz hərəkətindən nə gözləyə bilər" (10, s.48).

Sovetlər dönəmində milli dövlətçilik tariximiz, soykökü-müzlə bağlı etnogenez məsələləri, tarixi şəxsiyyətlərimizlə bağlı məqamlar, ədəbiyyatımız, dinimiz ciddi aşınmaya məruz qalmış və sovet ideologiyasının, dövlət siyasetinin qurbanı olmuşdur. Həmin dövrdə tariximizin Cümhuriyyət və digər dövlətçilik məqamları yaddaşlardan silinir, xanlıqlar dövrü və eləcə də tarixi keçmişimizlə bağlı tədqiqatların elmi nəticələri bir çox hallarda dövlət siyasetinə xidmətə cəlb edilirdi. Məlum olduğu kimi, XX əsrin 40-60-ci illərində Quba xanlığı və eləcə də Fətəli xanla bağlı xeyli tədqiqat işi aparılmışdır. Həmin əsərlər, elmi mənbə bazası baxımından olduqca zəngindir və akademikliyi ilə seçilirlər, lakin həmin kitablar nəticə etibarilə dövlət ideologiyasının xidmətçisi rolunda çıxış etməklə Fətəli xanın XVIII əsrin II yarısındaki siyasetini, 1828-ci ildə Rusiyaya, 1920-ci ildə isə Sovet Rusiyasına "könüllü birləşdirməyə" gətirib çıxaran tarixi prosesin tərkib hissəsi kimi "tədqiq etməklə" Fətəli xanı Rusiyaya meyl göstərən xan kimi təqdim

edir və Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalı faktını inkar edirdilər. Sovet dövrü tarix əsərlərindən birindən oxuyuruq: "XIX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycanın Rusiyaya birləşdirilməsi (işğali - red.İ.S.) sadəcə olaraq çarizm tərəfindən həyata keçirilmiş ilhaq aktı olmayıb, müəyyən dərəcədə Azərbaycanın tarixi inkişafının və Azərbaycan xalqının Rusiyaya meylinin məntiqi nəticəsi olmuşdur" (49, s.4). Bu "elmi" yanaşma hal hazırda vətən tarix elminin nümayəndələri tərəfindən ciddi tənqid və qınaq obyektinə çevrilmişdir (12;16; 31;26;51;64). Hətta Sovet işgalinə tarixi don geyindirmək üçün könüllü birləşmə meylinin köklərini XV-XVI əsrlərdə axtaran saxtakar tarixçilər də var idi. XVIII əsrin II yarısındaki tarix dönməmində isə yuxarıda qeyd etdiyimiz məsələlər Fətəli xanla əlaqələndirilirdi. Qeyd etmək lazımdır ki, müstəqil tarixşunaslığımızın nümayəndələri 90-cı illərin əvvəllərindən etibarən işgal konsepsiyasına öz töhfələrini verməkdədirlər və sovet tarixşunaslığının müxtəlif zamanlarda heç bir elmi əsasa söykənməyən "birləşdirmə", "könüllü tərkibinə daxil olma" kimi konsepsiyanın dagidılmasında mühüm rol oynamışlar (11; 12; 14; 16; 17; 20; 26; 22; 31; 34; 38; 43; 48; 51; 60; 64). Əlbəttə, burada tarixçilərdən daha çox sovet siyasi sistemini və onun kommunist ideologiyasını günahlandırməq lazımdır. Rusiya işgalinə qarşı azadlıq mücadiləsinə qalxmış Cavad xan, Şeyxəli xan haqqında bir dənə də olsun araşdırmanın aparılmadığı, onların və digər tarixi şəxsiyyətlərimizi yaddaşlardan silmək, unutdurmaq, bəzilərinin (Nadir şah Əfşar, Ağa Məhəmməd Şah Qacar, Cavad xan, Şeyxəli xan və s.) qaniçən, amansız, xalqın nifrətini qazanmış şəxslər kimi təqdim edildiyi halda Fətəli xana bu böyüklükdə elmi marağın səbəbi nə idi? Bizim mülahizəmizə görə, sadəcə olaraq, o, sovet ideologiyasını həyata keçirmək üçün, işgal prosesinə tarixi don geyindirmək üçün seçilmiş şəxsiyyət idi. Fətəli xan müdrik dövlət xadimi

olmaqla yanaşı, zəmanəsinin naqisliyindən də sığortalanmışdı. Belə ki, Fətəli xan siyaset adamı olaraq istər Rusiya, istərsə də digər ölkələr və Azərbaycan xanlıqları eləcə də Dağıstan hakimləri ilə qarşılıqlı münasibətlərini dövlətçilik maraqları, siyasi ambisiyaları baxımından qurmağa çalışmış və buna müəyyən mənada nail olmuşdur. O, siyasi məsələlərdə necə deyərlər "məqsəd vasitəyə haqq qazandırır" (Makiavelilikilik) prizmasından yanaşmışdır. Onun bütün siyasi karyerası dövründə bunu izləmək olar. O, incə diplomat və müdrik dövlət xadimi olmuşdur. Dərbənd, Bakı, Cavad xanlıqları Fətəli xan tərəfindən Şimali-şərqi Azərbaycan siyasi birliyinə diplomatik yolla birləşdirilmişdir. Sovet dövründə Fətəli xanın xarici siyaseti elmi baxımdan dolaşdırılmış formada təqdim edilmişdir. Belə ki, xanlıqlar dövrünün görkəmli tədqiqatçısı H.Abdullayevin əsərlərində Fətəli xanın xarici siyaseti geniş tədqiqat obyektiñə çevrilmiş, lakin sovet tarixşünaslığının ideoloji çərçivəsi tədqiqatçıya tarixi həqiqətləri tam açmağa imkan verməmişdir. Dövrünün nadir siyasi xadimlərindən olan Quba xanının diplomatik - siyasi fəaliyyəti sonralar onu dəfələrlə tədqiqat obyektiñə çevirmiş və sovet dövründə konunktura prizmasından öyrənilməsinə səbəb olmuşdur. Oxuculara təqdim olunan İ.Hacinskiin "Qubalı Fətəli xanın həyatı" adlı əsəri isə Quba xanını bizə olduğu kimi, obyektiv təqdim edir. Əsər ideologiyadan uzaqdır. Müəllif az sözlə böyük fikirlər ifadə edə bilmış, necə deyərlər, qalın yox, qalan kitab yazmışdır. Müəllif A.Bakıxanov, M.C.Cavanşir kimi tarixi tale yaşamışdır. Bəy nəslindən olan İ.Hacinski əvvəlcə rus ordusunda hərbçi kimi, sonra isə tərcüməçi kimi fəaliyyət göstərmişdir. Əsərdə A.Bakıxanovun "Gülüstani İrəm" əsərindən bəzi kompilyativ məqamlar olsa da, bütövlükdə, əsər mənbə materialları ilə zəngindir.

Əsərdə Fətəli xanın Qafqaz tarixində müdrik dövlət xadimi kimi yeri, onun əhali siyaseti, diplomatik-siyasi fəaliyyəti tam gözümüz öündə canlanır. Onun məlumatlarının əksəriyyəti o dövrün digər tarixi sənədləri ilə təsdiqlənir. Çox ehtimal ki, müəllif Fətəli xanın ümumi fəaliyyəti haqqındaki məlumatları daha etibarlı mənbələrdən - "Gülüstani İrəm" əsəri və digər qaynaqlardan əldə etmişdir. İ.Hacınskinin əsərində Quba xanı avar hakimi Nunsal xan, Qarabağ xanı İbrahim Xəlil xan, Şamaxı xanları Məhəmmədsəid və Ağası qardaşları, Qaraqaytaq Usmisi Əmir Həmzə, Tarku Şamxalı Dişsiz Məhəmməd, Qazıqumuk xanı Məhəmməd xan, Baki xanı Məlik Məhəmməd xan, Şəki xanı Hüseyn xan, Kartlı-Kaxeti çarı II İrakli və Rusiya imperatriçası II Yekaterina ilə qarşılıqlı hərbi və siyasi-diplomatik əlaqələri olduğu kimi şərh edilir. İ.Hacınski elmi tarixşünaslığımızın banisi A.Bakıxanov tərəfindən əsası qoyulan tarixçilik ənənəsini qoruyur, A.Bakıxanovun tarix elminin mahiyyəti və dəyəri ilə əlaqədar yürrüdüyü aşağıdakı fəlsəfi mülahizəsinə sadiq qalır. O, tarix elminin mahiyyətini, fəlsəfəsini belə təsvir edir: "Bu elm (tarix elmi - Ş.Fərzəliyev) insanı gözəl əxlaqlı edir, ona dolanacaq və yaşayış işlərini öyrədir. Buna görə də onu mənəvi elmlərin qiymətlilərindən hesab etmək olar: tarix hökm və zülümsüz elə bir hökmdardır ki, bütün Adəm övladı onun əmrlərinə boyun əyməkdədir. Tarix elə bir danışmayan natiqdır ki, sələflərin vəsiyyətlərini bütün təfsilat və təriflərilə xələflərə bildirir, ehtiyac və rifah səbəblərini, tərəqqi və tənəzzül yollarını anladır" (77, s.9; 26, s.15).

A.Bakıxanovun tarix elminin fəlsəfəsi ilə bağlı dəyərli fikirləri müasir müstəqil tarixşünaslığımızın bir çox nümayəndələri epiqraf, epitafiya kimi dəyər verməkdədirler (26).

Beləliklə, hörmətli oxucu, tarixi irsimizə hörmətlə və diqqətlə yanaşmalıyıq. Tarixi şəxsiyyətlərimizlə bağlı əsərlər təbliğ olunmalı, qan yaddaşımıza hopmalı, milli mənlik şüurumuzun əsas attributlardan birinə çevriləməlidir (İ.Hacınskinin əsəri

belə əsərlərdəndir). Tarixi faktlar çox vaxt tarixi şəxsiyyətlərin iradəsinin nəticəsi olduğu üçün şəxsiyyətlərimizi bizə olduğu kimi, obyektiv olaraq təqdim edən əsərləri oxumağa daha böyük önəm verməliyik. Hansı millətin tarixi şəxsiyyətləri çoxdursa, o, daha güclüdür. Sadəcə olaraq, onlar olduğu kimi öyrənilməli, müsbət cəhətləri örnek kimi qəbul edilməli, mənfi tərəflərindən isə ibrət dərsi götürülməlidir. Ağillı xalqlar tarixindən nəticə çıxaranlardır. Hər bir xalq öz tarixi ilə məqamları yaxşı bilməli, ondan nəticə çıxarmağı bacarmalı, ibrət dərsi götürüləcək dövrləri xüsusilə öyrənməlidir. Əziz oxucu, sizə təqdim olunan monoqrafiya bu gün də ağrısını ciyinimizdə daşıdığımız Vətənimizin bölünməsinə gətirib çıxaran tariximizin, deyərdim ki, ən ağır, məşəqqətli mərhələlərindən biri sayılan xanlıqlar dövrünün bəzi məqamlarını əhatə edir. Beləliklə, Quba xanlığının siyasi tarixinə XVIII əsrin II yarısı XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda cərəyan edən siyasi hadisələrin tərkib hissəsi kimi baxmaq lazımdır. Vətən tarix elmində həmin dövrə dair hər hansı dövlət qurumu və tarixi şəxsiyyətin obyektiv araşdırılıb təqdim olunması tarixi həqiqətlərin bərpasında, tarixi bilgilərin xəlqiləşməsində mühüm rol oynayır. A.A.Bakıxanovun təbirincə qeyd etsək: "Tarixi keçmiş bilmədən bu günü yaşamaq biyabanlıqda nabələd adamın kor-koranə, məqsədsiz çıxış yolu axtarmasına bənzəyir" (77, s. 9).

II FƏSİL

ŞİMAL-ŞƏRQİ AZƏRBAYCAN SİYASI BİRLİYİ ƏHALİSİNİN SAY DİNAMİKASI VƏ YERLƏŞMƏSİ *

Quba xanlığının siyasi və sosial - iqtisadi tarixi əsas götürülməklə əhalinin say dinamikasının öyrənilməsində aşağıdakı mərhələləri ayırmak olar: 1) XVII əsrin sonları - XVIII əsrin ortaları yəni, Quba xanlığının yaranmasından onun ərazisinin genişləndirilib Şimal-Şərqi Azərbaycan dövləti birliyi qurulmasına dək; 2) Şimal-Şərqi Azərbaycan siyasi birliyinin əhalisi - XVIII əsrin ortaları - 80-cı illəri; 3) Şimal-Şərqi Azərbaycan dövləti birliyinin dağılmasından Rusiya işğalına dək yəni XVIII əsrin 90 -ci illəri - 1810-cu il.

Birinci tarixi mərhələ haqqında məlumat azdır. Tarixi qaynaqların göstərdiyinə görə XVIII əsrin ortalarında Quba xanlığında 100 kənd və 2600 həyət olmuşdur (65, s.185).

XVIII əsrin sonunda Quba xanlığında olmuş Marşal fon Bibersteyn Quba xanlığı əhalisinin çoxluğunu göstərməklə yanaşı, bu tərəflərin əhalisinin əla döyüş ənənəsinə malik olduğunu da vurğulamışdı (4, vərəq 13). Quba xanlığı Azərbaycanın əhalisi sıx və çox olan xanlıqları sırasında idi. Burada əhalinin çox olması Quba xanlığının iqtisadi və siyasi gücünə təsir göstərir, xəzinə gəlirlərinin və qoşunun sayının artmasında müsbət rol oynayır, beləliklə də ümumilikdə xanlığın nüfuz dairəsinin genişlənməsində böyük əhəmiyyət kəsb edirdi (66, s.58).

Quba xanlığı əhalisinin say dinamikasının öyrənilməsinin ikinci mərhələsinə gəldikdə, burada bilavasitə materiallar olmadı

---

* **Qeyd:** Təqdim olunan monografiyanın II və IV fəsilləri 2004-cü ildə nəşr olunmuş "Quba xanlığının əhalisi" (tarixi-demografik tədqiqat) adlı tədqiqat əsərində olduğu kimi (cüzü dəyişikliklərlə) təqdim olunur

ğindan dolayı məlumatlardan istifadə etmək lazımdır. 1780-cı ildə Qarabağ xanlığı və Kartlı-Kaxetiya çarlığı üzərinə hərbi yürüşə hazırlıqla əlaqədar olaraq Fətəli xan 25000 qoşun toplamışdı (65, s. 241). Düzdür, həmin dövrdə Quba xanının hakimiyyəti altında Şimal Azərbaycanın ərazisinin böyük bir hissəsi birləşdirilmişdi. Fətəli xanın Quba xanlığı ətrafında Şamaxı, Bakı, Dərbənd, Salyan və Cavad xanlıqlarını birləşdirməsi Quba xanlığının ərazisi ilə yanaşı əhalisinin artımına da güclü təsir göstərmişdi. 1783-cü ilə yaxın dövrdə, Quba, Dərbənd, Şamaxı, Bakı, Salyan torpaqları Quba xanının tam hakimiyyəti altında idi. Tarku şamxalı və Tabasaran qazısı, eləcə də Şəki xanı ondan asılı vəziyyətdə idilər.

İlk dəfə Quba xanlığının hakimiyyəti altında olan və ondan asılı vəziyyətdəki torpaqlarda yaşayan əhalinin ümumi sayını hesablamış H.Abdullayev Fətəli xandan asılı vəziyyətdə olan Salyan, Qəbələ, Talış xanlığının əhalisini çıxmaqla qalan əhalinin ümumi sayını 345.764 nəfər göstərmişdir (65, s.239). Tarixi faktlardan göründüyü kimi, Fətəli xan dövlətində yaşayan bu qədər əhalidən 25000 qoşunu çıxarmaq o qədər də böyük rəqəm deyil. Yaddan çıxarmaq lazım deyil ki, Quba xanları həmişə muzdlu qoşuna üstünlük verdiklərindən ordunun sayına görə əhalinin sayını hesablamada özünü doğrultmur. Bəzi xalqların tarixində, məsələn Rusiyada rekrut toplantısına görə əhalinin ümumi sayını qismən öyrənmək olur. Azərbaycan xanlıqları əhalisinin sayını öyrənmək üçün isə bu üsul kifayət etmir.

Quba xanlığının hakimiyyəti altında olan Şimal-Şərqi Azərbaycan xanlıqları torpaqlarının əhalisi etno-mədəni, tarixi-coğrafi və sosial-iqtisadi baxımdan ümumi inkişaf yolu keçmişdir. Araşdırılan problemin tərkib hissəsi olduğundan Fətəli xanın hakimiyyəti altında olan xanlıqların əhalisinin (ümumi sayını, mahallar və kəndlər üzrə yerləşməsini, etnik tərkibini, əhalinin demoqrafik vəziyyətinə təsir göstərmiş mənfi

və müsbət amilləri, şəhər əhalisinin ümumi demoqrafik vəziyyətini və s.) tarixi demoqrafik durumuna da nəzər yetirmək zəruridir.

2.1 sayılı cədvəldə birləşdirilmiş və asılı vəziyyətə salınmış torpaqlarla birlikdə Quba xanlığının əhalisi göstərilmişdir. 2.1

Cədvəl 2.1

Birləşdirilmiş və asılı vəziyyətə salınmış torpaqlarla birgə Quba xanlığının əhalisi (1757-1789)

Torpaqlar	Quba xanlığına tabe olduğu dövr	Ərazisi kv.v	Əhalisi (nəfərlə)
1. Quba xanlığının özü	---	10.500	50.550
2. Quba xanlığına birləşdirilmiş torpaqlar; o cümlədən			
- Salyan	1757-1789 (+32)	---	6.000
- Dərbənd xanlığı	1759-1796 (+37)	680	19.380
- Bakı xanlığı	1767-1789 (+22)	3.500	12.000
- Şamaxı xanlığı	1768-1789 (+21)	14.500	32.928
Samur camaatlıqı	---		10.000
- Cavad xanlığı	1768-1789 (+21)		9000
3. Asılı torpaqlar			
- Lənkəran xanlığı	1783-1789 (+6)	5.000	---
- Şəki	1786-1789 (+3)	9.000	90.000
- Cənubi Tabasaran (Moysum)	1786-1789 (+3)	---	21.000
		43180 kv verst	250.858 nəfər

Qaynaq: (65; 132; 133; 84; 124; 125)

saylı cədvəldən göründüyü kimi, Fətəli xanın dövründə Quba xanlığının əhalisi birləşdirilmiş və asılı vəziyyətə salınmış tor-

paqların əhalisi ilə birlikdə təqribən (Lənkəran xanlığını çıxmaqla) 250.858 nəfər olmuşdur. Əhalinin say miqdarının hesablanmasında əsasən 1796-ci və 1798-ci ilə dair mənbələrdən istifadə olunub. Hər ailə 6 nəfər hesabıyla götürülmüşdür. Göstərilən əhalinin 139.858 nəfəri bilavasitə Fətəli xanın hakimiyyəti altında olan Şimal-Şərqi Azərbaycan dövlətinin payına düşürdü.

XVIII əsrдə Azərbaycanın siyasi xəritəsində mühüm yer tutmuş və tarixi Şirvan ərazisində meydana gələn xanlıqlardan biri də **Şamaxı xanlığı** olmuşdur. Şamaxı xanlığının siyasi varlığı, ümumi vəziyyəti haqqında tarixi qaynaqlarda tutarlı məlumatlar saxlanılmışdır. Marşal fon Bibersteyn Şamaxı xanlığından bəhs edərək yazdı: Vaxtilə, Şamaxı xanlığı Şirvanın ən qüdrətli xanlığı olmuş, onun paytaxtı isə böyüklüğünə və zənginliyinə görə ən məşhur şəhərlərdən olmuşdur. Hal-hazırda isə dağın döşündə xanlığın mərkəzi sayılan köhnə Şamaxı şəhərinin geniş xarabaliqları görünməkdədir. Şamaxı xanlığının siyasi gücünü Quba və Dərbənd xanlıqları ilə müqayisə etmək - eyniləşdirmək olmaz (4, s. 16).

Şamaxı xanlığı Şimal-şərqedə Quba xanlığı, Şərqedə Bakı xanlığı, Şimal - qərbdə Şəki xanlığı, Cənub-qərbdən isə Qarabağ xanlığı və Kür çayı ilə əhatə olunmuşdu.

Şamaxı xanlığının tarixi ilə bağlı bir neçə tədqiqat işi aparıldığından (21) burada diqqət onun əhali tarixi üzərində mərkəzləşdirilmişdir.

Şamaxı xanlığının Fətəli xan dövlətində (xanlıq dövrü tarixşünaslığında Quba xanlığı Fətəli xanın yaratdığı Şimal-Şərqi Azərbaycan siyasi birliyinin sinonimi kimi işlənməkdədir) əhali payı nə qədər idi? Şamaxı şəhəri Quba xanlığına birləşdirilənə qədər hansı demoqrafik dəyişikliklərə məruz qalmışdı? Şamaxı xanlığı ilə Quba xanlığı arasında əhalinin hərəkəti necə olmuşdur? Şamaxı xanlığında əhalinin ümumi

tarixi demoqrafik vəziyyəti necə idi? Bu suallara cavab verməyə çalışaq. Əvvəlcə, onu qeyd etmək lazımdır ki, Şamaxı xanlığının 1768-ci il iyun ayından Quba xanlığına birləşdirilməsi Fətəli xan tərəfindən Şimali-Şərqi Azərbaycan xanlıqlarının bir bayraq altında toplanması prosesində həllədici addım sayılmalıdır. Fətəli xan Şamaxını tutmaq məqsədilə bir neçə hərbi yürüş keçirmişdi. Lakin, hər dəfə itki verib geri çəkilmişdi. Şamaxının tabe edilməsi Azərbaycan torpaqlarının birləşdirilməsi yolunda açar rolunu oynamalı idi. Görkəmli dövlət xadimi Fətəli xan Şamaxı şəhərini Azərbaycan dövlətinin paytaxtına çevirmək istəyirdi. Fətəli xan Şirvanşahlar dövrünün tərəqqisini yenidən canlandırmaq kimi, o zaman üçün böyük və mürəkkəb bir vəzifəni öz üzərinə götürmüdü (21, s. 35).

Şamaxı xanlığının Fətəli xan dövlətinin tərkibinə daxil olaması onun inzibati-ərazi baxımından genişlənməsi ilə yanaşı əhalisinin də xeyli çoxalmasına səbəb oldu.

Fətəli xan gələcəkdə güclü dayaq mərkəzi yaratmaq üçün Quba, Salyan, Dərbənd əhalisinin bir qrupunu Şamaxı şəhərinə köçürdü. Qaynaqlardan məlum olur ki, 1769-cu ildə Fətəli xan gələcəkdə "tarixi Şirvan dövləti"ni bərpa etmək niyyətilə iqamətgahını köhnə Şamaxıya köçürmək üçün tədbirlər planı hazırlanır: "Dərbənd, Quba və Səlyan əhalisindən 1000 evi köhnə Şamaxıya köçürür" (66, s.16). Yuxarıda göstərilən əhalinin əksəriyyət hissəsi Şamaxıya köçsələr də, tarixşunaslıqdan bəlli olduğu kimi Şimal-Şərqi Azərbaycan dövlətinin paytaxtının qədim Şamaxı şəhərinə köçürülməsi baş tutmur. Qeyd olunan dövrdə Şamaxı xanlığı əhalisinin ümumi say miqdarı haqqında "təsvir" xarakterli məlumatlar saxlanılmışdır. Bilavasitə Fətəli xanın hakimiyyəti dövrü ilə bağlı yerli demoqrafik göstəricilər olmadıqından, müqayisə məqsədilə Şamaxı xanlığındaki əhalinin ümumi say miqdarı, yerləşməsi və dinamikasına dair sonrakı tarixi dövrlərə aid məlumatlardan istifadə edilmişdir.

Xanlıqdakı ümumi tarixi demoqrafik durumu öyrənmək üçün, Şamaxı xanlığının əhali tarixinə dair məlumatlar şərti olaraq iki qrupa (xronoloji dövr və elmi səviyyə baxımından) bölündüb. Belə bir bölgü digər xanlıqlara da aiddir.

1-ci qrupa dair məlumatlara 1796-cı il rus müəllifləri İ.T. Drenyakin, A.Serebrov, P.Q.Butkov tərəfindən Şamaxı xanlığının əhalisi haqqında verilən ümumi təsvir xarakterli məlumatlar daxildir. Yerli sakinlərdən (1796-cı ildə rus qoşunları Azərbaycanda olarkən) toplanılmış bu rəqəm göstəriciləri səthi xarakter daşıyır. İ.T.Drenyakin Şirvanın təsvirinə dair 1796-cı ilə dair məlumatında göstərir ki, Şamaxı şəhərində farslar (mənbədə azəri türkləri "persiənű" kimi göstərilir - S.İ.) və bir az da ermənilər yaşayır. İranlı evləri şəhərdə 710 ev, erməni evləri 70 - dir. Həmçinin şəhər ətrafında 840 elat tərəkəmə ailəsi, xanlığın 41 kəndində isə 2700 ailə yaşayır, orada 6 erməni kəndi mövcuddur (96, s.165). Həmin dövrə dair başqa bir rus müəllifi də təxminən yuxarıdakı qaynaqda olan kimi məlumat verir: Qəhrəman, əməksevər, müharibə şəraitinə vərdişkar, rahatlıq nə olunu bilməyən Şamaxı xanlığı əhalisinin Şamaxı şəhərində 780 həyət və ətrafında tərəkəmələrdən ibarət 840 ailənin yaşadığı göstərilir. Xanlıqda 66 kənddə 2700 ailə yaşadığı vurgulanır. Həmçinin, Mustafa bəyə məxsus 233 həyət, Auz başına məxsus 705 ev, 6 erməni kəndində 230 ailə yaşayır (132, s. 179). Həmin dörvdə digər rus müəllifi P.Q.Butkov Şamaxı xanlığında tərəkəmə ailələrindən başqa, şəhər və xanlıqda ümumilikdə 30 kəndin olduğunu orada isə 30.000 nəfər yaşadığını bildirir (82, s. 210).

Azərbaycan tarixinin xanlıqlar dövrünün tədqiqatçısı H.Abdullayev göstərir ki, 1796-cı il məlumatlarına görə Şamaxı xanlığında 144000 nəfər adam yaşayır (65, s. 214). Şamaxı xanlığı əhalisinin tarixi demoqrafik mənzərəsini öyrənmək üçün müqayisəli təhlil məqsədilə daha sonraki tarixi dövrlərin rəqəm göstəriciləri tədqiqat işinə cəlb olunub. Sonrakı dövr mənbələr

sırasına 1820-ci ilə dair Şirvan əyalətinin təsviri və 1831-ci il kameral təsvirlərinin yekun sənədləri daxil edilib. Rus hakimiyyət orqanları tərəfindən əhalinin mükəlləfiyyətli hissəsini müəyyənləşdirmək üçün həyata keçirilən statistik tədbirlərin nəticələrini əzx edən qaynaqlar, əhalinin tarixi-demoqrafik durumunu nisbətən ətraflı öyrənmək üçün tutarlı məlumatlar verir.

Şamaxı xanı Mustafa xanın 1820-ci ildə İrana qaçmasından sonra xana məxsus əmlakın müsadirə olunması məqsədi ilə aparılan Şirvan əyalətinin təsviri Şamaxı xanlığının əhali tarixini öyrənmək üçün əhəmiyyətli qaynaqdır. 1820-ci ildə tərtib olunan həmin tarixi sənədə əsasən xanlığın əhalisinin ümumi durumu 2.2 sayılı cədvəldə sistemləşdirilmişdir. Ümumi hesablama bizim tərəfimizdən aparılmışdır. Cədvəldən göründüyü kimi, 1820-ci ildə Şamaxı xanlığında 17 mahal, 328 kənd olmuşdur. Sənəddə vergi ödəyən sosial qrupların sayı miqdarı 8.604 ailə, vergi ödəməyənlərin sayı isə 2.672 ailə göstərilir (126). Həmin mənbədə Fitdağın Şamaxı xanlığının mərkəzinə çevrilməsi haqqında məlumat verilir. Mustafa xanın orada 2000 ailə yerləşirdiyi vurğulanır. Beləliklə, Fitdağ şəhərində 2000 ailə, mahallarda isə ümumi ailələrin cəmi 11.276 ailə olsa, onda xanlıqda 13.276 ailə yaşadığı bəlli olar. Əhali statistikasındaki qaydaya əsaslanaraq hər bir ailəni orta hesabla 6 nəfər götürsək onda həmin dövrdə - 1820-ci ildə Şamaxı xanlığında 79.656 nəfər adam yaşadığını güman etmək olar.

1831-ci il kameral təsvirinə görə Şirvan əyalətində 22922 ev və ya ailə sayılmışdır. Bu ailələrdə 69.627 nəfər kişi cinsli əhali qeydiyyatdan keçmişdir. Əhali köhnə Şamaxı şəhəri də daxil olmaqla, Salyan və 387 kənd üzrə 389 icmada yerləşmişdi. Əyalətdə kameral təsvirlərin nəticəsinə görə hər bir kv. verstə 4,8 nəfər adam düşürdü (124, c. III, s. 62). Şirvan əyaləti inzibati ərazi baxımından Şamaxı xanlığının hüdudlarına uyğun gəldiyindən əyalətdə qeydə alınmış 22922 ailənin hər birinin orta hesabla 6 nəfər

olduğunu götürsək, onda əyalətdə ümumi əhalinin 137.532 nəfər olduğunu qəbul edə bilərik.

Beləliklə, XVIII əsrin sonu - XIX əsrin birinci rübüñə dair demoqrafik məlumat əsasında Fətəli xanın birləşdirdiyi Azərbaycan xanlıqları sistemində Şamaxı xanlığının əhali payını (çəkisini) nisbətən müəyyən edə bilərik. Şamaxı xanlığının əhali tarixi konkret olaraq tədqiqat predmeti olmadığından (xanlığın əhali tarixinin xüsusi araşdırılmaya ehtiyacı qeyd olunmalıdır).

Cədvəl 2.2

*Şamaxı xanlığında əhalinin mahallar üzrə yerləşməsi
(1820-ci il göstəricilərinə görə)*

s/n	Mahallar	Kəndlərin sayı	Ailələrin ümumi sayı	Vergi ödəyən ailələrin sayı	Vergi ödəməyən ailələrin sayı
1	2	3	4	5	6
1.	Qobustan	27		946	230
2.	Həsən	20		271	143
3.	Houz	39		480	161
4.	Elat	22		885	131
5.	Sərdəri	46		813	396
6.	Nəvahi	3		90	38
7.	Qarabağlar	8		64	38
8.	Lahic	6		306	68
9.	Qarasubasar	11		457	360
10.	Balakənd	10		248	55
11.	Xasayurd	9		100	55
12.	Əgərat	7		105	58
13.	Qoşun	32		730	268
14.	Xançoban	46		1085	473
15.	Salyan	25		1400	
16.	Rudbar	18		324	98
17.	Muğan	---		300	100
	Cəmi 17 mahal	328		8.604	2.672

Qaynaq: (126).

burada yalnız ümumi səciyyəli əhali məsələlərinə və Quba xanlığı ilə əlaqədar olan aspektlərə toxunulmuşdur. Ümumiyyətlə, hər bir xanlıq bütövlükdə Azərbaycan dövlətçiliyinin tərkib hissəsi olduğundan əhali arasında güclü sərhəd məhdudiyyəti yox idi. Ona görə də bu dövrdə, qonşu xanlıqlar arasında əhali hərəkəti geniş olmuşdur.

Quba xanlığı ilə Şamaxı xanlığı arasında da dərin tarixi kökə söykənən əhali hərəkəti mövcud olmuşdur. Tarixi Şirvan torpağında XVIII əsrərde meydana gələn bu iki siyasi qurum arasında da əhali hərəkəti davam etmişdir. Quba xanlığından Şamaxı xanlığına köçüb məskunlaşmış əhali yaşayış kəndlərin siyahısı 2.3 sayılı cədvəldə verilmişdir. Həmçinin Qobustan mahalindəki Ərəbnaburlu kəndinə Qubadan 2 ailənin, Yuxarı İsmayıllı kəndinə isə 7 ailənin gəlməsi göstərilir.

Əvvəlki fəsildə Quba xanlarının əhali köçürmələri haqqında qeyd edilmişdir. Əlavə etmək lazımdır ki, köçrülən əhali bir xanın təbəəliyindən çıxıb, digər qalib xanın təbəəliyinə düşürdü. Köçürmə tədbirləri sadə xalq kütlələrinə ağır başa gəlsə də, onlar qalib tərəfin represiyalarına məruz qalmırdılar. Onlar vergi və mükəlləviyyətlərdən azad olunurdular. Cünki, köçrülən əhali faktik olaraq bütün dolanışq vasitələrindən məhrum olurdu. Şamaxı xanlığında Qubadan gəlmə kəndlilər mənbədə vergi və mükəlləviyyətdən azad olunmuş təbəqələr siyahısında göstərilir (126). Həmin tarixi sənədin tələsik tərtib olunduğunu nəzərə alsaq, Qubadan gəlmələrin sayı miqdarının daha böyük olduğunu ehtimal edə bilərik. Vahid etno-mədəni məkanda formalasılmış Azərbaycan xanlıqlarının əhalisi iqtisadi - ərazi, mədəni, psixoloji, dil amillərlə sıx bağlılıq təşkil edirdilər. Xanlıqların biri üçün siyasi təhlükə yarandıqda, əhali asanlıqla digər qonşu xanlıqlarda sığınacaq tapa bilirdi.

Məsələn, 1797-ci ildə Ağa Məhəmməd şah Qacar Qarabağ xanlığına hücum etdikdə

Cədvəl 2.3

1820 - ci il təsviri əsasında Şamaxı xanlığının mahal və kəndlərində Quba xanlığından köçürürlən və ya gəlmələrin say tərkibinə dair

S/n	Mahallar	Kəndlər	Quba xanlığından müxtəlif dövrlərdə gəlmış əhali (ailə hesabı ilə)
1	2	3	4
1.	Qoşun mahalı	Çağan Dilmanlı Hacımanlı Çarağan Sündü 2-ci Hacımanlı Basqal	10 9 5 4 2 2 3
2.	Sadaran mahalı	Köçəri Xəlilli	45

Cədvəl 2.3-ün ardi

1	2	3	4
3.	Houz mahalı	Tircan Sərdahar Talabi Kalva Sor-sor Nügədi Kaçatan Pir Qara Çuxa	3 1 3 13 5 6 1 10
4.	Xasayud mahalı	Xənəyəli Həzi Hacı kənd Suraxanı	7 2 8

Qarabağ xanlığında yaşayan əhalinin büyük bir qismi Şamaxı xanlığında məskunlaşmağa məcbur olmuşdu. Əhalinin geriyə qaytarılması üçün İbrahim xan Mustafa xana dəfələrlə müraciət etmişdi. Şamaxı xanlığının əhalisinin əsas hissəsini digər Azərbaycan xanlıqlarında olduğu kimi, əsasən azəri türkləri təşkil edirdi. XVIII əsrin birinci rübüñə dair mənbələrdə əhalinin dili türk dili - tatarca qarşıq kimi (93, s. 94) göstərilir. Sonrakı tarixi dövrlərə dair qaynaqlar da yuxarıdakı fikri təstiq edir.

Bu mənbədə Azərbaycan türkcəsinin Cənubi Qafqaz-dakı rolu çox dəqiq ifadə olunmuşdur. Bir mənbədə göstərilir ki, Şirvanda bizim tatar dili kimi tanışığımız türkmən dili üstünlük təşkil edir. Ərəb, fars sözləri ilə zəngin olan və Zaqafqaziyada türki adlandırılan bu dil yüksək ahəngdarlığı və məlahətliliyi ilə fərqlənir. Əgər bu dilin asan öyrənilməsini də nəzərə alsaq, onda fransız dilinin Avropada məşhur olduğu qədər bu dilin burada şöhrət tapması bizə qeyri adı görünməz (93, s.79).

Şamaxı xanlığında başqa etnik qruplar da yaşayırıdı. Tat, ləzgi, erməni, yəhudilər və qaraçılardın Şamaxı xanlığı ərazisində yaşaması haqqında mənbələrdə məlumat saxlanılıb. 1831-ci il kameral siyahiyayaalmanın nəticələrinə görə Azərbaycan türkləri 62.934 nəfər (kişi cinsi əhəlinin sayı ilə), ermənilər 6.375 nəfər, yəhudilər 332 nəfər, qaraçılardır 200 ailə göstərilir (93, s. 74). Kameral təsvirlərdə əhalinin tərkibi konfessional baxımdan öyrənildiyindən müsəlman olan digər etnik qruplar da siyahıda azərbaycan türkləri ilə birlikdə verilib. Ləzgilər, əsasən dağlıq ərazidə yaşayır, onların da sayımı digər müsəlmanlar kimi (tatarlar kimi) azərbaycan türkləri ilə birlikdə qeyd olunub. Ərəblər də həmçinin həmin ümumi siyahıda verilir (yəqin ki, burada ərəblər adı ilə qeyd olunan əhali: Ərəb Uşağı, Ərəb Xanədan, Ərəb, Ərəb Əbdül və s. bu kimi kəndlərdə yaşayan azərbaycanlılar olmuşdur. Beləki, XIX əsrдə

Azərbaycanda ərəblərin yaşaması faktı qeydə alınmamışdır – S.İ.). Kameral təsvirlərə görə 1831-ci ildə Köhnə Şamaxı şəhərində 1889 ev, mənbədə tatar evi (azər-baycanlı), 4711 nəfər kişi cinsi, o cümlədən 225 ev erməni (541 nəfər kişi, 527 nəfər qadın) göstərilmişdir (2, siyahı 1, iş 348).

XIX əsrin əvvələrinə dair demoqrafik mənbələri XVIII əsrin son dövrlərində tərtib olunmuş rəqəm göstəriciləri ilə müqayisə etdikdə Şamaxı xanlığında yaşayan əhalinin etnik tərkibi ilə əlaqədar olaraq təzadlı nəticələr əldə olunur. Məsələn, erməni əhalisinin say göstəriciləri ilə bağlı mənbələr açıq aşkar şübhə doğurur.

1796-cı ildə Şamaxı xanlığının əhalisi haqqında məlumat verən A.Serebrov Şamaxı xanlığında 6 erməni kəndi və orada 230 erməni ailəsinin yaşadığını göstərir (132, s.179). Digər rus zabitləri də təxminən eyni məlumatı verirlər (96, s.165).

General Mədətovun Şirvan əyalətinin təsvirinə dair tərtib etdiyi tarixi sənəddə isə Şamaxı xanlığının 36 kəndi erməni kəndi adı altında verilir. Həmin kəndlərin əhalisi isə ermənilər kimi siyahılaşdırılır. Aydındır ki, erməni Mədətovun etnik mənsubiyəti burada mühüm rol oynamışdır. Hər hansı kənddə bir-neçə erməni ailəsi yaşayırdısa, həmin kəndlər sənəddə erməni kəndi kimi adlandırılır (126). Göstərilən sənəddə "erməni kəndləri"nin əhalisinin say göstəricisinin qarşısında "Qarabağdan gəlmədir" qeyd olunmuşdur (126). Tarixi qaynaqlarda Şirvan əyalətində məskunlaşan ermənilərin qədim və ənənəvi peşələri haqqında da məlumatlara rast gelinir. Belə ki, onların birindən oxuyuruq: "Buranın (Şirvan əyalətinin) erməni qadınları əxlaqsızlığa olduqca meyilliirlər və onlar ərlərinə özlərini təvazökar göstərir, pozğunluqlarını örtbasdır etməyi bacarırlar" (124, s.84). Ermənilərin Şamaxı xanlığında belə sürətli artımı miqrasiyalar nəticəsində ola bilərdi. Onların böyük əksəriyyəti Ağa Məhəmməd şah Qacarın Qarabağ xanlığına hücumları dövründə Qarabağ məlikliklərindən gəlmiş, əsrlər boyu qriqoryanlaşmış erməniləşmiş albanlar idi.

1820-ci il Şirvan əyalətinin təsviri, əsasında köçmüs ermənilərin məskunlaşlığı kəndlərin siyahısı cədvəl 2.4 -də ümumiləşdirilmişdir.

Şamaxı xanlığının siyasi mərkəzi sayılan Şamaxı şəhəri əhalisinin ümumi vəziyyətinə nəzər salaq. Əvvəla, qeyd etmək lazımdır ki, araşdırılan dövrdə qədim Şamaxı şəhəri tənənzzül dövrünü yaşayırıdı. Çoxsaylı mənbələr və şəhərlər tarixini araşdırmış alımların fikirləri bunu isbat edir. XVIII əsrin son illərinə aid olunan tarixi qaynaqlarda Şamaxı şəhəri əhalisinin 710-780 evdən ibarət olması göstərilir (96, s.164; 132, s.179). Bu göstərici əvvəlki tarixi dövrlərə nisbətən xeyli aşağı idi.

A.Oleari Şamaxı şəhəri haqqında yazırıdı ki, "Əvvəllər onun dairəsi böyük idi və orada 5000 -ə qədər ev var idi" (44, s. 32).

Göstərilən tarixi dövrdə (XVI əsr) Şamaxı şəhəri Şər-qin ən möhtəşəm şəhərləri sırasında idi. Vaxtilə ingilis səyyahı A.Cenkinson (1562) XVII əsr Şamaxısını "qəşəng hökm-dar şəhəri" adlandırmış, Cefri Deket isə "bütün Midiyanın ən yaxşı şəhəri" kimi vəsf etmişdi" (44, s. 32). Xanlıq dövründə isə Şamaxı şəhəri əvvəlki zənginliyini itirmişdi. XVIII əsrin axırlarında Şamaxı şəhərində olmuş Marşal fon Bibersteynin göstərdiyinə görə "O, Şamaxıda olan zaman şəhər çox pis və ziyyətdə idi, əhali zirzəmilərdə və ya xarabaliqlarda yaşayırıdı. Şəhər əhalisi demək olar ki, hər gün bu və ya digər feodalın basqınını gözləyirdi. Təbiidir ki, belə olduqda heç kəs çoxlu pul sərf edib özünə əsaslı bina tikməzdi". Şəhər əhalisinin sayı haqqında məlumat verən səyyah "mən onun əhalisinin indiki sayını müəyyən edə bilməsəm də, mənə elə gəlir ki, şəhərin əhalisi 4000-5000 adamdan çox olmaz" deyə bildirirdi (25, s. 39).

Şəhərlər tarixini araşdırılmış görkəmli tarixçi F.Əliyevin yazdığını kimi, öz gözəl abidələri, binaları və dükənləri ilə bütün Yaxın Şərqdə şöhrət tapmış, Şamaxı şəhəri (köhnə) XVIII əsrin ikinci yarısında, demək olar ki, zənginlik etibarilə özünün keçmiş şöhrətini itirmişdi. Şamaxı şəhərinin XVIII əsr də baxımsız vəziyyətinə düşməsi bir çox amillərlə bağlı idi. Azərbaycan şəhərləri arasında çox az şəhər tapılar ki, XVII-XVIII əsrlərdə Şamaxı qədər tənəzzülə məruz qalsın. Şamaxı şəhər əhalisinin demoqrafik durumuna mənfi təsir göstərmiş təbii, hərbi-siyasi amillərə qisaca nəzər yetirək:

1. Şamaxı şəhəri əhalisinin azalmasına təsir göstərən əsas amillərdən biri XVII-XVIII əsrin əvvəllərində dəfələrlə təkrar olunmuş Osmanlı - Səfəvi toqquşmaları olmuşdur.

2. Təbii fəlakətlər şəhər əhalisinin azalmasına təsir göstərən faktorlardan olmuşdur. 1667-ci ildə Şamaxıda olmuş dəhşətli zəlzələ haqqında Yan Streys yazır: "Bu ölkədə (Şamaxı şəhəri - S.İ.) tez-tez zəlzələ olur, bizim orada olduğumuz bir il ərzində bir neçə dəfə zəlzələ baş verib; hətta bir gün onu üç dəfə hiss etdik".

Ancaq 1667-ci il zəlzəlesi çoxuzaq vaxtlardan indiyə kimi olanların içində ən güclüsü idi.

Bu zəlzələ tam üç ay davam etdi və başlanğıçı çox güclü idi. Sayımlara görə bu dəhşətli dağıntı zamanı, qadınlar, uşaqlar və qulları çıxmış şərtilə, yaraq daşıya bilən 80000 - dən çox kişi həlak olmuşdu (15, s. 239; 135, s. 245-246).

3. 1720-ci ildə Surxay xan və Hacı Davudun başçılığı altında üsyancılar dini fanatizm bayrağı altında Şamaxı şəhərini ciddi dağıntıya məruz qoydular. Bu haqda mövcud tarix-şünaslıqda kifayət qədər məlumat var (83, s.10; 70, s.32-34; 77, s.125; 90). Həmin gün şəhərdə 4000 adam öldürülmüşdü.

4. Sonrakı tarixi mərhələlərdə də Şamaxı əsaslı demoqrafik sarsıntıya məruz qalmışdı. 1734-cü ildə Nadir şah Əfşa-

ra qarşı güclü müqavimət göstərmiş şəhər əhli qılıncdan keçrilir, qədim Şamaxı şəhəri isə dağıdırılır, əhalisi 12 km aralıda yerləşən Yeni Şamaxiya (Ağsu şəhərinə) köçürülür.

Beləliklə, Şamaxı şəhəri təkrar-təkrar dağıntıya məruz qalır. Fətəli xan Şamaxı xanlığını Quba xanlığına birləşdirdikdən sonra Şamaxı şəhərini (köhnə) əvvəlki vəziyyətinə qaytarmaq üçün əlindən gələni edir. Lakin, o, da Yeni Şamaxını (Ağsu şəhərini)

Cədvəl 2.4

*Qarabağ məlikliklərindən Şamaxı xanlığına köçmüş ermənilərin məskunlaşdığı kəndlər
(1820-ci il təsviri əsasında)*

s/n	Mahallar	Kəndlər	Qarabağ məlikliklərindən gəlmə ailələr	Vergi verməyənlər
1	2	3	4	5
1.	Xançoban mahalı	Veysəlli Mirzəli Lələ-Əhmədli Qaraxanlı Qaravəli (Qaravəlli ağaməmməd)	30 40 40 70 22	
2.	Houz mahalı	Zərgəran Keyvəndi İncar Gülüstan Nügədi Bələvan Xırda Qurdçevən Yenikənd	30 25 24 20 6 12 6 40 6	1 1 1

Cədvəl 2.4-ün ardı

1	2	3	4	5
3.	Sərdəri mahalı	Bozavəng Qalabəndə Qurd kənd Qaleybüğurd Köçəri, Musalı Qarabucaq Qızılı Salahlı Hacılı	21 22 20 24 4 3 74 -	1
4.	Qoşun mahalı	Mədrəsə Kərkənc Kələxan Meyşəri	28 58 29 7	25 15 13 11
5.	Həsən mahalı	Qoşa kənd Tubu Yenikənd Kirki Gəncə	40 19 25 10 35	5 -- 6 25 --

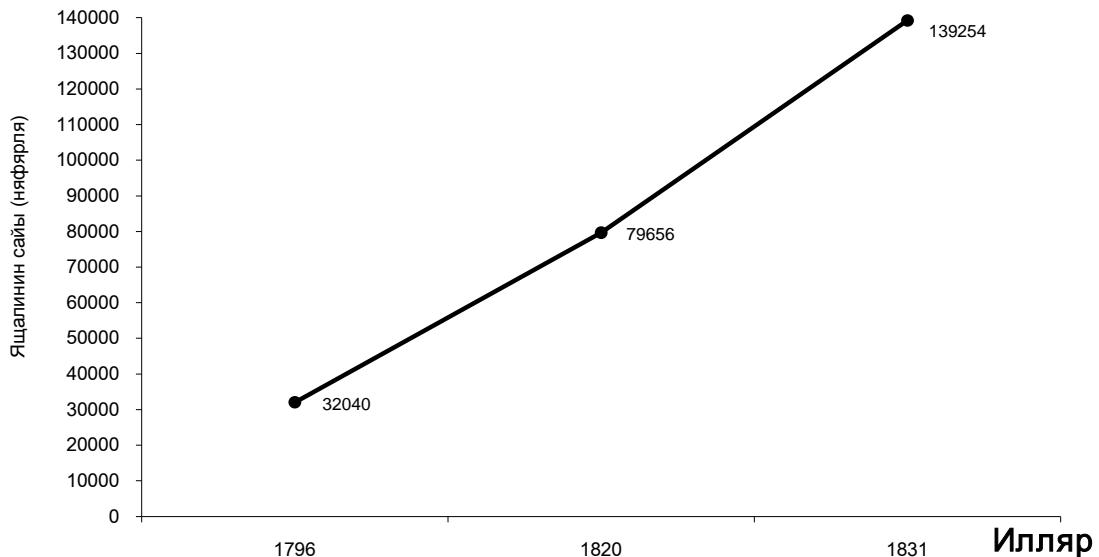
Qaynaq: (126)

əhalisiz qoyur. "1769-cu ildə Yeni Şamaxı dağıdırılır, əhalisi isə məcburi olaraq Köhnə Şamaxıya köçrülür. Bu əməliyyatın həyata keçirilməsi üçün Quba xanı 6000 adam ayırmışdı" (65, s. 262).

Şamaxı xanlığı əhalisinin 1796-1831 illərə dair ümumi say dinamikası aşağıdakı qrafikdə (şək.2.1) izlənilmişdir.

Yuxarıda Quba xanının Şamaxı şəhəri haqqındaki planları barədə bəhs edilmişdir. Əlavə olaraq göstərmək lazımdır ki, dövrünün böyük dövlət xadimi olan Fətəli xan təbii ki, Azərbaycanın zəngin tarixə malik olan bu şəhərinin keçmişindən xəbərsiz deyildi. Fətəli xan bu qədim şəhəri bərpa etməklə yanaşı, həm də, siyasi niyyətlərini həyata keçirmək istəyirdi. Tarixi ədəbiyyatda Fətəli xanın Ağsu əhalisini köçürtməsi və Köhnə Şamaxı şəhərinin bərpasına çalışması aşağıdakı kimi şərh edilmişdir: "Fətəli xan Yeni Şamaxının (Ağsu şəhəri) iqlim şəraitinin və suyunun əlverişli olmamasını, iki şəhər əhalisinin bir yerdə Köhnə Şamaxıda yerləşdirilməsini, Köhnə Şamaxı şəhərinin yenidən abadlaşdırılmasını və Şamaxının Azərbaycanın gələcək mərkəzinə çevrilməsini - həm də öz geniş dövlət idarələrini burada yerləşdirilməsini, Şəki və Qarabağ xanlıqlarını Qubaya tabe etmək üçün Şamaxıdan strateji mərkəz kimi istifadə etməsini və Cənubi Azərbaycana keçmək üçün Şamaxının bir vasitə xidmətini daşımاسını mülahizə edib, Ağsu şəhərinin əhalisinin Köhnə Şamaxıya köçürtməşdi" (21, s.38). Həmin dövrdə Şamaxı şəhəri yenidən dirçəlməyə başlayır. "Fətəli xan bir sıra şəhər küçələrini daşla döşətdirir, yaşayış binaları tikdirir, ipək fabrikalarını artırır. Bazar dükanlarında Şamaxı fabrikalarında hazırlanan ipək, pambıq parça malları satdırırdı" (21, s.38). Lakin, tarixdən bilindiyi kimi, Fətəli xanın planları Şirvan xanlarının kəskin mübarizəsi nəticəsində reallaşmir.

Fətəli xan tərəfindən azadlığa buraxılmış Ağası xanın
sığındığı Kotavan adlı yer Quba xanlığına qarşı istinad nöq-
təsinə çevrilmişdi. 16 il ərzində Kotavan kiçik fasilələrlə

Şək. 2.1. Şamaxı xanlığı əhalisinin ümumi say dinamikası (1796-1831-ci illər)

Qaynaq: (124; 126; 132)

Qarabağ, Şəki, Avar və digər xanlıqların köməyinə arxalanan Şirvan feodallarının Şamaxı üzərinə hücumlarının dayaq mərkəzi rolunu oynamışdı. Güclü dövlətçilik ənənəsinə malik olan Şirvan hakimləri (Şamaxı xanları) hakimiyyətlərini bərpa etmək üçün əllərindən gələni əsirgəmirdilər. Fətəli xan onlarla ehtiyatla davranırdı.

Fətəli xanın hakimiyyəti dövründə Quba xanlığına birləşdirilmiş xanlıqlardan biri də **Cavad xanlığı** olmuşdur. Əvvəllər Şamaxı xanlığından asılı olan və yarımmüstəqil xanlıq olan Cavad xanlığı 1768-ci ildə Şamaxı xanlığının ardinca Quba xanlığına qatıldı. Bu hadisə Quba xanlığının ərazisinin genişlənməsi ilə yanaşı onun əhalisinin say dinamikasına da müəyyən təsir göstərdi. Tarixi qaynaqlar Cavad xanlığının könüllü olaraq Quba xanlığına birləşməsinin bu xanlığın əhalisinin kəmiyyət və keyfiyyətinə müsbət təsir göstərməsini qeyd edir. Muğan əhalisi XVIII əsrin 60-80-ci illərində stabil siyasi mühit şəraitində yaşamağa müvəffəq oldu. Qeyd etmək lazımdır ki, Cavad xanlığının nəinki əhali tarixi, eyni zamanda ümumi tarixi mövcud tarixşünaslıqda az öyrənilmişdir. H. Abdullayev sözügedən məsələ ilə bağlı yazırkı ki, Cavad xanlığının tarixi qısa dövrü əhatə edir və hər hansı diqqəti cəlb edən hadisələrlə seçilmir, lakin, buna baxmayaraq, XVIII əsrдə Azərbaycanda mövcud olmuş xanlıqlar sistemində onun mövcudluğunu inkar etmək mümkün deyildir. Cavad xanlığının tarixi mənzərəsini müəyyən etmək üçün tarix ədəbiyyatında və arxiv sənədlərində çox müxtəsər, məhdud və dağınıq məlumatlar saxlanılmışdır (65, s.229). Cavad xanlığının əhali tarixi haqqında qaynaqlar olduqca məhdud və epizodikdir. Buna baxmayaraq, əldə olan tarixi materiallar əsasında Cavad xanlığının Şimal-Şərqi Azərbaycan siyasi birliyində olan əhali payını müəyyən etməyə cəhd etmək olar. XVI əsrдə, hətta bir qədər ondan əvvəl

siyasi vahid kimi tarix səhnəsinə çıxan Cavad, XVIII əsrin ortalarında yarımmüstəqil xanlıqa çevrilmişdi (65, s.229). Xanlığın mərkəzi Kür və Araz çaylarının qovuşduğu yerdə yerləşən Cavad şəhəri idi (Hal-hazırda həmin yerdə Sabirabad rayonunun Cavad kəndi yerləşir - İ.S.). Cavad xanlığı şimaldan Şamaxı xanlığı, cənubdan Lənkəran xanlığı, şərqi Səlyan hakimliyi, qərbdən isə Qarabağ xanlığı ilə həmsərhəd idi. Şahsevənlərin və digər türk elat tayfalarının daimi qışlaq yeri olan Muğan düzənliyinin Cavad xanlığının tərkibində olması bu xanlığa xüsusi mövqe qazandırırdı.

Qeyd etmək lazımdır ki, mənbələrdə Cavad xanlığı bəzən Muğan xanlığı kimi də göstərilməkdədir. Muğançölün Cavad xanlığının tərkibində olması onun strateji əhəmiyyətini daha da artırırırdı. Zəngin keçmişə malik olan Muğanın tarixinə də qısa ekskursiya etməyə ehtiyac vardır. Tarix ədəbiyyatından məlum olduğu kimi vaxtilə böyük türk sərkərdələri ənənəvi olaraq həyatı əhəmiyyət kəsb edən dövlət məsələlərini Muğan qurultaylarında həll etmişdilər (Əmir Teymur 1404-cü ilin mart ayının 21-də Beyləqanda, Nadir xan Əfşar isə 1736-ci ildə Muğanda qurultay çağırmışdilar - S.İ.) Nadir dövlətin hər bucağına, qılınc gücünə tutulmuş bütün əyalətlərə qabaqcadan fərmanlar göndərmiş, hakimlər, vilayət rəisləri, əyyan və üləmalar Quzey Azərbaycana - Muğana qurultaya çağırılmışdilar. Bir də buyurmuşdu ki, Kür ilə Arazın qovuşduğu yerdə Cavad keçidi yaxınlığında ağac və qarğıdan 12 min ev tikilsin: ayrıca karvansara, məscid və imarətlər qurulsun. Tezliklə buraya 100 minə kimi adam toplandı (11, s.494). Bu tarixi qurultay hal-hazırda Sabirabad rayonunun ərazisində yerləşən Qalaqayın kəndində keçirilmişdi.

Tədqiqatçıların bəzilərinin fikrincə, Nadirin bu tədbiri Monqol imperiyasının ənənələrini davam etdirmək iddiasını ifadə edirdi. Belə ki, Çormaqon noyon Azərbaycandakı hərbi

əməliyyatları qurtardıqdan sonra Muğanda böyük qurultay çağırmış və Zaqqafqaziyadakı torpaqları (mülkleri) monqol hərbi-köçəri əyanları arasında bölüşdürülmüşdü (55, s.41).

Tarixin bir az dərin qatlarına nəzər salsaq, onda görərik ki, V-VII əsrlərdən X əsrə qədər Mil və Muğan düzlərində sıx oturaq əhali yaşamış və bu düzənliklərdə çoxlu suvarma kanalları qazılmış, böyük əkin sahələri və zəngin bağlar salınmışdı (111, s.41).

Xanlıq dövründə isə Muğanda yerləşən yaşayış məskənləri bərbad vəziyyətdə idi. XVI-XVII əsrlərdə baş vermiş Osmanlı-Səfəvi müharibələri Muğan düzündə əkinçilik mədəniyyətinin dirçəlməsinə imkan vermirdi və Muğançoldən daha çox qışlaq yeri kimi istifadə olunurdu. Muğan düzünün böyük bir hissəsinə sahib olan Cavad xanlığı - Ərdəbil, Qaradağ, Gilan xanlıqları ərazisindən - Muğançoldə qışlamaq üçün axışan Şahsevən tayfalari qarşısında aciz idi.

Tarixi məxəzlərdə Cavad xanlığını idarə etmiş iki xanın - Həsən xanın və Səfi xanın adı saxlanılmışdır. 1780-ci ildə Bakıda olmuş konsul Tumanovski Cavadlı Həsən xanın Kür və Araz çayları arasında olan əraziləri idarə etdiyini və Fətəli xandan asılı olduğunu təsdiq edir. Həmin dövrdə Cavad xanı Muğanı da idarə edirdi (65, s. 231). Burnaşevin 1786-ci ilə dair tarixi məlumatında Muğançoldə yaşayan əhali haqqında qeydlər vardır. O, yazdı ki, burada Həsən xanın başçılığı altında 1500 ailədən ibarət köçərilik edən tərəkəmə elləri yaşayır. Onların özünəməxsus dili var və məhəmmədi dininə inanırlar. Həsən xan Fətəli xandan asılıdır (5, s.5). Mənbələr Cavad xanlığı əhalisinin dilini tatarca, qarışıq türk dili kimi göstərir (93, s.100). Beləliklə, XVIII əsrin 80-ci illərində Muğan xanlığında azəri türkcəsində danışan 1500 ailənin hər birini orta hesabla 6 nəfər götürsək, onda bu ərazidə 8000 nəfər əhali yaşadığı məlum olar. Rus hərb tarixçisi P. Butkov

isə 1796-cı ilə dair məlumatlarında yazırı ki, indi - 1796-ci ildə Cavad bölgəsində əksəriyyəti tərəkəmələrdən ibarət olan 470 ailə və ya 1410 nəfərdən ibarət kişi cinsli əhali yaşayır. Buranı Cavad qəsəbəsində əyləşən Səfi xan idarə edir (83, s. 246). Kişi əhalinin sayı qədər qadın olduğunu qəbul etsək, onda təqribən Cavadda həmin dövrdə 2820 nəfərin yaşadığı bəlli olar. P. Butkovun məlumatı Cavad xanlığının Muğan mahalı əhalisinin ümumi sayına uyğun gəlir. Xanlığın Rudbari mahalına daxil olan kəndlərin əhalisinin sayı isə rus zabitinin tarixi qeydlərində göstərilmir. XVIII əsrin 80-ci illərində Azərbaycan xanlıqlarında əhalinin siyahıya alınması keçirilmədiyindən polkovnik Burnaşevin Muğan əhalisinin ümumi sayı haqqındaki məlumatları elmi baxımdan şübhə doğurmaya bilməz. Belə ki, Burnaşev digər Azərbaycan xanlıqlarında (Dərbənd, Şəki) yaşayan xristian əhalinin sayını xeyli şışirdir (5, s.3-4) və onun tarixi qeydləri digər statistik qaynaqlarla təsdiqlənmir. Beləliklə, yuxarıdakı rəqəmlər öyrənilən dövrün tarixi reallığını tam əks etdirmir, çünki qışda maldarlığın inkişafı üçün təbii otlaqlarla zəngin olan Muğan düzənliyinin və Cavad bölgəsinin əhalisi gəlmə əhali hesabına xeyli çoxalırdı. XIX əsrə dair tarixi qaynaqların birində Şirvan əyalətinin tarixi coğrafiyası ilə bağlı qeydlərdə Muğançölün əhalisi haqqında ötəri məlumat verilir. Bu əyalətin əhalisinin sayı ciddi dəyişikliyə məruz qalmışdır. Deyilənlərə görə, təkcə Muğan düzü 40000-ə qədər ailənin məskunlaşlığı yer olmuşdur (124, c.III, s. 37). Doğrudan da Cavad bölgəsi, həmçinin Muğançöl Rusiya işgalinə qədər Araz çayının (o taylı - bu taylı) həm şimalında, həm də cənubunda yerləşən Azərbaycan xanlıqlarının tərəkəmə əhalisinin təbii qışlaq yeri olmuşdur. Rusiya işgalindən sonra isə bu ənənə pozulmuşdur. XVIII əsrдə Cavad xanlığında da əhalinin sayımı keçirilmədiyindən buraya gələn və gedən əhalinin miqdarındakı fərqi müəyyən etmək

mümkin deyildir. Lakin, buna baxmayaraq, mənbələr Cavad xanlığında yerləşən kəndlərin əhalisinin tarixi-demoqrafik durumu haqqında müəyyən məlumat verməkdədir. Muğan bölgəsi əhalisinin tərkibinə mənfi təsir göstərmiş amillərə nəzər yetirək. Hələ Cavad xanlığı yaranmamışdan xeyli qabaq buranın əhalisi müəyyən demoqrafik dəyişikliyə məruz qalmışdı. İ.Q.Gerber Cavad yaşayış məntəqəsi haqqında 1726-cı ilə dair məlumatlarında qeyd edir ki, Cavad sərhəd zolağında, həm də Rusiyanın tərəfində yerləşir. Onun ətrafında çoxlu tut bağları var və iranlıların hakimiyyəti dövründə buradan ipək qurdu bəsləmək üçün çoxlu məhsul yiğilirdi və eyni zamanda çoxlu ipək istehsal olunurdu. Cavad qəsəbəsində isə müxtəlif ipək parçalar istehsal etmək üçün manufaktura olmuşdur. Lakin həmin müəssisə qiyamçılar tərəfindən dağıdılmışdır və yaxın vaxtlarda bərpa olunana oxşamır. Əvvəllər buralarda yaşayan əhali isə dağlılaşmış, yeni hücumlardan çəkinərək yaşayış yerlərinə qayıtmaq istəmirler (93, s.100). Surxay xan və Hacı Davudun başçılığı altında dağlı qiyamçılar 1720-ci ildə tarixi Şirvan torpağının digər bölgələri kimi Cavadı və onun ətrafında olan kəndləri də dağıtmışdır.

Kür çayı üzərində və Araz çayının Kürə töküldüyü yerlə üzbəüz yerləşən, əvvəllər böyük şəhər olan Cavad haqqında indi yalnız xatirələr yaşayır. Rusiya çarı və İran şahı II Təhmasib arasında 1723-cü il, Osmanlı Portası ilə 1724-cü il müqavilə traktatlarına görə Cavad üç ölkənin sərhəd məntəqəsinə düşüb (80, s.433).

1724-cü il 24 iyun Osmanlı Türkiyəsi ilə Rusiya arasındakı İstanbul müqaviləsinə əsasən Azərbaycan torpaqları iki yerə parçalanmış Türkiyə və Rusiyaya keçən torpaqlar arasında üç sərhəd ayırıcı qoyulurdu. Üçüncü mərz Kür ilə Arazın kəsişdiyi Suqovuşan adlı yerə düşürdü (11, s.484). Əlbəttə, belə bir siyasi şəraitdə yerli əhalinin əvvəlki yaşayış

yerlərinə qayıtması qeyri - mümkün idi. Göstərilən bölgədə sərhədçilər yerləşdirilirdi. Şəhərin dağıdılmasını digər qaynaqlar da təsdiq edir.

1726-ci ilin payızında general - leytenant Ştof başda olmaqla rus qoşunları Kür çayı üzərindəki Cavad qəsəbəsinə daxil oldular. Qəsəbə Kür üzərində yerləşirdi və qiyamçılar tərəfindən həddindən artıq dağıdılmışdı (83, s.87). Sərhəd Kür çayı ilə Araz çayları ətrafındakı tut bağlarından keçirdi. Osmanlı Türkiyəsi, Səfəvi dövləti və Rusiya dövlətlərinin sərhədləri Cavadda kəsişirdi. Bölgүyə görə Cavad Rusiyanın payına düşürdü. Beləliklə, hələ Azərbaycan xanlıqları yaranmamışdan xeyli qabaq Muğan və Cavad əhalisi ciddi demoqrafik dəyişikliyə məruz qalmışdır.

Muğan düzündə və Cavad şəhərində yaşayan əhalinin demoqrafik vəziyyətinə əsaslı təsir göstərmiş tarixi hadisələrdən biri də Gilan xanı Hidayət xanın 1778-ci ildə bu bölgəyə hücumu ilə bağlıdır. Tarixi ədəbiyyatdan bəllidir ki, dinc yolla Quba xanlığına birləşdirilən Cavad xanlığının xanı Həsən xan tezliklə Fətəli xanın ən yaxın adamlarından birinə çevrilir. Cavad xanı Fətəli xanın ən inanılmış adamlarından biri olub, onun gizli məşvərətlərində iştirak edirdi (65, s.233). İstər yerləşməsi, istərsə də hərbi-strateci baxımdan əhəmiyyətli olan Muğanın xanlığa qatılması sonuncunun getdikcə güclənməsi demək idi (11, s.527). Qubalı Fətəli xanın dövlətçilik mənafeyini üstün tutaraq böyük dövlətlər (Rusiya, Qacarlar (İran), Osmanlı Türkiyəsi) arasında diplomatik manevr siyasetini Quba xanının rəqibləri qəbul etmirdi. Fətəli xanın Muğan düzənliyini və Cavad xanlığını öz torpaqlarına birləşdirməsi bir sıra Cənubi Azərbaycan xanlıqlarının mənafeyinə uyğun gəlmirdi. Belə ki, yuxarıda göstərilən xanlıqların əhalisinin köçmə maldarlıqla məşğul olan tərəkəmə hissəsinin ənənəvi qışlaq yeri olan Muğançölün böyük bir hissəsinin Fətəli xanın nəzarəti altına

düşməsi, eyni zamanda Ərdəbildən və Muğandan şahsevənlərin müəyyən qisminin Quba xanlığına köçürülməsi Gilan, Ərdəbil, Qaradağ və digər xanlıqların mənafeyinə uyğun gəlmirdi. Əvvəllər Quba xanlığına qarşı diplomatik fitnəkarlıqla məşğul olan bir sıra Cənub xanlıqları Fətəli xanın 1774-cü ildə Gavduşan vuruşmasındaki məglubiyyətindən bir qədər sonra açıq hərbi müdaxiləyə başladılar. Bu işdə Gilanlı Hidayət xan xüsusişlə canfəşanlıq edirdi. O, keçmiş Şamaxı xanı Ağası xan və Qaraqaytaq usmisi ilə ittifaq bağladı. Hidayət xanın qoşunları 1778-ci ilin əvvəllerində Lənkəran (Talış) xanlığını, sonra isə Səlyan hakimliyini qarət etdikdən sonra Muğana çıxıb Cavad xanlığının mərkəzi sayılan Cavad şəhərinə doğru irəlilədilər. 1778-ci ilin aprel ayında Cavad şəhərini darmadığın edən Hidayət xan buranın əhalisini Gilan, Rəşt və Ənzəliyə köçürtdü. Bir məlumata görə şəhərdən 900 nəfər əhali köçürülmüşdü. Digər bir tarixi qaynağa görə isə şəhərdən 7500 nəfər əhali köçürülmüşdü. Onları ağır torpaq işlərində, qala tikintilərində və kənd təsərrüfatı işlərində istifadə üçün Rəşt və Ənzəli istiqamətində apardılar (67, s.22). Bu hadisə Cavad xanlığı əhalisinin tarixi demoqrafik durumuna mənfi təsir göstərdi. Cavad şəhəri dağıdıldı və bir daha əvvəlki vəziyyətinə dönmədi. Cavad bölgəsinin təbii-coğrafi mövqeyi Rusiya işgalçlarının da diqqətindən yayınmamışdı.

1796-ci ildə Azərbaycanan bir çox bölgəleri rus qoşunları tərəfindən tutulduqdan sonra Xəzərsahili vilayətlərin idarəciliyini asanlaşdırmaq, Gürcüstanla ticarət və rabitə əlaqələrini genişləndirmək adı altında Kür çayı ilə Araz çayının qovuşduğu yerdə, Cavad yaxınlığında Yekatrinoserd adlı şəhər tikmək, qalanın ilk sakinləri kimi orada 2000 subay gənc rus əsgəri saxlamaq planlaşdırılırdı. Hökumət onların hər bir tələbatını ödəməli, ermənilər və

gürçülər isə onları öz qızları ilə evləndirməli idi (97, c.III, s.193).

Rusiya hakim dairələri bu addımla Cavad bölgəsinin əl-verişli mövqeyini nəzərə alaraq buranın etno-demoqrafik durumunu dəyişdirmək istəyirdilər. Azərbaycan xanlıqlarının işgalı prosesində çarizm gəmiçiliyin inkişafı üçün əlverişli yer sayılan Cavadda gömrük məntəqəsinin yaradılmasını da yaddan çıxartmamışdı. Sisiyanovun Rumyantsevə 29 avqust 1805-ci il tarixli 594 sayılı təqdmətində sözügedən məsələ haqqında məlumat verilir (69, c. II, sənəd 455, s.246). Cavad xanlığı mənbələrdən göründüyü kimi, əsasən, İndiki Sabirabad, Şirvan və onlara qonşu olan rayonların (İndiki Saatlı və Hacıqabul rayonlarının - S.İ.). ərazilərini əhatə etmişdir (65, s.230).

Fətəli xanın ölümündən sonrakı dövrə (XVIII əsrin 90-cı illərində) keçmiş Cavad xanlığının ərazisi əvvəlcə Qarabağ xanlığının, 1795-ci ildən sonra isə Şamaxı xanlığının tərkibinə qatılır. Şamaxı xanlığındakı 17 mahaldan ikisi - Muğan və Rudbar mahallarının ərazisi Cavad xanlığının tarixi ərazisinə uyğun gəldiyindən, Şirvan əyalətinin Rudbar və Muğan mahalının əhalisinin kəndlər üzrə paylanmasına dair bir neçə tarixi sənəd tədqiqat işinə daxil edilmişdir. Belə ki, xanlıqlar dövrünə dair qaynaqlar sırasında Cavad xanlığında yaşayan əhalinin kəndlər üzrə yerləşməsi, təbii və mexaniki hərəkəti, eləcə də ümumi siyahıya alınması və tərkibinə aid tarixi material olmadığından Şirvan əyaləti əhalisinin 1820-ci il təsviri və 1831-ci il kameral təsvirinin materialları Muğan və Rudbar mahallarında (tarixi Cavad xanlığının ərazisinin əksəriyyət hissəsini məhz bu mahallar təşkil etmişdir) əhalinin ailə hesabıyla kəndlər üzrə yerləşməsi, kişi cinsli əhalinin ümumi say miqdarına dair məlumat almaq baxımından mühüm elmi maraq kəsb edir. 2.5 sayılı cədvəldən göründüyü kimi, Rudbar mahalında 18 kənd

üzrə 422 ailə məskunlaşmışdı (126, s.244-253). Kür çayı boyunca həm üzüaşağı, həm üzüyuxarı sahil boyunca yerləşən kəndlər Rudbar mahalı adı altında birləşmişdi. XIX əsrin əvvəllərinə dair qaynaqlardan məlum olur ki, Cavad qəsəbəsindən sonra Kür çayının aşağı axarı boyunca üç eyniadlı Rudbar kəndi - Aşağı, Orta və Yuxarı Rudbar kəndləri mövcud olmuşdur. Cavaddan sonra Kür çayından üzüyuxarı eyniadlı üç Kovlar kəndi - Aşağı, Orta, Yuxarı Kovlar yerləşir. Mənbədə həmin kəndlər əhalisi çox olan kəndlər kimi qeyd olunur (80, s.433). 1820-ci il təsvirində Rudbar mahalında 18 kəndin yerləşdiyi göstərildiyi halda, 1831-ci il kameral təsvirinin yekun sənədlərində Rudbar mahalında 15 kəndin adı çəkilir. Nəticədə, Şirvan əyalətinin Rudbar mahalında 524 ailədə 1361 nəfər kişi cinsli əhalinin yaşadığı göstərilir (2, iş. 347, vər.5).

Cədvəl 2.5

Sirvan əyalətinin Rudbar mahali əhalisinin kəndlər üzrə yerləşməsi (1820-ci il)

Sıra sayı	Kəndlər	Əhali / ailələrlə
1	Cavad	92
2	Bəlvan	10
3	Davağlar	4
4	Qoralar	15
5	Yenikənd	39
6	Qəzili	58
7	Əhmədbəyli	4
8	Quruzmanlı	22
9	Abdulyan	49
10	Yenicə	5
11	Mustafalı	16
12	Axtaçı	5
13	Meyniman	9
14	Həzrət	51

15	Surra - Ağamoğlan	7
16	Surra - Ağabədil	8
17	Surra - Məmməd	5
18	Surra - Abdulla bəy	23
Cəmi:	18 kənd	422 ailə

1820-ci ilə aid olan sənəddə Muğan mahalında yerləşən kəndlərin - mahal mərkəzi olan Qalaqayın qalası istisna olmaqla adları çəkilmir. Şirvan əyalətinin Muğan mahalı bəylərinin siyahısı 2.6 sayılı cədvəldə verilir. Muğan mahalını idarə edən mahalbəyi Qalaqayında əyləşirdi. Mənbədə Qalaqayın qalasında 100-ə qədər ailənin, ümumilikdə Muğan mahalında isə 400-ə qədər tərəkəmə ailəsinin məskunlaşduğu qeyd olunurdu (126, s.252). Tərəkəmə ellərinə başçılıq edən bəylərin siyahısı 2.6 sayılı cədvəldə verilir. Kollegiya qeydiyyatçısı Suşko tərəfindən tərtib olunmuş Şirvan əyaləti əhalisinin kameral təsvirinə dair sənədlərdə Muğan mahalının 19 kəndində 468 ailənin olduğu, bu ailələrdə 1216 kişi cinsli əhalinin yaşadığı göstərilir (2, iş 347, vər. 5).

Cədvəl 2.6

Şirvan əyaləti Muğan mahalı bəylərinin siyahısı (1820-ci il)

Sıra sayı	Bəylərin adları	Sıra sayı	Bəylərin adları
1	Məmməd Rza bəy	20	Əli bəy
2	Məlik bəy	21	Talib bəy
3	Məhəmməd Əli bəy	22	Şərif bəy
4	Abdulla bəy	23	Məmməd - Əli bəy
5	Yolçu bəy	24	Hüseyn bəy
6	Səfi Mirzə bəy	25	Cəfər bəy
7	Əhməd bəy	26	Məşədi - Həsən Əli bəy
8	Molla Abdulla	27	Əhməd bəy
9	Cəmşid bəy	28	Mehmed bəy

10	Məhəmməd Hüseyn bəy	29	qaynaqdan oxunmur
11	Ağa bəy	30	Cosuz bəy
12	Əsədulla bəy	31	Əli - Məmməd bəy
13	Məhəmməd Xəlif bəy	32	Potu bəy
14	Şahmurad bəy	33	Əli Mirzə bəy
15	Kəlbəlai bəy	34	Axund - Qasim bəy
16	Abdulla Hüseyn bəy	35	Ağa - Rəhim bəy
17	Məlik - Məmməd bəy	36	Seyid Qasim bəy
18	Əli xan	37	Allahverdi bəy
19	Əhməd - Əli bəy	38	İbrahim bəy

Qeyd: 2.5 və 2.6 sayılı cədvəllər general Mədətov tərəfindən 1820-cü ildə həyata keçirilmiş Şirvan əyalətinin təsviri əsasında tərtib olunub (126, s.244-253).

Qalaqayında icarə haqqı 150 şirvan rublu olan boyaq evi var idi. İcarə haqqını əvvəller (1820-ci ilə qədər - S.İ.) Mustafa xana verirdilər. İrandan və digər yerlərdən Muğan mahalı ərazisindən keçən karvanın hər bir yükünə mahal bəyinin xeyrinə 6 abbası gömriük haqqı almırıldı. Qalaqayından 6 ağaclıqda 6 duz gölü var idi. Yerli shali duz göllərindən vergi ödəmədən istifadə etdikləri halda, Şirvan əyalətinin digər yerlərindən duz aparmağa gələnlər hər yüksək - taya 1 abbası verməli idilər. Kür arxasında yaşayan muğanlılardan cervondan (cervon - 10-luq qızıl pul) başqa, digər vergi və mükəlləviyyətlərdən azad olunurdular. Bunun əvəzində muğanlılar İran tərəfdən, Rusiyaya qarşı Muğançöldən gələn hər-hansı təhlükənin qarşısını almalı, gözətcilik etməli və hərbi xidmətə həmişə hazır olmali idilər. Beləliklə, muğanlılar ildə xəzinəyə hər ailəyə təqribən 1 cervon vergi ödəyirdilər. 1820-ci ildə Mustafa xan İrana qaçarkən Şirvan əyalətindən bir çox ailələr də onunla İrana qaçmışdı. Muğan mahalı da istisna təşkil etmirdi. Mustafa xanın mühacirəti zamanı xanın özündən narazı olanlar isə digər xanlıqlara dağılmışdı. Muğandan 50 ailə Talış xanlığına, 60 ailə isə Qarabağ xanlığına qaçmışdı. 1820-ci ildə Talış xanlığına qaçan ailələr geri qayitsalar da Qarabağ xanlığına gedənləri Mehdiqulu xan hələ də geri qaytarmayışdı.

Ümumilikdə 34 kənd yerləşən Muğan və Rudbar mahallarındaki əhalinin kəndlər üzrə yerləşməsi 2.7 və 2.8 sayılı cədvəllərdə verilmişdir. Rudbar mahalında olan kəndlərin bir neçəsini çıxməqla əksəriyyəti hal-hazırda Sabirabad və Hacıqabul rayonlarının ərazisindədir. Muğan

mahalına daxil olan kəndlərin bir qismi Sabirabad rayonunun, digər hissəsi isə Saatlı rayonunun inzibati ərazisinə daxildir.

Tarix ədəbiyyatından məlum olduğu kimi, **Dərbənd xanlığı** Quba xanlığına birləşdiriləndən rus işgalinə qədər (1806-cı il) Quba xanlığının ayrılmaz tərkib hissəsi olmuşdur. Azərbaycanın qədim şəhərlərindən sayılan Dərbənd şəhəri eyni adlı xanlığın mərkəzi idi. Dərbənd şəhəri Quba xanlarının əsas siyasi iqamətgahı sayılır, həm də Quba xanlığı ilə etnik-mədəni və iqtisadi-siyasi baxımdan sıx bağlılıq təşkil edirdi. Dərbənd şəherinin tarixi, mövcud tarixşünaslıqda (108) öyrənildiyindən burada yalnız Dərbənd xanlığının XVIII əsr - XIX əsrin əvvəli ilə bağlı əhali tarixinə nəzər diqqəti cəlb olunmuşdur.

Cədvəl 2.7

Şirvan əyaləti Rudbar mahalı əhalisinin kəndlər üzrə yerləşməsi (1831-ci il)

Sıra sayı	Kəndlər	Həyətlərin sayı	Kişi cinsli əhali/nəfərlə
1	Kavraklı	93	256
2	Meyneman	12	26
3	Mustafalı	9	21
4	Axtaçı	6	14
5	Əli Mədətli	6	18
6	Yeni donlu	17	37
7	Abdulyanlı	65	188
8	Əhməd bəyli	2	6
9	Quruzmanlı	33	87
10	Qəzili	62	159
11	Yenikənd	46	125
12	Surra	52	110
13	Qaralar	19	50
14	Bəlvan - Dabaqlar	16	26

15	Cavad	86	238
Cəmi: 15 kənd		524	1361

Cədvəl 2.8

*Şirvan əyaləti Muğan mahalı əhalisinin kəndlər üzrə yerləşməsi
(1831-ci il)*

Sıra sayı	Kəndlər	Həyətlərin sayı	Kişi cinsli əhali/nəfərlə
1	2	3	4
1	Bəylilik	31	79
2	mənbədən oxunmur	13	39
3	Məmişli	23	61
4	Kür kəndi	13	47
5	Cəngən	13	29
6	Rəncbər-1	16	46
7	mənbədən oxunmur	2	3

Cədvəl 2.8-in ardı

1	2	3	4
8	Rəncbər - 2	13	29
9	Qıraklı	24	46
10	Minbaşılı	18	52
11	Potubəyli	28	67
12	Molla-Vaizli	24	90
13	oxunmur	31	79
14	Əli - Sultanlı	24	58
15	Saatlı	28	67
16	Quzman	24	65
17	Molday	27	66
18	Mustafa bəyli	20	60
19	Qalaqayın	96	233
Cəmi:	19 kənd	468	1216

Qeyd: 2.7 və 2.8 sayılı cədvəllər Ali Gürcüstan Hökumətinin Xəzinə Ekspedisiyasının kollegiya qeydiyyatçısı Suşko tərəfindən həyata keçirilmiş 1831-ci ildə Şirvan əyaləti əhalisinin kameral təsviri əsasında tərtib olunub (ADTA, fond 24, siy. I, iş. 347, vər-5)

XVIII əsrin sonu - XIX əsrin əvvəllərinə dair tarixi sənədlərdə Dərbənd xanlığının hüdudları haqqında məlumatlar kifayət qədərdir. XVIII əsrin sonuna dair qaynaqlarda göstərilir ki, Dərbənd vilayəti Quba xanına məxsusdur. Şimaldan Qaraqaytaq usmisinin vilayəti, qərbdən Tabasaran, şərqdən Xəzər dənizi, cənudan isə Quba xanlığı ilə həmsərhəddir (133, s. 142).

Tarixi icmallarda Dərbənd xanlığının hüdudları belə göstərilir: şimaldan Darvaq çayı, qərbdən Aşağı Tabasaran və Kürə xanlığı, cənub-şərqdən Samur çayı, şərqdən Xəzər dənizi ilə həmsərhəddir. Xanlıq şimal-qərbdən cənub-şərqə doğru 60 verst, eninə isə 10 verstdən 20 verstə qədər-təxminən 680 verst ərazini tutur (125, c.IV, s.151). Dərbənd şəhəri və onun ətraf kəndləri əhalisinin yerləşməsi, etnik tərkibi və sair məsələlərə nəzər yetirək.

Dərbənd şəhəri və onun ətraf kəndləri haqqında tarixi qaynaqlar ətraflı məlumat verir. Qeyd etmək yerinə düşərdi ki, Dərbənd şəhərinin əhali tarixi hal-hazırda xüsusi tədqiqat mövzusu kimi araşdırıldıqından, burada yalnız Quba xanlığı ilə əlaqəli məsələlərə toxunulur. Yuxarıda xanlıqlar dövrünə aid demoqrafik statistik mənbələrin məhdud olduğu göstərilib. Ona görə də XVIII əsrin sonu - XIX əsrin 30-cu illərinə qədər olan statistik mənbələri tədqiqat işinə cəlb edilib.

1796-cı ildə tərtib olunmuş "müxtəsər tarixi təsvir"lərin demək olar ki, hamisində Dərbənd əhalisi haqqında məlumat-a rast gəlmək olur. A.Q.Serebrovun Dağıstanın tarixi - etnoqrafik təsvirinə dair qeydlərində Dərbənd xanlığının əhaliyi haqqında göstərilir ki, "Dərbənd əyaləti Dərbənd şəhərində 2180 həyat (ev) və 1050 həyatı (ev) özündə birləşdirən 21 kənddən ibarətdir" (132, s.176).

Yenə həmin dövrdə Azərbaycanda olmuş P.Q.Butkov, F.F.Simonoviç, İ.T.Drenyakin yerli xalqların tarixi, etnoqra-

fiyası, coğrafiyası, əhalinin milli tərkibi, sayı ilə bağlı ali komandanlığın göstərişi ilə camaatdan topladıqları məlumatlar əsasında Dərbənd şəhəri və ətraf kəndləri haqqında məlumat verirlər.

P.Q.Butkov həmin dövrdə Dərbənd şəhərində 2189 həyət və ətrafında olan 15 kəndlə birlikdə xanlıqda (mənbədə əyalət) 10.000 kişi cinsli əhali yaşadığını qeyd edir (82, s.202). Lakin, P.Q.Butkov 1798-ci ilə aid olunan Quba və Dərbənd vilayətləri haqqında məlumatlar adlanan başqa tarixi qeydində 1796-cı il statistik göstəricilərinə bir qədər düzəlişlər edərək Dərbənd xanlığında 15 kəndin olduğunu, şəhərdə isə 9300 kişi əhalisinin yaşadığını, Dərbənd xanlığındakı əhalinin ümumi sayının isə 4000 ailədən ibarət olduğunu göstərmışdı (84, s.210). Tarixi məlumatların müqayiseli təhlili onların çoxunun kompilyativ xarakterini göstərir.

Bir daha qeyd etmək lazımdır ki, yuxarıdakı rəqəm göstəriciləri statistik araşdırmaların nəticəsi yox, yerli sakınlərin verdiyi məlumatlardan ibarət idi. 1774-cü ildə Dərbənd şəhərində olmuş S.Qmelin də həmin dövrdə şəhərdə 4000 ailənin yaşadığını göstərmışdı.

1796-cı il məlumatları arasında F.F.Simonoviçin qeydləri öz tamlığına görə seçilir. O, öz müasirlərindən fərqli olaraq, Dərbənd əhalisinin ümumi sayını göstərməklə yanaşı, həm də, kəndlərin adları, xanlığın hüdudları, əhalisinin yerləşməsinə dair bir sıra təsvir xarakterli məlumat verir (133, s.143).

XIX əsrin başlangıcına dair əhalinin ümumi say miqdərinə dair mənbələr də təxminən 1796-cı il məlumatlarını təkrar edir. S.Bronevski əsərində göstərir ki, 1796-cı ildə Dərbənd şəhərini rus qoşunları tutanda əhalinin 2189 evdən ibarət olduğu məlum olub (80, s.338). Arxiv sənədlərində Dərbənd şəhəri və ətraf kəndləri əhalisinin ümumi say tərkibi

haqqında məlumat saxlanılmışdır. 1813-cü ilə dair qaynaqda göstərilir ki, Dərbənd şəhərində 1522 ev var idi və orada yaşayan kişi cinsli əhalinin sayı 4175 nəfərdən ibarət olmuşdur. Həmin tarixi sənəddə kəndlərdə yaşayan əhalinin sayı 284 ailə (2, siyahı 1, iş 21, vərəq 44, 45, 46) göstərilir. Bir az əvvəlki tarixi dövrə dair (1811-ci il) qaynaqda isə Dərbənddəki əhalinin 790 ailədən ibarət olduğu, hər iki cinsdən olan əhalinin isə 4740 nəfər olduğu göstərilir» (142, s.238). 1811-ci ilə dair olan göstəricini qeyri-ciddi qəbul etmək olar. Çünkü Quba xanlığının əhalisi də həmin sənəddə 12.813 ailə, ümumi sayı isə 76.878 nəfər (142, s. 238), yəni 1810-cu il göstəricilərinə nisbətən təxminən 2 dəfə çox göstərilmişdir.

1831-ci il kameral təsvirlərinə görə Dərbənd şəhəri Sabnova kəndi ilə birlikdə 1795 evi və 5139 kişi cinsli əhalini özündə birləşdirirdi (125, c.IV, s.165). 1796, 1807, 1811, 1813 və 1832-ci illərdə, həmçinin XIX əsrin ortalarına dair olan rəqəm göstəricilərinə əsasən, həmin dövrdə Dərbənd şəhərində və xanlığında əhalinin say dinamikasını izləmək olar. Həmin qaynaqlarda əksəriyyət etibarilə əhalinin ümumi sayı kişi cinsli 5735 nəfər, qadın 6297, ümumilikdə 12.052 nəfər qeyd olunur (148, s.321), diqqət vverilsə, əhalinin artıb azalmasındakı vəziyyət aydın olar.

XIX əsrin ortalarında Dərbənd şəhərində olmuş İ.Berezin məşhur əsərində Dərbənd əhalisinin artıb-azalması haqqında yazır ki, Burada ölenlərin sayı doğulanların sayını ötür, əgər başqa yerlərdən əhali axını olmasa idi şəhər çoxdan boşalmışdı. Dərbənd sakinləri bu vəziyyəti, bədbəxtçiliyi iqlim şəraiti ilə bağlayırlar (79, s. 151). Dərbənd şəhərində əhalinin təbii artımı ilə bağlı o dövrə dair başqa bir qaynaqda isə aşağıdakı məlumata rast gəlirik: "Orta hesabla ildə doğulanların sayı 324 nəfər, ölenlərin sayı 142 nəfər, nigah bağlayanların sayı isə 205 cüt göstərilmişdir" (148, s. 321).

Əhalinin mexaniki artımı və azalmasını qaynaqlar qeydə almamışdır. Dərbənd əhalisinin etnik tərkibi, əhalinin dili haqqında qaynaqlarda müəyyən məlumat saxlanılmışdır. F.F.Simonoviç yazır ki, Quba xalqı Dərbənd xalqı ilə bir kökdəndir (133, s. 150).

S.Bronevski isə əhalinin danışq dili haqqında qeyd edir ki, yuxarı təbəqələr fars dilində danışır və yazır. Sadə xalq isə tatarca-türkcə danışır. S.Bronevski Dərbənd şəhərinin ətrafindakı 17 kənddə məskunlaşmış əhali haqqında yazır ki, Onlar şahsevən və tərəkəmələrdən ibarətdir. Tatar dilində danışır və islam dininin şəhər və sünnet məzhəbinə inanırlar (80, s.338). İcmal müəllifləri Dərbənd əhalisinin danışq dili haqqında yazırlar ki, "Dərbənd müsəlmanları tatar (Türk) və tat dilində danışırlar. Birinci o qədər geniş yayılmışdır ki, nəinki müsəlmanların ümumi danışq dili, hətta ermənilər və yəhudilər arasında da geniş işlənir" (125, c.IV, s. 168). Dərbənd şəhəri əhalisinin etnik tərkibinə dair 1813-cü il məlumatları 2.9 sayılı cədvəldə sistəmləşdirilib.

Cədvəl 2.9

1813-cü il 1 may məlumatlarına görə Dərbənd şəhəri və ətraf kəndlərdə olan əhalinin etnik tərkibi və ümumi sayı

Əhalinin etnik tərkibi	Evlərin sayı	Kişi əhalinin sayı (nəfərlə)
Dərbənd şəhəri	1810	
Müsəlmanlar	1435	3953
Ermənilər	28	56
Yəhudilər	59	166
Cəmi	1522	4175

Qaynaq: ARDTA. fond 24, siyahı 1, iş 21, vərəqə 44, 45

Əhalinin milli tərkibi haqqındaki qaynaqlarda türklər, tatarlar, erməni və yəhudilərin adı çəkilir. Şəhər əhalisi arasında türkmənlər, farslar, yəhudü və ermənilər var. Ümumiyyətdə 130 ailə erməni və 50 ailəyə qədər yəhudü var (125, c.IV, s. 166). Aşağıda Dərbənd xanlığı əhalisini ümumi sayı (şəhər və kənd əhalisi, evlərlə, nəfərlə) və etnik tərkibinə dair ARDTA-dan aşkar edilmiş sənədi olduğu kimi təqdim edirik. İcmallarda qeyd olunur ki, dərbəndlilər Zaqafqaziyənin digər şəhərlərində yaşayan müsəlmanlarından az fərqlənirlər. Onlar bakılılara daha çox oxşayırlar. Bütün ehtimallara görə onlar ümumi mənşəyə malikdirler. Mənəvi keyfiyyətlərinə görə dərbəndlilər qubahlara daha çox oxşayırlar (125, c.IV, s. 168). İ.Berezin Dərbənd əhalisinin dili haqqında yazır ki, Dərbənddə türk dili hökmranlıq edir. Dərbənd dialekti türk dilinin qərb qoluna aid olub və şimal şivələrindən qərb şivəsinə keçid təşkil edir (79, s. 151).

Dərbənd şəhərinin ətrafında yerləşən Uluş mahalı əhalisinin kəndlər üzrə yerləşməsi 2.10 sayılı cədvəldə quruplaşdırılıb. Mənbə 1813-cü ilə aiddir.

Cədvəl 2.10

1813-cü il məlumatlarına görə Uluş mahalının kəndləri və ailələrinin sayı

S/n	Kəndlər	Ailələrin sayı
1.	Ərəblər, Sor-Sor	60
2.	Molla kənd	12
3.	Padar	75
4.	Dərbənd xalı	30
5.	Molla Xəlilli	12
6.	Mənbədən aydın oxunmur	15
7.	Abbasoğlu	30

8.	Mənbədən aydın oxunmur	25
9.	Mənbədən aydın oxunmur	25
Cəmi		284

Qaynaq: (2, siyahı 1, iş 21, vərəq 44-46)

Bakı xanlığı Quba xanlığına birləşdirildikdən sonra 1806-cı ilə qədər, yəni rus işğalı altına düşənə qədər Quba xanlarından asılı olmuşdur. Xanlığın əhalisi isə Dərbənd, Quba, Şamaxı, Cavad, Salyan xanlaqlarının əhalisi ilə birgə Fətəli xan dövlətinin himayəsi altında olmuşdur. Bakı şəhərinin tarixi Azərbaycan tarixşünaslığında kifayət qədər öyrənilsə də (74; 65; 140) Bakı xanlığı əhalisinin demoqrafik vəziyyəti müstəqil elmi araşdırmanın mövzusu olmamışdır.

XVIII əsrin son dövrlərinə dair qaynaqlarda Bakı şəhərində 580 ev, xanlığın 34 kəndində 580 ev və Məştəga qəsəbəsində isə 350 ev olduğu göstərilir (96, s. 168). Mənbədə ermənilər yaşayan evlərin sayı - 40 ev göstərilir. Digər bir mənbəyə görə Bakı şəhərində 620 həyat, ətrafında olan 34 kənddə 850 həyat, Məştəga qəsəbəsində isə 350 həyat var idi (132, s. 178). Bakı qalası Hüseyinqulu xanın idarəsi altında idi.

1796-cı ildə Zubov qoşunlarının tərkibində Azərbaycana gəlmiş P.Q.Butkov həmin dövrdə Bakı xanlığında 2000-ə qədər ailə yaşadığını qeyd edir, o cümlədən Bakı şəhəri və 36 kənddə ümumilikdə 9000 nəfər əhali olduğunu göstərmişdir (84, s. 210). Bakı xanlığı əhalisinin ümumi say miqdarı haqqındakı məlumatların fərqli olması, həmin dövrdə statistik məlumat toplayan müəlliflərin müxtəlif mənbələrdən bəhrələnməsi ilə əlaqədar idi. Bakı xanlığı əhalisinə dair məlumatların təhlilində belə nəticəyə gəlmək olur ki, XVIII əsrin son rübündə Bakı xanlığı əhalisi 1500-2000 ailədən ibarət olmuşdur. Hər bir ailənin orta hesabla 6 nəfərdən ibarət olduğunu nəzərə alsaq, onda Bakı xanlığında həmin dövrdə 9.000-

12.000 nəfər yaşadığı məlum olar. Statistik göstəricilər səthi, təsviri xarakteri daşlığından göstərilən məlumatları nisbi qəbul etmək lazımdır. Bakı xanlığı əhalisinin dinamikasını öyrənmək üçün, əhalinin ümumi sayındakı dəyişikliklərə nəzər salaq. XIX əsrin birinci rübündə Bakı xanlığının əhalisi sürətlə artmağa başlayır. 1813-cü il 30 aprel tarixli məlumatda Bakı şəhərində ətrafi ilə birlikdə 1892 nəfər kişi cinsli əhalinin, 37 kənddə isə 4.602 nəfər kişi cinsli əhalinin yaşadığı göstərilmişdir. Ümumi əhalinin sayı isə 6.494 kişi cinsli əhalidən ibarət olmuşdur. Həmin tarixi sənədin əhalinin şəhər və kəndlər üzrə yerləşməsini öyrənmək baxımından lazımlı mənbə olduğunu nəzərə alaraq burada veririk (bax: 2.11 sayılı cədvəl). Sənəddə səhbət əhalinin vergi ödəyən hissəsinin şəhər və kəndlər üzrə bölgüsündən gedir. Təxminən həmin dövrə aid olunan başqa bir arxiv sənədində isə Bakı xanlığı əhalisinin sosial mənzərəsi aşağıdakı kimi ifadə olunmuşdur. O dövrə dair başqa göstərici olmadığından adı çəkilən tarixi sənəd işə cəlb olunmuşdur. 1816-cı ilə Aid olunan tarixi sənəddə Bakı əyaləti üzrə kəndlilərin, bəylərin və ruhanilərin ümumi sayı verilmişdir. Bakı xanlığındaki əhalinin sosial qruplar üzrə bölgüsünü müəyyənləşdirmək üçün sonrakı dövrlərə dair göstəricilərlə müqayisə məqsədilə 1816-cı il sənədi çox böyük elmi əhəmiyyət kəsb edir. Kameral təsvirlərin yekun sənədinə görə Bakı qalasında şəhər ətrafi ilə birlikdə 1358 ailə, 40 kənddə isə 3.454 ailə yaşamışdır. Ümumi göstəricidə 4.812 evdə 15.428 nəfər kişi cinsli əhali yaşayırıdı (2, siyahı 1, iş 21, vər. 111-116). Qadınların sayının kişilərlə eyni olduğunu nəzərə alsaq, onda Bakı əyalətində, o dövrdə 30.856 nəfər əhali yaşamadığını qəbul edə bilərik. Bakı əhalisinin sosial tərkibinə dair məlumatlar 2.11 sayılı cədvəldə verilib.

Cədvəl 2.11

Bakı əyaləti əhalisinin sosial tərkibi (ailələr üzrə)

Bakı əyaləti üzrə	1816-ci il		1832-ci il	
	Evlərin sayı	Kişilər (nəfərlə)	Evlərin sayı	Kişilər (nəfərlə)
Bəylər	56		86	303
Ruhanilər	120		101	299
Kəndlilər	2487	7362	4625	14826
Cəmi	2663	7362	4812	15428

Qaynaq: ARDTA., fond 24, siyahi 1, iş 21, vərəq 111-116 (125, s. 39)

Bakı əyalətinin əhalisi müsəlman xalqlarına xas olan ierarxiyaya - bəylərə, ruhanilərə və kəndlilərə bölündürdü. Tarixi sənədlərdə kəndlilər zümrəsi, həmçinin tacirlər, sənətkarlar da bir yerdə göstərilir.

Bakı şəhəri və xanlığın əhalisinin artımı Quba, Şamaxı xanlıqlarının həmçinin Muğan əhalisinin miqrasiyası hesabına xeyli artmışdı. Bakı şəhəri əhalisinin kəndlər və şəhər üzrə yerləşməsi, həmçinin ümumi sayı 1813-cü il məlumatları əsasında 2.12 sayılı cədvəldə verilib.

Cədvəl 2.12

1813-ci il məlumatları əsasında Bakı şəhəri və ətraf kəndlərin əhalisinin ümumi sayı

s/n	Bakı qalası və ətraf kəndləri	Əhalinin sayı (nəfərlə)
1	2	3
1.	Bakı Qalası	1892
1.	Güzdək	70
2.	Hökməli	145
3.	Qobu	135
4.	Xirdalan	92
5.	Xocahəsən	-
6.	Biləcəri	112

7.	Saray	183
8.	Masazır	73
9.	Novxanı	202
10.	Corat	88
11.	Fatmai	177
12.	Binəqədi	138
13.	Digah	91
14.	Məhəmədbəyli	68
15.	Qaragilə	25
16.	Kürdəxanı	86
17.	Pirşağı	98
18.	Buzovna	263
19.	Şaqan	51
20.	Mərdəkan	94
21.	Zığ	71
22.	Əmir-Can	216
23.	Ramana	80
24.	Balaxanı	286
25.	Qulu Məhəmməd	71
26.	Məştəğə	582
27.	Bilgəh	93

Cədvəl 2.12-nin ardı

1	2	3
28.	Nardaran	139
29.	Zirə	94
30.	Suraxanı	90
31.	Qala	332
32.	Türkan	32
33.	Hövşan	64
34.	Bulduklu	33
35.	Zabrat	38
36.	Sabunçu	50
37.	Keşlə	56

Qaynaq: (2, siyahı 1, iş 21).

Qeyd: Bakı kəndlərinə 4602 nəfər, Bakı qalasında isə 1892 nəfər
əhali yaşadığını nəzərə alsaq onda ümumilikdə əyalətdə 1813 -cü ildə 6494

nəfər kişi cinsli əhali yaşadığı məlum ola. Kişi cinsli əhalini qadınlarla bərabər sayda götürsək $6494 \times 2 = 12.988$ rəqəmini əldə etmiş olarıq.

XIX əsrin birinci rübü Bakı əhalisi üçün sürətli artımla səciyələnir. Əhalinin çoxalması təbii amillərlə yanaşı, Abşeron yarımadasına Quba, Şirvan, Muğandan əhalinin buraya miqrasiyası ilə də sıx bağlı idi. Mənbələr bu haqda yazır ki, xanlığın əhalisinin sürətli artımına səbəb təkçə təbii artımla məhdudlaşmayıb, əsasən Qubadan, Şirvandan, Muğandan gəlmələr hesabına da artırdı. Abşeron yarımadasında və Bakı buxtasında yerləşən təbii sərvətlər (neft, duz, həmçinin ticarət üçün əlverişli su yolları) əhalini bura cəlb edirdi (125, c.IV, s. 39). Bakı əhalisinin say dinamikasına dair qrafikdən (şək. 2.2) göründüyü kimi XIX əsrin birinci rübündə burada əhalinin kəmiyyəti yüksələn xətlə inkişaf etmişdir.

Göstərilən mənbədə Bakı xanlığı əhalisinin eyni bir xalqı təşkil edən tatarlar və iranlılardan (tatlar, dağlılar nəzərdə tutulur) ibarət olduğu göstərilir. "Əhalinin Bakı əyalətinin böyük bir qismində tat dilində danışlığı, digər hissə əhalinin isə türk dilində danışlığı göstərilir" (125, c.IV, s. 40-43).

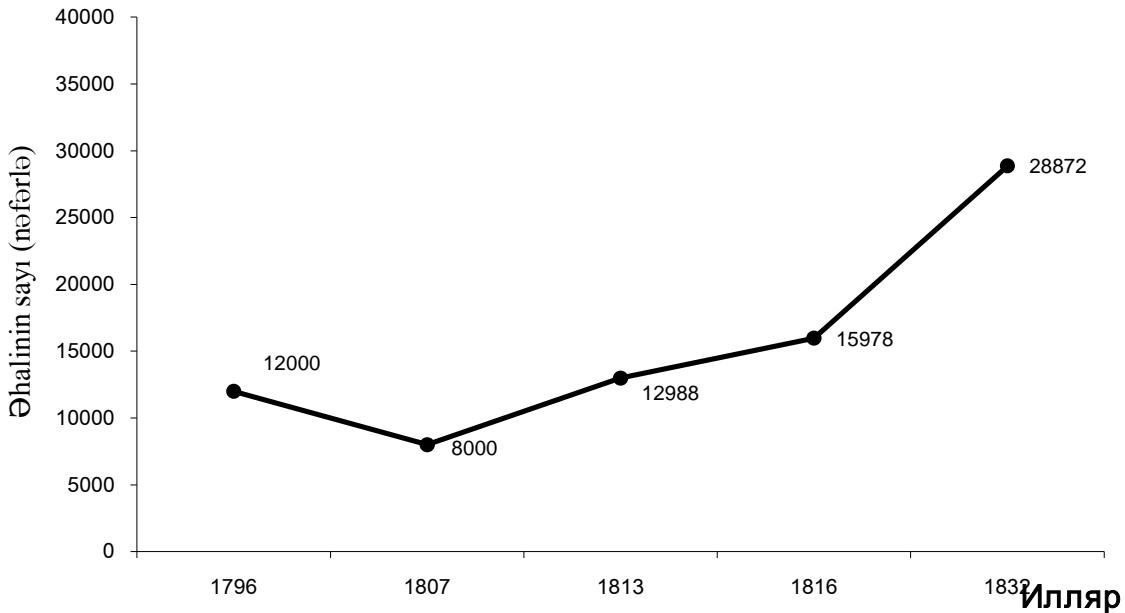
Doğrudan da xanlıq dövründə Bakı xanlığı əhalisinin bir hissəsinin korlanmış fars dilində və qalan hissəsinin isə türk dilində danışlığını həmin dövrə dair digər mənbələr də təsdiqləyir. S.Bronevski Bakı əhalisinin danışq dili haqqında yazır ki, "Əhali korlanmış fars dilində (tat) və tatar dilində (TÜRK) danışır" (80, s. 401).

Fətəli xan dövlətinin tərkibinə Samur çayından yuxarıda (Şimala doğru) yerləşən bir sıra dağlı camaatları da daxil idi. Samur çayının axarı boyunca, hər iki sahilində Şəki və Qazıqumuq xanlıqları ilə Quba xanlığını hüdudlaşdırın "azad" Quba camaatlıqları yerləşirdi. Orada çox əhalili kəndlərdə ləzgi və azərbaycanlılar yaşayırdılar (65, s. 186). Tarixi qaynaq lar Quba xanlarının tabeliyində olan Samur camaat-

lıqlarının əhalisinin yerləşməsi, etnik tərkibi və ümumi sayı haqqında müəyyən məlumatlar verir.

İ.Q.Gerberə görə Altıpara bir neçə kənddən ibarət olub, əsasən ləzgilərdən ibarətdir və islam dininin sünnü məzhəbinə inanırlar. Mənbədə ardıcıl olaraq Rutul, Altıpara, Doqquzpara və Misgəncə kimi camaatlıqlarında (mənbədə "dairə" yazılıb - S.İ.) əhalinin ləzgilərdən ibarət olduğu göstərilir (93, s.80). Göstərilən qaynaqda Misgəncənin əhalisinin şəhər məzəhəbinə inandıqları göstərilmişdir.

A.Bakıxanov Misgəncə əhalisi haqqında yazır ki, Samur dairəsində yerləşən Misgəncə kəndinin əhalisi bura Təhmasib şah tərəfindən Astrabaddan köçrülüb və şəhərdirler (77, s.22). Bize tədqiqat prosesində Misgəncə kəndinin yaşlı yerli sakinləri ilə söhbətimizdə onların dediklərindən belə məlum olur ki, Miskəncə kəndinin sakinləri doğrudan da XVI əsrədə Cənubi Azərbaycandan lakin, A.Bakıxanovun yazdığı kimi Astrabaddan yox, Meşkin şəhərindən köçrülüblər, ona görə də əvvəllər qəsəbə Meşkəncə adlanıb, sonralar isə müəyyən orfoqrafik dəyişmələr nəticəsində Misgəncə kimi tanınıb. Kənidin əhalisi

Şək. 2.2. Baki xanlığı əhalisinin say dinamikası (1796-1832-cu illər)

Qaynaq: (132; 80; 2, siyahı 1, iş 21; 125, c.IV).

əksəriyyət etibarilə azəri türklərindən ibarət olmuşdur. Azad camaatlar 30 kəndi birləşdirən üç dairədən ibarət idi. Bu camaatlıqlar irsi idarəcilik altında olub: Axtipara, Doqquzpara və Altipara adlanırdılar (133, s. 150).

F.F.Simonoviçin göstərdiyinə görə, Axtı vilayəti 3 dairəyə bölündü və bu dairələrdə 30 kənd mövcud idi. Birinci dairə Axtipara adlanır, orada 600 ev var, ikinci dairə Doqquzpara adlanır, orada qəza, dairə mərkəzi Misgəncə yerləşir. Samur çayının sağ sahilindədir, 250 evi var. Üçüncü dairə Altipara adlanır, mərkəzi Kələqurudur. 150-yə qədər ev vardır. Rutul 12 kəndi özündə birləşdirir və 3 mahala bölünür: 1) Rutul; 2) Saxur; 3) Kul - 2000 kişi əhalisi var. Axtı camaatı Dağıstan tatarlarına aid olunur (133, s. 150).

1831-ci ilə dair tarixi qaynaqda Altipara, Doqquzpara, Axtipara, Rutul və Tahircal (dağlı) camaatlıqlarındakı əhalinin ümumi sayı 5360 ailə olmuşdur (2, siyahı 1, iş 328). Hər bir ailəni orta hesabla 6 nəfərdən ibarət hesab etsək, onda XIX əsrin 30-cu illərində həmin bölgədə 32160 nəfər adam yaşadığı biliñər. Samur çayının sağ sahilində yerləşən 6 "dağlı camaatlıq" Tarcal Quba xanlığının Yuxarıbaş mahalı ilə həmsərhəd idi. Əhalisinin say miqdarı göstərilən mənbədə məlum olmayan Surqut "icması" Qazığumug vilayəti ilə qonşu idi. Mənbədə vaxtilə Fətəli xan dövlətinin tərkibində olmuş, Rusiya ilhaqından sonra da Quba əyalətinə birləşdirilmiş həmin dağlı mahallarında olan ümumi vəziyyət 2.13 sayılı cədvəldə göstərilir.

Fətəli xanın ölümündən sonra Şimal-Şərqi Azərbaycan dövləti dağılır. Bu dövrdə Quba xanlığına birləşdirilmiş və ondan aslı olan torpaqlar ayrılır. Yalnız Dərbənd xanlığı Quba xanlığına tabe olmaqdə davam edirdi. Üçüncü mərhələdə əhaliyə dair əsas məlumatlar 1796-cı ilə aiddir. Fətəli xanın ölümündən 7 il sonra rus qoşunlarının Azərbaycana hərbi müda-xiləsi ilə əlaqədar olaraq tərtib olunmuş "tarixi təsvirlərdə" Qu-

ba xanlığı əhalisinin ümumi demoqrafik vəziyyəti haqqında geniş məlumat verilir. Rus müəllifləri P.Q.Butkov, İ.T.Drenyakin, A.Q.Serebrov, F.F.Simonoviç Cənubi Dağıstanın təsvirinə dair tarixi qeydlərində əhalinin ailələr üzrə ümumi say tərkibini, mahallar üzrə bölgüsünü, həmçinin Quba xanlığındakı kəndlərin siyahasına dair məlumatlar verilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, yuxarıdakı müəlliflərin Quba xanlığı əhalisinin ümumi sayı haqqındaki məlumatları təxminən oxşardır. Lakin, Simonoviç digər rus zabitlərindən fərqli olaraq həm də, xanlıqda mövcud olan kəndlərin adbaad siyahısını tərtib etmişdir. Problemi daha dərin tədqiq etmək məqsədilə F.F.Simonoviçin Quba xanlığı əhalisinin mahallar və kəndlər üzrə yerləşməsinə dair məlumatlarının əksər hissəsi 2.14 sayılı cədvəldə quruplaşdırılmışdır. (Mənbədə Xinalıq və Buduq mahallalarında yerləşən kəndlərin siyahısı Dağıstan adı altında verilir). Göstərilən cədvəldə 1796-ci ilə dair statistik məlumatlar əsasında əhalinin kəndlər və mahallar üzrə yerləşməsi, şəhər əhalisinin ümumi sayı öz əksini tapmışdır.

Cədvəl 2.13

1831-ci il kameral təsvirinin yekun sənədlərində Samur camaatlıqlarında əhalinin mahallar üzrə bölgüsü

s/n	Quba əyalətinə birləşdirilmiş "azad" dağlı mahallarının adları	Kəndlərin sayı	Ailələrin sayı	Həmin icmaların üzərinə qoyulmuş illik vergi (gümüş rubl)
1.	Tahircal	1	500	300
2.	Altıpara	6	800	184
3.	Doqquzpara	10	960	184
4.	Axtı	15	1500	184
5.	Rutul	10	1600	500
6.	Surqut	göstərilməyib		400

Qaynaq: (2, siyahı 1, iş 320)

F.F. Simonoviç Quba xanlığında yerleşən 8 mahal üzrə kəndlərin siyahısını vermişdir. Araşdırma üçün böyük əhəmiyyət kəsb etdiyindən həmin kəndlərin adlarını mahallar üzrə verməyi qərara aldıq. Qeyd edək ki, istifadə edilən arxiv materialları 1958-ci ildə Moskvada nəşr olunmuş "İstoriə, qeoqrafiə i gtnoqrafiə Daqestana XVIII-XIX vv" arxiv sənədləri toplusundan götürülmüşdür.

Cədvəl 2.14

XVIII əsrin sonunda Quba xanlığında əhalinin mahallar üzrə yerləşməsi

Quba xanlığında əhalinin mahallar üzrə bölgüsü			
Rəqəm göstəriciləri 1796-ci ilə aiddir			
Mahallar	Kəndlərin sayı	Həyətlərin sayı, ev	Qubanın şəhər əhalisi
1	2	3	4
Buduq və Xinalıq	18	950	
Quba mahalı	99	2200	
Müşkür	31	4700	
Şabran	67	1190	
Rustov	29	675	
Sədan	20	340	
Bərmək	24	600	
<i>cəmi</i>	288	6425	2000 ailə

Qaynaq: (82; 80; 132; 133).

1796-ci il məlumatlarına görə Quba xanlığı

əhalisinin mahallar üzrə bölgüsü və kəndlərin siyahısı

1. Dağıstan mahalı

1. Qonaq kənd	10. Dərkı
2. Yerfi	11. Suqun
3. Cimi	12. Buduq
4. Xaldan	13. Zeyid
5. Rük	14. Əlik
6. Adur	15. Erquç
7. Qarxun	16. Cek
8. Haput	17. Qırız
9. Utuq	18. Xınalıq

Mənbədə Dağıstan mahalındaki yaşayış evlərinin sayı 950 ədəd göstərilmişdir.

2. Quba mahalı

1. Sudur	34. Suabdal	66. Gədə Zeyhur
2. Kömür	35. Muruğ	67. Ləgər
3. Şıxlар	36. Əlik	68. Mircət qala
4. Tahircal	37. Xural	69. Əli Hüseyn qışlağı
5. Gələnxur	38. Kusay	70. Hacı Hüseyn qışlağı
6. Şıxlار	39. Kəray	71. Araz qışlağı
7. Nəcəfkənd	40. Alpan	72. Qıraqlı
8. Gilan	41. Küpcal	73. Qabil kənd
9. Qulaq	42. Ückün	74. Xuc
10. Uğur	43. Kamil	75. Xuc qışlağı
11. Hacı Zeyxur	44. Kuzan	76. Əlibəy qışlağı
12. Muruğ	45. Qəçrəş	77. Ağbil
13. Mucuğ	46. Təklə	78. Küsnet
14. Kican	47. İspik	79. Mirzə Məhəmməd Kəndi
15. Tahir	48. Yenikənd	80. Kulqat
16. Həzrə	49. Töləkuzan	83. Yenikənd
17. Piral	50. Suxtakala	84. Molla Əhməd

18. İqriq	51. Tölər	85. Ocaq
19. Ləcət	52. Müc	86. Maqsud
20. Zeyhur	53. Əlik	87. Hacı Əlibəy qışlağı
21. Bədişqala	54. Amsar	88. Mehdi qışlağı
22. Gündüzqala	55. Nügədi	89. Seyfəlqala
23. İmanqulukənd	56. Pirvahid	90. Zizik
24. Xudat	57. İqrıx	91. Dəlilər
25. Qasımkənd	58. Hacur	92. Hacı Qaib qışlağı
26. Bədirqala	59. Sərkər qışlağı	93. Molla Bürhanlı
27. Həsənqala	60. Dərvish Əli	94. Toxar Obası
28. Qusar	61. Cibir	95. Şollar
29. Ləğər	62. Yasab	96. Hil
30. Zeyxur	63. Hil	97. Əlif kənd
31. Cətkün	64. Xural	98. Həsənli
32. Kuzun	65. Köhnə Xudat	99. Nabran
33. Ləzə		

Quba mahalında 2200 evin olduğu qeyd olunur. Hər bir evdə orta hesabla 6 nəfərin olduğunu nəzərə alsaq, onda Quba mahalında 13200 nəfər hər iki cinsdən əhali yaşadığı bəlli olar.

3. Müşkür mahalı

1. Böyük Baraxum	12. Bostançı	22. Çağatay
2. Kiçik Baraxum	13. Çaxçaqlı	23. Qaraçı
3. Qaracalı	14. Vələmir	24. Mirzə Əli qışlağı
4. Dədəli	15. Padar	25. Cəkli qışlağı
5. Əzəli	16. Qaraqurtlu	26. Qarakeşik
6. Böyük Xaçmaz	17. Qalaalan	27. Alovlu
7. Kiçik Xaçmaz	18. Qəbəli	28. Ustachı
9. Naburlu	19. Hisun Hacılı	29. Çaxmaqlı
10. Bəbəşli	20. Zəngiqışlaq	30. Bayandurlu
11. Pəncəli	21. Xarmandalı	31. Bəbəli

Mənbədə Müşkür mahalında 470 evin olduğu göstərilir.

4. Şabran mahalı

1. Mahmudlu	23. Qazağlı	45. Pirəmeyən
2. Hacılar	24. İsmayılan	46. Suazmiş
3. Divan Əli	25. Xanlı quba	47. Oriyat
4. Qaraqağlı	26. Axund Obası	48. Ələddinli
5. Ləman	27. Karaçaylı	49. Şahsevən Təlabi
6. Qaradağlı	28. Binaslı	50. Mirzə Məmmədəli qışlağı
7. Qədim Əli	29. Mərdanbəyli	51. Hüseyin Əli bəy obası
8. Bayat	30. Rəhimli	52. Molla Kamal Əhməd
9. Davudlu	31. Şamlı	53. Ərəb xan qışlağı
10. Mollaçamlı	32. Məliklər	54. Mirzə Əbdül qışlağı
11. Çarxı	33. Aşağı Quşçu	55. Hacı Qaraqaşlı
12. Borbor	34. Mehtablı	56. Hacı Yaqublu
13. Sayat	35. Qayadəli	57. Hüseyin Qulu qış- lağı
14. Keymuraz	36. Padar	58. Əli yolu
15. Qaraqaşlı	37. Çaqlar	59. Sarvanlar
16. Qalaqayın	38. Kürçaylı	60. Şapurlu
17. Ərəb Keymu- raz	39. Qaravəlli	61. Girdiman Dəvəçi
18. Xalidcan	40. Seyidlər	62. Nəcəf
19. Dəvəçi	41. Aygünlü	63. Molla Kamallı Cəp- li
20. Söhbətli	42. Toğay	64. Hurdokmak Sayat
21. Surra	43. Şirvan şalı	65. Hurdokmak Is- mayıl
22. Təhməzli	44. Qoca obası	66. Kolanı
		67. Molla Kamallı Süphan

5. Rustov mahalı

1. Xəlfələr	11. Təlabi	21. Xan qışlağı
2. Bilici	12. Dəhnə Tələbi qışlağı	22. Zeyvə
3. Qalagah	13. Kudyal Təlabı qışlağı	23. Gilvar
4. Ləzə	14. Rustov	24. Sufii
5. Qəndab	15. Yeni gün	25. Pirəbədil
6. Mehdi	16. Şuduk	26. Zöhrəmli
7. Qönçə	17. Xanagah	27. Sumaqobat
8. İsnob	18. Afurca	28. Dizmari
9. İdrisi	19. Ciçi qışlağı	29. Ərəblər
10. Zərqava	20. Ciçi	

Rustov-Rüşdüm mahalında 675 ev olduğu qeyd olunur.

6. Sədan mahali

1. Ələksə	8. Cırax qala	15. Ərəb
2. Şahqulu kənd	9. Qumir kənd	16. Yeknabulaq
3. Əlipənah kənd	10. Uqah	17. Sədan
4. Əhməd xan kənd	11. Duanlı	18. Çarxana
5. Azad kənd	12. Osanlı	19. Sağleycan
6. İbrahim kənd	13. Qəzili	20. Dağlı quşçu
7. Şah Nədir kənd	14. Əlixanlı	

Sədan mahalında 340 ev var idi.

7. Bərmək mahali

1. Xızı	9. Siyəzən	17. Yeni gələn
2. Fındıqan	10. Dəlləklər	18. Pirabad Şıxlər
3. Dərəzarat	11. Dərgiyarlı	19. Mülxanı Evlər
4. Kür kənd	12. Tox	20. Xəlil Xanağa
5. Ərəblər	13. Həmşəri	21. Alməmmədərəz
6. Şıx Ələddin	14. Keş	22. Həmyərəb

7. Xıdırzəndə   15. Zarat   23. Quyuxana
 8. Həmzə xan   16. Təklə   24. Gəldi
 Avarlı

Mənbədə 600 həyət göstərilmişdir.

Tarixi mənbələrdən məlum olur ki, 1796-cı ildə Quba xanlığının 288 kəndində və Quba şəhərində olan 2000 ailə (Valerian Zubovun raportlarının birində həmin dövrdə Quba şəhərində 2000 ailə yaşadığı göstərilir) ilə ümumilikdə 8.425 ailə yaşamışdır. Hər bir ailəni 6 nəfər götürsək, 1796-ci ildə Quba xanlığında 50.550 nəfər adam yaşadığı məlum olar.

Qeyd etmək lazımdır ki, təsvir müəlliflərinin Quba xanlığı əhalisinin vəziyyəti ilə bağlı verdikləri statistik məlumatların dəqiqliyi çox şübhəlidir. 2.15 sayılı cədvəldə rus müəlliflərinin Quba xanlığı əhalisinin ümumi sayı haqqındaki məlumatları ümumiləşdirilmişdir.

Cədvəl 2.15

Quba xanlığının əhalisi

Müəlliflər	1796-ci ilə dair məlumatlar					
	Kəndlər	Şəhər əhalisi	Ailənin sayı	Nefərlər	Ərmanı	Yəhudilər
P.Q.Butkov	245	400	6.364	23.147	180 ev	200 ev
A.Q.Serebrov	288	600	6.820			
F.F.Simonoviç	288	600	6.425			
İ.T.Drenyakin			10.650	31.950		

Qaynaq: (82; 84; 96; 132; 133).

Xanlıqlar dövrü ilə bağlı yerli demoqrafik mənbələr olmadığından XVIII əsrin sonunda rus müəlliflərinin hazırl-

ladıqları "təsvirlər" natamam göstəricilər olsalar da araşdırılan dövrün əhali tarixini öyrənmək baxımından əhəmiyyətlidir.

2.15-ci cədvəldən göründüyü kimi, P.Q.Butkov, A.Q.Serebrov və F.F.Simonoviçin məlumatları oxşar olduğu halda, İ.T. Drenyakinin məlumatları bir qədər fərqlidir. Mənbədə göstərildiyi kimi İ.T.Drenyakinin tarixi qeydləri o dövrün - 1796-ci ilin siyasi gerçəkliliyinə daha çox uyğun gəlir. Yuxarıdakı 1-ci cədvəldə İ.T.Drenyakinin Quba xanlığı əhalisinin Dərbəndlə birlikdə 10.650 həyət və 31.950 nəfər göstərdiyi qeyd olunub. İstifadə edilən mənbədə isə o, əlavə olaraq Salyan əhalisini də Quba-Dərbənd xanlığı ilə birlikdə vermişdir. Göstərilən mənbədə, İ.T. Drenyakinin Şirvanın təsvirinə dair məlumatlarında Quba xanlığının Dərbənd və Salyanla ümumilikdə əhalisinin say miqdarını 12.270 həyət, nəfərlə isə - 36.810 nəfər göstərmışdır (96, s. 171). Rus müəllifləri Quba xanlığı əhalisinin ümumi say tərkibinə aid statistik məlumatları çox ehtimal ki, yerli sakinlərdən almışlar. Adları çəkilən müəlliflərin rəqəm göstəriciləri arasında dəqiqliyinə görə seçiləni P.Q.Butkovun məlumatları hesab oluna bilər.

Digər müəlliflər də Quba xanlığı ilə yanaşı, Dərbənd və Səlyanın əhalisi ilə bağlı dəyərli məlumatlar vermişlər. Lakin Butkov, Simonoviç və Serebrov həmin bölgələrə dair məlumatları Quba xanlığının əhalisi ilə birlikdə yox, ayri-ayrılıqda göstərilmişdir.

P.Q.Butkov Quba xanlığına aid məlumatları daha etibarlı mənbədən aldığı göstərərək yazırı: "Quba əyaləti haqqında məlumatları xoşbəxtlikdən Şeyxəli xanın atası Fətəli xanın kətibindən, mirzəsi olmuş savadlı bir adamdan almışam. O, öz vətənin tarixini gözəl bilir, türk, ərəb, fars dillərində mükəmməl danışır" (82, s. 203). Qeyd etmək lazımdır ki, müasir tarix-şünaslığımızda əhali tarixi ilə bağlı elmi araşdırmalarda Quba xanlığı əhalisinin 1796 -ci və 1810-cu illərdə ümumi sayı ilə

əlaqədar və ümumiyyətlə Rusiya işgalları dönəmində demoqrafik dəyişikliklər haqqında yanlış statistik göstəricilərə rast gəlinir. Belə ki, sözügedən məsələ ilə əlaqədar Quba xanlığında XIX əsrin əvvəllərində Rusiya işgalı nəticəsində baş vermiş demoqrafik dəyişikliyi şərh edən müəllif yazır: "Demoqrafik dəyişikliklər bütün Quba ərazisi üzrə də özünü qabarıq şəkildə biruzə vermişdi. Əgər 1796-cı ildə Quba xanlığında 23147 ailə yaşayırdısa, 1810-cu ildə burada 12813 ailə yaşayırdı" (62, s.23). Göstərilən rəqəmlər, əlbəttə, tarixi reallığı düzgün əks etdirmir (tərəfimizdən dövrün əsas mənbə materialları əsasında 1796 və 1810 -cu illərə dair həyətlərin ümumi sayı 2.15, 2.16 və 2.17 sayılı cədvəllərdə göstərilmişdir) və tədqiqat əsərində ilkin qaynaqların köməyi ilə həyətlərin sayı dəqiqləşdirilmişdir.

1796-ci il məlumatlarında Quba xanlığında 6.364 həyəti özündə birləşdirən 245 kəndin olduğunu və orada 23.147 nəfər kişi cinsli əhali yaşadığıni qeyd edən P.Q.Butkov, 1798-ci ilə dair qeydlərində göstərir ki, "Quba əyalətində 266 kənd və orada hər ailəyə 3 nəfər kişi cinsli əhali düşməklə 23.147 nəfər əhali yaşamışdır" (82, s.210). Göründüyü kimi, sonralar Rusiyanın məşhur hərb tarixçisi kimi tanınmış P.Q.Butkov 1796-ci il məlumatlarında müəyyən dəqiqləşdirmələr etmişdir. Beləliklə, hər bir ailədə yaşayan kişilərin sayına bərabər qadın götürsək ($23.147 \times 2 = 46.294$) XVIII əsrin sonunda Quba xanlığında təxminən 46.294 nəfər əhali yaşadığı bilinər. Yuxarıdakı rəqəm göstəriciləri statistik tədbirin nəticəsi olmadığı üçün nisbi qəbul olunmalıdır.

İndi də 1807-ci ilə aid məlumatlara keçək. XIX əsrin başlangıcı üçün Quba xanlığı əhalisinin ümumi say tərkibini, mahallar üzrə əhalinin bölgüsünü öyrənmək baxımından S.Bronevskinin 1807-ci ilə aid olunan məlumatları təqdirəlayıqdır. S.Bronevski Qafqaz əhalisi haqqındaki məlumatları necə əldə

Cədvəl 2.16

XVIII əsrin sonu və XIX əsrin əvvələrində Quba xanlığı əhalisinin ümumi sayı və mahallar üzrə yerləşməsi

İllər	Mahallar	Kəndlerin sayı	Həyatların ümumi sayı	Şəhər əhalisi	İllər	Mahallar	Kəndlər	Heyetlərin sayı	Şəhər əhalisi	Kişi cinsli əhali	Ümumi əha- li
1796	Buduq və Xinalıq	18	950		1807	Buduq	12	375			
1796	Quba mahalı	99	2200	200 0	1807	Xinalıq	4	610			
1796	Müskür	31	470		1807	Quba mahalı	88	3.813	2000		
1796	Şabran	67	1190		1807	Müskür	18	273			
1796	Rustov	29	675		1807	Şabran	68	1.335			
1796	Sədan	20	340		1807	Rustov	22	422			
1796	Bərmək	24	600		1807	Sədan	5	112			
					1807	Bərmək	22	603			
Nəticə	7 mahal	288	6.425	200 0	nəticə	8-mahal	245	7.964	2000	23.147	46.000

Qaynaq: (80; 133; 65, s. 195).

etdiyi haqqında yazırıdı: "İndiyə kimi Qafqazın heç bir yerində həyətlərin sayı sakinlərin siyahıya alınması aparılmamışdır. Biz Qafqaz ölkəsinin əhalisi haqqında bütün yazılı və şifahi məlumatları toplayıb onların əsasında nisbətən dəqiq cədvəlin tərtib olunmasına cəhd göstərmişik" (80, s. 57). 1796-ci və 1807-ci ilə dair mənbələrdə Quba xanlığında yaşayan əhalinin ümumi sayı və mahallar üzrə bölgüsünə dair rəqəm göstəriciləri 2.16 sayılı cədvəldə sistemləşdirilmişdir.

Cədvəl 2.16-dan göründüyü kimi, XVIII əsrin sonu - XIX əsrin əvvələrində Quba xanlığı əhalisinin mahallar üzrə paylanmasında müəyyən dəyişikliklər olsa da, ümumi demoqrafik vəziyyətində elə bir ciddi dəyişiklik yoxdur. 1796-ci və 1807-ci ilə aid olan demoqrafik mənbələrdə bəzən təkrarçılığa da rast gəlirik. S.Bronevskinin 1807-ci ilə dair məlumatında "kişi cinsli əhalinin 23147 nəfər göstərməsi" (80, s.391) P.Q.Butkovun 1796-ci ildə "Quba xanlığı əhalisinin kişi cinsli sakinlərinin ümumi sayı haqqındaki" (82 s. 204) rəqəm göstəricilərinin təkrarından başqa bir şey deyildir. Quba şəhərinin əhalisi haqqındaki məlumatlar da kompilyativ xarakter daşıyır. 1807-ci il demoqrafik göstəricisində şəhər əhalisinin "2000 həyat və ya 7000 nəfər göstərilməsi" (80, s. 285) 1796-ci ildə qraf Zubovun raportlarının birində Quba şəhərində 2000 ailə yaşaması haqqındaki məlumatın təkrar olunması kimi qəbul etmək lazımdır (65, s.195; 121, s.23). Bəzən statistik məlumatlara tənqidi yanaşmaq, necə deyərlər, saf-çürük etmək, onların özlərindən daha çox demoqrafik gerçəkliliyi öyrənməyə şərait yaratır. XVIII əsrin sonu və XIX əsrin əvvəllərində demoqrafik göstəricilərin zidiyyətli və təkrarçılıq xarakteri göstərilən tarixi dövrdə (1810-ci ili çıxmaq şərtilə) Quba xanlığı ərazisində statistik tədbirlərin keçirilməməsi ilə şərtlənir. 1806-1811-cu illərdə Quba xanlığı əhalisinin məruz qaldığı demoqrafik sarsıntılar 2.16 sayılı cədvəldən o qədər də hiss olunmur. Tarixi

şəraitlə əlaqədar olaraq 1810-cu ilə aid məlumatlar xüsusi diqqət tələb edir. Tarixi sənədlər isbat edir ki, Quba xanlığının əhalisi rus işgalinə qarşı ciddi müqavimət göstərdiyindən demografik baxımdan dəyişikliyə uğramışdı və bunu 1810-cu ildə tələsik həyata keçirilmiş statistik tədbirin nəticəsi bir daha sübut edir. Qeyd etmək lazımdır ki, öyrənilən dövrdə Quba üsyasının amansızcasına yatırılması nəticəsində xanlığın bir dövlət qurumu olmaq etibarı ilə rus çarizmi tərəfindən hərbi siyasi ilhaqı onun əhalisinin kəmiyyət və keyfiyyətinə mənfi təsir göstərmişdir. Xalq üsyəni yatırıldıqdan sonra ali rus hərbi komandanlığı Quba xanlığı əhalisinin ümumi miqdarını ciddi cəhdələ öyrənmək istəyirdi.

General Tormosov Bakı şəhəri komendantı general Repinə 15 fevral 1810-cu il tarixli məktubunda yazdı ki, Quba xanı Şeyxəlinin dövründə xanlıqda hansı vergi və mükəlləfiyyətlər mövcud olmuşdu və hansı formada alınırındı. Şeyxəlinin gəliri nə qədər idi və hansı mənbələrdən əldə olunurdu (69, c. IV, sənəd 1007, s. 648).

Məktubdan göründüyü kimi, Quba bölgəsi üçün vergi və mükəlləviyyətlər müəyyən olunmalı idi. Əhalinin say tərkibini öyrənmədən bu işi həyata keçirmək qeyri mümükün idi.

1810-cu ildə general Tormosov Bakı komendantı Repinə göndərdiyi təqdimatında Quba əyalətində 6000 ailənin yaşadığını göstərir (69, c.IV, sənəd 1006, s. 648).

Lakin Quba əyalətindən xəzinəyə daxil olacaq gəliri bilmək üçün vergi ödəyən sosial qrupların sayı öyrənilməlidi. Quba xanlığının mahallalarında və şəhərdə yaşayan vergi ödəyən və vergi ödəməyən silklərin say tərkibi dəqiq müəyyənləşdirilməlidir. 1810-cu ildə bu məqsədlə general Tormosovun göstərişiyilə Quba əyalətində, necə deyərlər tələsik statistik tədbir həyata keçirilir və dərhal ali hərbi komandanlığa məlumat verilir. Həmin məlumatlar Qafqaz Arxeoqrafiya komissiyasının topladığı sənədlərdə əksini tapmışdır.

2.17-ci cədvəldən göründüyü kimi, "1810-cu ildə rəsmi olaraq Quba xanlığında 5.698 həyət qeydə alınmışdır" (69, c. IV, sənəd 1009, s.652-654). Quba xanlığı əhalisinin ümumi sayı haqqındakı rəqəmləri müqayisə etsək, əhailinin azalmasını müşahidə etmiş olarıq. Quba xanlığının inzibati-siyasi mərkəzi sayılan Quba şəhərinin isə daha çox demoqrafik sarsıntıya məruz qaldığı 2.17-ci cədvəldən daha aydın görünür. 1810-cu il Quba üşyanı dövründə şəhər əhalisinin evlərində Sevastopol alayının iki taburu 1600 - nəfərə qədər şəxsi həyəti yerləşdirilmişdi.

Cədvəl 2.17

Quba əyaləti əhalisinin yerləşməsi (1810-cu il)

s/n	Mahallar	Həytlərin sayı		Fərq
		s. 649- 650	s. 653	
1.	Bərmək	573	540	-33
2.	Şabran	714	732	+18
3.	Şeşpara	640	640	-
4.	Müşkür	292	272	-20
5.	tip	630	630	-
6.	Xınalıq	640	640	-
7.	Buduq	522	523	+1
8.	Yuxarıbaş	638	638	-
9.	Sırt	484	484	-
10.	Ənigdərə	161	161	-
11.	Quba şəhəri	310	310*	
12.	Quba şəhərətrafi Yə- hudi qəsəbəsi (Kulqıt)	124	124*	
	Cəmi	5.726	5.698	72

Qaynaq: (69, c. IV, sənəd 1007, 1009, s. 648-653)

Qeyd: Cədvəldə AKAK-in IV cildinin 649-650-ci səhifəsində 15 fevral 1810-cu ilə dair məlumat, 653-cü səhifəsində isə 22 iyun 1810-cu ilə aid olan məlumatlar quruplaşdırılıb. Qeyd etmək lazımdır ki, 1810-cu ilin əvvəllinə dair statistik göstəricilərdən fərqli olaraq 1810-cu il 22 iyun tarixli sənəddə Quba

şəhəri əhalisinin sayı göstərilmir. Kulqit kəndinin -Yəhudilə qəsəbəsinin əhalisi isə - 174 nəfər ailəli və 151 nəfər azyaşlı kimi qeydə alınmışdır (69, c. IV, s. 653.)

2.17-ci cədvəldən görünür ki, 1810-cu ildə Quba şəhərində 310 ev qeydə alınmışdır. Cədvəl tərtib olunan mənbədə qeyd edilirdi ki, Quba şəhərində 310 həyat var və şəhər əhalisindən Şeyxəli xanın dövründə heç bir vergi yiğilmirdi (69, c. IV, sənəd 1007, s. 649).

Əhalinin kəskin azalması Quba üsyani ilə sıx bağlı idi. 1806-1810-cu il Quba üsyani şəhərdə əsl demoqrafik boşluq yaratmışdı. Hələ rus işgalina qədər, Şeyxəli xanın dövründə Quba şəhərinin siması Fətəli xanın hakimiyyəti dövrünə nisbətən xeyli dəyişmişdi. A.İ.Axverdov qeyd edir ki, "Şeyxəli xanın dövründə Quba şəhəri ilə yanaşı, ətraf kəndləri də həddindən artıq dağdırılmış vəziyyətə düşmüşdür. Quba şəhərində özünü müdafiə etməyə hazır olan 500 nəfər kişi cinsli əhali yaşayır. Onlar xanın yaxın adamlarından ibarət olub ən yaxşı hazırlıqlı və üstün qoşun hissəsi sayılır. Xidmətlərinə görə xan onların hamısına kənd bağışlayıb" (73, s. 221).

Mənbədə çox ehtimal ki, 500 kişi əhali deyiləndə maaflar nəzərdə tutulmuşdur.

1806-1811-cu il Quba üsyanyının tarixinin öyrənilməsi Quba şəhəri əhalisinin daha çox demoqarafik dəyişikliyə məruz qalduğunu isbat edir. Həmin dövrdə şəhər faktiki demoqrafik boşluğa məruz qalmışdı. 1806-ci ildə general Bulqakovun qoşunları əslində, boşaldılmış-əhalisiz şəhərə daxil olmuşdular.

Həmin tarixi günlərdə Bakılı Mirzə Məhəmməd xanın general Tormosova yazdığı məktubunda deyilirdi ki, Rus qoşunları şəhərə girməmişdən əvvəl Şeyxəli xan Qudyal qalasının (Quba şəhəri) əhalisini köçürüdü. Mən öz ailəm və nökərlərimlə Şeyxəli xana qulaq asmadım və qalada qaldım (69, c. IV, sənəd 861, s. 573).

Quba şəhərinə rus qoşunları daxil olmamışdan əvvəl Şeyxəli xan əhalini dağlıq mahallarda təhlükəsiz ərazilərə kö-

çürtmüdü. 1810-cu il Quba üsyani yatırıldıqdan sonra Şeyxəli xanın tərəfdarlarına amansız divan tutuldu. Təssüflər olsun ki, 1806-1811-cu il Quba üsyani dövründə öldürülən, sürgün olunan və digər repressiyalara məruz qalan Quba sakinlərinin də-qiq sayı məlum deyil. Rus işgali əhalinin demoqrafik vəziyyətinə kəsgin təsir göstərmışdı.

Tarixdən məlum olduğu kimi, Rusiya dövləti Azərbaycan xanlıqlarının hərbi-siyasi ilhaqından sonra, burada müstəmləkəçilik siyasətinin tərkib hissəsi kimi əhalinin kameral siyahıya alınmasına dair statistik tədbirlər həyata keçirməyə başlayır. Rus işgali dövründə Quba xanlığı ərazisində yaşayan əhalinin ümumi say tərkibi və kəndlər üzrə bölgüsü, kişi cinsli əhalinin ümumi sayını öyrənmək baxımından kameral təsvirlərin yekun sənədləri böyük elmi əhəmiyyət kəsb edir.

2.16 və 2.17 sayılı cədvəllərdə Quba xanlığı əhalisinin Rusiya işgalinə qədər və işğaldan sonra mahallar üzrə yerləşməsində dəyişikliklərin müəyyən cizgiləri görünməkdədir.

Quba xanlığının əhali tarixinə aid demoqrafik mənbələrin sistemləşdirildiyi 2.16 və 2.17 sayılı cədvəllərdə inzibati mahallar üzrə əhalinin paylanmasına diqqət etsək, onda Quba xanlığı əhalisinin işgala qədər və işğaldan sonra mahallar üzrə yerləşməsindəki dəyişiklikləri müqayisəli təhlil edə bilərik. 1796-ci və 1807-ci ilə dair qaynaqlarda Quba xanlığında 8 mahal - Buduq, Xinalıq, Quba, Müşkür, Şabran, Rustov, Saadan, Bərmək üzrə əhalinin yerləşməsi qeyd olunursa, 1810-cu ildən sonrakı dövrlərə dair demoqrafik mənbələrdə əhalinin yerləşməsi 10 mahal üzrə Müşkür, Tip, Şabran, Şəspər, Bərmək, Buduq, Xinalıq, Anaxdərə, Yuxarıbaş, Sırt-göstərilmişdir. Quba xanlığının siyasi ləgvindən sonra onun ərazisində mövcud olan Quba, Rustov və Saadan mahallalarının yerində Tip, Şəspər, Ənikdərə, Yuxarıbaş, Sırt kimi inzibati bölgələr yaradıldığından şahidi oluruq. Buna sadəcə ad dəyişgənliyi kimi yox, çarizmin Quba xanlığının siyasi-sosial dayaqlarını

zəiflətməyə yönəldiyi müstçəmləkiçilik siyasetinin tərkib hissəsi kimi baxmaq lazımdır. 2.16 sayılı cədvəldən göründüyü kimi, Quba mahalı Quba xanlığının inzibati-siyasi özəyi olub və orada 99 kənd, 4200 həyat cəmləşmişdi. Quba şəhəri Quba xanlığının inzibati-siyasi mərkəzi olmaq etibarilə, həm də ayrıca Quba mahalının mərkəzi idi. Quba mahalının tərkibinə Qudyal, Qusar və Samur çayları boyunca yerləşən kəndlər daxil idi. Quba şəhəri kimi, Quba mahalı da öyrənilən dövrdə bərbad vəziyyətə düşmüşdü. Şeyxəli xanın tərəfini saxlamış mahal bəyləri xarici ölkələrə mühacirət etmişdilər. Quba mahalı daha kiçik inzibati vahidlərə - Tip, Sirt, Yuxarıbaş mahallarına bölünüb, Rusyanın tərəfini saxlamış feodallara verilmişdi. 1806-1810-cu il Quba üsyanının son dövründə (1811) Rustov mahalı Şeyxəli xan tərəfdarlarının mərkəzinə çevrildiyi üçün, burada əhali güclü demoqrafik dəyişikliyə məruz qalmışdı.

Quba xanlığı əhalisinin XVIII əsrin ortalarından 1831-ci ilə qədər ümumi sayındakı dəyişikliklər haqqında 2.18 sayılı cədvəldən və ona uyğun qrafikdən (şək.2.3) aydın təsəvvür əldə etmək olar. 2.18 sayılı cədvəldən göründüyü kimi, 1810-cu ildə xanlıq əhalisinin sayı ciddi dəyişikliyə məruz qalmışdı.

Cədvəl 2.18

Quba xanlığının ümumi əhalisi haqqında (XVII əsrin sonları - 1831-ci il)

	XVII-sonu XVIII- ortaları	XVIII - 50- ci illeri - 1789-cu il	1796-ci il	1807-ci il	1810- cu il	1831-ci il
Ailələrlə	2.600	----	8.425	9.964	5.698	17.343
Nəfərlə	15.600	130.858	50.550	59.784	34.632	115137,6

Qaynaq: (65; 69, c.IV; 80; 133; 2, siyahı 1, iş 328, iş 342).

1810-cu ildə Quba xanlığı rus ordusu tərfindən ikinci dəfə işgal olunduqdan sonra burada, çar hakim dairələrinin "hərbi xalq idarəciliyi" adlandırdıqları komendant idarə sistemi yaradılır. Rus işgal rejiminin qurulduğu ilk onilliklərdə Quba xan-

lığının - Quba əyalətinə çevrildiyi dövrdə əhalinin demoqrafik vəziyyəti necə idi?

1826-ci ildə başlanan II Rusiya-İran müharibəsi (1826-1828) əhalinin demoqrafik vəziyyətində yeni ciddi dəyişikliklər yaratdı. Həmin tarixi hadisələrin əhalinin demoqrafik vəziyyətinə mənfi təsirini sübut edən arxiv sənədlərinin materialları sistemləşdirilmişdir. 1826-ci il Quba iğtişaşlarından sona qəçmiş və sürgün olunmuş bəylərin, həmçinin bəylərlə bir yerdə qəçmiş kəndililərin və digər sosial zümrələrin mahallar üzrə sayı miqdarı 2.19 sayılı cədvəldə ümumiləşdirilmişdir.

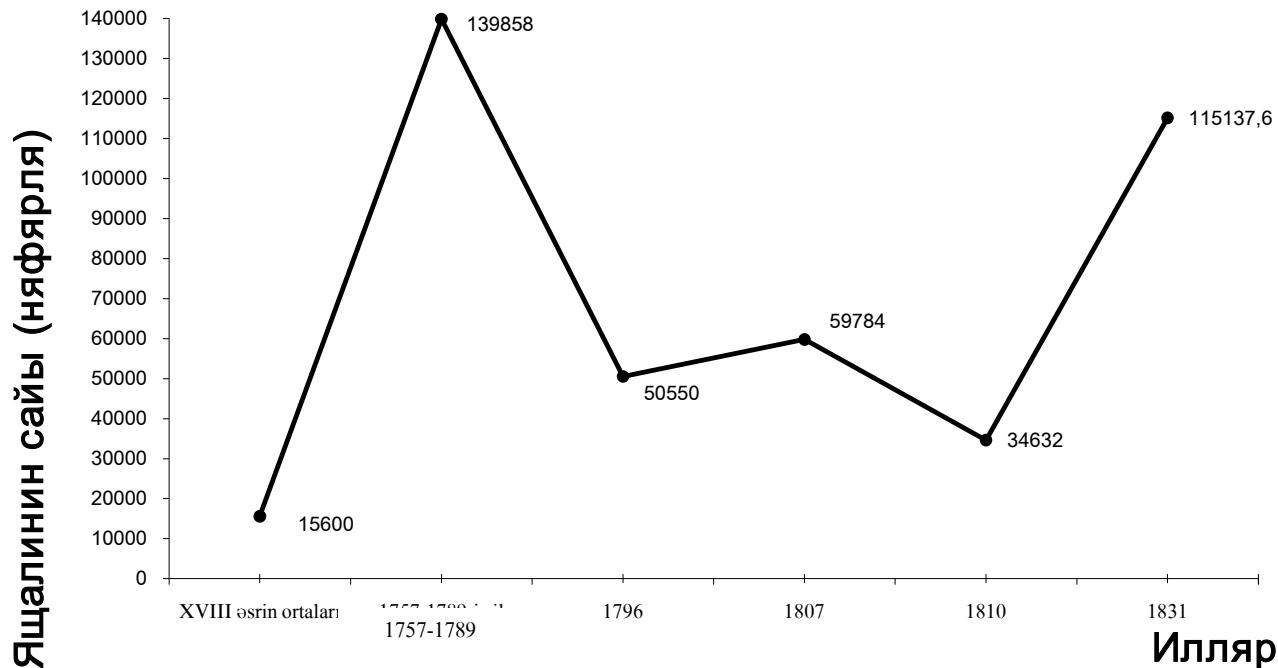
1826-ci ildə Quba iğtişaşında ən çox Tip mahalının Bədir qala, Xudat, Tahir, Cidr qala, Həsən qala, Aqbil, Amsar, Qəçrəş, Birinci Nügədi, İkinci Nügədi və s. kəndlərinin əhalisi daha çox fəallıq göstərmişdi.

Beləliklə, tarixi araşdırma ləsibləri sübut edir ki, Quba xanlığının Rusiyaya ilhaq edilməsi bəzi müəlliflərin mülahizələrinin əksinə olaraq onun demoqrafik durumuna müsbət yox, mənfi təsir göstərmişdir. Qarabağ, İrəvan, Naxçıvan, Gəncə xanlıqlarının etno-demoqrafik durumunun dəyişdirilməsinə yönəldilmiş mürtəcə (XIX əsrin 20-30-cu illəri) köçürmə siyasəti Quba xanlığından yan keçsə də, Rusiya işğalı əhalinin ümumi vəziyyətində mənfiyə doğru böyük dəyişikliklər yaratmışdı.

Fətəli xanın ölümündən 1789-1831-ci il kameral təsvirinədək Quba xanlığı əhalisinin say dinamikasındaki dəyişiklər 2.20 sayılı cədvəldə verilmişdir.

1831-ci il kameral təsvirinin ümumi nəticələri cədvəl 2.21-də əks olunmuşdur. Altıpara, Axtı, Tərcal, Doqquzpara mahallarında kameral təsvir keçirilməmiş, sorğu vasitəsilə 32 kənd, 4456 ailə olduğu müəyyən edilmişdi.

2.21 sayılı cədvəldən göründüyü kimi, Quba əyalətinin 10 mahalında 290 kənd qeydə alınmışdı. Bu mahal və kəndlərdə 11.811 ailə, 39631 nəfər (k.c.) yaşayırıdı. Quba şəhər və şəhər-ətrafi yəhudilər qəsəbəsilə birlikdə bu rəqəmlər müvafiq olaraq 12.887 ailə, 42.864 nəfər (k.c.) təşkil edirdi. Kameral təsvir-

Şək. 2.3. Quba xanlığı əhalisinin say dinamikası (1750-1831-ci illər)

Cədvəl 2.19

1826-ci il Quba iğtişasından sonra Şeyx Əli xanın oğlu ilə qəçmiş, ölüm cəzasına məhkum olunmuş və sürgün olunmuş bəylərin, kəndlilərin və digər zümrələrin mahallar üzrə say miqdarı

s/n	Mahallar	Bəylərin sayı	Bəylərlə birlikdə qəçmiş kəndlilərin və digər zümrələrin say tərkibi
1.	Şabran	22	36
2.	Buduq	4	
3.	Yuxarıbaş	5	4
4.	Müşkür	5	27
5.	Əniqdərə	-	5
6.	Şeşpara	4	6
7.	Xinalıq	1	1
8.	Tip	11	25
9.	Bərmək	14	105
10.	Köhnə Quba şəh.		18
11.	Sırt	4	8
Ümumilikdə		66	235

Qaynaq: ARDTA, fond 75, siyahı 1, iş 12, iş 43

Cədvəl 2.20

Quba xanlığının əhalisi (Fətəli xanın ölməndən 1831-ci il kameral təsvirinədək)

Torpaqlar	Əhali (ailələrlə)			
	1796	1807	1810	1831
Quba xanlığının özü	8.425	9.964	5.698	17.343
* Dərbənd xanlığı	4000			

Qaynaq: (132; 80; 69, c.IV; 2, siyahı 1, iş 328, 342).

Cədvəl 2.21

*Quba əyalətinin mahallarında kəndlər, həyətlər və əhalinin
(kişi cinsi) sayı (1831-ci il kameral təsviri üzrə)*

№	Mahallar	Kəndlər	Həyətlər	Əhali (k.c.)	Hər kəndə düşən		Hər həyədə düşənlərin sayı
					həyət	əhali (k.c.)	
1	Müşkür	51	682	2030	13.4	39.8	3.0
2	Tip	37	1.669	5.347	45.1	144.5	3.2
3	Şabran	81	1.800	5.856	22.2	72.3	3.2
4	Şeşpara	26	1.456	5.608	56.0	215.7	3.8
5	Bərmək	26	1375	2.275	52.9	87.5	1.6
6	Yuxarıbaş	17	1044	3.680	61.4	216.5	3.5
7	Buduq	19	1.157	4.910	60.9	258.4	4.2
8	Xınalıq	6	1.262	4.715	210.3	785.8	3.7
9	Əniqdərə	9	316	1.320	351	146.6	4.2
10	Sırt	18	1050	3.890	583	216.1	3.7
11	Quba ş.	-	644	1.801	-	-	2.8
12	Şəhərətrafı Yəhudid qəsəbəsi	-	432	1.432	-	-	3.3
Cəmi:		290	12887	42864	407	136.6	3.3

Qaynaq: Müşkür üzrə - ARDTA., f.24, siyahı, iş 342; qalanları üzrə - yenə orada, iş 328.

dən kənarda qalan kəndlərdəki ailələri də nəzərə alsaq, əyalətdə 17.343 ailə yaşadığı aydın olar. Əgər kameral təsvir aparılan yaşayış məskənlərində mövcud olan orta ailə üzvlərinin (k.c.) sayının (3,3 nəfər) əsas götürsək, qalan ailələrdə 4456x 3,3=14.704,8 nəfər (k.c.) olduğunu güman edə bilərik. Belə olduqda, bütövlükdə Quba əyalətində 42.864+14.704,8=57.568,8 nəfər (k.c.) olduğu aydın olar. Qadınların sayının təxminən kişilərə eyniliyini qəbul etsək, əyalətin hər iki cinsindən olan əhalisinin 57.568,8x2=115.137,6 nəfər olduğunu müəyyən edə bilə-

rik. Cədvəl 2.21-dən əyalətin mahalları üzrə kəndlərin, kəndlər üzrə ailə və müvafiq olaraq əhalinin (k.c.) xeyli fərqli olması görünür. Kəndlərin sayına görə birinci yerdə Şabran (81 kənd), sonuncu yerdə Xinalıq mahalı (6 kənd) gəlir. Müşkür mahalı kəndlərin sayına görə ikinci yerdə (51 kənd) durur.

Ailə və əhalinin (k.c.) sayına görə birinci yerdə Şabran durur, lakin orta rəqəmləri nəzərdən keçirsək, Xinalıq, Yuxarıbaş, Buduq mahallarının ayrıldığı görünür. Müşkür hər kəndə düşən ailə və əhalinin (k.c.) miqdarına görə digər mahallalar arasında sonuncu yeri tutmasına baxmayaraq, hər ailəyə düşən üzvlərin (k.c.) orta sayına görə (3 nəfər) doqquzuncu yerdə durur.

XVIII əsrin II yarısında qısa tarixi dövr ərzində adı dillər əzbəri olmuş Quba şəhəri Rusiya işğalı dövründə tənəzzülə uğramışdı. Şəhər əhalisi üsyانın yatırılmasından sonra amansızcasına cəzalandırılmış, bir qismi XIX əsrin 20-ci illərində Yermolovun göstərişiyələ Yeni Qubaya (Qusara) köçürülmüş, şəhər özü isə Quba xanlığının işgalindən sonra uzun müddət baxımsız vəziyyətdə olmuşdu. XIX əsrin ortalarına dair mənbədə Quba şəhəri belə təsvir olunur: "1840-ci ilə qədər şəhər bərbad vəziyyətdə olub, ensiz əyri küçələr, keçilməz palçıqlar Quba şəhərinə dağılımış, kasib kənd görüntüsü verirdi" (110, s.335). Həmin dövrdə Quba şəhərində olmuş İ.Berezin (məşhur rus səyahətçisi o dövrdə Quba şəhərində A.Bakıxanovun qonağı olmuşdu) şəhərin kasibligini xüsusi vurğulamışdır. O, yazar ki, mən öz doğma yurdlarına sıx bağlı olan və vətənlərini (şəhərlərini) tərifləyən Quba sakinlərinin halına acıymış (79, s.170). Beləliklə, XVIII əsrin 90-ci illərindəki hərbi yürüslərin davamı kimi XIX əvvələrində rus çarızmanın Qafqazda uzun müddətli ekspansiyasının gedişində I Rus-İran (1804-1813) və II Rus-İran (1826-1828) müharibəsinin yekun sənədlərinə əsasən (1813-cü il Gülüstan müqaviləsi və 1828-ci il Türkmençay müqaviləsi) Azərbaycan xanlıqları İran və Rusiya

dövləti arasında bölüşdürürlür. Quba xanlığı da bu işgalçılıq siyasetinin qurbanı olur.

Azərbaycan tarixşünaslığında xanlıqlar dövrünün tədqiqatçıları (25, s. 41) və Quba şəhəri tarixinin araşdırıcısı (115; 116) Quba şəhəri əhalisinin demoqrafik vəziyyəti ilə bağlı müəyyən mülahizələr yürütülmüşlər. Lakin, buna baxmayaraq Quba xanlığının siyasi mərkəzi sayılan Quba şəhərinin əhalisinin öyrənilən dövr üzrə ümumi sayının dəqiqləşdirilməsi tələb olunur.

Tarix ədəbiyyatından məlum olduğu kimi bir qayda olaraq Quba şəhəri əhalisinin ümumi sayı mənbələrdə ziddiyətli rəqəmlərlə göstərilir.

Öyrənilən dövr üçün şəhər əhalisinin say miqdarını dəqiqləşdirmək məqsədilə, müxtəlif tarixi dövrlərdə şəhər əhalisinin sayı haqqında verilən rəqəm göstəriciləri aşağıdakı kimi sistemləşdirilmişdir (bax: 2.22 sayılı cədvəl). Onu da qeyd edək ki, XVIII əsrin sonu - XIX əsrin əvvəllərində Quba şəhəri, Quba xanlığının inzibati-siyasi mərkəzi olmaq etibarilə, həm də ayrıca Quba mahalının mərkəzi sayılırdı.

Cədvəl 2.22

Quba şəhəri əhalisinin ümumi say tərkibi haqqında

Müəlliflər	İllər	Quba şəhərinin əhalisinin say tərkibi
A.İ.Lopuxin	1718	600 həyət
P.Q.Butkov	1796	400 ev
A.Q.Serebrov	1796	600 ev
F.F.Simonoviç	1796	600 ev
V.A.Zubov	1796	2000 ev və 7000 nəfər əhali, hər iki cinsdən
S.Bronevski	1807	2000 ev və 7000 nəfər əhali, hər iki cinsdən
General Tormosov	1810	310 həyət
Xotyanovski	1831	644 ailə
İcmallar	1836	650 ailə
İ.Berezin	1849	660 ev və 2000 nafər əhali

Qaynaq: (113; 83, c. I; 132; 133; 65, s.195; 80; 69, c. IV, siyahı 1, iş 328, vərəq 100; 125; 79).

Quba şəhərinin əhalisinin dəqiq say miqdarını, dinamikasını və şəhər əhalisinin demoqrafik vəziyyətinə təsir göstərən amilləri göstərmək üçün sistemləşdirilmiş faktların müqayisəli təhlilini verək.

Cədvəldən göründüyü kimi, Quba şəhəri əhalisinin ümumi sayı barədə məlumatların çoxu ziddiyətlidir. F.F.Simonviç və A.Q.Serebrov Quba xanlığına aid müxtəlif təsvirlərdə Quba şəhərində 600 həyət, P.Q.Butkov isə həmin dövrdə 400 həyət olduğunu göstərmişdir. Quba şəhəri əhalisinin ümumi sayını dəqiqləşdirmək baxımından çətinlik tərədən səbəblərdən biri A.İ. Lopuxinin 1718-ci ilə aid olunan Quba şəhəri əhalisi haqqındaki tarixi qeydləridir. O, yazırkı ki, "Görənlər və eşidənlər danışırlar ki, orada (Quba şəhərində) 600 ev var" (113, s. 7).

XVIII əsrədə elə bir güclü demoqrafik dəyişikliyə məruz qallmayan Quba şəhərində əhali yüksələn xətlə hərəkət etməli idi. Quba şəhər əhalisinin ümumi say tərkibinə dair məlumatlarda isə biz bunun əksinə rast gəlirik. 1718-ci ilə dair say göstəriciləri 1796-ci ildə rus müəllifləri tərəfindən təkrar olunur.

Bələ güman etmək olar ki, 1796-ci ildə rus ordusunun Qafqaza ekspedisiyası zamanı Quba şəhər əhalisi haqqındaki 1718-ci ilə dair məlumat yerli əhalini öyrənmək istəyən dövlət məmurlarında əvvəlcədən var idi. İkincisi isə yerli sakinlər şəhər əhalisinin ümumi sayı haqqında 1796-ci ildə rus zabitlərinə düzgün məlumat verməmişlər. Quba xanlığı 1796-ci ildə qraf Zubovun qoşunları tərəfindən işgal olunandan sonra, ali baş komandan daha düzgün məlumat əldə etmiş və mərkəzi dövlət orqanlarına bu haqda yuxarıda müraciət edilən "tarixi" raportunda məlumat vermişdir. Əlbəttə, bu ehtimaldır. Maraqlı faktdır ki, Quba xanlığının əhali tarixinə dair nisbətən dolğun demoqrafiya - statistik mənbə sayılan, 1831-ci ildə

Xotyanovski tərəfindən Quba əyalətinin kameral təsvirinə dair tərtib olunan yekun sənədlərində də "Quba şəhəri əhalisinin say miqdarı 644 ailə göstərilmişdir" (2, siyahı 1, iş 328).

Lakin, XVIII əsrin sonu və XIX əsrin birinci rübündə Quba şəhəri əhalisinin demoqrafik vəziyyətinə tə'sir göstərmiş amillərin qısa tarixi xronikasına nəzər salınsa onda kameral təsvirlərin nəticəsi o qədər də qeyri-adi görünməz.

1. 1796-ci il Quba şəhərinin müvəqqəti rus qoşunları tərəfindən tutulması Şeyxəli xanın Zubovun düşərgəsindən qaçması ilə Quba şəhəri əhalisinin bir qisminin dağlara çəkilməsi.

2. 1806-ci ildə Quba şəhərinin rus qoşunları tərəfindən tutulmasından əvvəl, şəhər əhalisinin Şeyxəli xan tərəfindən dağlara (mahallara) köçürülməsi.

3. 1806-1810-cu il Quba üsyانının məglubiyətinin şəhər əhalisinin demoqrafik vəziyyətinə mənfi təsiri. Quba bəylərinn və maafların böyük əksəriyyətinin mühacirət etməsi.

4. 1810-cu ildə Quba şəhərinin ikinci dəfə işgali.

5. 1826-ci ildə Şeyxəli xanın oğlunun başçılığı altında Quba hadisələrinin baş verməsi. Quba şəhərinin 10 günlük mühasirəsi. (Bu hadisələrin bəzi demoqrafik nəticələrinə dair sənədlər, ölüm cəzasına məhkum olunanların, sürgünə göndərilənlərin siyahısı əlavədə verilmişdir).

6. XIX əsrin 20-ci illərində Yermolov tərəfindən Quba şəhəri əhalisinin böyük bir qisminin Qusar şəhərinə (Yeni Qubaya) köçürülməsi.

Bələliklə, şəhər əhalisinin demoqrafik vəziyyətin təsir göstərmiş hadisələrdən sonra şəhər əhalisi azalmaya bilməzdi.

30 il ərzində arası kəsilməz demoqrafik dəyişikliklərə məruz qalmış Quba şəhəri əhalisinin sayı, XIX əsrin ortalarına dair mənbələrdə "yəhudи qəsəbəsi ilə birlikdə 5226 nəfər kişi və

3917 nəfər qadın, ümumilikdə 9145 nəfər göstərilir" (110, s. 335).

Yuxarıda göstərilən məlumatların müqayisəli təhlilindən (Quba şəhəri əhalisinin ümumi sayını dəqiqləşdirmək istiqamətində) belə nəticəyə gəlmək olar ki, bu qədər tənəzzüldən sonra şəhər əhalisinin sayı 10000 nəfərə yaxın olmuşdusa, onda Quba xanlığının çiçəkləndiyi bir dövrdə, yəni Quba şəhəri Şimal-Şərqi Azərbaycan dövlətinin siyasi mərkəzi olduğu dövrdə onun əhalisi xeyli çox olmalıdır.

III FƏSİL

QUBA XANLIĞI RUSİYA İŞGALLARI DÖVRÜNDƏ. ŞEYXƏLİ XANIN MÜCADİLƏ TARİXİ

3.1. Quba üsyəni (1806-1811-ci illər)

Tarixdən məlum olduğu kimi, Fətəli xanın ölümü ilə eyni vaxtda onun yaratdığı Şimal-Şərqi Azərbaycan dövləti birliyi də parçalanmağa başlayır. Ümumiyyətlə, Fətəli xanın ölümündən sonrakı 17 ilə (1789-1806-ci illərə) Quba xanlığının Şimal-Şərqi Azərbaycan xanlıqları sistemində siyasi mərkəz satatusunu itirdiyi tarixi mərhələ kimi baxmaq olar.

1789-cu ildə Qubada xanlıq taxtına yiylənmiş Əhməd xanın hakimiyyətinin başlanğıcında Şamaxı xanlığı müstəqil-liyini bərpa etmiş, sərkarlar nəslə mühacirətdən Şirvana dönmüşdü. Şamaxı xanları Quba xanlığında yaranmış böhran vəziyyətindən istifadə edərək ona qarşı torpaq iddialarına başlamışdır. Mustafa xanın 1791-ci ildə Səlyanı tutmaq cəhdini Fətəli xanın kiçik oğlu Şeyxəli ağanın səyi nəticəsində boşça çıxmışdır.

Əhməd xanın qısa müddətli hakimiyyətindən sonra (1789-1791) Şeyxəli ağanın Səlyan hadisələri ilə başlayan siyasi hakimiyyəti haqqında rus qafqazşunası S.Bronevski yazır: "O, yeniyetməlik yaşına çatmasa da, hakimiyyətinin əvvəlini qəhrəmanlıqla başladı, Quba xanlığına məxsus Səlyanı tutmaq istəyən Şamaxı xanını Şeyxəli xan balıq ticarəti ilə məşgül olan rus sənayeçilərinin köməyi ilə Səlyandan qovdu". Beləliklə, Quba xanı Əhməd xanın ölümündən sonra, Səlyanda naib olan 13 yaşlı Şeyxəli ağa Quba xanı elan olundu (80, s. 334). Onun hakimiyyəti 1791-1806-ci illəri əhatə edir. XVIII əsrin sonu - XIX əsrin əvvəllərində Quba xanlığının tarixi ilə bağlı olan

təlatümlü çarpışmalar dövrü Şeyxəli xanın bilavasitə hakimiyyəti dövrünə düşür. XVIII əsrin 60-80-ci illərində Azərbaycanın Araz çayından Dərbəndə qədər və Cənubi Dağıstanın da bir hissəsi daxil olmaqla torpaqlarının böyük bir hissəsini özündə birləşdirən Fətəli xan dövlətinin tənəzüllü məhz Şeyxəli xanın dövrü ilə bağlıdır. 1798-ci ildə Səlyan torpağı Quba xanlığından qopardılıb Şamaxı xanlığına qatılır. Elə həmin dövrdə Dərbənd xanlığı 1799-cu ildə qısa müddətdə də olsa (1799-1802) müstəqil yaşamağa müvəffəq olur. Göstərilən tarixi dövrdə Bakı xanlığı da daim müstəqilliyə can atırdı. Baş verən siyasi proseslər əhalinin demoqrafik vəziyyətinə mənfi təsir göstərirdi. Ərazi - torpaq itkiləri xanlığın əhalisinin sayının azalması ilə paralel gedirdi. Quba xanlığından vassal asılılığında olan siyasi vahidlərin müstəqillik qazanması, tam asılılıqda olanların isə separatçı meylləri Quba xanlarına tabe olan mükəlləfiyyətli əhalinin sayını azaldırdı.

Qeyd etmək lazımdır ki, XVIII əsrin sonu - XIX əsrin birinci otuzilliyi təkcə Quba xanlığının deyil, ümumiyyətlə, Azərbaycan xanlıqlarının bir dövlət qurumu kimi zəifləməsi, Rusiya dövləti tərəfindən işgal olunduğu tarixi mərhələdir. Ona görə də bu dövrdə Quba xanlığının siyasi böhranının səbəbi bir tərəfdən qonşu xanlıqlarla olan ə davəti idisə, digər bir tərəfdən əsas səbəb kimi böyük dövlətlərin, Rusiya və İranın geostrateji maraqlarının burada toqquşması idi.

XIX əsrin birinci rübündə Azərbaycan ərazisi Rusiya-İran müharibələrinin meydanına çevrilmişdi. Bu müharibələr həm də Rusiya-Azərbaycan müharibəsi idi. Ayrı-ayrı xanlıqlarla aparılan müharibələr, bağlanan müqavilələr Rusyanın Ümumqafqaz siyasetinin tərkib hissəsi idi. Quba xanlığının işğali da bu baxımdan istisna təşkil etmir.

Rus çarizmi həm işgal prosesində, həm də işğaldan sonra Quba xanlığı ərazisində əhalinin güclü müqavimət hərəkatına

rast gəlmişdi. Quba xanlığı Azərbaycana girişin qapısı olduğuna görə Rusiya xanlıqların işgalı prosesində bu xanlığa birinci dərəcəli diqqət verirdi (116, s.33). Məlum olduğu kimi, Quba xanlığı Rusiya tərəfindən bir neçə dəfə hərbi müdaxiləyə məruz qalmış, 1796, 1806-ci ildə və 1809-1810-cu illərdə, hər dəfə də əhalinin kütləvi müqavimətinə rast gəlmişdir. Rus müstəmləkəçilərinə qarşı 1806-1811-ci illəri əhatə edən azadlıq hərəkatının və bu hərəkatın əsas tərkib hissəsi kimi tarixə düşən 1810-cu il Quba üsyانının yatırılması nəticəsində isə Quba xanlığının işgalı prosesi başa çatdırılmışdır. Müasir tarixşünaslığımızda bu vacib məsələyə diqqət artmaqdadır. Qurbanın hakimi Şeyxəli xan, onun tərəfində duran əsilzadə bəylər və əhali 6 il ərzində üç dəfə Rusiyaya qarşı qeyri-bərabər mübarizəyə qalxmış, işgalçı ordu ilə qəhrəmanlıqla döyüşmüsdüllər (12,s.202).

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan sovet tarixşünaslığında Quba əyaləti əhalisinin Rusiyaya qarşı 1826-ci il və 1837-ci il tarixli üsyənləri ilə bağlı araşdırırmalar aparılıb kifayət qədər məlumat toplansa da (136) bilavasitə Quba xanlığının işgalı dövründə geniş vüsət alan 1806-1810-cu il üsyəni haqqında ötəri, bəzən isə hətta qərəzli bəhs olunmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, Şeyxəli xanın başçılığı altında 1806-1811-ci illərdə Azərbaycanın Şimal-Şərq hissəsini əhatə edən xalq hərəkatının ən coşgun dövrü 1810-cu ildə oldugu üçün biz əsərdə çox vaxt sözügedən milli müqavimət hərəkatını 1810-cu il Quba üsyəni kimi qələmə veririk. Azərbaycan tarixşünaslığında bu məsələyə 90-ci illərdə nəşr olunmuş elmi əsərlərdə diqqət yetirilməyə başlamışdır (11; 62).

Azərbaycan tarixinə dair son dövr nəşrlərdə Rusiya işgallarına qarşı Azərbaycanın demək olar ki, hər yerini bürümüş, o cümlədən Şeyxəli xanın başçılığı altındakı xalq üsyəni haqqında nisbətən ətraflı məlumat verilsə də, bütövlükdə üs-

yanın səbəbi, hərəkətverici qüvvələri, Şeyxəli xanın siyasi fəaliyyəti və üsyanın demoqrafik nəticələri tam araşdırılmamışdır (12; 46; 64).

Halbuki, 1810-cu il Quba üsyanının daha dərindən öyrənilməsi, bu hadisənin rus işğalı dövründə xanlıq əhalisinin demografik mənzərəsində yaranan dəyişkənliliyi aşkar etməyə imkan verir (32;33).

1806-1811-cu illərdə Quba xanı Şeyxəli xan Gəncə xanı Cavad xan tərəfindən müstəmləkəçilərə qarşı şərəflə vuruşub öz müstəqilliyini qorumaq nümunəsini davam etdirmişdir. Quba xanlığının 1806-1811-cu illər tarixi Şeyxəli xanın mübarizə tarixi kimi öyrənilməlidir. Şeyxəli xanın müəyyən şəxsi keyfiyyətləri üsyana şəxsən rəhbərlik etməsinə imkan verirdi (33).

Vətən tarixində olan bu boşluğu aradan qaldırmaq məqsədilə Quba üsyanının səbəbi, xarakteri, gedişi və Şeyxəli xanın siyasi fəaliyyəti ilə bağlı bəzi məsələlərin üzərində nisbətən ətraflı dayanmağa ehtiyac vardır. Bu zaman mənbə kimi QA-KA-larda nəşr olunmuş sənədlər əsas götürülmüşdür.

Rus qafqazşunaslarının əsərlərində və sovet tarixşünaslığında ənənəvi olaraq Şeyxəli xan fərasətsiz, uzağı görməyən, "xalqın nifrətini qazanmış", atasına layiq olmayan xan kimi qələmə verilmişdir (97; 98; 101; 102; 108). Lakin, 1806-1810-cu il Quba üsyanının tarixinin araşdırılması Fətəli xanın varisi haqqında deyilənləri təkzib edir. Rus qoşunlarının Qafqazdakı baş komandanı Sisiyanov Rusiya hökumətinə göndərdiyi raportlarının birində Şeyxəli xan haqqında yazırıdı: "Quba-Dərbənd xanı Şeyxəli xan qürurlu, hakimiyyətpərəst, dikbaş, fitnəkar, olduqca igid və şöhrətpərəst adamdır" (98, s. 60). S.Bronevski 1791-ci ildə Şeyxəli xanın Salyan hadisəleri ilə başlayan hakimiyyətini belə qiymətləndirir: O, yeniyetməlik yaşına çatmasa da, hakimiyyətinin əvvəlini qəhrəmanlıqla başladı. Quba xanlığına məxsus Salyanı tutmaq istəyən Şamaxı xanını Şeyxəli

xan balıq ticarəti ilə məşğul olan rus sənayeçilərinin köməyi ilə Salyandan qovdu (80, s. 334).

Görkəmli Azərbaycan tarixçisi A.Bakıxanov "Gülüstani İrəm" əsərində Şeyxəli xanın şəxsi cizgilərini daha dolğun vermişdir. Şeyxəli xan başısoyuqluğuna və digər mənfi keyfiyyətlərinə baxmayaraq bir sıra müsbət keyfiyyətlərə də malik olmuşdur: onun igidliyi, comərdliyi, səxavətliliyi və qəlbi geniş olması indi də xalq arasında deyilməkdədir (77, s. 194). Şeyxəli xan XIX əsrin əvvəllərindən etibarən Rusiyaya qarşı barışmaz mövqe tutmuş, ölümüne qədər (1822-ci il) əqidəsindən dönməyən xan titulu qazanmışdı. Quba xanlığı Rusiya dövlətinin təcavüzünə daha çox məruz qaldığından, Şeyxəli xan onun düşməni olan İran dövləti ilə əməkdaşlığa xüsusi meyl edirdi. Sisiyanovun ölümündən sonra rus qoşunlarına baş komandan təyin olunmuş general Qlazenap 1805-ci il 11 avqust tarixli raportunda yazılırdı: "Şeyxəli xan İran şahı Baba xanla əlaqəyə girib, digər xanları da bizə qarşı qaldırır" (116, s. 31). Bakı xanlığının ilhaqından sonra növbəti hədəf Quba xanlığı idi. Quba xanlığının siyasi-coğrafi mövqeyi Rusiya dövlətini bura cəlb edirdi. XVIII yüzilliyin sonu - XIX yüzilliyin başlanğıcında qonşu İran və Osmanlı dövlətləri Azərbaycanın müstəqilliyi üçün gerçək təhlükə törətmək iqtidarında deyildilər. Bu dövlətlər bütün XIX yüzillik boyu heç bir özgə torpağını ələ keçirməmişdilər (11, s. 513). Belə bir tarixi şəraitdə Quba xanı Şeyxəli xan İran şahı ilə əməkdaşlıq edərək Rusiyaya münasibətdə haqlı olaraq sərt mövqedən çıxış edirdi, çünki Rusyanın fəaliyyəti xanlığın müstəqilliyini, siyasi varlığını təhlükə altına alırdı. Eyni zamanda Rusiya Şeyxəli xanı özünün düşməni hesab edirdi. 1806-ci ilin sentyabrında heç bir müqavimətə rast gəlmədən Quba şəhərinə daxil olan rus qoşunları tezliklə əks hücumla məruz qaldılar. Əslində rus qoşunları əhalisiz şəhərə daxil olmuşdular. Quba xanı şəhərin əhalisini həmin dövrdə təhlükəsiz,

dağılıq ərazidə yerləşən mahallara köçürmüdü. Rus qoşunlarının böyük bir qisminin Quba xanlığından İran, sonra isə Türkiye cəbhəsinə aparılması ilə əlaqədar olaraq Şeyxəli xan Surxay xanın köməkliyi ilə 1807-1808-ci illərdə Quba şəhərində və demək olar ki, bütün xanlıqda öz hakimiyyətini bərpa etməyə nail olmuşdu (116, s.33). Lakin 1808-ci ilin yayında (iyul ayının sonunda) şimaldan - Dərbənd şəhəri istiqamətindən mayor Ryabinin qoşunları, qərbdən isə podpolkovnik Tixonovskinin rotası, həmçinin Quba xanları ilə ədavətdə olan Şamaxı xanının qoşunları, Şəki atlılarının köməyi ilə Quba şəhəri yenidən rus qoşunlarının təsiri altına düşür. Həmin dövrdə Quba şəhərində başqa, xanlığa məxsus bir çox mahallar Şeyxəli xanın başçılığı ilə üsyancıların təsiri altında idi. 1808-ci ilin oktyabr ayında üsyancıların şəhəri tutmaq səyi baş tutmur Göstərilən tarixi dövrdə Quba xanlığında yerləşən mahalların əhalisi üsyancılara qoşulmaqdə davam edirdi. Şeyxəli xanın qoşunları Surxay xan Qazıqumuxlunun köməyi ilə 1809-cu ilin yanvar ayında Quba şəhərini yenidən mühasirəyə alır. Mühasirədə olan rus qoşunlarına Bakıdan köməyə tələsən mayor Loqvinenkovun 2-ci rotasını üsyancılar darmadağın etsələr də, Quba şəhərini ala bilmirlər. Dərbənd və Bakıdan göndərilən əlavə qüvvələr üsyancıları şəhərdən uzaqlaşdırıa bilir.

1809-cu ilin yanvarını, adətən Quba xanlığının Rusiyaya birləşdirilməsində həllədici addım sayırlar. Qraf Qudoviçin qraf Saltikova göndərdiyi 1809-cu il 21 mart tarixli məktubunda deyilir: "11 yanvardan etibarən Quba əbədi olaraq silah gücünə imperator həzrətlərinin təbəliyinə qatılmışdır" (69, c. III, sənəd 761, s.404). 1809-cu ildə Quba xanlığının idarəsi üçün Quba idarəsi yaradılır. Göstərilən tarixi faktə əsaslanaraq, adətən mövcud tarixşünaslıqda 1809-cu il Quba xanlığının Rusiyaya birləşmə tarixi kimi qəbul edilir, 1810-cu il hadisələri isə Quba xanının son cəhdii kimi göstərilir. Lakin, 1810-cu il Quba üsy-

nının tarixini araştırmaq üçün əsas mənbə rolunu oynayan və rus məmurlarının Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının topladığı aklrlara daxil olan əmrlər, təqdimatlar, məktublar bir da-ha sübut edir ki, üsyanının geniş vüsət aldığı dövr məhz 1810-cu ilə təsadüf edir. Həmin dövrdə faktiki olaraq Quba şəhərini çıxməqla, qalan bütün mahallarda xanın hakimiyyəti bərpa olunmuşdu. Qeyd etmək lazımdır ki, 1809-cu il hadisələrindən sonra Şeyxəli xan Tabasarana getmiş və 1810-cu ilin əvvəlinə kimi burada yaşamışdı.

14 aprel 1809-cu ildə general Repin qraf Qudoviçə 406 sayılı raportunda yazır ki, mən bu günlərdə Quba bəylərindən məktub almışam, eyni vaxtda Qubada komendant vəzifəsini icra edən mayor Pisemskidən də iki raport gəlib. Onlar, Şeyxəli xanın Surxay xan Qazıqumuxlu ilə görüşüb, ittifaq bağlayıb ümumi qüvvə ilə Quba ərazisinə hücum edəcəklərini bildirirlər. Quba bəylərinin sədaqətinin səmimiliyinə inanmaq olmaz, on-lara ümüd olmaqdansa, Qudyal qalasının (Qubanın) sakinləri arasında qayda yaratmaq və nəzarəti gücləndirmək lazımdır ki, bizə qarşı xoşagəlməz heç nə baş verməsin (69, c.III, sənəd 763, s. 405).

Qeyd etmək lazımdır ki, həmin dövrdə əhalisi dağlıq mahallara köçürülmüş Quba şəhərində Sevastopol polkunun iki batalyonu saxlanırdı. Batalyonların hər birinin şəxsi heyəti 4 ştaps-zabit, 22 ober-zabit, 46 unter zabit, 31 musiqiçi, 621 sıra-vi, 55 qeyri-sıravi hərbi qulluqçu, cəmi hər birində 779 və ümu-milikdə 1558 nəfərdən ibarət döyüş vəziyyətinə hazır şəxsi heyət saxlanırdı. Şəhər əhalisinin evlərində rus əsgərləri yerləşdirilmişdi. Şəhər demək olar ki, boş idi. Şeyxəli xan Quba qalasının əhalisini köçürtmüşdü (69, c.III, sənəd 861, s.573). Sonralar əhalinin bir hissəsi şəhərə qayıtsa da, onların əksəriyyəti, ehtiyat üçün tərksilah olunmuşdu. General Repin Qudoviçə yazdığı məktubunda göstərirdi ki qubalılar Şeyxəli xana səda-

qətlərində israrlıdırlar. Bu haqda mənə general Quriyevin özü şəxsən məlumat verib. O, Şeyxəli xana qarşı hücuma keçəndə onun dəstəsində olan qubalılar Şeyxəli xana bir dənə də gullə atmayıblar. Əksinə onlar öz xanlarını rusların gəlməsinə işarə olaraq atəşlə xəbərdar etmişlər (69, c.II, sənəd 763, s. 405). İqtibas gətirilən mənbədən məlum olur ki, ruslara qarşı silahlı müqavimət göstərən, yerli xanlara qarşı rus qoşunlarının tərkibində vuruşmalarda iştirak edən az sayılı birləşmələr çox vaxt əks tərəfə kömək edirdilər. Rus dəstələrinin tərkibində Şeyxəli xana qarşı göndərilmiş Bakı süvarilərinin bir neçəsini çıxmaqla demək olar ki, hamisi sabiq Quba xanının tərəfinə keçmişdilər (140, s. 15).

Qeyd etmək lazımdır ki, Şeyxəli xan işgalçılara qarşı müqavimət hərakatına şəxsən rəhbərlik edirdi. Çar məmurları Şeyxəli xanın aradan götürülməsi üçün əlindən gələni edirdilər. General Repinin general Tormosova məktubunda yazırı ki, mövcud şəraiti nəzərə alaraq, mənim əvvəlki raportlarımdan da məlumdur ki, onun öldürülməsi və ya tutulub gətirilməsi üçün əlimdən gələni edirəm. Şeyxəli xan Rusiya üçün doğrudan da böyük təhlükədir. Quba və Dərbənddə böyük nüfuza malik olan bu adam nə qədər ki, sağdır bu diyarda sakitlik yaratmaq mümkün olmayacaqdır (69, c.IV, sənəd 992, s.641). Rus komandanlığı Şeyxəli xani öldürmək üçün münasib adam axtarırdı.

Bakı komendantı general Repinin general Tormosova göndərdiyi 1809-cu il 25 iyun tarixli, 4 №-li raportunda göstərilirdi ki, "Şeyxəli xanı öldürmük üçün mən bizə elverişli olan iki nəfəri seçmişəm, bunlar Dərbənd şəhərinin naibi Alfan bəy və qubalı Xambutay bəydir, hər ikisi Şeyxəli xanla qardaşlarının öldürülməsinə görə düşməndirlər. Mən onu (Şeyxəli xanı - S.İ.) öldürəni 1500 çervonla dərhal mükafatlandırmağı qərara almışam" (69, c.IV, sənəd 992, s. 641). Türkiyə və İran dövlətləri ilə

hərbi qarşidurmada olan Rusiya xanın öldürülməsinə nail olmadıqları təqdirdə, lokal müharibəyə son qoymaq üçün Şeyxəli xanı Quba xanı kimi tanımağa da hazır idi. General Repin yazırıdı: "Onu öldürə bilmədiyimiz halda axırıncı vasitə kimi Şeyxəli xana Quba xanlığını mahalları ilə birlikdə vermək və başqa xanlıqlar kimi əlavə traktat ilə Rusyanın təbəəliyinə qəbul etmək lazımdır. Ancaq mən ümid etmirəm ki, Şeyxəli xan bu qədər bədbəxt hadisələrdən sonra Tiflisə və ya Bakıya gəlsin" (69, c.IV, sənəd 992, s. 641).

Həmin dövrdə Quba xanlığı demək olar ki, Rusyanın nəzarətindən çıxmışdı. Camaatı silah gücünə nəzarət altında saxlamaq onlara həmişə müyəssər olmurdu. Qubada olan qoşun hissələri rus komandanlığına əyaləti sakitləşdirmək üçün azlıq edirdi. General Repinin 1809-cu ilin iyul ayında Bakıdan göndərdiyi raportunda oxuyuruq: "Qubadan çıxmış hərbi dəstə durmadan Dərbənddən Qubaya qaytarılsın. Onların gəlməsi ilə Qubada 3 rota cəmləşir. Bu qoşunla qalanı nəzarətdə saxlamaq olar, ancaq silahlı xalqla müharibə etmək üçün kifayət etməz. Əgər allah göstərməsin, Şeyxəli xan öz qüvvələri ilə Qubaya zərbə endirsə, əhalinin böyük eksəriyyəti xanın tərəfini saxlaşdırğına görə asanlıqla ona qoşula bilərlər. Bütün şəraiti nəzərə alaraq mən hesab edirəm ki, Qubaya iki batalyondan az olmayaraq qoşun gətirmək lazımdır" (69, c.IV, sənəd 995, s. 642-643). Tarixi qaynaqlardan məlum olur ki, rusların tərəfini saxlayanlar adətən vəzifə (şəhər naibi, kəndxuda və s.) və ya böyük məbləğdə pul alanlar idilər. Ona görə də Repin yazırıdı ki, Mən bizdən mükafat alan hakimlərdən tələb edəcəyəm ki, onlar öz təbəələrinin bizə qarşı çıxmاسının qarşısını alsınlar, onları sakitləşdirsinlər (69, c.IV, sənəd 995, s. 643).

Göründüyü kimi, Qubada 1810-cu ildə baş vermiş üsyan ümmümxalq səciyyəsi daşıyırıldı. Üsyan Məmməd bəyin başçılıq etdiyi Buduq mahalını çıxmaqla (54, s.38) Quba xanlığının bü-

tün ərazisini və əhalinin bütün təbəqələrini əhatə etmişdi. Dərbənd komendantı polkovnik Adrianovun 1810-cu il avqustun 15-də yazdığı raportunda deyilir: "Quba əyaləti qiyam qaldırıb. Şeyxəli xanı Tabasaran'dan çağrırlar. Quba qapalıdır. Qubaya gedən bütün yollar kəsilmişdir. Tabasaran bəyləri bizim xeyrimizə heç nə etmək istəmirlər" (69, c.IV, sənəd 1012, s. 655).

A.Bakıxanov Şeyxəli xanın Tabasaran'dan Qubaya qayıtması haqqında yazır: "Tabasaranda il yarımla yaşayan Şeyxəli xan 1810-cu ildə Qubaya qayıtdı və o, Xanbutay bəy Xəzrili və digər qubalıların köməyi ilə - Quba şəhərini çıxmaqla burada rus qoşunları yerləşmişdi - Quba əyalətini 4 aya yaxın idarə etdi. O, Qız kəndində yeni şəhər tikməyə başladı" (77, s. 192).

Beləliklə, 1810-cu ildə Quba şəhəri istisna olmaqla, Quba xanlığı yenidən Şeyxəli xanın nəzarəti altına düşür. Çar məmurları Quba üsyانını həyəcanla izləyir və üsyani yatırmaq üçün yollar arayırlar. 1810-cu il avqust ayının 16-da general Repinin general Tormosova göndərdiyi raportunda (1040 №-li) Quba hadisələrini belə təsvir edirdi: "Bütün Quba əyalətinin əhalisi üsyən qaldırmışlar. Hami "sağ olsun xan, yaşasın xan", - deyə qışqırır. Quba ilə bütün əlaqələr kəsilmişdir. Buduq mahalını çıxmaqla, bütün Quba əyaləti üsyən qaldırmışdır və Şeyxəli xanın tərəfinə keçmişdir. Mən qubalıları sakitləşdirməyin vasitə və üsulunu tapa bilmirəm" (69, c.IV, sənəd 1013, s. 655). Həmin dövrdə Şeyxəli xan Quba xanlığını Qız kəndindən idarə edirdi.

Bəzən tarixi ədəbiyyatda Quba üsyənini "kəndlə üsyəni" adlandırırlar. Lakin araşdırımlar belə nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, 1810-cu il Quba üsyəni xalq üsyəni olmuşdur. Bu üsyənda əhalinin bütün təbəqələri iştirak edirdi. Çarizmə qarşı bu hərəkatda Quba xanlığının əhalisinin bütün zümrələri xan, bəy, maaflar, ruhanilər, kəndlilər və b. iştirak edirdi. Mənbələrdə də bu haqda ətraflı məlumatlar vardır. Onlardan birində deyilir: "Quba əyalətindəki indiki həyəcan xalqın daim Şeyxəli

xanla bizə ziyan verən əlaqəsinin nəticəsidir. Quba camaatı istəsəydi, özü Şeyxəli xanın cavabını verərdi. İndi isə Şeyxəli xanın Quba sərhədlərində görünməsi bütöv xalqı ayağa qaldırıb" (69, c.IV, sənəd 1015, s. 657). Ümumi üsyanda Quba bəylərinin xalqla birgə hərəkəti haqqında mənbələrdə faktik məlumatlar saxlanılmışdır. General Tormosov general Nebolsinə məktubunda yazır: "İndicə mən Bakı komendantı general Repindən həyəcanlı məlumat aldım. Demək olar ki, bütün Quba əyalətinin bəylərinin hamısı və xalqı "bizə" xəyanət edib Şeyxəli xanın tərəfinə keçmişlər" (69, c.IV, sənəd 1018, s. 660). Quba qalasında nəzarət altında olan əhalidən başqa hamı ümumi qiyama qalxmışdır. "Yenə həmin gün podpolkovnik Tixonovskiyə yazılan məktubda qeyd olunur ki, "Bakı komendantı Repindən xoşagelməz xəbər almışam. Quba şəhərindən başqa (şəhərdə 2 batalyon rus əsgəri yerləşdirilmişdi) bütün Quba əyaləti Şeyxəli xana qoşulub. Sevastopol polkunun iki batalyonu ilə müdafiə olunan Quba şəhərinin Dərbənd və Bakı ilə bütün əlaqələri kəsilmişdir" (69, c.IV, sənəd 119, s. 661).

Quba üsyانının yatırılması üçün tədbirlərə Rusiya qoşunlarının Qafqazdakı baş komandanı general Tormosov şəssən rəhbərlik edirdi. General Tormosov Mustafa xana 12 sentyabr 1810-cu il tarixli məktubunda yazırıdı: "İrana və Türkiyəyə qarşı hərbi əməliyyatları başa çatdırıb rus ordusunun böyük bir qismini Qubaya yönəltmişəm. Şeyxəli xanın qiyamını darmadağın edəcəyəm. Qubalıları layiqincə cəzalandıracağam. Əlavə edirəm: Əlahəzrət İmperatorun sadiq təbəəsi kimi, "öz xidməti borcumu yerinə yetirməkdə atam olsa belə göz yummaram" (69, c.III, sənəd 791, s. 533).

Quba üsyانının yatırılması üçün hazırlıq tədbirləri ilə bağlı digər bir tarixi sənədə nəzər salaq. 1810-cu ilin avqustunda general Tormosov podpolkovnik Tixonovskiyə yazırıdı: "Mən general Nebolsinə durmadan Nuxaya (Şəkiyə) 1 rota

əsgər göndərmək haqqında göstəriş vermişəm. Onlar orada Cəfər Qulu xan tərəfindən hazırlanmış 1000 Şəki atlısı ilə birləşib Xinalıq dağlarından; digər istiqamətdən, Qarabağdan Yeger polkunun 2 rotasını toplarla birlikdə Şirvana göndərmişəm. Onlar sizin başçılığınız altında Qubaya gedəcəklər. Yolda Bakıdan gələn 1 rotanı da qəbul edib, əlavə olaraq mayor Ryabının batalyonu ilə birləşərək Quba üzərinə qəti hücum təşkil edin. Çalışın Şeyxəli xanı diri tutun, əgər mümkün olmasa onun quldur dəstəsini Quba əyalətindən qovub çıxarın. Şeyxəli xanla qurtarıb qiyamçıları müharibə dövrünün qanunları ilə cəzalandırın. Aman diləyənlərə silah qaldırmayın, müqavimət göstərənləri qırın. Qubalıları nə vaxtsa Şeyx Əlinin onların xanı olacağı haqqındakı xülyalardan, təsəvvürlərdən məhrum edin. Çalışın Quba əyalətində tam saktiliyi bərpa edəsiniz" (69, c.IV, sənəd 119, s. 661).

General Tormosov Cahangir xan Şəqqaqiyə 22 avqust 1810-cu il tarixli məktubunda yazırı ki, "Mən general Nebo-lsinə Yelizavetpoldan (Gəncədən - S.İ.) təcili topa 1 rotanın Nuxaya (Şəkiyə) Cəfər Qulu xan Şəkilinin Qubaya yürüşə hazırladığı 1000 nəfərlik atlı dəstə ilə birləşmək üçün göndərməsinə göstəriş vermişəm (69, c. IV, sənəd 1070, s. 662). Cəfər Qulu xanın başçılığı altında bu qoşunlar Xinalıq mahalından Quba əyalətinə daxil olub, Şeyxəli xana arxadan zərbə endirməli idi. Cahangir xan Şəqqaqi də Cəfər Qulu xanla birlikdə olmalı idi, Şeyxəli xanın öldürülməsi ona şəxsən tapşırılmışdı. Cahangir xan Şəqqaqını Qubaya xan təyin etmək istəyirdilər. Bu haqda general Tormosov Tixonovskiye yazırı ki, Şəki atlılarının önündə Cahangir xan Şəqqaqi də olacaqdır. Rusyanın təbəəliyini qəbul etmiş digər xanlıqlar kimi, Qubada xanlıq idarəsini bərpa edib, tezliklə Cahangir xan Şəqqaqının Qubaya xan təyin olunmasına nail olmaq və qubalıların Şeyxəliyə olan ümidi lərini həmişəlik qırmaq istəyirəm" (69, c.IV, sənəd 1019, s.661-662).

İkinci tərəfdən, Tixonovskinin komandanlığı altında Qarabağdan göndərilmiş Yeger polkunun 2 rotasına Qubaya gedən yolda Bakıdan göndərilən 1 rota və mayor Ryabinin batalyonu da qoşulmalı və birgə Quba üzərinə hücum etməli idilər.

Üçüncüüsü, Dərbənddən gələn qüvvələr əlavə topla silahlandırmalı və gücləndirilmiş dəstə üsyancıları darmadağın etməli idi.

Bələliklə, general Tormosov Quba üsyanyının yatırılması planını hazırlayır və 4 ildən bəri Quba əyalətində daim narahatçılıq yaranan Şeyxəli xanın üsyanyını yatırmaq, hücum planını qalibiyətlə başa çatdırmaq üçün daha bacarıqlı, əlverişli adam axtarır və fikirləşmədən polkovnik Lisanoviçi seçir.

Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının Aktlarında general Tormosovun polkovnik Lisanoviçə 14 sentyabr 1810-cu il tarixli məktubun tam mətni nəşr edilmişdir. Həmin məktubun bəzi yerlərininə diqqət yetirək: Mən keçmiş xidməti yolunuzda fərqləndirici xüsusiyyətlər olan sürətli hərəkət təcrübənizi və qətiyyətli fəaliyyətinizi nəzərə alıb sizə çox vacib bir xidməti tapşırıq vermək istəyirəm. Tapşırıq bundan ibarətdir: Məlumunuz olsun ki, 4 ildən artıq bir müddətdə Quba əyalətində fasiləsiz qarışılıq yaranan Şeyxəli qırğıın və qarətlərlə bu il müxtəlif Dağıstan xalqlarından yiğdiği quldur dəstəsiylə işi o yerə gətirib çıxarıb ki, bütün əyalət Rusyanın nəzarəti altında çıxıb, əhali isə Şeyxəli xanın tərəfinə keçmişdir. Qiyam alovu bütün əyalətə sürətlə yayılıb, bütün xalq və Quba bəyləri Şeyxəli xanın tərəfindədirlər. Qubadan-Dərbəndə və digər istiqamətdə Bakıya kommunikasiya xətləri kəsilib. Bələliklə, şər qüvvələrin ətrafa yayılmasının qarşısını almaq üçün çoxdan Cəfər Qulu xana yazmışam. Cəfər Qulu xanın qüvvələrini 17-ci Yeger polkunun 2 rotası və Troitski muşketyor polkunun 2 rotası təşkil edəcəkdir. Onlar artıq Şirvan ərazisinə daxil olublar. O, Lisanoviç...
...

neviçə yazırı ki, təcili Qubaya yollanın, general Repindən ümumi komandanlığı qəbul edib, fəaliyyətə başlayın (69, c.IV, sənəd 1071, s. 662-665).

Üsyancılarla ilk toqquşma haqqında podpolkovnik Tixonovskinin general Tormosova 1810-cu il 20 sentyabr tarixli raportunda qeyd olunur: "Quba əyalətinin Doğumlu adlanan karvansaradakı düşərgədən, Bərmək mahalından yazıb sizə bildirirəm ki, sentyabrin 15-də 17-ci Yeger polkunun 2 rotası Şirvana gəlib, o sayda da Quba əyalətinə daxil olmuşdur. Onlar sentyabrin 18-də Sevastopol müşketyor polkunun rotaları ilə birləşmişdir" (69, c.IV, sənəd 1023, s.665).

Mənbələrdən məlum olur ki, əvvəlcədən planlaşdırıldığı kimi Cəfər Qulu xanın Şəki athlarının və əlavə qüvvələrin Xinalıq mahalından keçməklə arxadan Şeyxəli xana zərbə endirmək cəhdləri baş tutmamışdı. Tixonovskinin raportunda göstərilirdi ki, Cahangir xan Şəqqaqı Xinalıq dağlarına güclü qar düşdüyündən Qubaya oradan gedə bilməyib və mənə onu gözlətmək xəbərini gətiriblər. Rus qoşunları ilə Şeyxəli xanın silahlı dəstələri arasındaki ilk toqquşma setyabrin 20-də səhər Beşbarmaq dağının yüksəkliyindən 200 nəfərlik üsyancının rus əsgərlərinə atəsi ilə başladı. Atışma yarım saat çəkir, hər iki tərəfdən itki olur. Sentyabrin 23-də Şeyxəli xanın qoşunu - 1000 nəfərə qədər üsyancı gecə iki dəfə rus əsgərlərinə ağır zərbə endirir, yalnız topçuların döyüşə müdaxiləsindən sonra üsyancılar geri çəkilir (69, c. IV, sənəd 1023, s. 669).

Lisaneviçin cəbhə bölgəsinə gəlməsindən sonra da rus əsgərləri ilə Quba üsyancıları arasında döyüşlər dayanır. Polkovnik Lisaneviçin 21 oktyabr raportunda göstərilir ki, "oktyabrin 10-da verdiyim rapordan sonra Qız və Yuxarı Baş mahalları üsyancılardan təmizlənib. Bu iki mahalın əhalisi itaətə gətirilib. Əyalətdə səktilik bərpa olunub. Şeyxəli xan öz tə-

rəfdarları ilə Tabasarana qəçmiş, hal-hazırda Ersi kəndindədir" (69, c.IV, sənəd 1075, s. 666).

1810-cu il sentyabrin 24-də Şeyxəli xan birləşmiş rus qoşunlarının mərkəzinə hücum etsə də, Tixonovskinin əmri ilə açılan top atəşləri üsyانçıları geri oturdur. Üsyانçıların topları yox idi. Rus hərbi hissələri Lisanoviçin başçılığı altında 1810-cu ilin oktyabrin 25-də Tabasaranın Ersi kədinə soxulurlar. Burada Şeyxəli xanın tərəfdarları ilə rus dəstələri arasında qanlı döyüş olur. Qaynaqlarda bu döyüşlərdə "qiyamçılardan" 100 nəfər öldürülən və çoxlu yaralananlar olduğu bildirilir (69, c.IV, sənəd 1028, s. 669). Rus əsgərlərinin itkisi mənbədə göstərilmir.

General Lisaneviç 6 gün öz dəstəsiylə Ersi kəndində qalır. Ersi kəndi rus əsgərləri tərəfindən yandırılır. General Tormosovun 1810-cu il 18 dekabr tarixli məktubunda yazıldığına görə, bütün bunlardan sonra general Lisaneviç qoşunu ilə Quba gəldi. Qiyamda iştirak etmiş bəylərin demək olar ki, hamısı tutulub "Qudyal" qalasında saxlanılır. Mən əmr etmişəm ki, başqalarına da dərs olsun deyə, tezliklə onlar üzərində hərbi məhkəmə qurub hamısını Sibirə sürgün etsinlər, onların mülklərini isə mükafat olaraq "bizə sadıq olanlara" versinlər. Beləliklə, Quba ekspedisiyası general Lisaneviçin qətiyyətli, iti və ağıllı komandanlığı ilə tam qələbə ilə başa çatdı (69, c.IV, sənəd 1028, s. 670).

General Lisaneviçin Quba ekspedisiyası Qafqaz xalqlarına qarşı rus əsgərlərinin sonsuz nifrəti və amansızlığı ilə fərqlənirdi. Şeyxəli xanın tərəfini saxlayan türk, dargin, kumuk, lak, ləzgi və s. xalqlar eyni cəzaya məhkum olunmuşdular. Çoxlu əhalisi olan Ersi kəndi darmadağın edildi. Tabasaranlılar, aksənlilər də eyni cəzaya məruz qalmışdı. Dağıstan xalqları Quba üsyانçılarına böyük kömək edirdilər. Əgər Lisaneviç Gəncə xanı Cavad xanın qətlinə görə podpolkovnik, Qarabağ xanı

İbrahim xanın ailəsi ilə birlikdə məhvinqə görə polkovnik rütbəsinə yüksəlmışdisə, 1810-cu il Quba üşyanının amansızcasına yatırılmasına görə general rütbəsinə layiq görülmüşdü.

1810-cu il məğlubiyyətinə baxmayaraq Şeyxəli xan silahı yerə qoymadı. Quba xanı 1811-ci ildə mühacirətdə olan tərəfdarlarına əlavə olaraq, müxtəlif Dağıstan xalqlarından ibarət xeyli qoşun topladı. I rus-İran mührəbəsinin getdiyi tarixi dövrdə İran tərəfi Şeyxəli xana müxtəlif vasitələrlə kömək edirdi. General Repinin Markiz Pauliciyə 16 oktyabr 1811-ci il tarixli raportunda qeyd olunur ki, Şeyxəli xan Quba xanlığında hakimiyyətini bərpa etmək ümidiyi itirməmişdir. O, İran şahzadəsi Abbas Mirzə tərəfindən göndərilmiş 4.000 cervona (qızıl pula) 6.000 nəfərə qədər muzdlu hərbi qüvvə toplamışdır. Markiz Paulicçi general Xotunsova yazırkı ki, Repindən indicə aldığım məlumatata görə satqın Şeyxəli Abbas Mirzədən aldığı 4.000 cervon pulla müxtəlif Dağıstan xalqlarından topladığı 6.000 müxtəlif "əclafla" Quba əyalətinə hücum etmək istəyir (69, c.V, sənəd 229, s. 162-163).

Yuxarıdakı mülahizələr, əlbəttə, rus hərbi məmurlarının subyektiv fikirləridir. A.Bakıxanov sözügedən məsələ ilə bağlı yazırkı ki, 1810-cu ildə Tabasaranda qala bilməyən Şeyxəli xan öz kürəkəni Abdulla bəylə birlikdə Akuşaya gedir və buradan Quba üzərinə yeni hücumu hazırlaşır. Şeyxəli xan Akuşa qazısı Əbu Bəkrin köməyi və İrandan göndərilən pulla yenidən ikinci dəfə Akuşadan, Mehdiilidən, Tabasarandan və Qaziqumuxdan 8.000 qoşun toplayıb II Surxay xan Qazı Qumuxlunun oğlu Nuh bəylə birləşərək Quba üzərinə gedir (77, s. 193).

Qeyd etmək lazımdır ki, Şeyxəli xanın başçılığı ilə çarizmə qarşı 1806-cı ildə başlanan azadlıq hərəkatı 1810-cu ildən sonra coğrafi məkanına və milli tərkibinə görə bir sıra dağlı xalqlarını da əhatə etmişdi. Faktlardan aydın olur ki, Şeyxəli xanın başçılığı altında olan silahlı qüvvələrin yalnız bir hissəsi

muzdla tutulmuşdu. Şeyxəli xanın sərkərdəliyi altında toplanmış qoşunların əsas hissəsini azadlığını hər seydən üstün tutan qazilər, Qafqaz mücahidləri təşkil etmişdilər. Şeyxəli xanın müxtəlif yazışmalarından məlum olur ki, Quba xanının siyasi fəaliyyətində islami dəyərlər böyük rol oynamışdır. Şeyxəli xanın tərəfdarlarının böyük əksəriyyətini isə Quba xanlığından mühacirət etmiş qubalılar təşkil edirdi.

Markiz Paulicçinin hərbi nazirə 30 dekabr 1811-ci il tarixli 99 №-li məlumatlarından bəlli olur ki, həmin ilin 22 noyabrında general Xatunsovun başçılığı altında rus qoşunlarının Şeyxəli xan üzərindəki qələbəsindən sonra ələ keçirilən qənimətlər arasında "33 ədəd bayraq və müxtəlif simvolik ləvazimatlar da olmuşdur" (45, c.IV, sənəd 238, s. 170). Digər, iki tarixi sənəddə isə rus qoşunlarının əldə etdiyi qənimətlər sırasında "30 bayrağın olduğu" göstərilir (69, c.IV, sənəd 231, s. 165; sənəd 233, s. 167).

Sözsüz ki, Qafqaz xalqlarını çarizmə qarşı ümumi mücadilə üçün birləşdirən ən mühüm amillərdən biri də islam olmuşdur. Üşyançıların 33 ədəd bayraqla düşmən üzərinə gəlməsi isə islami dəyərlərdən biri kimi qiymətləndirilirdi və müqəddəs müharibəyə işarənin ifadəsi idi.

Beləliklə, Şeyxəli xanın qoşunları işgal olunmuş vətənlərini azad etmək istəyən qubalılardan, muzdlu dağlı hissələrindən və dağlı mücahidlərindən ibarət olmuşdur. Şeyxəli xanın Quba xanlığını rus işgalçalarından azad etmək cəhdii 1811-ci il noyabrın əvvələrində uğurlu oldu. Belə ki, noyabr ayının 6-da general Quryevin qoşunları Şeyxəli tərəfindən darmadağın edildi.

Markiz Paulicçinin general Xatunsova 1811-ci il 7 dekabr tarixli məktubunda qeyd olunur ki, General Quryevin dəstələri noyabrın 6-da satqın Şeyxəli xanın rəhbərlik etdiyi dağlılar tərəfindən ciddi məğlubiyyətə uğradılmışdır. Bizim tərəfdən öl-

dürülən və yaralananların sayı 317 nəfərə çatır (69, c.V, sənəd 234, s. 167).

Rus döyüşçülərinin məğlubiyyəti general Xatunsovun Markiz Paulicçiye gizli raportunda daha ətraflı şərh olunmuşdur. Həmin döyüş rus ordusu üçün böyük bədbəxtlik sayılırdı. Rus generalı yazırıdı: Tərəfimizdən öldürülən və yaralananların sayı 300 nəfərə qədərdir, çoxlu silah və döyüş ləvazimatı itirilmiş, 500 nəfərdən çox rus əsgəri əsir düşmüş və nəhayət düşmən sərhədlərimizə (yəni Quba xanlığının ərazisinə - S.İ.) daxil olmuşdur (69, c.V, sənəd 237, s.170). Göstərilən tarixi dövrdə rus qoşunlarının yerləşdiyi Quba şəhərini və Zeyhur kəndini çıxməqla Quba xanlığı yenidən Şeyxəli xanın idarəsi altına keçir. Qeyd etmək lazımdır ki, həmin dövrdə Şeyxəli xanın Quba xanlığı sərhədlərində görünməsi ilə əhali yenidən üsyana qalxmışdı. "Bu dəfə Şeyxəli xan Quba əyalətini Rustovdan idarə etməyə başlayır" (77, s.193).

Lakin, bu idarəcilik uzun sürmür. General Xatunsov başda olmaqla Rustov ətrafına yeni hərbi dəstələr gətirilir. Həmin dövrdə Quba xanlığının Rustov kəndi ətrafında qanlı döyüş olur. General Xatunsovun hərbi qüvvələri ilə Şeyxəli xanın tərəfdarları arasındaki döyüş 4 saat davam edir. 1811-ci il 22 noyabrda baş verən həmin tarixi vuruşmada Şeyxəli xan məğlub olur. "Döyüş meydanında 100-ə qədər öldürülən döyüşü, çoxlu döyüş sursatı, 350-yə qədər at və 30 bayraq qənimət kimi ruslara qalır" (69, c.V, sənəd 231, s.165).

Sözügedən mənbədə qeyd olunur ki, döyüş meydanında qalan cəsədlər üsyancıların özləri ilə apara bilmədikləri olmuşdur. Hərbi əsirlərin dindirilməsindən məlum olur ki, üsyancılardan 600 nəfərə qədər ölen, iki dəfə ondan çox isə yaralanan olmuşdu (69, c.V, sənəd 231, s. 165). Mənbədə, rus qoşunlarının itkisi 92 nəfər öldürülən və 24 nəfər yaralanan kimi qeyd olunmuşdur.

Beləliklə, Şeyxəli xanın 1811-ci ildə Quba xanlığını ruslardan azad etmək mücadiləsi baş tutmur və Quba xanlığında işgal rejimi daha da möhkəmlənir. Quba idarəsi əhəmiyyətini itirir, əyalət təkbaşına komendant tərəfindən idarə olunmağa başlayır (119, s.63-64). Bütün bu hadisələr Quba xanlığının əhali tarixinə ciddi təsir göstərmiş bu və ya digər dərəcədə onun bütün problemlərində müəyyən iz qoymuşdur.

3.2. Şeyxəli xanın 1811- 1815 -ci illərdə tarixi fəaliyyəti (QAKA-nın materialları əsasında)

Quba xanı Şeyxəli xanın fəaliyyətini şərti olaraq 3 dövrə bölmək olar: 1-ci dövr 1791-1806 -ci; illər; 2-ci dövr -1806-1811 -ci illər; 3-cü dövr - 1811-1822 -ci illər. Şeyxəli xanın siyasi fəaliyyətinin birinci dövrü ilə bağlı elmi tarixişunaslıqda xeyli material toplanmışdır (46; 26;77). Bu dövrdə Quba xanının Rusiyaya və Qacarlar dövlətinə münasibəti sabit olmamışdır. O, daxili siyasetində də müəyyən səbatsızlığa yol vermiş, (bəzi) digər Azərbaycan xanları kimi emosional əməllərə yol vermişdir. Məsələn, onun 1799 - cu ildə Koysubulan şamxallığından və darginlərdən ibarət olan Aquşa icmalarından aldığı onminlik qoşunla Surxay xan Qazuqumuqlunu Quba xanlığının ərazisindən qovub çıxarması, bu qələbədən sonra Quba xanlığı və Dərbənd əhalisini ona yardım etmiş muzdlu döyüşçüləri evində saxlamağa və qonaq etməyə məcbur etməsi haqqındakı göstərişləri A.Bakıxanovun Şeyxəli xan haqqındakı tənqidli fikirlər irəli sürməsi üçün əsas olmuşdur (77, s.181). T.Mustafazadə "Quba xanlığı" adlı əsərində A.Bakıxanovun "Gülüstani İrəm" əsərinə istinadən yazır: A.Bakıxanovun yazdığını görə, Şeyxəli xan Quba əhalisinə yürüsdə iştirak edən dağstanlı döyüşçüləri öz evlərində saxlamaq və dolandırmaq barədə əmr verdi. Onlar əhalidən "dişkirəsi" adlanan vergi də

yığırdılar. Qubanın gəlirlərindən 8 min dağstanlı döyüşçüyə müəyyən məbləğ verdikdən sonra Şeyxəli xan qalan iki min dağstanlı döyüşünü oranın gəlirləri ilə təmin etmək üçün Dərbəndə gətirdi. Dərbəndlilər də qubalılar kimi çətinlik çəkdiklərindən iki gün ərzində üsyan qaldırdılar.

Beləliklə, pis rəftarı ilə bütün əhalini özünə qarşı qaldıran Şeyxəli xan çətin vəziyyətdə qaldı. Amma, o vaxt Dərbəndə xanın görüşünə gəlmış bakılı II Mirzə Məhəmməd xan dərbəndliləri sakitləşdirib, bildirdi ki Şeyxəli xan dağstanlı döyüşçülərin Dərbəndi tərk etmələri barədə vəd vermişdir. Bu hadisədən məyus olan Şeyxəli xan Qubaya getdi (46, s.192). Şeyxəli xanın bu cür əməlləri olmuşdur, lakin rus qafqazşunasları, hərb tarixçiləri bir qayda olaraq onun haqqında böhtan, qarayaxma dolu məlumatlar verirlər, onun mənfi cəhətlərini daha da şisişirdirdilər, məsələn, P.Zubov 1835-ci ildə Sankt Peterburqda nəşr olunmuş "Podviqi russkixc voynovc və stranaxc kavkazskixc, sc 1800 po 1834 qodc" böhtan və iftiralarla zəngin olan saxta tarix əsərinin 31 səhifəsində Şeyxəli xan haqqında yazır: "İnsana məxsus bütün naqislikləri özündə birləşdirən zalim xan (Şeyxəli xan - S.İ.) Dərbəndin ən gözəl qızlarını qaçırdı, əlacısızlığa və ümidsizliyə qapılmış kişilərin arvadlarını əllərindən alır və sonra yenidən geri qaytarıb onları bu yolla alçaldır, təhqir edirdi. Nə gözəllərin göz yaşı, nə də kişilərin hiddəti, nifrəti şəhvət düşkünü olan zalim xanı rəhmləndirmirdi. Dərbəndin say-seçmə bəyləri ona həqiqəti deməyə cəsarət etdiqdə onları həyatdan məhrum edirdi. Ona qarşı üsyan saatbasaat yaxınlaşındı. Şöhrətpərəstlikdən, özünə arxayıncılıqdan kor olmuş xan İranın köməyinə bel bağlayıb xalqın narazılığını görmək istəmir və əyyaş həyat tərzini davam etdirirdi" (101, s.5). Zubovun cəfəngiyat fikirləri o dövrün digər qaynaqları ilə təsdiqlənmir. Şeyxəli xanın mübarizə tarixinin öyrənilməsi Zubovun yuxarıdakı mülahizələrinin əksini deyir.

Ərəblərdə belə bir xalq deyimi var: "Naqis bir kimsə mənim pisliyimə danışrsa bu mənim kamilliyimə dəlalət edir". QAKA-dakı tarixi sənədlərin, demək olar ki, hamısı Şeyxəli xan şəxsiyyətinə nifrət xarakteri daşıyır. Bunlar da təbii qarşılanmalıdır, çünkü Quba xanı rus boyundurugunu qəbul etmək istəmirdi. Şəhvani hissərlə yaşayın, sərənənlilik və digər əyləncəli həyat tərzini keçirən şəxs dən qəhrəman, azadlıq mücahidi ola bilməz. Tarix bunu sübut edir. Tarixdən paralel gətirərək fransız yazılıcısı Jan Gevrin İran şahı Fətəli şah (Baba xan) haqqındaki məlumatını oxucuların diqqətinə çatdırmaq istərdim. O yazır: "O, çoxarvardı idı. İki yüz altmış övladı var idi. Onların yüz əlli doqquzu, o cümlədən, böyük oğlu və vəliəhdil Abbas Mirzə Fətəli şah sağ ikən vəfat etmişdilər. Onun əy-yaslığa başı o dərəcədə qarışmışdı ki, övladlarının ölümü onu kədərləndirmirdi" (37, s.157). Jan Gevr əsərin digər bir yerində qeyd etmişdir ki, Fətəli şah hərəmxanasına ordusundan daha çox xərc çəkiridi. Əgər hərəmlərinə və digər əyyaşlıqa çəkdiyi xərcin bir hissəsini ordusuna çəksəydi, onda bəlkə də Rusiya ilə aparılmış müharibələrdə məglub olmazdı. Əlbəttə, biz tarixi şəxsiyyətlərin həyat tərzini müqayisə etmək fikrindən uzagıq və bu bizim tədqiqat predmetimizə daxil deyildir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Rusiya imperiyasının işgalı dö-nəmində Şeyxəli xan, Cavad xan kimi şəxsiyyətlərlə bağlı olan məlumatlar müəyyən mənada qeyri obyektivliyi ilə seçilirsə, sovet tarixşünaslığının nümayəndələri onları ümumiyyətlə tarixin arxivinə atır, qan yaddaşımızdan silməyə çalışırdılar. Bu, məqsədli şəkildə edilirdi, çünkü onların fəaliyyəti "sovet tarix elminin könüllü birləşmə" kimi bədnəm konsepsiyası ilə uza-laşmışdı. Bu tendensiyalılıq, ideoloji istiqamət Azərbaycan dövlətçiliyinə, millətinə xidmət edən bütün tarixi şəxsiyyətlərə, o cümlədən Şeyxəli xana qarşı da istiqamətlənmişdir. Əlbəttə, biz Şeyxəli xanın hakimiyyətinin ilk illərindəki bəzi əməllərini

onun gəncliyindən və siyasi səriştəsizliyindən irəli gələn addım kimi qəbul edə bilərik. O, siyasi təcrübə qazandıqca, Rusyanın Qafaz siyasətinin mahiyyətini anladıqca, Rusiyaya qarşı dəyişkən siyasətdən stabil xarici siyasətə keçmiş və 1806- ci ildən ölümünə qədər əqidəsindən dönməmiş, müstəmləkəcilərə qarşı mübarizə yolunu seçmişdir. Biz nəzər diqqətimizi əsasən həmin mübarizə dövrünə yönəltmişik. Şeyxəli xanın zəif cəhətləri A. Bakıxanov tərəfindən təqnid olunmuşdur, lakin Şeyxəli xanın üstün cəhətləri də elmi tarixişunaslığıımızın banisinin diqqətindən qaçmamışdır (34, s.32; 77, s.334; 26, s.153-154). Belə ki, A.Bakıxanov Quba xanı Şeyxəliyə yüksək qiymət vermişdir. O, yazar: "Şeyxəli xan özünün laqeydliyinə və başqa zəif cəhətlərinə baxmayaraq parlaq keyfiyyətlərə malik idi: onun cəsurluğu, əliaçıqlığı və qəlbinin böyüklüyü hal-hazırda da xalq arasında dillər əzbəridir" (26, s.153). "Quba tarixi" əsərinin müəllifi Ş.F.Fərzəlibəyli A.Bakıxanovun Quba xanı Şeyxəli xana münasibətini belə şərh edir: "Rus ordusunun polkovniki Abbasqulu ağa Bakıxanovun rusların xidmətində ola-ola uzun illər ruslar əleyhinə vuruşan Quba xanı Şeyxəli haqqında cəsarətlə dediyi bu sözlərə kiçik bir iradımız vardır. Şeyxəli xanın xasiyyətində ola bilsin ki, müəyyən laqeydliyi olmuşdur. Lakin o, bir məsələyə - Quba xanlığının müstəqilliyinə, Azərbaycan və Dağıstanda rus işgalinə heç vaxt laqeyd olmamışdır və Qubanın bu igid xanı uzun illər Rusiya ilə döyüşmüdüür" (26, s. 154).

Qeyd olundugu kimi, Quba xanının 1806-ci ilə qədərki fəaliyyətində, müəyyən dəyişkənlilik müşahidə olunmuş, o sabit mövqe tutmamışdır. "O, öz dövlət müstəqilliyini qorumaq namənə gah Rusiyaya, gah da İrana üz tutur, onlara elçi heyəti yollayır, məktublar yazırırdı" (26, s.133-134). Lakin 1806 - ci ildə Quba xanlığı Rusiya tərəfindən işgal olunduqdan sonra Şeyxəli xan ruslara qarşı mübarizə yolunu seçmiş və ömrünün axırına

qədər onlara qarşı mübarizə aparmışdır. Onun 1806-1811 -ci illərdəki mübariz fəaliyyəti haqqında əvvəlki əsərlərimizdə bəhs etmişik (32; 33; 34). Şeyxəli xan 1811-ci ilin noyabr ayından sonra daqlara çəkilmiş və mübarizəni müxtəlif üsullarla davam etdirmişdir. Son 20 il ərzində Azərbaycan tarixçiləri də monoqrafiyalarda və elmi məqalələrdə (26;46; 64;62;51). 1806-1811-ci və 1819-1820- ci illərdə Şeyxəli xanın milli müqavimət hərəkatında iştirakına dair obyektiv elmi fikirlər irəli sürmüslər. Sovet tarixçiləri, o cümlədən Ə.Sumbatzadə Rusiya işgalindən sonra baş vermiş Quba üsyəni haqqında fundamental əsər (136) yaratmış, lakin buna baxmayaraq bilavasitə Rusiya işgalları dönəmində, Quba xanı Şeyxəli xanın başçılığı altında olmuş üsyən haqqındaki məlumatını cəmi bir neçə cümlə ilə bitirmişdir. O, qeyd edir: "Keçmiş Quba xanı Şeyxəli hakimiyyətdən uzaqlaşdırılması ilə barışmayaraq silahlı birləşmələr təşkil etmişdi və tez-tez Quba şəhəri üzərinə hücumlar edirdi. 1810-cu ilin payızında Quba əyalətində Rusiya idarəciliyinə qarşı baş vermiş iğtişaşlar Mirzə Məhəmməd xanın başçılığı altında fəaliyyət göstərən Dördlər Şurasının əhəmiyyətini bir qədər zəiflətdi" (136, s.8-9). Son illərdə Rusiyada Qafqazın işgalinə həsr edilərək nəşr olunmuş əsərlərdə də Bakı, Dərbənd və Quba xanlıqlarının, təqribən müqavimətsiz tutulmasına dair qeyri-obyektiv fikirlər irəli sürürlər. Con Baddelinin 2010-cu ildə, Moskvada nəşr olunmuş əsərində qeyd edilir ki, Bakı və Quba, təqribən müqavimətsiz ələ keçirildi (76, s.73).

Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının nəşr etdiyi tarixi qaynaqlar sırasında Şeyxəli xanın 1812-ci, 1814-cü, 1815-ci illərə dair fəaliyyəti ilə bağlı tutarlı məlumatlar toplanmışdır. Biz məhz həmin tarixi sənədlər əsasında (tarixi materialların yaradığı imkanlar daxilində) Quba xanının yuxarıda göstərilən tarixi dövrlə bağlı olan mübarizəsinə müəyyən qədər aydınlıq

gətirməyə çalışdıq. Həmin mənbələrdən məlum olur ki, 1812-1815-ci illərdə Quba xanı Dağıstan xalqlarını Rusiya imperiyasına qarşı mübarizəyə qaldırmağa cəhd göstərmiş və buna müəyyən dərəcədə nail olmuşdu. Qeyd etmək lazımdırki bəzi tarixçilər Şeyxəli xanın mübarizə tarixi ilə bağlı olan obyektiv fikirlər irəli sürmüşlər: "Üsyançılar tamamilə darmadağın edilməmişdir. Onlar Qubanı tərk edərək geri cəkilmişdir. Şeyxəli xanın başçılığı ilə Quba üsyançılarının Quba əyalətinin hüdudlarından uzaqlaşdırılması heç də dəfələrlə baş vermiş üsyanların qarşısının alınması demək deyildi. Şeyxəli xan Dağıstana - dağlara cəkilərək, xanlığı bərpa etmək ümidi ilə ömrünün axırına kimi rus işgalçilərinə qarşı mübarizə aparmışdır (51, s.7). Şeyxəli xan rus işgalinə məruz qalmış digər Azərbaycan xanlıqlarının hökmədarları kimi Qacarlar dövlətinin ərazisinə doğru deyil, Quba və Dərbənd xanlıqlarını bərpa etmək ümidi ilə onlara coğrafi baxımdan daha yaxın olan Dağıstan ərazisinə tərəf cəkilmiş, hələ tam işgal edilməmiş bu regionda uzun illər ərzində Rusiya imperiyasının rəsmi dairələri üçün "başağrısına" çevrilmişdi. "20 ildən çox yadelli işgalçılara qarşı uğurla mübarizə aparmış Şeyxəli xan ruslara Quba və Dərbənd xanlığında möhkəmlənməyə imkan verməmiş, dəfələrlə onları ağır məglubiyyətə uğratmışdı. Quba xanının apardığı mütəşəkkil və qətiyyətli mübarizə nəticəsində rusların, ümumiyyətlə, Cənubi Qafqazda mövqeyi xeyli sarsılmışdı" (64, s.173-174). Şeyxəli xan Quba - Dərbənd xanlığında hakimiyyətini bərpa etmək, Rusiya tərəfindən işgal olunmuş doğma yurdunu azad etmək arzusu ilə, öncə, Quba və Dərbənd xanlıqları ərazisində mübarizə aparmış, həmin ərazilər rus qoşunları tərəfindən tutulduqdan sonra isə Dağıstanın azad ərazilərinə cəkilmis, Rusiya müstəmləkəçilərinə qarşı ayağa qalxmış Dağıstan xalqları arasında böyük nüfuz qazanmış müəyyən dövrdə hətta

onların liderinə çevrilmişdi. QAKA-dakı bir çox tarixi sənədlər bunu sübut edir.

QAKA-dakı tarixi faktlar əsasında sonuncu Quba xanının 1811-1815-ci illərdəki fəaliyyətini izləməyə çalışdıq. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın bu azadlıq mücahidinin 1812-1815-ci illər dövründəki tarixi fəailiyəti tarixşünaslığımızın öyrənilməmiş səhifələrindən biridir. Şeyxəli xanın həmin dövrlə bağlı olan mübarizəsi ilə əlaqədar tarixi materiallar ilk dəfə olaraq elmi ictimaiyyətə təqdim edilir və elmi dövriyyəyə daxil olunur. Bu həmin materiallar QAKA-dakı tarixi sənədlərə əsaslanır. Həmin rusdilli qaynaqların öyrənilməsi və təhlili Şeyxəli xanı tarixi şəxsiyyət kimi təqdim etməyə tam asas verir. QAKA-dakı rəsmi yazışma sənədlərinin araşdırılması Şeyxəli xanın Abbas Mirzə ilə qarşılıqlı əlaqələrinin öyrənilməsinə də imkan verir və Quba xanının başçılığı altında azadlıq mübarizəsinə Qacarlar səltənətinin görkəmli sərkərdəsi Abbas Mirzənin yaxından kömək etdiyini bir daha sübut edir. Beləliklə, Şeyxəli xanın 1811-1815-ci illərdəki və sonrakı dönlərdəki mubarizə tarixinə dair müəyyən araşdırırmalar aparılmış və bu tədqiqat işi hal-hazırda da davam edir. Markiz Pauluççinin Rusiya hərbi nazirinə 4 yanvar 1812-ci il tarixli 8 sayılı rəsmi məktubunda qeyd edilir ki, "1811-ci ilin noyabr ayının 22-də üsyancılarının məglubiyyəti nəticəsində Şeyxəli xana məxsus olan xeyli əşya və yazılaşma sənədləri rusların əlinə keçmişdir. Ələ keçirilmiş müxtəlif yazılı sənədlər arasında İran şahı Baba xana və onun oğlu şahzadə Abbas Mirzəyə aid olunan xeyli məktub və şah fərmanları aşkar edilmişdir ki, onlar hal-hazırda məndədir" (69, c.V, sənəd 222, s.153).

1811-ci ilin noyabr ayının 22-də Şeyxəli xanın rusların əlinə keçmiş bir çox əşyası ilə yanaşı onun arxivlərində qarət

olunmuşdu. Ehtimal edirik ki, həmin məqamda dövrünə görə savadlı şəxs olan Şeyxəli xana məxsus kitabxana, digər dövlət əhəmiyyətli sənədlər ələ keçirilmiş, sonralar məhv edilmişdir. Quba xanına məxsus olan, Azərbaycan türkçəsində tərtib edilmiş yerli yazılı sənədlərin dövrümüzə gəlib çatmaması da bununka bağlı ola bilər. Müqayisə üçün qeyd edək ki, sonralar belə bir təhlükə ilə Rusiya işğalina və əsarətinə qarşı müridizm hərəkatının rəhbəri Şeyx Şamil (1798-1871) də üzləşmişdi. Belə ki, Rusiyaya təslim edildikdən sonra Kaluqaya göndərilmiş Şeyx Şamili ən çox sevindirən onun şəxsi kitabxanasının yanına gətirilməsi oldu. "1860-ci ilin yanварında Kaluqaya əvvəlcə üç atlı, birinci fayton gəlib çıxır. Faytonun yükü İran məfrəşlərinə üç iri bağlamadan ibarət Şamilin kitabxanası idi. Şamil hədsiz sevinir. Çünkü belə bir şaiyə ona çatmışdı ki, guya kitabxanası yox olmuşdur" (47, s.203).

Belə qənaətə gəlmək olar ki, Azərbaycan xanlıqlarının əhali tarixi ilə bağlı olan yerli statistik sənədlərin yoxa çıxmاسının əsas səbəblərindən biri də bir çox hallarda işgalçıların vandalizmi olmuşdur. Ehtimal edirik ki, Şeyxəli xan öz dövrünün savadlı şəxslərindən biri kimi elm xadimlərinə saygı ilə yanaşmışdır.

Şeyxəli xanın elm xadimlərinə rəğbətini Ş.F.Fərzəlibəyli belə qeyd edir: "Şeyxəli xan savadlı şəxs idi, elmə diqqət yetirir, alımlarə ehtiram edirdi. Bu haqda A.Bakıxanovun Hacı Məhəmməd Çələbi Alıcı adlı bir qubali mütəfəkkir barədəki məlumatı olduqca maraqlıdır. "Gülüstani İrəm" əsərinin "Xatimə"sində oxuyuruq: "O, müxtəlif elmlər, xüsusiə dini qanunculuq sahəsində fərqlənən müasirlərdən ən məşhuru idi» Ondan sonra "Tədvinal-Alıcı" adlı bir əsər qalmışdır ki, artıq ilahiyyat sahəsində təlim kitabına çevrilmişdir. O, yeddi dəfə Məkkəyə getmiş və h.1223 - m.1808 -ci ilə vəfat etmişdir. Mustafa xan (Şirvan xanı - Ş.F.) rus dəstəsi tərkibində Qubada olarkən və

Şeyxəli xan onlara qarşı vuruşarkən Hacı Məhəmməd Çələbinin cənazəsi şəhər qəbirstanlığına gətirildi. O vaxt hər iki qoşun silahı yerə qoyaraq müvəqqəti sülhə gəldilər və alimin xatırəsini birlikdə yad etdilər" (26, s.154).

Şeyxəli xanın Qacarlar səltənəti və Osmanlı Türkiyəsi ilə yazışma sənədləri dərhal rus hərbi dairələri tərəfindən təhlil olunmuş və tədbirlər görülməyə başlanılmışdı. Bunu çoxsaylı tarixi sənədlər sübut edir. Qafqazdakı rus qoşunlarının baş komandanı general Rtişevin general Xotunsova 8 iyun 1812-ci il tarixli göstərişində qeyd olunur: "Sizin məlumatınıza görə, Şeyxəli xan İrana qaçmağa hazırlaşır və sizin ona mane olmaq fikriniz var. Mən sizin bu məsələyə (Şeyxəli xanın qaçmasını əngəlləmək fikrinizə - S.İ.) belə yanaşmanızla qəti razı deyiləm. Onun Dağıstan xalqları arasında qalmağındansa, İrana qaçması bizim üçün daha əlverişlidir. Buna şərait yaratmaq lazımdır ki, bu da ümumi işimizin xeyrinədir. Bu diyarda – Dağıstanda sakitliyi, əmin-amanlığı bərpa etmək üçün onun (Şeyxəli xan nəzərdə tutulur - S.İ.) Dağıstan xalqlarının arasında yaşaması potensial təhlükə mənbəyidir" (69, c. V, sənəd 781, s. 638).

General Xotunsovun 1812-ci ilin oktyabr ayının 10-da tarixində Quba şəhərindən göndərdiyi 562 sayılı məlumatda göstərilir ki, "onda olan kəşfiyyat məlumatlarına görə, Şeyxəli xan İran vəliəhdindən (Abbas Mirzədən - S.İ.) pul yardımı almışdır. Çox ehtimal ki, o, bu pullar vasitəsilə Dağıstan xalqlarını bizə qarşı (Rusiyaya qarşı - S.İ.) silahlı üsyana qaldıracaq. Bu məlumat bir hərbçi kimi məni ehtiyat tədbirləri görməyə sövq edir" (69, c.V, sənəd 829, s.677). Göstərilən tarixi sənəddə yüksək rütbəli rus zabiti qeyd edir ki, bu diyarda "sülh" yaratmaq üçün Qafqaz xalqları daim qorxu, təzyiq altında saxlanılmalı, bunun üçün də ordu daim gücləndirilməli, necə deyərlər, "Deməklə qılıncı onların başı üzərindən əksik olmamalıdır".

General Xotunsov bu cür düşünür və qeyd edirdi: "Dağistan xalqlarını qorxu altında saxlamaq lazımdır. Buna görə də döyüşçülərimiz, hərbi hissələrimiz daim ayıq-sayıq olmalıdır"(69, c. V, sənəd 829, s. 677).

Həmin dövrdə Qacarlar səltənəti Şeyxəli xanın mübarizəsinə həqiqətən yaxından maddi yardım etmiş və yüksək etimad göstərmışdı. Fətəli şahın Tabasaran Maysumluğunuñ hakimi Məhəmmədin adına göndərdiyi 1811-ci il tarixli fərmandada qeyd olunurdu; "Şeyxəli xan bizim ən sədaqətli tərəfdaşlarımızdan biridir. Biz ona o tərəflərdə (Şimal Sərhədlərində - S.İ.) bütün işlərə rəhbərlik etməyi həvalə etmişik. Ümumi düşmənimizi (Rusiya nəzərdə tutulur - S.İ.) məhv etmək üçün ona təbe olmağınız məsləhət görülür" (69, c.V, sənəd 220, s. 151).

Bu tarixi fərmandada Şeyxəli xan "əmir" kimi qeyd olunmuşdur və sənəddən göründüyü kimi, Rusiya imperiyasına qarşı cihada, dini müharibəyə çağırılan Qafqaz xalqlarının rəhbəri kimi onlara əmir Şeyxəli xan məsləhət görüldü. Buna bənzər fərmanlar Qacar şahından Avar xanlığına, Qaraqaytaq usmiliyinə, Axtı, Miskəncə, Doqquzpara və digər Dağıstan hakimlərinə də göndərilmişdi (69, c.V, sənəd 220, s. 151).

Markiz Pauluççinin qraf Rumyantsova 1811-ci il 20 noyabr tarixli, 58 saylı rəsmi məktubunda Şeyxəli xanın Baba xandan (Fətəli şahdan - S.İ) maliyyə yardımını aldığını nifrətlə qeyd edirdi. O, yuxarıda qeyd edilən rəsmi məktubunda yazırıldı. Bu ilin (1811-ci il nəzərdə tutulur - S.İ.) oktyabr ayında Bakı komendantı general Repindən aldigım məlumatda bildirilir ki, qiyamçı Şeyxəli xan Baba xanın oğlundan (Abbas Mirzə nəzərdə tutulur - S.İ.) aldiği pulla 6000 müxtəlif əclafi öz ətrafına toplamış və Quba əyalətinə hücum edib dagıntılar törətmək fikrində olması xəbəri artıq öz real təsdiqini tapmışdır (69, c.V sənəd 230, s.164). Ümumiyyətlə, 1806-1811-ci illərdə Şeyxəli xanın başçılığı altında baş vermiş xalq hərəkatı və

sonraki dövrlərdəki fəaliyyəti ilə bağlı, xüsusilə 1812-1815 və 1819-1820-ci illərə dair tarixi sənədlərin (QAKA-da nəşr olunmuş rəsmi dövlət sənədləri) elmi təhlili Şeyxəli xanın həmin dönəmdəki mücadilə tarixinə aydınlıq gətirməklə yanaşı, Quba xanının görkəmli türk sərkərdəsi Abbas Mirzə ilə qarşılıqlı əlaqərinin öyrənilməsinə də əlverişli şərait yaradır. Azərbaycan tarixinin ənənəvi simalarından sayılan Abbas Mirzə haqqındaki tarix ədəbiyyatının öyrənilməsi və Şeyxəli xanın çarizmə qarşı apardığı mübarizə tarixinə aid olunan mənbələrin müqayisəli təhlili bu iki tarixi şəxsiyyətin dərin əlaqələrindən xəbər verir və Qacar şahzadəsinin Quba üsyanının tarixi rolunu bir daha sübut edir. General Rtişevin Abbas Mirzəyə 1815-ci il 8 may tarixli rəsmi məktubunda Abbas Mirzənin Şeyxəli xanla Gülüstan sülhündən sonra da six əlaqə saxladığını və Qacarlar səltənətinin ona hər vasitə ilə yardım etdiyi məlum olur. Məktubda göstərilir ki, Abbas Mirzə tərəfindən müxtəlif hədiyyələrlə Şeyxəli xanın yanına gələn şəxs ruslar tərəfindən yaxalanmış, lakin tezliklə azad edilmişdir (69, c.V, sənəd 902, s.759-760). QAKA-dakı coxsayılı tarixi sənədlərin öyrənilməsi (69, c.V, sənəd 229, s.163; c.V, sənəd 230, s. 164; c.V, sənəd 222, s. 153; c.V, sənəd 829. s. 676; s.V, sənəd 902, s.759) (həmin sənədlərin tarixi əhəmiyyəti nəzərə alınaraq monoqrafiyanın əlavə hissəndə təqdim edilməsi nəzərdə tutulmuşdur) Qacarlar dövlətinin şahzadəsi Abbas Mirzənin Şeyxəli xana hərtərəfli maddi kömək göstərdiyini sübut edir. İstər 1804-1813- cü illər mührəbəsi dövründə, istərsə də Gülüstan sülh müqaviləsindən sonraki illərdə Rusiyaya qarşı üsyanların baş verməsində, müxalif qüvvələrin təşkilində Abbas Mirzənin özünəməxsus rolu olmuşdur. Abbas Mirzə haqqında tarixi ədəbiyyatının öyrənilməsi bizə belə müddəə irəli sürməyə imkan verir ki, o avropa mədəniyyətinə yaxından bələd olan savadlı, islahatlara cəhd göstərən, cəhalətin qatı düşməni olan türk sərkərdəsi

olmuşdur. Biz tədqiqat prosesində Əminə Pakrəvanın Abbas Mirzə haqqında haqqındaki əsərindən (53) aşağıdakı hissəni monoqrafiyaya daxil etməyi qərarlaşdırıldıq. 1806- ci ildə Napoleon Bonapartın şəxsi nümayəndəsi Amedee Jauberi çox böyük hörmətlə qəbul edən Abbas Mirzə onunla "Türk dilində danışmağa, tanışmağa başladı. Abbas Mirzə bütün Qacarlara xas olan bir məharətlə fikirlərini türk dilində daha rahat anlada bilirdi. Türk dilində gözəl bir səliqə ilə danışmaq bütün Qacarlara məxsus bir özəllik idi" (53, s.66). Mövcud tarix-şünaslıqda Joberin İrana 1805-ci ildə ezam olundugu göstərilir. 1805-ci ildə Napaleon İrana iki nümayəndə heyəti göndərdi. Birinci nümayəndə heyətinə Jober, ikinci nümayəndə heyətinə isə Napoleonun şəxsi adyutanti (yawarı) kapitan Romye rəhbərlik edirdi (22, s.14). 21 yaşılı Qacar şahzadəsi Abbas Mirzənin fransız diplomati ilə aşağıda göstərdiyimiz danışığının olduqca diqqətəlayiqdir. Həmin əsərdən daha bir nümunə: Danışma əsnasında Jauber, Abbas Mirzəni İrəvandakı qələbəsindən dolayı təbrik edərkən (1804-cü ildə İrəvan xanlığı ətrafindakı Qəmərli və Eçmədzin döyüsləri nəzərdə tutulur -S.İ) şahzadə sevinmək yerinə bir az kədərli göründü. Abbas Mirzə bir az susqunluqdan və dalğınlıqdan sonra ürəyini bu yabançıya (əcnəbiyə - S.İ) açmağa başladı ki, Azərbaycan ordusunun bütün fədakarlıqlarına rəğmən rusların texnoloji üstünlüyü amansızcasına mənim ordumu darmadağın edir. Abbas Mirzə çox acı çəkərək bu sözləri söylədi: "Hansi şəhəri almışam? Utancımdan ordumun üzünə baxacaq halim yox. Hansi intiqamımı almışam? Hələ rus ordusu Azərbaycanın bir çox bölgəlerini əlində bulundurmaqdadır. Rus gəmiləri Xəzərdə sərbəstcə kövələn edir. Nədən biz texnoloji istehsal edə bilmirik? Bunun səbəbi nədir, ey yabançı danış. Niyə biz beləyik? Məgər günəş Doğudan doğub və öncə bizim başımızı işitmirmi? O zaman nədən bizim insanların başı çalışır, nədən? Cavab ver,

ey yabançı, bağrim çatlayır. Azərbaycanın bir bölümü və Xəzər dənizi işgal altındadır. Nə etməliyəm ki, biz də sizin kimi imkanlardan bərxudar olaq? Fransa ordusunun düzümünü bildikdən sonra anladım ki, rus ordusu onun qarşısında acizdir. Ancaq mənim reformalarımı Tehranda əngəlləyirlər. Sizin üstünlüyüünüzün və bizim zəifliyimizin səbəbi nədir? Nədən siz hər an tərəqqi edir, biz isə cəhalət içində donub qalmışq? Nədən sizin gələcəklə bağlı planlarınız var, lakin biz isə gələcək haqqında heç düşünmürük? Məgər tanrı bütün insanlara ağıl verməyibdir? Biz niyə aqlımızdan istifadə edə bilmir, aqlımızı özümüzzlə bərabər məzara aparır, məzara gömürük. Danış, yabançı adam, danış. Söylə, mən neçə Azərbaycanı bu cəhalət girdabından qurtara bilərəm?" (53, s.66).

XIX əsrin birinci rübündə milli tariximizlə bağlı bir çox hadisələrin, o cümlədən Quba üsyانına yaxından yardım edən Abbas Mirzə milli türk mənliyinin daşıyıcısı olan şəxsiyyətlərdən biri kimi çıxış edir. Ibrət dərsi götürüləcək tarixi mərhələlərdən biri sayılan XIX əsrin əvvəllərini Abbas Mirzə çox düzgün olaraq cəhalətin nəticəsi kimi səciyyələndirir. Həm Abbas Mirzənin, həm də Şeyxəli xanın siyasi fəaliyyətlərinin ayrıca tədqiqat obyektinə çevriləcəyinə əminik. Azərbaycanın tarixi şəxsiyyətlərinin mübarizə tarixini indiki mühəribə şəraitində daha ciddi araşdırmalı və əldə olunmuş bilgiləri yeni nəslə ötürməliyik.

Göstərilən rəsmi sənəddə "Rusiya tərəfi Qacarlar səltənətinin Şeyxəli xanla hər hansı əlaqəsini Gülüstan sülhünün pozulması və cəsus fəaliyyəti kimi dəyərləndiriləcəyini Şeyxəli xan "problemi"nin diplomatik yolla həll etməyi tövsiyə edilir (69, c.V, sənəd 902, s.759). Qeyd etmək lazımdır ki, İran və Rusyanın hakim dairələri Gülüstan müqaviləsinin 1813-1818-ci illər ərzində ratifikasiya edilməməsindən öz xeyirlərinə istifadə etməyə çalışırdılar (22, s.16) Rtişev Şeyxəli xanı zərər-

sizləşdirmək üçün Abbas Mirzə ilə Şeyxəli xan arasındakı isti münasibətlərdən Şeyxəli xana qarşı təzyiq vasitəsi kimi istifadə etmək qərarına gəlmişdi. Tərəfimizdən istinad olunan tarixi qaynaqdan bunu açıq aydın sezmək olur" Vətən tarixi üçün elmi dəyərini nəzərə alıb QAKA-dakı bu rəsmi dövlət sənədini və Quba xanı Şeyxəli xanın rus müstəmləkiçilərinə qarşı mübarizəsinə öyrənmək baxımından vacib olan rəsmi yazılaşma sənədləri tədqiqat işinə əlavə edilmişdir" (69, c.V, sənəd 902, s.759). Rusiya imperiyasının Qafqazda yerləşdirilmiş qoşunlarının baş komandanı, general Rtışev Şeyxəli xana burada "Rusiya imperiyasının ərazisində" qalib yaşıdagı təqdirdə hər cür təhlükəsizlik təminatı verir. Quba xanının İrana mühacirət etmək qərarına gəldiyi halda isə yenə də ona hər cür təhlükəsizlik təminatı vəd edilir və İran sərhəddinə qədər təhlükəsiz şəraitdə yola salınacağına söz verilirdi. Lakin Şeyxəli xan Rusiya imperiyasının Qafqazda işgalçılıq siyasetinin daşıyıcıları olan məmurların fikirləşdiyi kimi (digər Azərbaycan xanları kimi - S.İ) məcburiyyət qarşısında qalib İrana mühacirət etmir. O, yeni döyüslər üçün qüvvə toplayır və bütün imkanlardan istifadə edib yeni üsyana hazırlaşır. Beləliklə, (əvvəllər də qeyd etdiyimiz kimi) Şeyxəli xanın öldürülməsi və ya təslim edilməsi üçün (diri tutulması üçün) muzdlu qatillər axtaran Rusiya tərəfi bu planların baş tutmadığı təqdirdə onu Rusiya imperiyasının himayəsi altında Quba əyalətinin idarəciliyinə cəlb etmək istəyirdi, lakin bu plan da puça çıxdı. Müstəmləkiçilər Şeyxəli xan "problemi"nin həlli üçün yeni çıxış yolu axtarırdılar.

Tarixdən məlumdur ki, Qacarlar dövləti ilə aparılmış müharibələr dövründə (1804-1813, 1826-1828) Rusiya tərəfi dəfələrlə hərb qanunlarına əməl etməmiş, xanlıqlarla bağlanmış müqavilələri birtərəfli qaydada pozmuş, onun istilasını qəbul etməyən xanları məhv etmiş, öldürə bilmədiklərini isə arzu-

olunmaz şəxs kimi təqib etmiş nəhayət, onları digər ölkələrə mühacirət etməyə məcbur etmişdi. Bakı xanı Hüseynqulu xan, Şəki xanı Səlim xan, Şamaxı xanı Mustafa xan, Lənkəran (Talış) xanı Mir-Mustafa xan belə bir tarixi tale yaşamışdır. Cavad xan, İbrahimxəlil xan kimi igid şəxsiyyətlər günahsız olaraq qətlə yetirilmişdilər. Şeyxəli xan kimi məgrur şəxsiyyət bunları bilirdi və rus istilaçılarının həyata keçirdikləri bu gerçek siyasetlə barışa bilməzdi. O, rus hakim dairələrinin düşündüyü kimi siyasi mühacirətə gedə bilərdi, lakin bunu etmədi və ömrünün sonuna qədər şərəflə döyüşmək yolunu seçdi.

Mirzə Bala Məmmədzadə "Milli Azərbaycan hərəkatı" adlı əsərində Cavad xanla birgə Şamili də (Şeyx Şamili - S.İ.) Qafqazın prometeyləri adlandırmışdır (47, s.6). Milli dövlətçilik tariximizin nəhəng simalarından olan M.B.Məmmədzadənin bu fikirlərini cəsarətlə Şeyxəli xana da şamil etmək olur.

Sonra baş vermiş hadisələr bunu bur daha sübut etdi. QAKA-dakı rusdilli rəsmi sənədlərdə Şeyxəli xanın azadlıq mübarizəsinə düşməncəsinə qarşılamış (bunu həzm etmək istəməyən) rus məmurları ona qarşı böhtan və iftiralarla dolu məlumat verirlər. Göstərilən sənədlərdən biri general Xatunsovun general Rtişev 1815-ci il 25 iyul tarixli təqdimatıdır (69, c. V, sənəd 768, s. 629). Həmin sənədin qısa məzmununu şərh etmək istərdik (sənəd təqdim olunan monoqrafiyanın əlavə hissəsinə daxil edilmişdir). General Xatunsov Rusiya imperiyasına öz sədaqəti və öz xalqına (Tarku şamxallığının əhalisinə və Qafqaz xalqlarına) xəyanəti ilə seçilən, ümumilikdə bütün Dağıstan xalqları tərəfindən milli satqın kimi dəyərləndirilən Mehdi Şamxal Tarkovskinin məktubu və Dərbənd şəhərinin komendantının məlumatları əsasında belə qənaətə gəlmüşdi ki, yaxın gələcəkdə Tabasaran, Tarku Şamxalının idarə etdiyi ərazilərdə və ümumiyyətlə Dağıstanda Rusiyaya qarşı qiyam gözlənilir. Tarixi sənəddən məlum olur ki, xalq Şamxal Tar-

kovski kimi xainləri qəbul etmir. Tabasaran əhalisini üsyana hazırlayan - çağırışlar edən Ersili Abdulla bəy və Tabasaran qazisi idi. Onlar isə burada Şeyxəli xanın bilavasitə göstərişi ilə hərəkət etmişdilər. Rusiya hakim dairələri Şeyxəli xanın kürəkəni olan Abdulla bəyi və Mirzə qazini həbs edib sürgün etmək qərarına gəlmışlər. General Şamxal Tarkovskinin general Xatunsova yazdığı rəsmi məktubdan və podpolkovnik Buxovstovun general Xatunsova təqdim etdiyi raportdan məlum olur ki, 1815-ci ildə Dağıstandakı xalq həyəcanlarının əsl təşkilatçısı Şeyxəli xan olmuşdur. Sadəcə olaraq, həmin dövrdə, o, möhkəm xəstə olduğu üçün (onun hansı xəstəlikdən əziyyət çəkdiyi mənbədə göstərilmir - S.İ) üsyancılara Avar xanının qardaşı Həsən xan rəhbərlik etmişdir (69, c.V, sənəd 768, s. 629).

Tarku Şamxalı Mehdi rus generalı Xatunsova yazmışdır: Buradakı vəziyyət haqqında sizə məlumat verməyi özümə borc bilirom. Hal hazırda bütün Dağıstan xalqları arasında çox böyük narazılıq vardır. Mən Rusiyaya sədaqətlə xidmət etdiyimə görə Şeyxəli xanın göstərişi ilə Dağıstan xalqları hamılıqla mənə qarşı ayağa qalxmışlar. Hal-hazırda kiçikdən böyüyə qədər bütün Dağıstan əhalisi, hətta mənim öz təbəələrim, hansı ki, həmişə mənə sədaqətlə olublar, onların da hamısı mənə qarşıdırılar. Qeyd etmək lazımdır ki, Tarku Şamxalını rus hakim dairələri bilavasitə pulla ələ almışdır (128, s.131). Beləliklə, Şeyxəli xanın 1814-1815-ci illərdə xəstələnməsi onun üsyancılara bilavasitə rəhbərlik etməsinə imkan verməmişdi, lakin buna baxmayaraq, 1815-ci ildə onun tapşırıqlarını yerinə yetirən kürəkəni Ersili Abdulla bəy və Tabasaran Qazisi Mirzənin rəhbərliyi ilə Dağıstanda xalq həyəcanları davam edirdi. Həmin dövrdə Qafqazda yayılmış yoluxucu xəstəliklər də müəyyən dövrlərdə üsyənin səngiməsinə səbəb olmuşdur. Bütün bunlara baxmayaraq, Qafqaz xalqları

ışgalçılara karşı barışmaz mövqe tutmuş, 1819-1820-ci illərdə də üsyana qalxmışdır. Həmin hadisələrin əsas təşkilatçılarından biri də Şeyxəli xan olmuşdur. Üsyancılar 1819-cu ilin yayında Aquşanın Başlı kəndində Şeyxəli xanla birlikdə Avar xanının qardaşı Həsən xanın başçılığı altında ruslara sarsıcı zərbə endirdilər (64, s.118). Şeyxəli xanın 1819-1820-ci illər döyüşləri haqqında V.Umudlunun "Şimali Azərbaycanın çar Rusiyası tərəfindən işğali və müstəmləkəcilik əleyhinə mübarizə (1801-1828)" əsərində müəyyən məlumat verilmişdir (64, s.118-119).

Burada xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, Tarku Şamxalığının əhalisi Rusyanın əlaltı olan öz hakimlərinə nifrat edirdilər (onu görmək belə istəmirdilər). Onlar 1823-cü ildə rus işgalçılara qarşı üsyana qaldırmışdır. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, Şeyxəli xan xəstələndiyinə görə 1815-ci ildə üsyana bilavasitə rəhbərlik edə bilmir. Tarixi qaynaqlar Şeyxəli xanın hansı xəstəlikdən əziyyət çəkdiyini göstərmir, lakin həmin illərdə Rusyanın işgal etdiyi bir çox ərazilərdə taun (vəba) epidemiyasının yayıldığını sübut edən faktlar mövcuddur. Ehtimal etmək olar ki, bəzi Dağıstan hakimlərinin xalqın iradəsinə zidd olaraq Rusiyaya xidmət etməsi (Kürə hakimi Aslan xanı, Tarki Şamxalı Mehdini onlara misal ola olar) Rusyanın işgal etdiyi ərazilərdə həyata keçirdiyi iqtisadi sümürgəcilik siyasəti və Qafqazda yayılmış taun (vəba) epidemiyası əhalinin vəziyyətini pisləşdirmiş, narazılılığı daha da artırmışdı. Tarixi sənədlərdən məlum olur ki, Gürcüstanda, Dağıstanda və Azərbaycanın işgal olunmuş bir çox bölgələrində (Borçalı, Pəmpək, Dərbənd şəhəri və s. ərazilərdə) vəba xəstəliyi nəticəsində xeyli əhali dünyasını dəyişmişdi. General Rtışevin hərbi hissənin həkimi Malinskiyə 24 yanvar 1814-cü il tarixli 23 sayılı göstərişində (təlimatında) bu yoluxucu xəstəliyinin Dağıstanın əyalətlərində yayılmasından və bununla

baglı olaraq karantin elan edilməsi, eyni zamanda Tiflis şəhərinin mülki qubernatoru general Simonoviçin (1814-cü il noyabr, 1494 sayılı raportu) general Rtişevə təqdim etdiyi raportunda Gürcüstanda yoluxucu xəstəliyin yayılmasından bəhs edilir (69, c.V, sənəd 410, s. 349).

General Rtişevin Rusiya imperatoruna 1815 -ci ilin yanvar ayının 1-də göndərdiyi 1 sayılı məlumatında Pəmbək əyalətinin Gümrü, Bəykənd və Qarakilsə kəndlərində xəstəliyin səngiməsi, ümumiyyətlə, Gürcüstanda epidemiyanın zəifləməsi və Dağıstan əyalətlərində də, (Dərbənd şəhəri istisna olmaqla), vəziyyətin nisbətən yaxşılaşması qeyd edilir. (69, c.V, sənəd 411, s. 350).

Həmin məlumatda göstərilir ki, Dərbənd şəhərində yerləşdirilmiş Xersones qrenadyor alayının iki müxtəlif batalyonunda yalnız bir ay ərzində 1 zabit və 139 nəfər əsgər vəba xəstəliyindən ölmüşdü. Rus generalı öz məktubunda Hərbi Gürcüstan yolunda yerləşən Çəptala kəndi istisna olmaqla digər yaşayış məntəqələrində, o cümlədən İmeretiyada da epidemiyanını səngiməsinin müşahidə olunduğunu qeyd etmişdi.

Qori şəhərində yerləşən diviziyalardan birinin həkimi Minervanın rus generalı Rtişev 11 aprel 1815-ci il tarixli 65 sayılı raportundan da məlum olur ki, yoluxucu vəba xəstəliyi Qori şəhərində də geniş yayılmış və əhali arasında xeyli ölen olmuşdur (69, c.V, sənəd 412, s. 350).

Rusiya imperiyasının Qafqaz xalqlarına qarşı apardığı işgalçi müharibələr və həmin dövrdə baş vermiş yoluxucu epidemiyə əhalinin demoqrafik vəziyyətinə olduqca mənfi təsir göstərmış və 1815-1820-ci illərdə baş vermiş üşyanların səbəblərindən birinə çevrilmişdi.

Yerli əhali arasında ölenlərin sayı haqqında statistik rəqəm yoxdur. Ümumiyyətlə, Dərbənd şəhərində və Azərbaycanını digər ərazilərində yoluxucu xəstəliklərin yayılmasının əsas səbəblər sırasında rus əsgərlərinin su mənbələrini çirkən-

dirməsini, gigiyenik-profilaktik qaydalainara əməl etməmələri-ni və bəzən isə əhaliyə qarşı qeyri-insani rəftarların da baş verməsini göstərmək olar.

1819-cu ildə Aquşada dargin icmaları rusiyaya qarşı üşyan qaldırdılar. Üşyanın yatırılması üçün A.P.Yermolov (1777-1861) tərəfindən edilən "uğurlu" yürüş öz amansızlığı ilə seçilmişdir. Yeromolovun həmin yürüyü elə amansız olmuşdur ki, Aquşada analar uzun müddət (100 illər keçməsinə baxmayaraq) öz uşaqlarını "Yermolov" adı ilə qorxudurdular (128, s.133). Həmin dövürdə A.P.Yermolovun şəxsi qənaəti belə idi ki, şahın oğlu Abbas Mirzə bizim xanların (Dağıstanda olan yerli hakimlər nəzərdə tutulur - S.İ.) vasitəsi ilə çoxdan bəri Dağıstanda gizlənən "satqın xan" Şeyxəliyə pul göndərirdi (128, s.133). Lakin Yermolovun fikrinə görə, Şeyxəli xanla əlaqə saxlayanlar o qədər də çox deyildi. Rus generalı belə düşünürdü ki, Mehdili xanlığının 1818-ci ildə darmadağın edilməsindən sonra çarizimin Dağıstanda qəti möhkəmlənməyə ümid edə bilərdi. Lakin Yermolov bu fikrində yanılmışdı, 1819-cu ilin yayında Aquşanın Başlı kəndinə soxularaq kənddəki bütün evləri (2001 həyət) yandıran ruslar Şeyxəli xanın 20 minlik qoşunu ilə qarşılaşdı. Dörd saat yarım davam edən döyük müttəfiqlərin tam qələbəsi ilə başa çatdı. Rusiya bu döyüşdə 418 əsgər və zabit itirdi (64, s. 119). Bu qələbədə Avar hakimi Həsən xan ilə Şeyxəli xanın xüsusi xidmətləri olmuşdur.

Baxmayaraq ki, Mehdili, Tabasaran, Dargin icmaları, o cümlədən Aquşa, Qazıqumuq xanlığı və Qaraqaytaq Usmiliyi əhalisi öz vətənlərini fədakarcasına müdafiə edirdilər. Lakin, qüvvələrin qeyribərabərliyi nəticə etibarı ilə rusların qələbəsini şərtləndirdi. Belə ki, həm canlı qüvvə həm də hərbi döyük texnikası baxımından ruslar üşyançıları xeyli üstün idilər. Başlı altındakı qələbə mattəfiqlərin, eləcə də Şeyxəli xanın son uguru oldu. 1819-1820-ci illərdə ruslar Məxtulini, Tabasaranı, Akuşanı, Qazıqumuğu işğal etdilər (64, s.119). Rus müstəm-

ləkəçiləri Qazıqumuq xanlığının işgalı prosesində Şeyxəli xanın keçmiş müttəfiqi Surxay xanı zərərsizləşdirmək üçün "parçala və hökmranlıq et" siyasetindən istifadə etdilər. 1819-cu ildə Ermolov yazırıdı: Qazıqumuq xalqı Kürə xanlığının çörəyi olmadan keçinə bilməz (128, s.134). Əvvəllər Qazıqumuq xanlığından asılı olan Kürə xanlığını ayırmaqla Aslan xana həvalə edilməsi qazıqumuqlulara qarşı iqtisadi təzyiq vasitəsi idi. Qeyd etmək lazımdır ki, Tarku Şamxalı kimi, Aslan xan da Rusiya hakim dairələrinin tərəfinə keçmişdi və o, Qazıqumuq xanlığına taxıl məhsullarının aparılmasının qarşısını asanlıqla ala bilərdi. 1820- ci ildə A.P.Yermolov Surxay xan Qazıqumuqluya qarşı hərbi yürüş təşkil etdi və Surxay xan devrildi. Qeyd etmək lazımdır ki, Qazıqumuğa yürüşə bilavasitə erməni mənşəli general V. Mədətov başçılıq etmişdir.

1820- ci ildə A.P.Yermolov qeyd edirdi: "Dağıstanda bizə qarşı müqavimət göstərən elə bir xalq qalmamışdır" (128, s.134). Lakin sonralar Qafqaz xalqlarının tarixində baş vermiş milli azadlıq hərəkatları onun yanıldığını göstərirdi.

Şeyxəli xanın başçılığı altında baş vermiş azadlıq hərəkatının 1810- cu ildən sonra coğrafi məkanına və milli tərkibinə görə dəyişməsi haqqında 2004 -cü ildə nəşr olunmuş monoqrafiyamızda məlumat vermişik (34, s. 44). Əlavə olaraq onu qeyd etmək yerinə düşər ki, QAKA - dakı rəsmi yazılaşma sənədlərində (69, c.V, sənəd 236, s. 169; c.V, sənəd 233, s. 167; c.V, sənəd 234, s.167) Şeyxəli xan tərəfdarları "ləzgi qoşunu" kimi ifadə olunmaqdadır. Həmin sənədlərin birində general Repinin markiz Pauluçciyə 1811- ci il 25 noyabr tarixli 1426 sayılı təqdimatında Şeyxəli xanın tərəfdarlarının 7000 nəfərlik ləzgi qoşunundan ibarət oluması haqqında məlumat verilir (69, c. V, sənəd 231, s.165). Digər bir tarixi sənəddə markiz Pauluççinin cavab məktubundan yazılmışdır; "Sizin Şeyxəli xanın başçılığı altında 7000 ləzgi üzərində noyabrın 22 -də qazandığınız qələbə haqqındaki raportunuzu böyük məmnu-

niyyətlə qəbul etdim" (69, c.V, sənəd 233, s. 167) QAKA- da digər belə sənədlərə rast təsadüf etmək mümkündür. Qeyd etmək lazımdır ki, XIX əsrin bir çox qaynaqlarında Dağıstan xalqları bir çox hallarda ümumiləşdirilmiş və "ləzgi" adı altında təqdim olunmuşlar. QAKA- da Şeyxəli xan silahdaşlarının "ləzgi qoşunu" ifadəsi ilə xatırlanan silahdaşları azadlığını hər şeydən üstün tutan müxtəlif qafqazdilli Dağıstan xalqlarının cəmi kimi qəbul etmək lazımdır. 1811- ci ildən sonra Quba xanının tərəfdarları arasında tabasaranlılara, darginlərə, ləklərə, avarlara, ləzgilərə və Dağıstan xalqlarının digər nümayəndələrinə təsdüf etmək olar. Rusiya hakim dairələri həm də bu xalqlara həqarətlə yanaşırıldılar. Gəncə xanlığının işğalı dönəmində belə bir fakta diqqəti çəkmək istərdik "XIX əsr rus hərb tarixçisi N.Dubrovin qeyd edir ki, 500-ə qədər tatar (azərbaycanlı - V.U) məscidə dolmuşdu, bir erməni bizim əsgərlərə dedi ki, onların arasında bir neçə Dağıstan ləzgisi var". "Ləzgi" adının çəkilməsi bütün məsciddəkilərin məhvinə işarə oldu (64, s.42). Rus müəllifləri yanlış olaraq biz Azərbaycan türklərini "tatar" adlandırdıqları kimi Dağıstanda yaşayan yerli etnosların da hamisini bəzən "ləzgi" adı altında göstərmişlər. QAKA-dakı rəsmi sənədlərdə üsyancıların, Şeyxəli xanın rəhbərliyi altındaki azadlıq mücahidlərinin "ləzgi" adlandırılması XVIII əsr - XIX əsr rus qafqazşunasları, cəsusları, hərb tarixçiləri və eləcə də işgalçı ordunun yüksək rütbəli hərbçiləri yerli əhali mühitinə nabələd olduqlarına görə əldə silah öz doğma yurdlarının müdafiəsinə qalxan azadlıqsevər Qafqaz xalqlarını, o cümlədən Dağıstanda yaşayan avar, dargin, tabasaran, lak, ləzgi və s. Azsaylı xalqları bəzən ümumi "ləzgi" adı altında təqdim edirdilər. Şeyxəli xanın rəhbərliyi altında mübarizə aparan Quba bəyləri ilə birlikdə dağlara çəkilib azadlıq mübarizəsi aparan Azərbaycan türkləri ilə birlikdə Dağıstan xalqları da - tabasaranlılar, aquşalılar (darginlər), ləklər, ləzgilər, avarlar, canqutaylılar, xinalıqlar və

s. xalqlar mərdi-mərdanə Quba xanının başçılığı altında azadlıq ugurunda döyüşürdülər. Onların bir hissəsi muzdlu döyüşçülərdən ibarət olsa da böyük bir qismi Şeyxəli xanın şəxsiyyətinə hörmətlə yanaşan, nüfuzlu xanın rəhbərliyi altında öz torpaqlarının azadlığı naminə ölümə hazır olan Qafqaz mücahidləri olmuşdur. Bizim indiki anlamda tanıdığımız "Kürə ləzgiləri" həmin dövrdə Şeyxəli xanın tərəfdarlarının müəyyən bir hissəsini təşkil edirdilər. Onlar Qafqaz Albaniyasının ərazisində qədim dövrlərdən Azərbaycan türkləri ilə yanaşı, digər qafqazdilli etnoslarla birgə, daim dostluq şəraitində yaşamış, XVIII əsr - XIX əsrin əvvəllərində Dağıstanın cənubunda yerləşən Kürə xanlığının ərazisi etnik ləzgilərin yığcam yaşadığı tarixi əraziyə uyğun gəlir. İ.Q.Çerberə görə, Rutul, Altıpara, Doqquzpara mahallarının əhalisi əsasən ləzgilərdən ibarət olmuşdur (34, s.89). Təqdim olunan monoqrafiyanın II-ci fəslində bu məsələyə geniş yer ayrılmışdır.

Bələliklə, Şeyxəli xanın istilaçılara qarşı 1806-cı ildən 1820-ci ilə qədər mümkün olan bütün vasitələrlə apardığı aramsız mübarizəsi Rusiya imperiyası tərəfindən yatırıldı. Şeyxəli xan qeyri-bərabər mübarizədə məglub oldu, lakin o mənəvi qələbə qazandı. Əqidəsindən dönmədən ömrünün sonuna dek Azərbaycan torpaqlarının işgaldan azad olunması uğrunda döyüşərək azadlıq mücahididi kimi tarixə düşdü. Bələliklə, Cavad xan, Şeyxəli xan, Mustafa xan, Səlim xan və digərlərinin mübarizə tarixinə XIX əsrin əvvəllərində baş vermiş Rusiya - Azərbaycan müharibələrinin tərkib hissəsi kimi də baxmaq olar. XIX əsrin birinci otuzilliyində İran-Rusiya münasibətləri İran tarixşünashlığında mövzusunda tədqiqat işində İran tarixçisinin əsərinə istinad olunaraq qeyd olunur: "Qafqaz xalqları İran-Rusiya müharibəsi illərində İranın vassalı kimi deyil, müttəfiqi kimi çıxış edirdilər və bu müttəfiqlikdən faydalananmaga çalışan İranla yanaşı, onlar da öz müstəqilliklərinin qorunub saxlanması ugurunda ümumi düşmənə qarşı döyüşürdülər.

Fətəli şahın və vəliəhd Abbas Mirzənin hərbi əməliyyatların getdiyi və Rusiya tərəfindən işgala məruz qalmış ərazilərin əhalisinə və hakimlərinə müraciətlərində və göstərişlərində İranın hakim dairələri ilə Qafqaz hakimləri və Azərbaycan xanları arasında Rusiyaya qarşı müharibədə birgə iştirak etmək təkliflərindən söhbət açılır" (22, s.10). Azərbaycan tarixşünaslığında ənənəvi olaraq 1804-1813 və 1826-1828-ci illər müharibələrini Rusiya-İran müharibələri kimi təqdim edirlər, lakin biz bu müharibələri həm də Rusiya-Azərbaycan müharibələri adlandırılmışq və bu müddəəni irəli sürməyə tam əsasımız vardır (34, s.30). Xarici tarixşünaslığın nümayəndələrindən Ə.Pakrevan məsələyə daha ciddi və cəsarətli münasibəti ilə seçilir. Onun əsərinin Güntay Cavanşir tərəfindən yazılmış ön söz hissəsində qeyd olunur: "Bu bilgilər (əsərin mənbə bazasını - S.İ.) XIX əsrin birinci yarısında Qacariyyədə xidmət edən Fransa, İngiltərə, Rusiya kimi xarici dövlətlərin təmsilçilərinin rəsmi məktublarından və şəxsi xatirələrindən alınmışdır. Ən ənənəvi olan da budur ki, o zamanki savaşlar farsların və rusların uydurduqları kimi İran-Rusiya arasında deyil, Gacariyyə-Rusiya arasında baş vermişdir. Bu savaşın baş ifaçıları isə Azərbaycan Ordusu ilə Rusiya ordusu olmuşdur" (53, s.6). Həmin dövrdə Azərbaycanda vahid dövlət olmadığına görə xalqımız Rusiyaya qarşı ayrı-ayrılıqda müxtəlif xanlıqlar qismində mübarizə aparmalı olmuşdu. Azərbaycan xanlıqlarının cəhalətdə bulunması, xanlıqlar arasındaki ədavət, onların məndən ötdü qardaşımı dəydi siyasetinin Rusiya imperiyasının parçala və hökmranlıq et siyaseti vasitəsilə daha da dərinləşdirilmsi və ümumilikdə əhalinin milli mənlik şüurunun aşağı olması işgalçılara qarşı ümumi milli müqavimət hərəkatının yaranmasına imkan vermirdi. Bələliklə, Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrinin əhalisi Rusiya hərb maşınınə qarşı mərdliklə mübarizə aparsalar da, ümumən onlar arasında milli birlik olmadığından pərakəndə müqavimət

böyük fəlakətlə nəticələndi. Azərbaycanın tarixi torpaqlarının işgalində qüvvələr nisbətinin qeyri-bərabərliyi də öz sözünü dedi. Beləki XIX əsrin birinci otuzilliyində Rusiya imperiyası Fransa, İran, Osmanlı kimi dövlətləri məglub etmiş, özgə torpaqlarını - türk xalqlarının tarixi ərazilərini - iğal etmək sahəsində XVI əsr dən XIX əsrə qədər "böyük tarixi" təcrübə qazanmışdı. Beləliklə, Şeyxəli xanın mübarizə tarixinə Rusiya-Azərbaycan müharibələrinin tərkib hissəsi kimi yanaşmaq lazımdır.

IV FƏSİL

ƏHALİNİN TƏRKİBİ, MİQRASIYASI VƏ SOSİAL-İQTİSADI HƏYATI

4.1. Əhalinin tərkibi

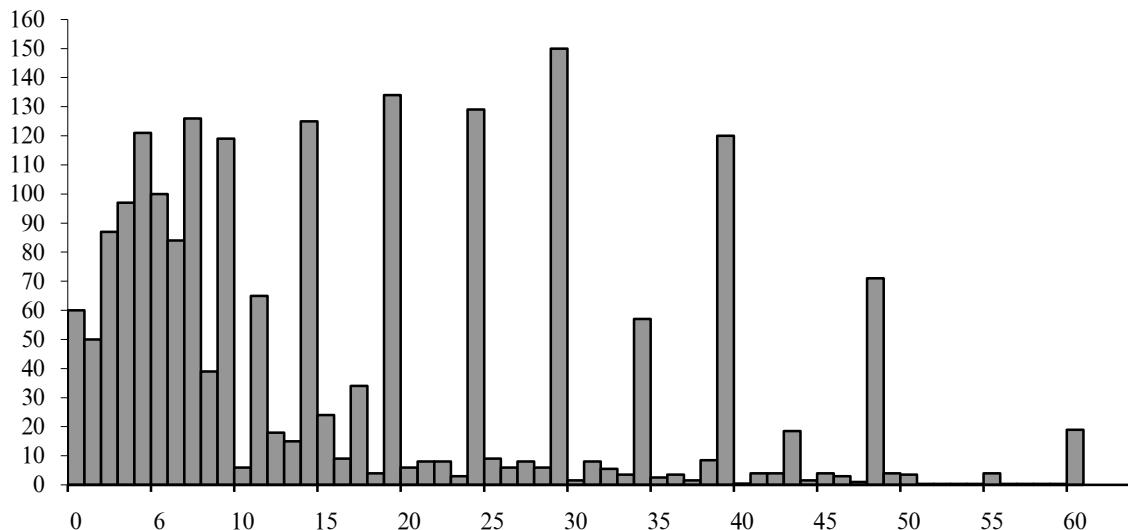
Əhalinin sosial-zümrə, etnik və yaş-cins tərkibinin öyrənilməsi Quba xanlığının əhali tarixinin əsas tədqiqat obyektlərinəndəndir. Xanlıq əhalisinin yaş-cins strukturunun öyrənilməsi bu istiqamətdə xüsusi elmi yanaşma tələb etmişdir. Tarixi demografik araştırma üçün əhalinin yaş-cins strukturunun öyrənilməsi mühüm əhəmiyyətə malikdir. Lakin təssüflə qeyd etmək lazımdır ki, xanlıqlar dövrü üçün belə qaynaq demək olar ki, yoxdur. Bu boşluğu aradan qaldırmaq məqsədilə 1831-ci il kameral təsvirin materiallarına müraciət etmək lazım gəldi. Kameral təsvirin geniş massivi nəzərə alınaraq, hələlik Müşkür mahalı əsas götürüldü. Aydındır ki, bu materiallar tam reallığı əks etdirmir. Ancaq müəyyən elmi təsəvvür əldə etmək baxımından maraq doğurur. Yaş-cins strukturuna keçidkə məsələ mürəkkəbləşir. Çünkü bu göstəricilərə dair xüsusi olaraq material toplanmir. Bu və demoqrafiyanın digər problemləri irəli sürülmədən isə tarixi demoqrafik tədqiqatdin bəhs etmək olmaz. 1831-ci il kameral təsvirinin yaş-cins strukturunun öyrənilməsi sahəsində imkanları məhduddur. Burada, ümumiyyətə, qadınlar qeydə alınmamışdır. Ona görə də yalnız kişilərin yaş strukturundan bəhs etmək olar. Hətta, belə bir informasiyanın aşkar edlərək ümumiləşdirilməsi Azərbaycanın tarixi demografiyasının öyrənilməsi üçün böyük elmi əhəmiyyət kəsb edə bilər. Bu məqsədlə 1831-ci il kameral təsviri əsasında Müşkür mahalı kişilərinin tək yaşlar üzrə sayı müəyyənləşdirilmiş, sonra doğum illəri də əks olunmaqla beş yaş qrupunda birləş-

dirilmişdir. Yekun rəqəmlər cədvəl 4.1-də verilmişdir. 1831-ci il kameral təsviri əsasında Müşkür mahalı kişilərinin yaş strukturunun əyani təsəvvür edilməsini təmin etməkdən ötrü yaş-cins piramidasının qurulması qaydasına uyğunlaşaraq, kişilərin yaş piramidası qurulmuşdur (şək.4.1-ə baxın).

Əgər qadınlar tərəfin də kişilərə aid olan piramidanın nəzəri cəhətdən güzgündəki əksi kimi olduğunu fərz etsək, ümumi yaş-cins vəziyyətini təsəvvür etmək olar. Belə olduqda yaş-cins piramidaları haqqında elmə məlum olmayan orijinal bir forma alındığı ortaya çıxar. Belə bir vəziyyətdə də yaşıla bağlı olan mühüm demoqrafik problem - yaşı akkumulyasiyası - əksərən "0" və ya "5"-lə qurtaran yaşlarda daha çox əhalinin toplanması müşahidə olunur. Təqdim olunan piramidada bu özünü aydın göstərərək, 30 yaşda yüksək həddə çatır. Təbii ki, real halda belə bir vəziyyət mümkün ola bilməzdi. Digər yaşların hesabına "0" və "5"-lə qurtaran yaşların artırılması piramidanın quruluşuna da təsir etmişdir. Piramidanın oturacaq hissəsi, xüsusilə 1-10 yaş qrupu son dövrü (1822-1831) əhatə etdiyinə görə yaşların nisbətən düzgünlüyünü bildirir. Bu nöqtəyi nəzərdən doğumun aşağı düşdürünen söyləmək olar.

1831-ci il kameral təsviri tarixi demoqrafik vəziyyətin mühüm əhəmiyyətə malik olan və demək olar ki, indiyədək diqqətdən kənardə qalan bir məsələni - həyətlərin demoqrafik anlamda araşdırılmasına imkan verir. Əhalinin sayı kişi cinsinə görə verildiyindən, həyətlərin kişilərin sayına əsasən təsnifatını apara bilərik. 4.2 sayılı cədvəldən belə aydın olur ki, tərkibində bir kişi olan həyətlər üstünlük təşkil edir (163 həyət və ya 23,9%). Cədvəlin məlumatları ilə tanışlıq kişilərin sayının azalması haqqında düşünməyə əsas verir.

Kameral təsvirin materialları əsasında Müşkür mahalı həyətlərini tipinə görə də təsnif etmək mümkün olmuşdur (bax.

Şek. 3.1. Müşkür mahali üzrə kişilərin yaş piramidası

Şek. 4.1. Müşkür mahalı üzrə kişi cinsli əhalinin yaş piramidası

Cədvəl 4.1

Müskür mahali üzrə kişilərin yaş strukturu

Doğum ili	Yaş	Kişilər	Doğum ili	Yaş	Kişilər	Doğum ili	Yaş	Kişilər	Doğum ili	Yaş	Kişilər
1831	1	60	1826	6	100	1821	11	6	1816	16	25
1830	2	50	1825	7	85	1820	12	66	1815	17	9
1829	3	87	1824	8	125	1819	13	18	1814	18	35
1828	4	99	1823	9	42	1818	14	16	1813	19	3
1827	5	120	1822	10	121	1817	15	126	1812	20	136
1831-1827	1-5	416	1826-1822	6-10	473	1821-1817	11-15	232	1816-1812	16-20	208
1811	21	5	1806	26	11	1801	31	1	1796	36	3
1810	22	8	1805	27	4	1800	32	11	1795	37	5
1809	23	8	1804	28	9	1799	33	7	1794	38	1
1808	24	2	1803	29	4	1798	34	4	1793	39	9
1807	25	131	1802	30	155	1797	35	56	1792	40	121
1811-1807	21-25	154	1806-1802	26-30	183	1801-1797	31-35	79	1796-1792	36-40	139
1791	41	---	1786	46	1	1781	51	3	1776	56	---
1790	42	3	1785	47	3	1780	52	1	1775	57	---
1789	43	3	1784	48	2	1779	53	---	1774	58	---
1788	44	4	1783	49	1	1778	54	---	1773	59	---
1787	45	16	1782	50	72	1777	55	3	1771	60	20
1791-1787	41-45	1786-1782	46-50	79	79			7			
---	---	--	1761	70	4	---	---	---	1741	90	1

Qaynaq: (2, siyahı 1, sənəd 342).

cədvəl 4.3). Bu zaman sadə (nuklear) və mürəkkəb (iki və ya bir neçə nigah cütü və qohumlar olan) ailələr ayrılmışdır. Müşkür mahalında sadə ailələr bütün ailələrin 36,2%-ni (247), mürəkkəb ailələr isə 63,8%-ni təşkil edirdi.

Cədvəl 4.2

Müşkür mahalında həyətlərin kişilərin sayına görə təsnifatı

Kişilərin sayı	Həyətlər	
	mütləq	yükuna görə %-lə
1	163	23,9
2	151	22,1
3	140	20,5
4	99	14,5
5	61	8,9
6	33	4,8
7	13	1,9
8	10	1,5
9	5	
10	5	1,7
11	2	

Cədvəl 4.3

Müşkür mahalında həyətlərin tipinə görə təsnifatı

Həyətlər	O cümlədən			
	sadə		mürəkkəb	
	mütləq	%-lə	mütləq	%-lə
682	247	36,2	435	63,8

Quba əhalisinin sosial mənzərəsi ayrı-ayrı zümrələrin cəmiyətdəki rolları, hüquqi vəziyyəti və vəzifələri xanlıqlar dövrünün araşdırıcılarının nəzər diqqətindən kəndə qalmamışdır. Tarixi sənədlərdə, eləcə də Azərbaycan və rus tarixşünaslığında Quba xanlığının əhalisinin sosial silki strukturu barədə kifayət qədər geniş məlumatlar toplanmışdır. Lakin, Quba xanlığının əhali tarixi mövcud tarixşünaslıqda konkret tədqiqat obyekti-

nin mövzusu olmadığından bu məsələ tarixi-demoqrafik baxımdan öyrənilməmişdir. Azərbaycanın tarixi - demoqrafiyası ilə bağlı bəzi nəşrlərdə isə Quba xanlığı əhalisinin sosial təbəqələrinə dair demoqrafik say göstəricilərində isə ziddiyyətli rəqəmlərə rast gəlirik (62, s. 115).

Biz Quba xanlığının əhali tarixinin öyrənilməsi gedisində əhalinin sosial tərkibini problemin əsas tərəflərindən biri kimi araşdırmağa cəhd etmişik.

Əhalinin sosial-silki strukturuna tarixi-demoqrafik baxımdan yanaşmazdan öncə, xanlığın əhalisinin sosial bazasına daxil olan ictimai təbəqələri ayrı - ayrıraqda nəzərdən keçirək. Quba xanlığı əhalisinin sosial nərdivanının yüksək pilləsində cəmiyyətdəki mövqelərinə, hüquq və vəzifələrinə görə Quba bəyləri dayanırdılar. Araşdırduğumuz dövrdə bəylər Azərbaycan xanlıqlarının hamısında ali-imtiyazlı silki təşkil edirdilər. Bəylər xanlıqların ali-imtiyazlı təbəqəsini təşkil edirlər. Bu zümrəyə xanların özü və ailə üzvləri (kişilər - S.İ.), qohumları, sultanlar və onların varisləri, məliklər daxil idilər (111, s. 44).

Bəylər özləri də, əsl-nəsillərinə və ictimai mövqelərinə görə iki qrupa ayrıldılar. Nəslili bəylərə və xidməti bəylərə.

Nəslili bəylərə xan və onun nəsil şəcərəsinə daxil olanlar, habelə xanlıq üsul-idarəsi yaranmamışdan xeyli əvvəl Səfəvi şahlarından müəyyən inzibati ərazilərin idarəçilik hüququnu almış şəxslər daxil idilər. Nəslili-bəylər azsaylı olsalar da yüksək vəzifələrdə təmsil olunub və xalq arasında böyük nüfuza malik olurdular. Quba xanlığında Alpan və Buduq bəyləri, Quba xanı və onun qohum-əqrəbəsi, qazi Həsən Əfəndinin nəslindən olanlar, bəzi mahal bəyləri nəslili-bəylərdən sayılırdılar (54, s. 54).

İkinci qrupa daxil olan bəylər isə xidməti bəylər sayılırdılar. Quba xanlığında xidməti bəylərin əksəriyyəti müəyyən inzibati və hərbi xidmətlərinə görə Quba xanlarından bəylilik hüququ almış şəxslər idi. Xidməti əyanlar, tiyuldarlar, xırda bəylər, xan Sarayındakı vəzifəli məmurlar, hərbi sərkərdələr

xidməti bəylərə aid olunurdu. Bəylər Quba xanının ən çox inandığı simalar idi. Onun əsas siyasi və sosial dayağını təşkil edirdilər. Fətəli xan xidməti bəyləri həmişə müdafiə edir və iri feodalların separatçılığına qarşı mübarizədə onlara arxalanırdı (65, s.158).

Bəylər xanlıq üsul - idarəsində həmişə yüksək vəzifələr tuturdular. İri bəylər mahalları idarə edir və digər dövləti vəzifələri tuturdular. Xırda bəylər isə kəndxuda, yüzbaşı və digər vəzifələrdə çalışırlar. XVIII əsrдə Quba xanlığında bəylərin say miqdarı haqqında məlumatımız yoxdur. Quba xanlığında bəylərin və ümumiyyətlə əhalinin sosial tərkibi haqqında ilk rəsmi demoqrafik göstərici 1810-cu ilə aiddir. 1810-cu ilin fevralında və iyunun 22-də general Tormosov qraf Rumyantsev təqdimatında Quba xanlığının əhalisinin ümumi sayı, eləcədə vergi ödəyən və vergi ödəməyən sosial təbəqələri haqqında məlumat verir. Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının topladığı sənədlərin müvafiq külliyatındakı (69, c. IV, sənədlər 1006, 1007, s. 648-654) həmin təqdimat əsasında Quba xanlığı əhalisinin sosial tərkibinə dair 3.4 sayılı cədvəl tərtib olunub. İyun ayında verilən təqdimatdakı say göstəriciləri sistemə salınıb. Fevral ayındaki rəqəm göstəriciləri isə V.N.Leviatov tərəfindən tarixşunaslığa gətirilmişdir. Fevral və iyun 1810-cu il statistik göstəricilərində prinsip etibarilə çox az fərq vardır. Lakin bəzi məlumatlar fevral ayından iyuna qədər rus məmurları tərəfindən dəqiqləşdirildiyindən ikinciyyə üstünlük verilmişdir.

Tarixi sənədlərdə 1810-cu ildə Quba xanlığında 77 bəy ailəsinin olduğu göstərilir. Bərmək mahalında 23, Sabran mahalında 20, Şəşpər mahalında 5, Müskür mahalında 10, Tip mahalında 12, Xinalıq mahalında 1, Buduq mahalında 3, Yuxarıbaş mahalında 1, Sırt mahalında 1 bəy ailəsi yaşayırı.

Yuxarıdakı rəqəm göstəriciləri 4.4 sayılı cədvəldə verilmişdir. Quba xanlığı əhalisinin sosial tərkibini təhlil etmək üçün daha əvvəlki tarixi dövrlərə dair statistik rəqəm göstərici (əhalinin sosial strukturuna dair) olmadığından, həmin say göstəricilərini əhalinin sosial mənzərəsini təhlil etmək üçün bir mənbə kimi götürülmüşdür. XIX əsrin əvvəllərində Quba xanlığı

Cədvəl 4.4

Quba əyaləti əhalisinin sosial tərkibi (1810-cu il), (mahallar üzrə)

s/n	Mahallar	Vergi verməyənlər									Ümumi həyət-riñ sayı	
		Boylar	Axundlar	Seyidlər	Mollalar	Yüzbaşilar	Kəndxu- dalar	Nökerler	Yasavullar	Vergi verməyən həyətlərin sayı		
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
1.	Bərmək	23	6	17	12	7	10	83	-	158	382	540
2.	Şabran	20	10	11	16	5	10	202	17	292	440	732
3.	Şəspər	5	22	11	12	3	12	147	7	221	419	640
4.	Müşkür	10	-	-	8	4	12	54	3	91	185	272
5.	Tip	12	9	4	18	-	22	156	18	239	391	630
6.	Xınalıq	1	5	-	6	5	-	19	-	36	604	640
7.	Buduq	3	4	30	8	-	5	32	2	85	438	523
8.	Yuxarı-Baş	1	6		10	15	-	7	-	39	599	638

Cədvəl 4.4-ün ardı

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
9.	Sırt	1	-	-	15		20	10	1	47	437	484
10.	Ənlik-Dərə	-	1	-	7	-	8	10	-	26	135	161
11.	Quba şəhəri	-	-	-	-	-	-	-	-	310	-	310
12.	Kulqat	-	-	-	-	-	-	-	-	-	124	124
	Cəmi	76	63	73	112	39	99	720	48	1544	4154	5698

Qeyd: Cədvəlin tərtib olunduğu qaynaqda Quba şəhəri və şəhərətrafi yəhudi qəsəbəsində (Kulqat) yaşayış əhalinin sosial zümrə tərkibi göstərilməmişdir. Qaynaq: (69, c. IV, sənəd 1009, s. 653)

ilə bağlı siyasi hadisələrin əhalinin ümumi sosial - strukturunda ciddi bir dəyişiklik yaratmadığı haqqında irəli sürüllən bəzi fikirlə razılaşmaq olmaz (111, s. 50). Əksinə, XIX əsrin I rübündə Quba xanlığı ilə bağlı siyasi hadisələr əhalinin ümumi demografik vəziyyətinə mənfi təsir göstərməklə yanaşı əhalinin sosial-strukturuna da təsir etmişdir.

1810-cu il Quba üşyəni nəticəsində əhalinin sosial silki strukturunda müəyyən dəyişiklik yaratmışdı. Quba bəylərinin böyük əksəriyyəti Şeyxəli xanın tərəfindən rus qoşunlarına qarşı vuruşduğundan, güclü repressiyaya məruz qalmışdır. Bir hissəsi sürgünə göndərilmiş, digər bir hissəsinin isə ləyaqəti tapdanır, kəndləri əllərindən alınır, qulluq göstərənlərə verilirdi. Həmin dövrə dair tarixi sənədlərdə Quba şəhəri əhalisinin ümumi sayı 310 həyət göstərilir (69, c. IV, sənəd 1007, s. 649). Bu göstərici əvvəlki tarixi dövrlərə dair ümumi şəhər əhalisinin ən azı yarısının şəhəri tərk etməsi demək idi. Mənbədə yəhudü qəsəbəsində - Kulqatda 124 həyət olduğu göstərilir.

Quba şəhəri sakinlərinin böyük bir qisminin nəslİ bəylərdən, maaflardan ibarət olduğu üçün rus işğali onlara daha çox ziyan vurmuşdu. Azərbaycan xanlıqlarının rus çarizmi tərəfindən hərbi-siyasi işgalinin ilkin dövrlərində Rusiya dövlətinin burada yeritdiyi iqtisadi siyasətin əsas məqsədlərindən biri də yerli feodalları özünün sosial-siyasi dayağına çevirmək idi. İki-tərəfli müqavilələr nəticəsində Rusiya tabeçiliyini qəbul etmiş Qarabağ, Şəki, Şirvan xanlıqlarında bəylərin az bir qismini çıxmaqla böyük əksəriyyəti Rusiya hakimiyyətini tanımağa məcbur olmuşdu: Burada torpaqların bəylərdən müsadirə olunması hallarına az təsadüf olunur. Rusiyaya qarşı düşməncilik görməyən əvvəlki feodalların hüquqları tanınır, əvvəlki qaydada kəndliləri idarə etməkdə davam edirdilər (91, s. 42).

Quba xanlığında isə vəziyyət bir qədər fərqli idi. Siyasi inam qazanmayan, çarizmə xidmət göstərməyən yerli feodallar kəndliləri idarə etmək hüquqündən məhrum edildi (91, s. 42).

Xidmət, qulluq göstərmədiklərinə görə Quba bəylərinə məxsus kəndlərin dövlət xeyrinə geri alınmasını arxiv sənədləri sübut edir. Bəylərin sosial siması dəyişirdi. Onların bir qismin-dən alınan kəndlər çar idarə orqanlarının inamını qazanmış digərlərinə qaytarılırdı.

Həmin dövrdə müflisləşmiş bəylər, bəylilik hüququ tapdalanmış bəylər çar idarələrində mirzə kimi, tərcüməçi kimi xidmətə keçirdilər.

Kəndlərin paylanması çarizmin sosial-iqtisadi siyasetinin tərkib hissəsi idi. Bu yolla yerli feodalları çarizm özünün dayığına çevirmək niyyəti güdürdü. Quba xanlığında aparılan torpaq siyaseti keçmiş Quba xanının sosial-iqtisadi dayağını sarṣıtmağa yönəlmışdı. Xanın əksər tərəfdarları mühacirət etmişdilər. Quba bəylərinin ləyaqətinə toxunan iqtisadi siyaset yerdilirdi. Keçmiş Şamaxı xanının qardaşı Qasım xan Quba əyalətində ən iri torpaq sahibkarına çəvrilmişdi. 1822-ci ildə Yermolovun zəmanəti ilə I Aleksandr 329 kəndli həyətini özündə birləşdirən 17 kəndi Qasım xana vermişdi. Həmin kəndlərin siyahısını aşağıdakı cədvəldə verilmişdir (bax cədvəl 4.5). Çarizmin Quba xanlığındaki sosial-iqtisadi siyaseti əhalinin haqlı olaraq narazılığına səbəb olurdu. 1826-ci ildə Abbas Mirzənin qoşunun Quba şəhərinə yaxınlaşması (Quba iğtişaşları - S.İ.) Quba əhalisini ayağa qaldırdı. 1826-ci ildə təkcə Quba əyalətinin bəy ailələrindən 134 adam edam edilməsi əhalinin sosial tərkibinə əsaslı təsir göstərmişdi.

Xanlıqlar dövründə vergi və mükələfiyyətdən azad olmuş, bəylərdən aşağı pillədə dayanan çoxsaylı ictimai təbəqəni tarix-şünaslıqda "maaflar" adlandırmaq qəbul olunmuşdur. İ.P.Petușevski "muaf" anlamanın mahiyyəti haqqında yazır: Muaf

termini XVI-XIX əsrlərdə geniş mənada (xəzinə) divanın xeyri-nə vergi və mükələfiyyətdən azad olmuş müxtəlif toplumları (kollektivləri) - kənd icmasını, köçəri tayfanı, şəhər əhalisini, (məscid və pirləri - S.İ.), dərviş ordenlərini, xristian monastırlarını ifadə etmək üçün işlədilən ümumi anlayışdır. Maaflar deyildikdə vergi və mükələfiyyətlərdən azad olmuş bütün sosial qruplar nəzərdə tutulurdu. Muaf ərəbcə vergi və mükələfiyyətdən azad olunmuşlar deməkdir (127, s. 182).

Cədvəl 4.5

Qasım xana verilmiş kəndlərin mahallar üzrə siyahısı

Mahallar	Mahallar üzrə kəndlərin siyahısı	Kəndlər üzrə ailələrin sayı
1. Sirt mahali	1. Bədiş qala 2. Maksud kənd 3. Gədə-Zeyhur 4. Qusar 5. Gündüz qala 6. Lədcət 7. Cəbir 8. Ləhər	10 15 22 10 35 7 6 12
2. Tip mahali üzrə	1. Əli bəy qışlağı 2. Xuc qışlağı 3. Bədir qala 4. Çəp təpə 5. Suat qala	7 27 39 11 10
3. Müskür mahali	1. Hil 2. Şollar 3. Qaraçı 4. Liman	25 9 9 10

Qaynaq: ARDTA., fond 75, siyahı 1, iş 6, vərəq 5-11

Xanlıqlar dövrünə dair digər tarixi sənəddə maaflar haqqında deyilirdi ki, Maaflar - nökərlər xanın əla qoşun hissəsini təşkil edirdilər, onlar xəzinəyə nəinki vergi və mükələfiyyət

ödəmir, hətta hərbi xidmət müqabilində xandan müxtəlif (hədiyyələr) bəxşislər də alırdılar (27, s. 53).

Şirvan əyalətindəki maaflar üçün nəzərdə tutulmuş yuxarıdakı məlumatın bəzi tərəfləri Quba xanlığında maaflara da aiddir. Quba xanları daha çox muzdlu qoşuna üstünlük verdiklərinə görə maaflar burada hərbi qüvvə kimi o qədər də say etibarilə çox deyildilər.

Onların say miqdarı Qarabağ və Şamaxı xanlıqlarına nisbətən Quba xanlığında az olsa da, prinsip etibarilə hüquqi vəziyyətləri eyni idi. Xanlıqlar dövründə Azərbaycanda olan maaflar əvvəlki tarixi dövrlərdəki bir çox əlamətlərini saxlamaqla yanaşı hərbi xidmətçilər mahiyyətini daşıyırıldılar (111, s. 42). Qarabağ, Şamaxı, Talış xanlıqlarında xanın qarovulçuları, qoşunun əsas tərkib hissəsini maaflar təşkil edirdilər.

V.N.Leviatovun qeyd etdiyinə görə maaflar sosial kateqoriyasına, ictimai vəziyyətinə görə xan və bəy inzibati idarələrində xidmət göstərənlər, yüzbaşilar, onbaşılar, kəndxudalar, kənd ağsaqqalları, mirablar, eləcə də xana və iri bəylərə məxsus bütün qulluqçular daxil idi (111 s. 42). Quba xanlığında ictimai qrup kimi maafların formalaşma tarixi XVII əsrin sonu-XVIII əsrin əvvəllərinə, xanlığın yaranması ilə bir vaxta düşür.

İ.P.Petruşevski məlum əsərində Azərbaycanın bu bölgəsində maaflıq institutunun yaranmasına dəlalət edən Quba xanlarının fermanlarından ibarət olan üç tarixi sənədin adını çəkir (127). Həmin sənədlərin mahiyyəti Xudat icmasına maaflıq hüququnun verilməsi və təsdiqindən ibarətdir. O zaman Xudat xanlığın mərkəzi idi. Mərkəz Xudatdan Quba şəhərinə köçürüldükdən sonra maaflıq hüququ Quba şəhərinin əhalisinə də şamil edilmişdi.

Öyrənilən dövrdə maafların sayı haqqında statistik göstəricilər azdır. XIX əsrin əvvəllərinə dair mənbələrdə "maaflar" hərbi nökərlər və ya nökərlər kimi adlandırılır. 3.4 sayılı cədvəl-

dən göründüyü kimi, 1810-cu il məlumatlarında Quba əyalətində 720 nökər-maaf ailəsi olmuşdur. Hər bir ailənin orta hesabla 6 nəfərdən ibarət olduğunu götürsək, onda Quba xanlığında 4320 nəfər maaf yaşadığı aydın olar. 1810-cu ilə daxil olan rəqəm göstəricilərində 39 ailə yüzbaşı və 99 kəndxuda ailəsi yaşadığı göstərilir. Quba şəhər əhalisi mənbədə 310 həyət göstərilir (69, c.IV, sənəd 1007, s. 649). Həmin tarixi sənəddə yüzbaşı ailələri, kəndxuda ailələri və Quba şəhər əhalisi vergi və mükələfiyyət daşımayan təbəqələr sırasına daxil olunur. Həmin əhali qruplarını da maaflar sırasına daxil etsək onda, Quba xanlığının Rusiya işgalindən sonra maafların cəmiyyətdəki ictimai mövqe və hüquqi vəziyyətlərində xeyli dəyişiklik yarandığı aydın görsənər.

1831-ci il kameral siyahıya almanın nəticələrinə görə azad nökərlər və yüzbaşaların sayı miqdarı 411 ailə göstərilir (2, siyahı 1, sənəd 328). Həmin kameral siyahıya alınmanın yekun sənəd isə əlavədə verilmişdir. Bu sənəddə xüsusi sosial qrup kimi (namnauzlar) vergi ödəyən əhali qrupları ilə birlikdə verilir. Onların 109 ailədən ibarət olduğu göstərilir. Həmçinin 216 kəndxuda ailəsi də vergi ödəyən təbəqələr sırasında verilir. Tarix ədəbiyatında namnauzlar haqqında deyilir ki, "Yerli xidmət adamları olan namnauzlar əhalinin xüsusi qrupunu təşkil edirdilər. Xanlıqların dövründə nökərlər (qulluqçular) kimi tanınan süvari qoşunları təşkil edən həmin təbəqə vergi və mükələfiyyətdən (hərbi xidmət müqabilində - S.İ) azad olunurdu" (116, s. 109). "Yeni xidmət adamları" kimi tanınan sosial qrup - namnauzlar əslində xanlıqlar dövründəki maafların bir qismi idi.

Yermolovun dövründə (1816-1827) namnauzların bir qismi kəndli kateqoriyasına daxil olmuşdular. Əhalisinin əksər hissəsi maaflardan ibarət olan Quba şəhərinin əhalisi də XIX

əsrin 20-ci illərində güclü sosial dəyişikliyə uğramışdı. Əhalinin bir qismi Qusara köçürülmüşdü.

Rus işğalı dövründən sonra maafların tədricən bir sosial təbəqə kimi sıradan çıxmasının şahidi oluruq. Dövlət kəndliləri sırasına həmçinin, maaflar, namnauzlar və tarxanlar aid olunur. Xanlıqlar dövründə hərbi xidmət müqabilində onlar vergi və mükəlləfiyyətdən azad olunurdular. Onların indi də bu hüququ saxlanır, ancaq bu təbəqənin sıralarına daxil olmaq dayandırılmışdır (109, s. 127).

Quba xanlığında vergi və mükəlləfiyyətdən azad olmuş sosial qruplar sırasına rühanılər də daxil idi. Xalq arasında böyük nüfuza malik olan müsəlman ruhanıləri əsasən iki qismə bölünürdülər. Yuxarı qrupa müctəhid, qazı, axund və əfəndilər, aşağı təbəqəyə isə molla, dərviş və seyidlər daxil edildi. Bəzi tarix ədəbiyyatlarında Quba xanlığındaki ruhanılərin ümumi sayı haqqında ziddiyyətli məlumatlara rast gəlirik. XIX əsrin əvvəllərində Quba əyalətində 500 ailə müsəlman ruhanıləri, 75 erməni ruhanıləri və eləcə də 40 ailə seyid yaşıdığı göstərilir (27, s. 39). 1810-cu ilə dair tarixi sənədlərdə Quba ruhanılərinin sayı tərkibi aşağıdakı kimi göstərilir. Axundlar 63 ailə, seyidlər 65 ailə, mollalar 65 ailə. Ümumiyyətlə, Quba xanlığında yaşayan müsəlman ruhanılərinin sayı 230 ailəyə bərabər olur. Quba əyalətində cəmi 2 erməni popu yaşayırı (Gilvar kəndində). Daha sonraki tarixi dövrlərə dair demoqrafik göstəricilərdə Quba əyalətində yaşayan müsəlman ruhanılərinin sayı tərkibi aşağıdakı kimi verilir: Axundlar və mollaların ümumi sayı 279 ailə, seyidlər 210 ailə göstərilir (2, siyahı 1, sənəd 328).

Beləliklə, kameral siyahiya alınmanın yekun sənədinə görə Quba əyalətində 489 ailə müsəlman ruhanisi yaşayırı. Quba əyalətindəki müsəlman ruhanıləri əvvəlki hüquqi vəziyyətlərini saxlasalar da onların bir qisminin - məsələn, seyidlərin sosial vəziyyətində dəyişiklik yaranmışdı.

"İcmal" müəllifləri müsəlman ruhanilərinin tərkibində olan molla və axudların say miqdarını 261 ailə göstərir, buna 246 ailənin kənd yerlərində, 15 ailənin isə Quba şəhərində məskunlaşdığını vurgulayırlar. Quba əyalətində hər 48 ailəyə 1 ruhani düşürdü. Mənbədə seyidlərin sayı 205 ev göstərilmişdir (125, c. IV, s.118). Seyidlər heç bir dini vəzifə daşımasalar da Məhəmməd peyğəmbərin nəslinin davamçıları kimi xalq arasında böyük hörmətə malik idilər. Seyidlər ən çox Buduq, Bərmək, Şabran və Quba şəhərinin özündə yaşayırıdı. Müsəlman ruhaniləri xanlıqlar dövründə olduğu kimi, Rusiya hakimiyyəti dövründə də əvvəlki imtiyazlarını saxlayır, qeyri-mükəlləfiyyətli təbəqələr qrupuna daxil edilirdi. XIX əsrin 30-cu illərinə dair mənbələrdə seyidlər vergi və mükəlləfiyyətdən azad sosial qruplar siyahısına daxil olunsa da kameral siyahıya almadan bir az sonra onların üzərinə vergi qoyulduğu (tarixi sənədlərdən) bəlli olur. Bəzi tarix sənədlərin "kameral siyahıya alınma dövründə seyidlərin vergi ödəyən təbəqələrin siyahısına daxil olunması" haqqındaki məlumatlarla razılışmaq çətindir. 1831-ci ildə Xotyanovski tərəfindən Quba əyaləti əhalisinin kameral siyahıya alınması ilə bağlı yekun sənədlərdəki siyahılarda seyidlər vergi ödəməyən təbəqələr qrupuna daxil edilir. Belə ki, sonrakı tarixi dövrlərdə seyidlər vergi ödəyən zümrələr siyahısına daxil edilsə də vergi ödəmirdilər. Hörmət əlaməti olaraq onların əvəzində seyidlər yaşayan kəndlərin əhalisi vergi ödəyirdilər.

Tarixi sənədlərdə seyidlərin vergi siyahılarına etirazları haqqında məlumatlar saxlanılmışdı. Tarixi icmallardan aydın olur ki, bir az vaxt olar ki, seyidlərin üzərinə vergi qoyulmuşdur. Zaqafqaziyanın təftiş dövründə seyidlər tərəfindən vergi və mükəlləfiyyətdən azad olunmaları haqqında çoxlu xahişlər də edilmişdi (125, c. IV, s. 118).

Quba xanlığı əhalisinin əsas kütləsini kəndlilər təşkil edirdilər. Kəndlilər maddi istehsalla məşğul olan ən çox sayılı

sosial təbəqəni əhatə edirdi. Kənd təsərrüfatında məşğul olduqları təsərrüfat sahələrinə və iqtisadi durumuna görə kəndlilər bir neçə qrupa ayrılrırdılar. Xanlıqlar dövrünün araşdırıcılarının qeyd etdiyi kimi, XVIII əsrin ikinci yarsında Azərbaycan kəndliləri 3 qrupa bölünürdülər: rəiyyət, rəncər və elatlar

Rəiyyətlər kəndlilərin ən çox sayılı hissəsini özündə birləşdirirdi. Xan, bəy və digər feodalların torpaqlarında yaşayan rəiyyətlər əsasən icma halında yaşayırdılar. Onların iş alətləri və qoşqu heyvanları var idi (27, s. 41). Quba xanlığı əhalisinin sosial - silki strukturuna dair 1810-cu il rəqəm göstəriciləri əsasında tərtib olunmuş cədvəl 4.4-də Quba əyaləti mahallalarının əhalisinin ümumi sayı 5698 ailə, vergi ödəyən təbəqələrin ümumi sayı isə 4154 ailə göstərilmişdir (69, c.IV, sənəd 1007, s. 648).

V.N.Leviatovun sosial-struktura dair tərtib etdiyi cədvəldə vergi ödəyən təbəqələrin Quba xanlığında həmin dövrdə 4030 ailədən ibarət olduğu göstərilir. Elatlardan ibarət olan kəndlilərin say tərkibi heç bir mənbədə göstərilmədiyindən (Quba xanlığında yarımköçəri maldarlıqla məşğul olan həmin kəndlilərin sayı göstərilən mənbədə çox ehtimal ki, rəiyyətlərlə birlikdə verilmişdir-S.İ.). Tarixşunaslıqda yuxarıda göstərilən statistik göstərici Quba əyalətində yaşayan rəiyyətlərin ümumi say miqdarı kimi qəbul edilmişdir. Quba əyalətində 1810-cu ilin məlumatına görə rəiyyətlər 4030 ailəni təşkil edirdi, bu bütün kənd əhalisinin 80%-ə qədəri demək idi (111, s. 50).

Quba əyalətinin əhali tarixi indiyə qədər xüsusi tədqiqat obyekti olmadığından bəzi müəlliflər Quba xanlığının əhalisi haqqında yanlış məlumat verir (62, s. 115). Həmin əsərdə göstərilir ki, Quba əyalətində 1810-cu ildə 4030 rəiyyət ailəsi yaşayırırdı. Əgər nəzərə alsaq ki, həmin ildə burda qeydiyyatdan 12.813 ailə keçmişdi, belə nəticəyə gəlmək olar ki, rəiyyətlər əhalinin 30% təşkil edirdilər. Sözügedən məsələ ilə bağlı qeyd

etmək lazımdır ki, 1810-cu ildə Quba xanlığında cəmi 5.698 ailə qeydə alınmışdır.

Müəllif əhali tarixi ilə məşğul olduğuna görə biz ona daha çox istinad edirik. Yenə orada oxuyuruq: "1837-ci il göstəriciləri isə qeyd edir ki, bəy torpaqlarında 3552 rəiyyət ailəsi yaşıyırıdı, bu fakta əsasən demək olar ki, əsrin bir rübü ərzində rəiyyətlrin sayı 500 ailəyə yaxın azalmışdı" (62, s. 115). 1837-ci il göstəricilərində isə bəy torpaqlarında 3552 rəiyyət ailəsi yaşıyırıdı. Bu fakta əsasən Qubada rəiyyətlərin sayı 500 ailəyə yaxın azalmışdı. Araşdırıcı göründüyü kimi tələskənliyə yol vermişdir.

Ərəbcə təbəə mənasını daşıyan rəiyyət termini XVI–XIX yüzilliklərdə vergi verən dövlət - mülkədar kəndliləri mənasını kəsb etmişdi.

Quba xanlığı işgal olunandan sonra "dövlət kəndliləri və xüsusi sahibkar kəndliləri birlikdə" xanlıqlar dövründəki rəiyyət adlanan kəndli kateqoriyasına tam uyğun gəlirdi. Əkinçiliklə məşğul olan kəndlilərin məcmusu rəiyyətlər (öz işçi qüvvəsi olmayan rəncbərləri çıxmaq şərtilə) adlanırdı. 1831-ci il kameral sayımına görə Quba əyalətində 12.946 ailədən 9364 ailə vergi ödəyən təbəeqələrə aid olunur. Vergi və mükələviyyətə dair bu statistik göstəricilərdən 8405 ailə tam mənasi ilə vergi verən kəndlilərin payına düşür (2, siyahı 1, sənəd 328). Quba xanlığı əhalisinin sosial-tərkibində baş verən dəyişikliklər 1810-1831-ci il zaman intervalı ilə sistemləşdirilmişdir. Quba xanlığında yaşayan elatların ümumi say tərkibi ilə bağlı məlumat demək olar ki, yoxdur.

Kəndlilərin digər bir qismini rəncbərlər təşkil edirdi. Azərbaycan xanlıqlarında öz təsərrüfatları olmayan kəndlilər belə adlanırdı. Rəncbərlər haqqında xüsusi tədqiqat işi yazmış prof. İ.P.Petuşevski yazırıdı: "rəncbər" termini əzab - əziyyət

çəkən, əsarət altında olan, "əməkçi" müasir fars dilində isə "fəhlə", müasir türk-azərbaycan dilində "muzdur" mənasını verir.

Azərbaycanın XVIII əsrin sonu - XIX əsrin əvvəllərində sosial-iqtisadi həyatının araşdırıcısı M.Gülmaliyevin yazdığını görə "Rəncbərlər - xan, bəy, ruhani və bəzən maaf təsərrüfatlarında işləyən deməkdir, yaxud torpaq sahibindən "torpaq, bəzən istehsal alətləri alıb becərdiyi məhsulun 1/2 dən, 2/3 - nə qədərini ona verən yaridar kəndli deməkdir" (27).

Yermolovun dövründə Quba əyalətində 1363 ailə rəncbər yaşayırırsa, 1831-ci il kameral sayımına görə Quba əyalətində 1.116 ailə "evsiz - eşiksiz, cassı" rəncbər yaşayırıdı. Həmçinin Quba bəylərinə xidmətlərinə görə verilmiş kəndlərdə 386 rəncbər ailəsi qeydə alınmışdı. Onlar Quba əyalətində vergi və mükəlləfiyyət daşıyan və daşımayan sosial - qruplar siyahısında, vergidən azad olunmuşlar siyahısında göstərilirlər. Lakin, araşdırma prosesində rəncbərlərlə bağlı ziddiyətli məlumatada rast gəlinir. Belə ki, həmin tarixi sənəddə rəncbərlərdən ibarət 195 ailənin vergi verənlər siyahısında görülür. Həm də verginin miqdarı o dövr üçün ən yüksək - 4 rubl gümüş pulla, Quba xanlığında yaşayan sənətkarlar haqqında yuxarıdakı böülümdə məlumat vermişik. 1831-ci il məlumatına görə Quba əyalətinin ərazisində 1697 rəncbər ailəsi yaşayırıdı.

Müskür mahalı əhalisinin sosial tərkibi də maraq doğurur. Bu problem üzrə əldə olunmuş informasiya 4.6 sayılı cədvəldə ümumiləşdirilmişdir. Əhalinin sosial tərkibinə görə səkkiz yerə bölünmüştür. Əhalinin əksər hissəsini - 475 həyət (70%) xəzinə kəndliləri təşkil edirdi, rəncbərlər 76 həyət (11,1%) idi.

Cədvəl 4.6

Müskür mahalında həyətlərin sosial mənsubiyyəti

Xəzine kəndliliyi	Kendxudalar	Rəncberlər	Hərbi nökrələr	Namnauzlar	Seyidlər	Bəylər	Yoxsular
475	22	76	26	28	8	1	46

XVIII əsrin ortalarında Azərbaycanda yaranmış xanlıqlar arasında Quba xanlığı əhalisinin tərkibinə görə polietnik dövlət qurumlarından biri olmuşdur. Burada, tarixin sınağından bирgə çıxmış bir sıra xalqlar: azəri türkləri, qafqazdilli xalqlar (ləzgilər, xinalıqlar, buduqlar, qızıllar və s.), tatlar, yəhudilər və sonralar bura köçrülülmüş ermənilər bирgə yaşayırı.

Tarixi qaynaqların göstərdiyi kimi, mənşə müxtəlifliyi əhalinin dilində, fiziki görünüşündə, hətta mənəvi keyfiyyətində də öz əksini tapırı (125, c.IV, s.119).

Əvvəlki tarixi mərhələdə olduğu kimi, Azərbaycanın bu bölgəsində də araşdırılan dövrdə əhalinin böyük əksəriyyəti azərbaycan türklərindən ibarət idi. Öyrənilən dövrə dair tarixi mənbələr bu haqda ətraflı məlumat verir. Quba mahalında və ya Samur, Qusar və Qudyal çayları boyunca yerləşmiş kəndlərdə qədim zamanlardan yaşayan əhali bu torpağın əzeli sakinləridir. Onlar türk dilinin tatar ləhcəsində danışırıdlar (80, s.383). Daha əvvəlki tarixi dövrlərə aid olunan tarixi sənədlərdə də Quba xanlığı əhalisinin dili, milli tərkibi haqqında əsaslı məlumat verilir. İ.Q.Gerber Qafqaz xalqlarının təsvirinə dair 1728-ci ilə dair məlumatlarında Müşkür, Niyazoba, Şabran, Rustov, Şəspar, Bərmək mahallarının əhalisinin dilini türk-tatarca qarışiq kimi ifadə etmişdir. Bu mahallardan yalnız Şabran və Şəspar mahallarında fars dilindən yazı vasitəsi kimi istifadə olunduğu vurgulanır (93, s.87-93).

Görkəmli Azərbaycan tarixçisi A.Bakıxanov yazırkı ki, Dərbənd şəhərinin özü kimi, hər iki tərəfində yerləşmiş Ulus və Tərəkəmə mahallarının əhalisi eyni zamanda Quba şəhərinin özü, Tip, Müşkür, Şabran mahallarının əhalisi türk dilində danışırlar (77, s. 95).

Görkəmli rus hərb tarixçisi P.Q.Butkov da tarixi qeydlərində Quba əyalətində türk dilində danışan əhalini bu bölgənin köklü camaatı sayır (82, s. 204).

Azərbaycan türkləri ilə qonşuluqda yaşayan nisbətən çox sayılı qafqaz dilli xalq ləzgilər idi. Dağıstan xalqlarından bir parasının (ən çox ləzgilərin) azsaylı bölkələri Azərbaycanın quzey mahallarında tarix boyu yerli türklərlə birlikdə yaşamış, onlar ilə qaynayıb qarışmışlar (11, s. 460). Quba xanlığında ləzgilər əsasən Xinalıq mahalının yüksək dağ kəndlərində, Yuxarıbaş, Ənikdərə, Sırt mahallarının bəzi kəndlərində azərbaycan türkləri ilə yanaşı yaşayırdılar. Mənbələr "azad Quba camaatlıqlarında", Altıpara, Axtıpara, Doqquzpara və Rutul icmalarında əhalinin əksər hissəsinin ləzgilərdən ibarət olduğunu göstərir (93, s. 77).

Tatlar Bərmək, Şeşpara və Tip mahalının bir hissəsində yaşayırdılar. Müsəlman tatlar, bəzi etnik cizgilərini saxlasalar da əsasən türk köklü əhali ilə qaynayıb qarışmışdılar.

Q.Cavadovun 2000-ci ildə nəşr olunmuş "Azərbaycanın azsaylı xalqları və milli azlıqları" adlı əsərində tatlar, ləzgilər, dağ yəhudiləri və şahdağ xalqları(xinalıqlar,buduqlar,qızıqlar, haputlar) haqqında geniş məlumat verilir (19).

Tatlar haqqında tarixşünaslıqda kifayət qədər məlumat olduğundan(42;28;29;118) bu "etnos" haqqında ətraflı məlumat verməyi lazım bilmirik. Quba xanlığında yaşayan etnik qruplardan xinalıqlar, buduqlar və qızıqlar Baş Qafqaz sıra dağlarının yüksək dağ kəndlərində yaşayırdılar.

Qırızlar əsasən Qızı, Haput, Əlik, Cek, Ərgüt kəndlərində məskunlaşmışdılar. Qırızların mənşəyi ilə bağlı Q.Qeybullayevin məqaləsi diqqəti özünə çəkir (92). Müəllifin qeydlərinə görə, qırızların əcdadları olan "herlər" iri alban tayfalarından biri olub, Qafqaz Albaniyasının İberiya ilə sərhədlərinə yaxın olan Ereti vilayətində (Albaniyanın şimal-qərb hissəsində) yaşamış sonralar "naməlum səbəblər nəticəsində indiki yaşayış yerlərinə köçmüşlər" (92, s.85). Fikrimizcə qırızlar digər sahdağ xalqları kimi yerli, aborigen qafqazdilli etnosdur.

Şahdağın qoynunda məskən salmış bu xalqların demoqrafik vəziyyəti haqqında tarix ədəbiyyatında müəyyən məlumatlara rast gəlmək olur. Öyrənilən dövrdə Quba xanlığında Xinalıq və Buduq adlı mahal mövcud idi. Mənbələr XVIII əsrin sonunda bu mahallarda birlikdə 18 kənd və 950 həyət olduğunu göstərir (133, s. 144).

Əgər XVIII əsrin sonuna dair mənbədə Buduq və Xinalıq mahallarının kəndləri və əhalisi birlikdə göstərilirsə, XIX əsrin əvvəlinə aid olan digər mənbədə kəndlər və orada yerləşən həyətlər ayrı-ayrılıqla verilmişdir. Buduq mahali üzrə 12 kənd və 375 həyət, Xinalıq mahalında isə 4 kənd və 610 həyət göstərilmişdir (106, s.382). Rəqəm göstəricilərindən göründüyü kimi, Xinalıq və Buduq mahalında çoxsaylı sakini olan kəndlər vardı. Xinalıqlar, buduqlar və qırızlar bu mahallarda ən böyük üç kənddə - Qızı, Buduq və Xinalıq kəndlənrində məskunlaşmışdılar. Arxiv sənədlərində, həmin kəndlərdə yaşayan ailələrin ümumi sayı haqqında məlumatlara rast gəlmək olur. Buduqlular haqqında professor V.Piriyev 1994 - ci ildə nəşr olunmuş "Buduq və buduqlular" kitabında hərtərəfli məlumat vermişdir (54).

XIX əsrin I qərinəsinə dair tarixi sənədlərdə (30-cu illərə dair) Buduq kəndində ailələrin sayı 286, kişi cinsli əhalinin sayı isə 1096 nəfər göstərilir, ardıcıl olaraq Xinalıq kəndində olan

ailələrin say tərkibi 271, kişi cinsli əhalisi isə 986 nəfər, Qızı kəndində ailələrin miqdarı 426, kişi cinsli əhalinin sayı isə 1700 nəfər göstərilmişdir (2, siyahı 1, iş 328). Göstərilən etnik qruplar haqqında öyrənilən dövrədə məlumat verən P.Q.Butkov, S.Bronevski və başqaları yanlış olaraq onları gəlmə, dillərini isə ləzgi dili ilə eyniləşdirirlər. Məsələn, P.Q.Butkov yazır ki, Buduq və Xınalıq əhalisi sünнü olub ləzgi dilinə yaxın dildə danışırlar (82, s. 202). Təxminən eyni məlumatı XIX əsrin əvvələrində S.Bronevski də verir: Buduq və Xınalıq mahallarının əhalisi də gəlmədir. Sünнü məzhəbinə inanırlar. Ləzgi dilinə yaxın dildə danışırlar (80, s. 383).

Göstərilən müəlliflərin heç biri yəqin ki, dəniz səviyyəsindən xeyli yüksəklikdə yerləşən və xanlığın mərkəzindən xeyli uzaqda (təxminən 85 km və ya 80 verst) yaşayın bu etnosların dili ilə yaxından tanış ola bilməzdilər. Qafqazdilli xalq olan buduqlar ləzgilərdən fərqli dildə danışırlar. Buduq mahalında 1810-cu ildə 30 seyid ailəsi (69, c. IV, s.648), 1831-ci il kameral təsvirlərinin nəticəsinə görə isə 129 seyid ailəsi qeydə alınmışdır (2, siyahı 1, iş 328). Quba xanlığının mahalları arasında ən çox seyidin bu mahalda qeydə alınması, əhalinin şələrdən ibarət olmasını isbat edir. Buduqlar özlərini budad, buduq dilini isə budanu meis adlandırırlar. Xınalıqların dili isə ümumiyyətlə, dünyada analoqu olmayan bir dildir. Xınalıqlar öz kəndlərini ketş, özlərini isə ketş-xalq adlandırırlar. Bu xalqlar mövcud tərixşunaslıqda Qafqazın yerli-aborigen xalqlarına aid olunur.

Xınalıqlarla bağlı N.Volkovanın 1985-ci ildə nəşr olunmuş "Xınalıq" adlı iri həcmli elmi məqaləsini xüsusi vurgulamaq istərdik. Göstərilən məqalədə xınalıqlarla bağlı geniş məlumat verilmişdir (89).

Öyrənilən dövrə dair demoqrafik mənbələrdə Quba xanlığı əhalisinin sayı konfessional baxımdan göstərilmişdir. Quba xanlığında yaşayan türk, ləzgi, tatların sayı müsəlman olduqları üçün birlikdə verilirdi. Quba xanlığında əhalinin böyük əksəriyyətini

şıelər təşkil etsə də, sünnlər də az deyildi. "Quba xanlığı əhalisinin bir hissəsi şıə, digər hissəsi sünñü olsa da, öz torpaqlarını işğalçılardan müdafiə edəndə birlikdə çıxış edirlər" (82, s. 207). Quba xanları əhaliyə münasibətində dini-təriqətçiliyə yol vermirdi. S.Qmelin Fətəli xanın əhaliyə münasibəti haqqında yazırkı ki, O, özünü qatı şıə hesab etsə də, ləzgilərlə və digər tatarlarla (azərbaycan türkləri ilə - S.İ) da çox işlər görür, sünnləri də şıelər qədər sevir. Onun ətrafında olanlar yaxşı bilir və təsdiqləyirlər ki, o, heç bir qanuna riayət etmir. Göründüyü kimi, Quba xanı təbəələrin hamısına müdrik hökmdar gözüylə baxır, ayrı-seçkiliyə yol vermirdi. Tədqiqat prosesində, maraqlı bir faktla üzləşdik. XVIII əsrin sonu və XIX əsrin əvvələrinə dair bir çox rus müəlliflərinin əsərlərində, həmçinin statistik tədbirlərin konfessional baxımdan həyata keçirilməsində Rusiyanın Qafqazda yürütdüyü ("parçala və hökmranlıq et" prinsipi altında) müstəmləkiçilik siyasetinin ideoloji tərəflərini görürük. Göstərilən dövrə dair demografik sənədlərdə əhalinin milli-dini tərkibinin statistik baxımdan öyrənilməsi nəticə etibarilə işgalçılıq planının reallaşmasına xidmət etməli idi.

Quba xanlığı əhalisinin etnik tərkibinə yəhudilər də daxil idi. Quba yəhudiləri əsasən, Quba şəhəri ilə üzbəüz olan qəsəbədə və Müşkür mahalında yaşayırdılar. P.Q.Butkov yəhudilərin Quba şəhərinin eks tərəfində yerləşən Kulqat kəndində yaşıdığını və onların 200 həyətdən ibarət olduğunu göstərirdi (82, s. 205). Onlar həmçinin yiğcam halda az sayda Nabran kəndində də yaşayırdılar.

1831-ci il kameral təsvirinə görə Quba əyalətində yaşayan yəhudilərin ümumi sayı 432 ailədən ibarət olduğu göstərilmişdir (2, siyahı 1, iş 328).

Öyrənilən dövrün tarixi sənədlərində Dərbənd şəhəri əhalisinin etnik tərkibi haqqında tutarlı məlumatlar var. Mənbələrdə şəhərin əhalisi arasında türkmənlərin, iranlıların, yəhudilərin, ermənilərin olduğu göstərilir. Qaynaqlarda göstərilir ki,

tatar dili (türk) nəinki Dərbənd müsəlmanlarının ümumi danışq dilidir, hətta yəhudilər və ermənilər arasında da geniş işlənməkdədir (125, c. IV, s.168).

Hələ, 1728-ci ildə Dərbənd əhalisinin dili haqqında məlumat vermiş, İ.Q.Gerber yazır ki, əhali türk dili - tatarca qarışq dildə danışır. Hacılar və ya ruhanilər daha çox fars dilindən istifadə etsələr də, sadə xalq fars dilini bilmirlər (93, s.85).

XIX əsrin əvvələrinə dair qaynaqlarda Dərbənd şəhər əhalisinin və ətrafında olan 17 kəndin əhalisinin hamısının tatar dilində danışlığı göstərilir (80, s.339). Dərbəndlilər xarici görkəmlərinə görə daha çox Bakı əhalisinə, mənəvi keyfiyyətlərinə görə isə Qubalılara bənzəyirdilər. Şəhər əhalisinin milli tərkibinə ermənilər və yəhudilər də daxil idilər. 1796-ci ilin tarixi sənədlərində Dərbənd şəhərində yaşayan ermənilərin say miqdarı 90 həyət göstərilmişdir (133, s.144). 1824-cü il 4 avqust tarixinə general fon Qrabbenin general Yermolova təqdim etdiyi raportunda ermənilərin 136 nəfər kişi cinsli və 103 nəfər qadın cinsli əhalidən ibarət olduğunu göstərir (69, c. VI, s.209) . Həmin tarixi sənəddə yəhudilər 230 nəfər kişi və 214 qadın cinsli əhalidən ibarət olduğu vurğulanmışdır (69, c. VI, s.209).

Daha sonrakı dövrə aid tarixi sənədlərdə, məsələn "icmal-larda" Dərbənd şəhərində 130 ailəyə qədər erməni və 50 ailəyə qədər yəhudi yaşadığı göstərilir (125, c. IV, s. 130). Mənbələrdə şəhər əhalisinin bir qisminin tat dilindən də istifadə etdikləri göstərlərsə də onların sayı haqqında məlumat yoxdur, müsəlman tatlar statistik sənədlərdə ümumi müsəlman əhalisi ilə birlikdə verilirlər. Quba-Dərbənd xanlığı əhalisinin milli tərkibində öyrəndiyimiz dövrdə ermənilər də olmuşlar. Yuxarıda Dərbənd şəhərində yaşayan ermənilərin sayı haqqında müəyyən fikir yürütüldü. Lakin, tarix ədəbiyyatında ermənilərin İrəvan, Qarabağ xanlıqlarının etno-demoqrafik durumundakı fəaliyyətlərinə dair müəyyən məlumat toplansa da Quba-Dərbənd xanlığı ilə bağlı onların fəaliyyətləri, tarixi xəyanətkarlıqları lazımı sə-

viyyədə işıqlandırılmamışdır. Burada həmin məsələyə ətraflı yanaşmaq istərdik.

Araşdırduğumuz dövrə dair statistik sənədlərdə əhalinin say tərkibi çox vaxt dini mənsubiyətinə görə öyrənildiyindən Quba xanlığında yaşayan ermənilərin say miqdarı nisbətən dəqiq göstərilmişdir.

XVIII əsrin sonlarına dair mənbədə Quba xanlığında yaşayan ermənilərin əksər hissəsinin Müşkür mahalında 180 həyətdən ibarət olaraq yaşadığı vurğulanır (83, s. 143).

S.Bronevski tarixi qeydlərində Quba xanlığında yaşayan ermənilərin sayını qeyd etməklə yanaşı, onların təxminən hansı kəndlərdə məskunlaşdığını da göstərmüşdür. Ermənilər Rustov mahalının Gilvar kəndində və Müşkür mahalının 1-ci Barahum, 2-ci Barahum, Qaracalı, Böyük Xaçmaz və Kiçik Xaçmazda, Qaraqurdu kəndlərində yaşayır və onların Gilvarda öz kilsələri var (80, s. 383).

Bizə elə gəlir ki, S.Bronevskinin məlumatlarında müəyyən yanılmalar var. Çünkü XIX əsrin əvvələrinə dair başqa mənbələr onun qeydlərinə qarşı bizzət şübhə yaradır. Bir az sonrakı illərə aid qaynaqlarda vurğulanır ki, Əvvələr orada (Quba xanlığında) yaşayan ermənidən indi yalnız 53 ev qalıb, onlar iki kənddə Gilvarda və Xaçmazda məskunlaşmışlar (125, c. IV, s. 120). Erməni əhalisinin böyük bir hissəsi 1796-cı ildə Quba xanlığı ərazisini tərk etmişdi. Hansı səbəbə görə? Bu sualın cavabı mənbələrdə geniş şərh olunmuşdur. Ermənilər rus qoşunlarının xanlığa gəlməsi dövründə (1796-cı ildə) onlara göstərdikləri köməyə görə xanın qəzəbindən qorxub Kizlyara getmişdilər (125, c. IV, s. 120). Yenə həmin mənbədə göstərilir ki, ermənilərə məxsus üzüm bağları qalmışdır. Ermənilərin Quba xanlığından rus qoşunları ilə birgə Şimali Qafqaza getməsini digər mənbələr də təsdiqləyir. 1796-cı il qraf Zubovun Qafqaz yürüşünü nəticəsiz missiya adlandıran N.Dubrovin rus qoşunları ilə birlikdə 500

erməni ailəsinin də Rusiyaya köçürülməsini və hələlik sərhəd xəttində yerləşdirilməsini yazmışdır (97, c. III, s. 201).

Bəzi ermənipərəst müəlliflər heç bir elmi əsas olmadan (qorxub qaçmış) köçən ermənilərin sayını xeyli çoxaltmağa cəhd göstərmmişlər. B.Miller yazır ki, 1796-cı ildə qraf Zubovun başçılığı altında olan rus qoşunları Azərbaycandan geri çəkilərkən Şimali Qafqaza onlarla birlikdə 10000 Quba ermənisi də çıxıb getmişdir (118, s. 14). Müəllif qaçmış ermənilərin sayını xeyli şirişdir, çünki 1796-cı ilə aid olunan mənbələrdə ermənilər 180 ailədən çox göstərilmir. Dərbənd şəhərində isə həmin dövrədə erməni ailələrinin say miqdarı 90-93 ailə göstərilir. O dövrədən tarixi qaynaqlara əsasən Quba-Dərbənd xanlığında ümumiyyətdə 270 ailə erməni yaşayırdı. XVIII əsr ərzində müxtəlif səbəblərdən Quba xanlığının ərazisinə köçürülmüş ermənilərin sayı 1796-cı ildə buradan gedənlərin say miqdarına təxminən uyğun gəlir.

Düzdür, tarixşunaslıqda hələ eramızın VI əsrində Sasani şahı Xosrov Ənuşirəvanın dövründə (531-578) Azərbaycanın şimal yörəsinə köçürülmüş irandilli etnosların (tatların) bir hissəsinin tarixi təkamül nəticəsində xristian dininin qriqoryan məzhəbini qəbul edib və qriqoryanlaşış, erməniləşdiyi isbat olunmuşdur. Analoji olaraq, qriqorian-tatların taleyi Qafqaz albanlarının bir qisminin qriqoryanlaşış, erməniləşdiyinə bənzəyir. Lakin, qriqorian tatların Quba-Dərbənd xanlığında az miqdarda olduğu ehtimal olunur. Çünki yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi 1796-cı ildə buradan köçənlərin say tərkibi XVIII əsr boyu bu bölgəyə köçürürlən ermənilərin say miqdarına yaxındır. Erməni əhalisinin bir hissəsi bu əraziyə XVIII əsrin 1-ci rübündə I Pyotrun Yaxın Şərq siyasətinin daşıyıcıları kimi köçürüldükləri və sonralar isə Fətəli xanın Qarabağ xanlığına hücumları zamanı Qarabağ məlikliklərindən köçürürlən ermənilərlə daha da çoxaldığını arxiv sənədləri sübut edir.

II İrakli 1783-cü ildə Rusiya hakim dairələrinə yazdığı məktubunda bildirir ki, bu ilin yazında Fətəli xanın Qarabağ xanlığına hücumu zamanı Qarabağ xanlığından xeyli türk, tatar və 300 erməni əsir edib aparmışdır (6, siyahı 3, iş 1795 (2)).

Tarix ədəbiyyatından məlumdur ki, I Pyotrun Xəzər sahili vilayətləri xristianlaşdırmaq - erməniləşdirmək cəhdini olub. O erməniləri Dərbəndə, Şamaxıya, Bakıya köçürtməyi planlaşdırılmışdı. Bu məsələyə T. Mustafazadə məlum əsərində geniş yer verir. Müəllif qeyd edir ki, 1728-1731-ci illərdə Müşkür, Şabran və digər qonşu mahallara xeyli erməni köçkünlər gelmişdir (122, c. 143). Xəzərsahili vilayətlərin dini-milli tərkibinin dəyişdirilməsinə I Pyotr tərəfindən cəhd göstərilməsini digər müəlliflər, o cümlədən rus müəllifləri də qeyd etmişlər (114, s. 151). Yeri gəlmışkən qeyd etmək lazımdır ki, I Pyotrun xələfləri də Rusiya dövlətçiliyində "ənənəvliyə" çevrilən bu xətti davam etdirməyə cəhd göstərmişlər (97, c. III, s. 193).

Dərbənd şəhərinə də ermənilərin XVIII əsrдə geldikləri tərəfimizdən ehtimal olunur. XVII əsrдə Azərbaycanda olmuş Avropa səyyahları Adam Oleari, Yan Streys tarixi qeydlərində göstərirlər ki, Dərbənddə nəinki erməni, heç xristian da yoxdur. A. Oleari yazır ki, Bəzi yazıçıların yazdığı kimi Dərbənd şəhərində xristian yoxdur. Burada müsəlmanlar və bir az da yəhudilər var (8, siyahı 3, iş 3703). XVIII əsrдə Dərbənd şəhərində olmuş akademik Qmeli isə şəhərdə 100 erməni ailəsinin yaşadığını göstərmişdir.

Bələliklə, erməni əhalisinin əsasən XVIII əsrдə Quba-Dərbənd xanlığına köçürülməsi və 1796-ci ildə rus qoşunları ilə birlilikdə bu bölgəni tərk etmələrini mənbələr isbat edir. Ermənilər 1796-ci ildə yaşayış yerlərini hansı səbəbə tərk etmişdilər? Erməni xəyanətkarlığını tam açmaq üçün göstərilən məsələyə hərtərəfli nəzər salmaq istərdik. Həmin dövrdə qraf Zubova məs-

ləhətçi təyin olunmuş İosif Arqutunski Dolqorukov Həstər-xandan yazdığı məktubunda göstərirdi ki, əgər Dərbənd könüllü təslim olsa belə razılaşmayın-şəhəri güc hesabına alın (97, c. III, s.86). Erməni arxiyepiskopu şəhərin müharibə yolu ilə alınmasının səbəblərini də unutmamışdı. Birincisi, Dərbəndin alınmaz qala olması haqqındakı fikirləri alt-üst etmək, ikincisi isə müsəlman əhalisində qorxu xofu yaratmaq lazımdır ki, başqa şəhərlər də bilsinlər ki, müqavimət göstərmək əbəsdir (97, c. III, s.86). Lakin tarix ədəbiyyatından məlumdur ki, Zubovun qoşunlarına göstəriş verilmişdi ki, yerli əhalisi ilə mülayim davransınlar, adət-ənənəyə hörmət etsinlər. Bunu Rusiya dövlətinin strateji maraqları tələb edirdi. Rusyanın yüksək siyasi dairələri Xəzər sahili vilayətləri birdəfəlik özüñkülləşdirmək niyətində olduğundan, yerli əhalini qıcıqlandırmaq istəmirdi. Erməni arxireyi İosif Arqutinski isə əksinə Dərbənddə şovinist-pozuçuluq fəaliyyətini günü-gündən genişləndirirdi. Rus qoşunları Dərbəndə daxil olduqdan dərhal sonra erməni keşishi şəhərdəki soydaşlarına gözaydınılılığı verir. Onun ermənilərə tarixi müraciəti xalqımıza qarşı böhtan və nifrət ruhundadır. "Siz bizim millətin həqiqi xilaskarı, igid V.Zubovun vasitəsilə kafirlərin zülümündən azad oldunuz. Bütün erməni millətindən ilk dəfə siz azadlığın nə olduğunu daddınız. Dərbəndin qapıları kimi Böyük Ermənistənindən da qapıları sizin üzünüzə açılacaqdır" (97, c. III, s.86). Həmin dövrdə Dərbənd əhalisinin tərkisilər edilməsindən istifadə edən İosif Arqutunski-Dolqoruki müsəlman əhalinin ləyaqətini alçaltmaqla məşğul idi. Xristianlarla müsəlmanlar arasında ayrı-seçkilik salan, müxtəlif bəhanələrlə yerli əhalini incidən İosif çox keçmədən Dərbənd şəhərində olduğu qısa bir müddətdə bütün şəhər əhalisini özünə qarşı qaldırdı. Həmin dövrdə V. Zubov arxireyi şəxsən yanına çağırtdırib ağlısız və ziyanlı fəaliyyətini tezliklə dayandırmağı tələb etmişdi.

Ermənilər "Böyük Ermənistan" deməklə boş xülyalara qapanmışdır. Mənbələr, hətta İosifin "çar tacı" hazırlatdığını da qeyd edirdi (87, s.78-79). Araşdırma prosesində, XVIII əsrд erməni xəyanətkarlığının digər bir nümunəsinə, arxirey İosifin iştirakıyla Qandzasar monastırında 1783-cü ildə yazılmış məktuba rast gəldik. Rusiya dövlət məmurlarına yazılıan məktubun bir yerində deyilirdi ki, biz 5 əyalətin ruhaniləri (patriarx, yepiskoplar), yüzbaşları və bütün camaatı sizin təbəəliyinizi qəbul etməyə hazırlıq. Lazım gəlsə bu yolda canımızdan da keçərik (6, siyahı 1, iş 1795 (2)). Erməni əhalisi 1796-cı il hadisələrinə qədər Rusiya hakim dairələri ilə gizli məktublaşmalar aparırdılar. Məktubun tam mətni ilə tanışlıq bizi bir anlığa keçmişimizə ekskurs etməyə məcbur edir. Tam elmi əsasla-
ra söykənərək cəsarətlə söyləmək olar ki, bu məktubun VIII əs-
rin əvvəllərində erməni katalikosu İlyanın xəlifə Əbdül-Malikə
(685-705) yazdığı məktuba bənzərliyi var (18, s. 53). Həmin ta-
rixi məktub sonralar alban etnosunun, alban mədəniyyətinin
assimiliyasıyasına doğru atılan addım idi. Ermənilər hiyləgərcə-
sinə həmişə böyük dövlətlərdən (Bizans imperatorluğu, Ərəb
xilafəti və sonralar Rusiya dövlətindən) öz mənafeyi üçün isti-
fadə etmişdir.

Beləliklə, ermənilərin 1796-cı ildəki Rusiyaya axını onla-
rin yerli əhaliyə qarşı xəyanətkarlığının məntiqi nəticəsi sayıl-
malıdır.

V.L.Veliçkonun yazdığı kimi "dovşandan da qorxaq
olan" ermənilər başda İosif Arqutunski-Dolqorukov olmaqla
öz əməllərinə görə cəzalanacaqlarından qorxurdular.

II Yekatrinanın ölümündən sonra rus qoşunlarının geriyə
çağrılması ilə əlaqədar olaraq Quba xanlığı ilə Rusiya arasındakı
münasibətlər normallaşır. Şeyxəlixan 1798-ci ildə Peter-
burqa öz elçisini göndərir. I Pavel tərəfindən yüksək səviyyədə
qarşılılan Mədət bəy öz xanı adından əsas məsələlərdən biri
kimi rus qoşunlarının Dərbənddən çıxdıqları vaxt Həstərxana

aparılmış təbəələrinin geri qaytarılmasını vurğulayır (121, s.105). Ermənilərin mühacirəti xanlığın etno-demoqrafik durumunda elə bir dəyişiklik yaratmadı. Köçən ermənilər əsasən Prikumski, Kizlyar, Sarafan, Mozdok, Anapa, Tuapse və bir hissəsi isə Həştərxanda məskunlaşdırıldılar.

4.2. Əhalinin miqrasiyası və sosial-iqtisadi həyatı

Fətəli xanın hakimiyyəti dövründə siyasi sabitliyin bərqərar olması xanlığın ərazisinə əhalinin güclü miqrasiyası ilə müşaiyət olunmuşdur. Quba xanlığının təbii-coğrafi mövqeyi də digər xanlıqlardan əhalinin könüllü olaraq buraya axınına səbəb olurdu. Siyasi sabitlik isə xanlıq əhalisinin kəmiyyət və keyfiyyətinə müsbət təsir göstərən əsas amil olaraq qalırdı. Quba ilə həmsərhəd torpaqlardan, həmçinin uzaq cənub vilayətlərdə yaşayan əhali dağidıcı basqınlardan və ara mührəribələrindən cana doyaraq Quba xanlığının ərazisinə gəlməyə və burada məskunlaşmağa başladılar (66, s. 58).

Öyrənilən dövrdə Quba xanlığı ərazisində Fətəli xanın icazəsi ilə məskunlaşmış əhalinin bir qismi Cənubi Azərbaycandan gəlmişdi. Fətəli xanın köçürmə siyasəti xanlığın əhalisinin demografik durumunda mühüm rol oynadığına görə (əhalinin mexaniki hərəkətini şərtləndirən amil kimi) bu məsələyə bir az ətraflı nəzər salmaq istərdik. Fətəli xanın dövründə "Ərdəbil, Gilan, Muğan və Cənubi Azərbaycanın digər bölgələrindən kəndlilər, sənətkarlar və hətta bəzi feodallar Quba xanlığına köçdülər, buranı özlərinin əbədi yaşayış yeri seçdilər" (66, s. 58). Arxiv sənədlərində Şahsevən Məmməd Təvabi xanın başçılığı altında türk elat tayfalarının Quba xanlığına gəlməsi haqqında müəyyən faktlar saxlanılmışdır. Şahsevənlər "Bayandurlu, Çaxmaqlı, Hisun, Çağatay, Hacılı, Xarmandalı, Ustaklı,

Ləman, Qaradağlı, Qəbəli və s. kimi kəndlərin əsasını qoymuşdular (133, s. 147).

1757-ci ildə Hüseyin Əli xan tərəfindən, sonrakı dövrlərdə isə Fətəli xan tərəfindən şahsevənlərin Quba xanlığı ərazisinə köçürülməsinin müəyyən səbəbləri olmuşdur. Belə ki, Quba xanı döyükən şahsevən tayfalarından hərbi qüvvə kimi istifadə etmək, digər tərəfdən əvvəlki illərdə ciddi dağıntıya məruz qalmış Şabran, Müşkür və Bərmək mahallarının əhalisini çoxaltmaq istəmişdir. Təsadüfü deyildir ki, köçürülmən əhali göstərilən mahallarda yerləşdirilmişdi.

Bələliklə, Azərbaycan ərazisində mərkəzləşdirilmiş dövlətin dağılması bəzi elat tayfaların miqrasiyasına gətirib çıxartdı ki, yeni müstəqil dövlət qurumları olan xanlıqlar bu tayfalardan hərbi qüvvə kimi istifadə etməyə başladılar. Eləcə də Fətəli xan köçürdüyü döyükən türk ellərindən hərbi qüvvə kimi istifadə etmək niyyətində idi. Göstərilən faktlar bizə əsaslandırmağa imkan verir ki, Quba xanlığının digər xanlıqlardan əhalinin miqrasiyası, hərbi və siyasi məqsədlər üçün həyata keçirilən köçürülmə bütövlükdə xanlığın əhalisinin tarixi-demoqrafik durumuna güclü təsir göstərmiş və gələcəkdə Fətəli xanın Şimal-Şərqi Azərbaycan torpaqlarının birləşdirilməsi uğrunda mübarizəsində öz rolunu oynamışdır.

Mənbələrdən məlum olur ki, hələ Fətəli xanın dövrünə qədər çox da böyük ərazini əhatə etməyən Quba xanlığının əhalisi müəyyən demoqrafik dəyişikliklərə məruz qalmışdı. Tarixi qaynaqların göstərdiyinə görə, 1720-ci ildə Surxay xan və Hacı Davudun başçılığı altında dağlılar Şirvanda çox böyük dağıntılar törətməklə yanaşı böyük yaşayış məskəni olan Şabranı da qarət etmişdilər. Müşkür mahalı da eyni dağıntıya məruz qalmışdı. Müşkür əhalisinin bir hissəsini Şamaxiya köçürüb, digər hissəsini dağlara qovmuşdular. Dini fanatizm bayrağı altında qiyam qaldırılmış dağlılar Quba xanı Sultan Əhməd xanı öldürüb, xanlığın mərkəzi sayılan Xudat şəhərini

isə dağıdırılar (65, s. 191). Mənbələr Şabran, Müşkür, Bərmək mahallarının əhalisinin köçürülməsinə dair ətraflı məlumat verir. "Rusiya imperisiyası ilə Osmanlı dövləti arasında Şirvanda sərhəd bölgüsündə Ağdaş, Qəbələ Osmanlı təsiri dairəsinə düşdüyündən, Xəzər sahili zolaq isə Rusiyanın payına düşdüyündən Hacı Davud və Surxay xan əvvəlcədən Müşkür, Şabran, Bərmək və digər mahalların (mənbədə qəza kimi yazılır - S.İ.) əhalisinin çoxunu zorla Ağdaş və Qəbələyə qovmuşdu" (83, c. I, s. 6-10).

Qısa tarixi arayış verərək qeyd etmək lazımdır ki, göstərilən mahalların əhalisinin qarəti birinci dəfə deyildi. Hələ Quba xanlığının yaranmasından bir qədər əvvəl 1668-ci ildə Stepan Razin Şabran şəhərini və başqa yaşayış məntəqələrini "elə qarət etmişdi ki, Şabran bir daha öz əvvəlki əhəmiyyətini bərpa edə bilməmişdir" (116, s 43). 1770-ci ildə Şabrandan olmuş Samuil Qotlib Qmelin burada boş qalmış, dağıdılmış şəhərin ürək ağrıcı qalıqlarının olduğunu göstərmişdir. Həmin dövrdə Şabran, Bərmək, Müşkür və digər mahallarla yanaşı Xudat şəhəri də ciddi dağıntıya məruz qalmışdı.

Səfəvi dövlətinin və Nadir şah imperatorluğunun dağılması Quba xanlığında baş verən tarixi demoqrafik proseslərə bilavasitə təsir göstərmişdir. Nadir şah Əfşarın ölümündən sonra həmişə şahın ordusunda xidmət (qulluq) edən və maldarlıqla məşğul olan şahsevənlər düşdükleri vəziyyətdən narazı qalmışdır. Hələ XVIII əsrin I rübündə onlar mərkəzi hakimiyyətə qarşı bir neçə dəfə üsyan qaldırmışdır. Yaşayış mənbəyi muzdlu qoşunda vuruşub pul qazanmaq və maldarlıq təsərrüfatı olan şahsevənlər əlverişli məqam axtarırdılar. Buna görə də maldarlıq təsərrüfatının inkişafı üçün əlverişli təbii-coğrafi mövqeyə malik olan Quba xanlığının ərazisi şahsevən tayfalarını cəlb etməyə bilməzdı.

Tarix ədəbiyyatından bizə məlumdur ki, XVIII əsrдə Azərbaycanda ayrı-ayrı xanlıqlar (ara müharibələri zamanı)

arasında hərbi-siyasi toqquşmalar zamanı qalib tərəf çox vaxt öz hərbi-siyasi və iqtisadi gücünü möhkəmləndirmək məqsədilə məğlub tərəfin sərhəd məntəqələrindən öz ərazisinə əhalinin köçürülməsini təşkil edirdi. Mənbələr Quba xanlarının köçürtmələrinin bir qisminin bu qəbildən olduğunu isbat edir.

İskəndər bəy Hacinski "Qubalı Fətəli xanın həyatı" adlı əsərində qeyd edir ki, "Özünə qədər ayrı-ayrı naiblərin idarəsi altında olan və bütün Quba mahallarını bir cəm halında birləşdirən Hüseynəli xan 1758-ci ildə 22 yaşlı gənc Fətəlini öz yerində qoyub vəfat etdi. Şamaxı xanının qardaşı Ağa-Rəzi bəy sərhəddə olan Bərmək mahalına basqın edərək 200-ə yaxın ailəni Şirvana köçürdü" (35, s. 8).

Atasının dəfni ilə məşğul olan Fətəli xan bu hadisədən atasının vəfatının yeddinci gündə xəbər tutur. Öz növbəsində Şirvana hücum edən Fətəli xan bir çox ailələri Qubaya köçürür. A. Bakıxanov "Gülüstani İrəm" əsərində 400 ailənin köçürüldüyü göstərir (77, s.158). Quba xanlığına qarşı münaqişədə olan Qarabağ xanlığına bir neçə dəfə hücum edən Fətəli xan onun cənub sərhədlərindən xeyli əhalini Quba xanlığına köçürtmüdü. 1780-ci ildə Qarabağ xanlığı üzərinə iki dəfə hərbi yürüş edən Quba xanı uğur qazanmır. O, 1781-ci ilin yanvar ayında Qarabağ xanlığı üzərinə üçüncü dəfə hücum edir, bu xanlığın Kür çayı ətrafi-aran hissəsini tam zəbt edərək buranın əhalisinin böyük əksəriyyətini Quba xanlığına köçürdü (85, s. 20). Quba Dərbənd xanlığını birləşdirilmiş Azərbaycan torpaqlarının mərkəzinə çevirmək üçün Fətəli xan öz torpağının əhalisini daha da çoxaltmaq niyyətində idi. Öz xanlığını çıxəkləndirmək və əhalisini arturmaq məqsədilə Fətəli xan ordunun tutduğu ərazilərdən Quba və Xaçmazın münbit torpaqlarına tez-tez əhali köçürürdü (85, s. 20). Valuyev Qarabağ xanlığından köçürürlən əhalini nəzərdə tutur. Qarabağ xanlığından əhalinin köçürülməsini arxiv sənədləri də təsdiqləyir.

Çar II İrakli Rusiya hakimiyyət dairələrinə yazdığı məktubunda qeyd edir ki, Quba Dərbəndli Fətəli xana məxsusdur, onun özünün 4000 qoşunu var, bu qədər də muzdla Şamxaldan ala bilir, Dərbənd heç vaxt onun olmamışdır, İranın zəifliyindən istifadə edib oranı fəth etmişdir. O, Qarabağ və Şirvana yağmalamaq məqsədilə gəlir. Bu ilin yazında (1783) O, oradan 300 erməni və çoxlu türk və tatar əsir (girov) edib aparmışdır (6, siyahı, iş 1795 (2)).

İbrahim xanla müttəfiq olan gürcü çarı II İrakli Fətəli xanın güclənməsindən ehtiyat edirdi. O, Rusiya hakimiyyət dairələrinə Fətəli xanın Türkiyə sultani ilə əməkdaşlığından yazır və ona "inanmamağı məsləhət görürdü" (6, siyahı 1, iş 1795, vərəqə 1, 2).

Fətəli xan köçürtmə siyasetini bəzən siyasi düşmənlərini zərərsizləşdirilməsinə yönəldirdi. O, 1774-cü ildə baş vermiş Gavduşan vuruşmasından sonra daim Quba xanlığını narahat edən Əmir Həmzət bəyi zəiflətmək üçün belə bir tədbirə əl atır. İ. Hacinski hadisəni belə nəql edir: "O, usminin qardaşı oğlu, əmisindən inciməş qoçaq Məhəmmədxan bəyi navazış və müxtəlif vasitərlə öz tərəfinə çəkdi. Dərbəndin 20 verstliyində onun üçün qala tikdirib, adını Məhəmmədxan qalası qoydu; Qubadan oraya iki yüz ailə köçürüdü və buranı Məhəmmədxan bəyin iqamətgahı etdi. Məhəmmədxan bəy də Fətəli xanın rəhbərliyi ilə bir neçə hörmətlə qaytağlısı öz tərəfinə çəkdi" (35, s. 17). A. Bakıxanov Məhəmmədxan bəyin qalasına Qubadan 100 ailə köçürüldüyünü yazır (77, s. 163). Fətəli xan tərəfindən silahlandırılan Məhəmmədxan bəy usminin günü-gündən zəifləməsinə səbəb olurdu. Dağıstan hakimlərinin arasında olan dostluğun gündən-günə möhkəmlənməsi usmi əmir Həmzənin dinc yaşamağa və Quba xanının dostluğunu axtarmağa məcbur etdi (35, s.18). Həyata keçirilən tədbirdə Qubadan köçrülən əhali, fikrimizcə, gələcəkdə Quba xanının sosial - siyasi dayağına çevrilməli idi.

Quba xanlığı tarixi-coğrafi baxımdan Azərbaycanın ən füsünkar guşələrindən birində yaranmışdı. Azərbaycan xanlıqları sistemində mühüm yer tutmuş Quba xanlığının təbii-coğrafi mövqeyi haqqında XVIII əsrдə Azərbaycanda olmuş əcnəbi səyyahlar və rus məmurlarının tarixi qeydlərində müəyyən məlumatlar saxlanılmışdır. Öyrəndiyimiz dövr üçün bizə məlum olan bütün mənbələrdə istər siyasi baxımdan olsun, istərsə də iqtisadi-coğrafi baxımdan olsun bu xanlığa çox böyük əhəmiyyət verilmişdir. XVIII əsrin ikinci yarısında Azərbaycanda olmuş fransız səyyahı Marşal-fon Bibersteyn Quba xanlığının iqtisadi-coğrafi mövqeyi haqqında yazırıdı: "Quba xanlığı Şirvanın ən münbit, bərəkətli düzənlik hissəsində yerləşir. O, Şirvanda yerləşmiş kiçik dövlət qurumlarından şübhəsiz ən çox əhalisi olan və əhəmiyyətlisidir" (5, iş 466, vərəq 13).

Ümumiyyətlə, XVIII əsrдə Azərbaycanda olmuş bir çox səyyah və müəlliflər Quba xanlığının təbii-iqlim şəraitinin əlverişli olmasını göstərməklə yanaşı, onun coğrafi-strateji mövqeyini də yüksək qiymətləndirmişlər.

XIX əsrin birinci rübüнə dair mənbələrdə də sabiq Quba xanlığının ərazisində yaradılmış Quba əyalətinin təbii-iqlim şəraiti, potensial iqtisadi ehtiyatları haqqında tutarlı məlumatlar verilir. 1836-ci ildə tərtib olunmuş tarixi icmallardan aydın olur ki, "Quba əyalətinin təbii-iqlim şəraiti və torpağının yüksək keyfiyyəti onu Zaqafqaziyada ən zəngin əyalətlər sırasına qatır. Rusyanın Şərqi Zaqafqaziyada əldə etdiyi əyalətlər arasında zəngin təbii ehtiyatlarına görə Quba əyaləti yalnız Taliş əyalətindən geridə qalır" (125, c. IV, s. 106).

Beləliklə, mənbələrdən aydın olur ki, böyük dövlətlərin (Rusiya və İran dövlətləri) strateji maraqlarının burada toqquşması əbəs yerə olmamışdır.

Cox vaxt mənbələrdə təbii-coğrafi iqlim şəraitinə görə Quba xanlığının ərazisi iki yerə - dağlıq və düzənlik hissələrə

ayrılır. P.Q.Butkov (82, c. 203) və S.Bronevskinin məlumatları buna misal ola bilər. S.Bronevskinin tarixi qeydlərinə görə Quba xanlığı təbii - coğrafi baxımından iki hissəyə ayrılır (mənbədə oblast kimi göstərilir). Birinci dağlıq ərazi, ikinci isə dağlar-dan Xəzər dənizinə qədər uzanan düzənlik hissə tutur (80, s. 378).

Təbii-coğrafi iqlim şəraitinin əlverişli olması Quba xanlığının ayrı-ayrı mahallarında əhalinin müxtəlif təsərrüfat sahələrində ixtisaslaşmasına rəvac vermişdir.

Dağlıq ərazilərdə (mahallarda) kənd təsərrüfatının daha çox maldarlıq sahəsi, əsasən qoyunçuluq, düzən torpaqlarda yerləşən kəndlər də isə daha çox bağçılıq və əkinçiliyə üstünlük verilirdi.

Quba xanlığının əhali tarixi ilə bağlı araşdırmacların gedisində əhalinin iqtisadi həyatı problemin tərkib hissəsi kimi öyrənilmişdir. Quba xanlığının tarixi-demoqrafik vəziyyətində baş verən dəyişikliklər əhalinin təsərrüfat həyatına da sirayət edirdi. Məsələn, XVIII əsrin II yarısında Hüseynəli xan və Fətəli xanın Muğan, Ərdəbil və digər bölgələrdən şahsevən tayfalarını Quba xanlığı ərazisinə köçürməsi yerli əhalinin demoqrafik durumuna təsir göstərməklə yanaşı, Şabran, Müşkür mahallarında yarımköçəri maldarlıq təsərrüfatının daha da inkişafına təkan vermişdi. Çünkü köçürürlən tərəkəmələrin əksər hissəsi kəndlilərin elat qrupuna aid idi. Və yaxud XVIII əsrin sonu - XIX əsrin birinci rübündə Quba-Dərbənd xanlığının siyasi həyatında baş verən hadisələr (1796-cı ildə Zubovun qoşunlarının Qafqaza yürüşü, XVIII əsrin sonu - XIX əsrin əvvəllərində Rusiya dövlətinin Qafqaz ekspansiyası, I və II Rus-İran müharibələri, Quba xanlığının işgal olunması, 1806-1810-cu il Quba üsyani və sair hadisələr) nəticəsində əhalinin ümumi durumunda baş verən dəyişikliklərin dərindən öyrənilməsi siyasi-iqtisadi və demoqrafik proseslərin üzvü bağlılığını isbat edir. Quba xan-

lığının işgal prosesi əhalinin təsərrüfat həyatını tənəzzülə uğradır, iqtisadi dağııntılar isə eyni vaxtda əhalinin yaşayış səviyyəsini pisləşdirir, kəmiyyət və keyfiyyətinə mənfi təsir göstərirdi.

Beləliklə, bu amilləri nəzərə alıb Quba xanlığı əhalisinin məşguliyyətini ayrıca nəzərdən keçirmək lazımdır. Əvvəlcə, Quba xanlığının ərazisində olan şəhər əhalisinin təsərrüfat həyatına nəzər salaq. Çünkü Quba və Dərbənd şəhərləri göstərilən dövrdə xanlığın iki siyasi mərkəzi olmaqla yanaşı, həm də iqtisadi özəyini təşkil edirdilər. 1759-cu ildən 1806-ci ilə kimi (1799-1802-ci ilə kimi qısa ayrılmayı çıxmak şərti ilə) Dərbənd şəhəri Quba xanlığının əsas siyasi mərkəzi olmuşdur. Quba xanları ənənəvi olaraq yay fəslini Quba şəhərində, qış isə Dərbənddə keçirirdilər. Xanlıqlar dövrü tədqiqatçılarının fikrinə əsaslanaraq Dərbənd şəhəri və onun ətraf kəndlərinin əhalisi əkinçilik, bağçılıq, bostançılıq, maldarlıqla məşğul olduqlarını söyləmək olar. Sənətkarlıq və ticarət şəhər əhalisinin əsas məşguliyyət sahəsi idi. Mənbələrdə bu haqda coxsayılı məlumatlar saxlanılıb. P.Q.Butkov yazırkı ki, Dərbənd şəhərinin ətrafi bostan və meyvə bağları ilə əhatə olunmuşdur. Meyvə bağlarında üzüm, nar, giləmeyvə, şabalıd, şäftalı, heyva, mindal, armud, alma, gavalı, albalı, tut ağacları (barama bitkiləri) yetişdirilir (82, s. 203). Həmin dövrdə Dağıstanın tarixi-etnoqrafič təsvirinə dair məlumatlar verən başqa bir rus məmuru A.Q. Serebrov dərbəndlilərin təsərrüfat həyatından bəhs edərək qeyd edirdi ki, qadınlar ev işlərində çalışır, yun xalçalar toxuyur, kətan, pambıq parçalar əyirir və barama qurdalar bəsləyirdilər. Kişi lər boş vaxtlarında əkinçilik və maldarlıqla məşğul olurdular (132, s. 176-177).

Dərbənd şəhərinin əlverişli iqtisadi-coğrafi mövəqqi burada ticarətin inkişafına güclü təkan vermişdi. Hələ XVIII əsrin birinci rübünlə dair mənbələrdə Dərbənd şəhərinə müxtəlif ölkələrdən çoxlu ticarət adamlarının gəldiyi vurgulanır. "Dərbənd

şəhərinə iranlılardan, gürcülərdən, ermənilərdən və hinduslardan ibarət olan tacirlər gəlirlər" (93, s. 85).

Məşgul olduğumuz dövrdə dərbəndlilərin əksəriyyəti qızıl boyalı bitkisinin becərilməsi və satışı ilə məşgul olurdu. Burada yetişdirilən qızıl boyalı bitkisi, digər xarici ölkələrdə əkilən boyaq bitkilərindən üstün rəng tündlüyü ilə fərqləndiyinə görə rus sənayecilərini daha çox cəlb edirdi. Onlar Dərbəndin qızıl boyalı bitkisini Hollandiyada yetişdirilən boyaq bitkilərindən üstün sayırdılar.

Dərbənd əhalisi qızıl boyalı bitkisindən əlavə, tut ağacları və zəfəran da yetişdirirdilər. Dərbəndlilər qızıl boyalı istehsalından əlavə, keyfiyyətinə görə o dövrə yüksək qiymətləndirilən az miqdarda zəfəran da becərirdilər (148, s. 323).

Araşdırduğumuz dövr üçün bize məlum olan bütün mənbələrdə qızıl boyalı istehsalı və satışının dərbəndlilərin təsərrüfat həyatında həllədici rol oynadığı göstərilir.

Dərbənd ticarətinin əsas hissəsini qızıl boyalı bitkisinin satışı təşkil edirdi. Hər il dənizlə 6000 puda qədər qızıl boyalı Rusiya ticarət gəmilərində Həştərxana və quru yolla Kizlyara satışa göndərilir. Buradan Kizlyar şəhərinə satmaq üçün həmçinin zəfəran da göndərilir (133, s. 203). Dərbənd əhalisinin məşğulliyətinə toxunan S.Bronevski yazırkı ki, şəhər əhalisi baramaçılıq, zəfərançılıq və ticarətlə məşğul olur. Onlar öz sənətkarlıq məhsullarını satmaqla İrandan gətirdikləri ticarət mallarını Həştərxana, Kizlyara və Dağıstanaya göndərirlər (148, s. 323).

Dərbəndlilərin ənənəvi təsərrüfat sahələrindən biri də bağçılıq idi. Şəhərin ətrafi meyvə bağları ilə əhatə olunmuşdu. Mənbədə Dərbənd şəhərinin cənub və şimal bölgələrində 860 meyvə bağının olduğu göstərilir (133, s. 143). Şəhər əsasən üzüm bağları ilə əhatə olunur. Şaftlı, incil, gavalı və digər meyvələr üzüm bağları ilə birlikdə becərilirdi.

Daha sonrakı tarixi dövrlərə aid olan qaynaqlarda da bağçılığın və bostançılığın Dərbənd ətrafında xeyli ərazini əha-

tə etdiyi göstərilir. Mənbədə şəhərin ərazisinin 70 kv verst, bu ərazidən 18 kv verstinin bostan və meyvə bağlarının əhatə etdiyi göstərilir (148, s. 319). Dərbənd şəhəri bütün Şərqişəhərlərinə xas olan sənətkarlıq bazası ilə seçilirdi. Şəhərdə çoxlu sənətkarlar var idi. Onların arasında dülger, zərgər, çörəkçi, dərzi, başmaqcı, dəmirçi, silah ustası, qalayçı, toxucu və s. məskən salmışdı (148, s. 322). Mənbələrdə Dərbənd şəhərində yaşayan usta və sənətkarların say miqdarı və illik qazancları barədə məlumat saxlanılmışdır. Tarixi icmallarda usta və sənətkarların sayı 170, illik kapital dövriyyələrinin miqdarı isə 12000 rubl gümüş pul ilə göstərilmişdir (125).

Bağçılıq və bostançılıq dərbəndlilərin ənənəvi təsərrüfat sahəsi olub, qədim zamanlardan Azərbaycanın bu regionunda kök salmışdı. Burada 18 kv verst ərazini tutan 1500-ə qədər bağ şəhərin hər iki tərəfini əhatə edərək, dənizin sahilinə doğru uzanırdı. Əlverişli iqlim şəraiti üzümlüklerin salınması və əksər meyvələrin yetişdirilməsi üçün gözəl şərait yaradırdı (125, c. IV, s. 180).

Beləliklə, Dərbənd əhalisinin iqtisadi həyatı haqqında xəbər verən mənbələrdən belə nəticəyə gəlirik ki, əhali əvvəlki tarixi dövrlərdə məşğul olduğu təsərrüfat sahələrini (əkinçilik, bağçılıq, ticarət, sənətkarlıq) inkişaf etdirirdi. Təsərrüfat sahələrində də müəyyən dəyişkənliliklər yaranmışdı.

XVIII əsrin sonunda Dərbənd sakini Kəlbəli Hüseyin tərəfindən toxumu İrandan gətirilmiş qızıl boyalı bitkisi ucuz başa gəldiyi və yüksək gəlir verdiyi üçün əkinçiliyin digər sahələrini qısa bir müddətdə geridə qoymuşdu (125, c. IV, s. 173; 148, s. 322). Qızıl boyalı bitkisinin kökünün yiğilmasının ən əlamətdar il ələ bizim öyrəndiyimiz dövr üçün 1832-ci il olmuşdur. Dərbənd sakinləri həmin il 35000 pud məhsul toplamış və 245000 gümüş rubulla gəlir əldə etmişdilər (125, c. IV, s. 179).

Quba şəhərinin əlverişli təbii-coğrafi mövqeyə malik olmasından burada yaşayan əhalinin müxtəlif təsərrüfat sahələrində çalışmasına imkan yaradırdı. Quba şəhərinin təbii-iqtisadi, coğrafi durumu mənbələrdə yüksək qiymətləndrilir. "Təbii-coğrafi şəraiti, xüsusilə zəngin meşələr və su bolluğu sadə xalq məişətinin inkişafına təkan verir və Quba şəhərinə asan yaşayış mənbəyi kimi (məskunlaşması üçün) Xəzər sahili şəhərlər arasında hədsiz üstünlük verirdi" (110, s. 336).

Belə bir zəngin təbii sərvətə malik olan şəhərin əhalisinin məşğuliyyət dairəsi şübhəsiz geniş olmalı idi. Quba şəhəri ətraf kəndələri ilə birlikdə füsünkar gözəlliyyə malik olan bağlı xatırladır. Öyrəndiyimiz dövrə dair qaynaqların birində Nügədi kəndi haqqında deyilirdi ki, Köhnə Quba şəhəri yaxınlığında yerləşən Nügədi kəndi geniş və rəngarəng meyvə bağları ilə zəngindir. Burada alma, armud, şeftali, gavalı, albalı, əncir, tut, heyva, nar, qoz və sair meyvələr yetişdirilir (125, c. IV, s. 134). Şəhər əhalisinin məşğuliyyəti haqqında tarixi sənədlərdə ətraflı məlumatlar saxlanılıb. Burada əhalinin sənətkarlığın müxtəlif sahələri ilə məşğul olduğu göstərilir, həmçinin şəhər əhalisinin əkinçiliklə məşğul olduğu-qızıl boyalar bitkisi, pambıq, dənli bitkilər becərdikləri vurğulanır (133, s. 144).

Bağçılıq və maldarlıq da Quba əhalisinin əsas təsərrüfat sahələrindən idi. Şəhər əhalisinin öz xüsusi əkin sahələrindən əldə etdikləri məhsulun miqdarı mənbədə göstərilmişdir. Şəhər əhalisi ildə 3000 ruba taxıl, 1000 ruba arpa, 5000 ruba xüsusi növ dari istehsal edir, şəhər əhalisinin 300-ə qədər iribuyuzlu heyvanı və 3000-ə qədər qoyunu olduğu bildirilir (125, c. IV, s.143).

Quba şəhərində məşğul olduğumuz tarixi dövrdə davarın yunundan müxtəlif çeşidli xalça və palazlar toxunurdu. Xalı və palazların rənglənməsi üçün Quba şəhərində xüsusi boyaq evi tikilmişdi. Quba şəhəri rus qoşunları tərəfindən tutulandan sonrağı dövrdə İllik icarə haqqı 3000 rubl olmaqla (gümüş pulla)

boyaq evi Tiflis sakini, tacir Pyotr Mançinə 2 illiyə icarəyə verildi (69, c. IV, s.653). Eləcə də Quba şəhərində yerləşən ət dükanları illik icarə haqqı 1050 rubla, karvansaray 250 rubla, tərəzi 600 rubl, hamam 600 rubla, Quba xanına və Quba bəylərinə məxsus 22 dükan 150 rubla, dörd ədəd xan bağı qiyməti 400 rubl icarə haqqı hesablanmaqla icarəyə verilmişdi (69, c. IV, s. 653).

Daha sonrakı tarixi dövrlərə məxsus olan qaynaqlarda Quba şəhərindəki dükanların sayı 155 göstərilir. Bu dükanlardan 83-də arşın malı, 14-də xirdavat, 56 dükanda isə meyvə və digər ərzaq malları satılırdı (125, c. IV, s.142).

Həmin dövrdə Quba şəhərində kifayət qədər ixtisasa malik olan sənətkarlar fəaliyyət göstərirdi. Onlar aşağıdakılardan ibarət idi; başmaqçı - 20 nəfər, papaqçı - 32 nəfər, sərrac - 11 nəfər, şərid toxuyan - 5 nəfər, dəmirçi - 15 nəfər, dabbaq - 13 nəfər, zərgər - 3 nəfər, qalayçı - 4 nəfər, misgər - 4 nəfər, dərzi - 7 nəfər, paltar biçən - 11 nəfər, toxucu - 25 nəfər, üzçəkən usta - 3 nəfər, şam düzəldən - 2 nəfər (125, s. IV, s.142).

Beləliklə, mənbədən göründüyü kimi məşğul olduğumuz dövr üçün Quba şəhərində 14 ixtisasda 150 nəfər sənətkar fəaliyyət göstərirdi. Quba şəhərinin tarixi Azərbaycan tarixşünaslığında tədqiqat mövzusu (115; 116) kimi işlənildiyindən şəhər əhalisinin təsərrüfat həyatının geniş nəzərdən keçirilməsinə ehtiyac duymuruq. Ona görə də ətraf mahalların iqtisadi həyatını nəzərdən keçirək.

Füsünkar təbii gözəlliyyə malik olan Quba xanlığının ərazi-si başdan-başa meşə örtüyü və zəngin meyvə bağları ilə əhatə-lənmişdi. Bağçılıq və bostançılıq Quba xanlığı əhalisinin əsas məşğuliyyət sahələrindən idi. Mənbələrin təsdiqlədiyi kimi Quba xanlığında bütün meyvələrdən daha çox alma yetişdirilirdi. Quba alması ilə digər qonşu xanlıqları da təmin edirdi. Quba bağlarında almadan başqa nar, badam, əncir, gavalı, üzüm, armud yetişdirilirdi. Bostanlarda qarpız və yemiş əkilirdi (133,

s.143). Digər bir mənbədə Quba xanlığındakı meyvə bağları haqqında oxuyuruq: "Quba camaatı böyük əməksevərliliklə Tip, Şəşpər, Şabran, Müşkür və Sırt mahallarında meyvə bağları salırlar. Quba xanlığı (mənbədə Quba əyaləti kimi yazılır - S.İ.) o qədər çox meyvə yetişdirir ki, Bakı, Şirvan və digər ətraf əyalətləri də təmin edir, ildə meyvə satışından 1500 çervon qazanc əldə edilir" (125, c. IV, s. 134).

Lakin, buna baxmayaraq Quba xanlığı əhalisinin böyük əksəriyyəti əkinçilik və maldarlıqla məşğul olurdu. Tarix ədəbiyyatından məlum olduğu kimi, xanlıqlar dövründə Azərbaycan iqtisadiyatının aparıcı sahəsi əkinçilik və maldarlıq olaraq qalırdı (65, s.117). Quba xanlığı da bu baxımdan istisna təşkil etmirdi.

Quba xanlığında əkinçilik mədəniyyətinin ən çox yayıldığı mahallar Şabran, Bərmək, Şeşpara, Sırt, Yuxarıbaş və Müşkür idi (125, c. IV, s. 130). Hələ 1728-ci ildə Şabran, Niyazabad, Barmaq, Müşkür, Rustov mahallarında yaşayan əhalinin təsərrüfat həyatına dair bilgi verən İ.Q.Gerber göstərirdi ki, adları çəkilən mahallar yayı və qışı yaşıl örtüyü malik olurlar. Burada zəngin çəmənlik və otlaqların olması maldarlığın inkişafına səbəb olmuşdur. Əhali buğda, arpa, xüsusən buğda əkir. Bərmək, Rustov və Niyazabad mahallarında bağçılıq, heyvandarlıq və əkinçiliyin yüksək inkişaf səviyyəsində olduğu vurğulanır (93, s. 91).

Quba kəndlərinin istifadə etdikləri kənd təsərrüfatı texnikası digər Azərbaycan xanlıqlarında olduğu kimi idi. Əsas kənd təsərrüfatı alətləri kotan və xış olaraq qalırdı. Quba xanlığında qoşqu qüvvəsi kimi camışlardan istifadə olunurdu.

XVIII əsrin sonu - XIX əsrin əvvəllərində Quba xanlığında hər il orta hesabla 300 min ruba buğda, 155 min ruba arpa və 28 min ruba çəltik istehsal olunurdu (27, s. 28).

Buğda və arpa Quba xanlığının düzənlək ərazilərində yerləşən demək olar ki, bütün mahallarında əkildiyi halda, çəltik

Şabran, Müskür, Şeşpara mahallarında, Sırt mahalının isə bir parasında əkilirdi. "Torpağı xış və kotanla kifayət qədər dərin şumlayırdılar".

Dərbənd ətrafında qızıl boyaya (marena) istehsalının geniş yayılması, qubalılara da sirayət etmişdi. Qubalılar dərbəndlilərin qızıl boyaya istehsalından əldə etdikləri gəliri görüb, özləri təsərrüfatın bu sahəsi ilə məşğul olmağa başlamışdır. Müskür, Tip, Şabran və Şeşpara mahallarının əhalisi ildə 1000 puda qədər qızıl boyaya istehsal edirdilər (125, c. IV, s. 130).

Quba xanlığının Tip mahalında çətənə əkini ilə də məşğul olurdular. Çətənə, əsasən bu mahalin üç kəndində Kupçal, Üçkün və Qəçrəş kəndlərində əkilirdi. Mənbələr, qubalıların məşguliyyətindən bəhs edərək yazır ki, Quba qəzasının əhalisi hər il çətənədən xeyli kəndir və ya çətənə lifi hazırlayıb ixrac edirdilər. Onlar, xüsusilə Bakı buxtasında olan gəmiləri təchiz edirdilər (136, s. 17).

Dağlıq ərazidə yerləşən mahallar əkinçilik üçün əlverişsiz olsa da, burada maldarlıq təsərrüfatının inkişafı üçün hər cür şərait var idi. Xinalıq, Buduq və Yuxarıbaş mahallarında yaşayan əhali yarımköçəri maldarlıqla məşğul olurdu (125, c. IV, s. 136). Onlar əsasən qoyunçuluqla məşğul olur, yaylaq-qışlaq həyat tərzi keçirirdilər. Şabran, Şeşpara və Bərmək mahallarının əhalisi əkinçiliklə yanaşı iribuyuzlu heyvanlar (inək, camış) da saxlayır həmçinin əhalinin bir qismi geniş miqyasda qoyunçuluqla məşğul olurdu. XVIII əsrдə Quba xanlığına köçürülmüş şahsevən tayfaları, əsasən yarımköçəri maldarlıqla məşğul olurdular. A.Serebrov onların təsərrüfat həyatı haqqında qeyd edir ki, «yay aylarında Quba xanlığının dağlıq hissəsində köç edən şahsevənlər, qışda Fətəli xan tərəfindən Şabran mahalında onlar üçün ayrılmış evlərinə dönürlər» (132, s. 177).

Quba xanlığına məxsus olan Samur çayının sahilində məskunlaşmış "azad" dağlı camaatlılarının əhalisi əksəriyyət etibarilə qoyunçuluq təsərrüfatı ilə məşğul olurdular.

XIX əsrin ilk onilliklərində Quba xanlığında 250 min baş qoyun, 110 min baş qaramal və 27 min baş at var idi (27, s. 28). Quba xanlığında az miqdarda pambıq və barama da istehsal olunurdu.

Quba xanlığının dağ kəndlərində gül-çiçeyin bol olduğu şəraitdə bal arıları bəslənilirdi. "Xanlıqda 15000-ə qədər arı təknəsi olub. İldə 3200 puda qədər bal və 300 pud mum götrülürdü" (27, s.28).

Quba xanlığında qoyunçuluğun inkişafı burada kustar toxuculuq sənayesinin inkişafına təkan vermişdi. Müxtəlif dağ kəndlərində ev toxuculuğu ilə məşğul olurdular. Burada müxtəlif çeşidli xalı, kilim, palaz, yun şal və yun corab toxunurdu. Tarix ədəbiyyatından bəlli olduğu kimi Quba xalçaları zəngin tarixi keçmişə malik olmuşlar. Hələ Rusiyanın tərkibinə qatılmamışdan xeyli öncə Şirvan tacirləri Rusiyaya Şamaxı, Quba və Qarabağ xalıları satmağa aparırdılar. O dövrdə Quba, Pirəbədil və Çiçi xalıları geniş şöhrət qazanmışdı. Quba xalçaları ən yaxşı İran xalıları ilə birgə satılır, onlardan nə görkəminə görə, nə də keyfiyyətinə görə geri qalmırıldı (138, s. 79).

Qurbanın xalça ustaları istənilən naxışlı, istənilən çeşidli toxuduqları xalılar ilə geniş şöhrət qazanmışdır. Quba şəhəri və onun ətraf kəndlərində - Nügədi, Çiçi, Amsar, Rustov və s. Kəndlərdə çoxlu xalı toxuyan dəzgaha malik olan karxanalar, emalatxanalar vardı. Quba xalçaları yüksək keyfiyyəti, gözəl naxışları və rəngləmə texnologiyasına (mənbədə boyasına görə yazılımışdır - S.İ.) görə nəinki Azərbaycanda, bütün Zaqafqaziyada, İranda, Rusiyada geniş şöhrət qazanmışdı (125, c. IV, s. 134). XIX əsrin 30-cu illərinə dair tarixi sənədlərdə Quba xanlığında (əyalətində) toxunan xalça və palazların miqdarına dair məlumat saxlanılıb. "İcmallar"dan məlum olur ki, XIX əsrin 30-cu illərinin əvvəlində Quba əyalətində 850 ədəd xalça və 1700 ədəd palaz toxunmuşdur (125, c. IV, s. 138).

Bu rəqəm göstəriciləri öyrəndiyimiz tarixi dövr üçün hər halda yüksək nəticə idi. Ən yaxşı kılım və palazları Quba xanlığının İmanqulu kəndində, ən yaxşı xalıları isə Çiçi kəndində toxuyurdular (138, s. 29). Xalça və palazların bazar qiymətləri haqqında da qaynaqlarda məlumatlara rast gəlirik: Xalılar yerində 4-dən 20 cervona qədər, palazlar isə 1-dən 4 cervona qədər qiymətləndirilirdi.

Araşdırduğumuz tarixi mərhələdə Quba xanlığı ərazisi zəngin dağ-mədən sərvətlərinə görə də seçilirdi. "Hələ 1778-ci ilin sentyabrında Qubada olan Andrey Filatovun yol qeydlərində vurğulanır ki, Quba yaxınlığında Şahdağda filiz mədənləri aşkarlanıb, hansı ki, həmin filizdən gümüş hazırlanır" (65, s. 129). Mənbədə bildirilir ki, Quba xanlığının hüdudlarında mis, gümüş və qızıl mədənləri tapılmışdır, lakin xan qonşu Dağıstan hakimlərindən ehtiyat edərək qızıl və gümüş mədənlərini xalq arasında bilinməsin deyə gizli olaraq örtdürmüşdü. Mis filizlərini isə Şeyxəli xanın hakimiyyəti altında olan xalqlar kimi digər qonşu xalqlar da göstərilən mis mədənlərindən əldə edirdilər (72, s. 221).

Başqa bir mənbənin məlumatına görə Quba xanlığına məxsus Altıpara mahalının Kuruş kəndindəki mis mədənləri bütün Cənubi Dağıstanı mis ilə təmin edirdi (133, s. 150).

Bələliklə, Quba xanlığında silah ustaları üçün xammal mənbəyi artıq mövcud idi. Quba şəhərinin özündə, həmçinin Ərfi və Kulax kəndlərində müxtəlif növ silah hazırlanırdı. Quba əyalətinin Ərfi və Kulax kəndlərində bilavasitə tūfəng, tapança, xəncər və qılınc hazırlanırdı (121, s. 20).

Quba xanlığı əhalisinin ən geniş yayılmış məşğuliyyət sahələrindən biri də ticarət idi. Quba xanlığı tranzit ticarət yolunun üzərində yerləşmişdi. XVIII əsrin əvvəllərinə dair qaynaqda Niyazabadın böyük ticarət mərkəzi olduğu qeyd olunur. Niyazabad o yerdir ki, rus gəmiləri həmişə burada lövbər salar, öz mallarını İran malları ilə dəyişirdilər, burada

ruslar, iranlılar, dağıstanlılar, ermənilər arasında geniş alver yaranırdı, qiyamçılar tərəfindən dağıdılan çoxlu anbarlar və yaşayış evləri ticarətin inkişafı nəticəsində tikilmiş (89; 110a). Mənbədə qiyamçılar deyildikdə 1720-ci il Hacı Davud və Surxay xanın başçılığı altında Quba xanlığına soxulmuş dağlılar nəzərdə tutulur. Niyazabad dağıntiya məruz qaldıqdan sonra bir daha əvvəlki (ticarət mərkəzi kimi) əhəmiyyətini bərpa edə bilmədi. Quba xanlığının ticarəti, əsasən qonşu xanlıqlarla olurdu. "Quba tacirləri, əsasən xam ipək, bal, mal-qara, buğda, xalça, palaz və digər məhsullar satırdılar". Həmçinin Qubadan digər qonşu xanlıqlara böyük miqdarda meyvə ixrac olunurdu.

Quba kəndlisi Fətəli xanın hakimiyyəti dövründə var qüvvəsi ilə torpaqla məşgül idisə, XVIII əsrin 90-ci və XIX əsrin birinci rübüñə dair mənbələr kəndlilərin torpağa laqeyd münasibətindən xəbər verir. Məsələn, "İcmal" müəllifləri Quba xanlığını Cənubi Qafqazın varlı, bərəkətli bölgələrindən olduğunu göstərməklə yanaşı, həmin dövrdə kənd təsərrüfatının bərbad vəziyyətini əkin sahələrinin boş olduğunu kəndlilərin iqtisadi savadsızlığı və torpağa laqeyd münasibəti kimi qiymətləndirirlər (125, c.IV, s.106). "İcmal" müəlliflərinin Quba kəndlisinin iqtisadi savadsızlığı haqqındakı fikirləri ilə razılaşa bilmərik. Çünkü bu bölgə əkinçilik mədəniyyətinin qədim beşiklərindən idi. Onların (icmal müəlliflərinin) digər fikri isə araşdırduğumuz dövrün tarixi gerçəkliyinə tam mənasında uyğun gəlir. Fasiləsiz (daimi) müharibələr, yağmalanmalar kənd təsərrüfatını tənəzzülə uğratmışdı. Sabahkı günə inamsızlıq, torpağa laqeyd münasibətin əsas səbəblərindən idi. XVIII əsrin sonuna dair qaynaqda qeyd olunur ki, kəndlilər cütə gedəndə, əkin və biçin zamanı tüsənglərinin yanında, böyürlərindən xəncər asırdılar. Buradan ötən səyahətçini təpədən dırnağa qədər həmişə silahlı görmək olar. Tüsəng, tapança, qılınc və xəncər ən adı silah növləri sayılır (4, s.49). Daimi silah gəzdirmək

bir tərəfdən adət-ənənə ilə bağlı idisə, digər tərəfdən Marşal fon Bibersteynin yazdığını kimi onları izləyən daimi müharibə, qarət olunmaq təhlükəsi doğururdu. Quba xanlığı əhalisi belə bir çətin tarixi məqamda təsərrüfatla (şəxsi istehlakı üçün lazım olan qədər) məşğul olurdu. Fətəli xanın ölümündən sonra Quba xanlığının düçar olduğu ara müharibələri, 1804-1813 və 1826-1828-ci illər Rus-İran müharibələri, 1806-1811-cu il Quba üsyani və sair hərbi - siyasi hadisələr xanlığın əhalisinin iqtisadi həyatına ciddi ziyan vurmuşdu.

NƏTİCƏ

Vətənimizin XVIII əsrin ikinci yarısı - XIX əsrin əvvəllərinə dair əhali tarixini, tarixi şəxsiyyətlərinin həyat və fəaliyyətini və eləcə də milli-azadlıq mübarizəsi tarixinin (büttövlükdə siyasi tarixinin) tədqiq olunmamış səhifələrini özündə ehtiva edən tarixi sənədlərin elmi dövriyyəyə daxil edilməsi və təhlili müəyyən elmi nəticələr əldə etməyə imkan vermişdir. Azərbaycan tarixinə “siyasi pərakəndəlik və hərcmərclik dövrü” kimi daxil olmuş xanlıqlar dövrü milli dövlətçilik tariximizin ibrət dərsi alınacaq mərhələlərindən biri sayılır. Azərbaycan xanlıqlarının yaranma tarixinə dair ilkin qaynaqların və tarix ədəbiyyatının təhlili XVIII əsrin ortalarında ölkədə vahid, mərkəzləşdirilmiş dövlətin yaranmasına əsas səbəbləri kimi Səfəvilər dövründən qalmış inzibati-idarəçilik, XVIII əsrin ortalaına qədərki bir çox tarixi hadisələr o cümlədən Nadir şahın apardığı daimi müharibələr,

dəfələrlə baş vermiş üsyanlar və onun iqtisadiyyatı hərb qanunlarına tabe etməsi, bunun nəticəsində əhalinin məruz qaldığı ağır ictimai sarsıntı və bunun nəticəsində baş vermiş iqtisadi tənəzzül, məhsuldar qüvvələrin dağıdılması olmuşdur. Həmin səbəbləri Quba xanlığının yaranma tarixinə də şamil etmək olar. Tarixi ədəbiyyatda xanlıqların yaranma prosesi ilə bağlı olaraq ənənəvi səbəb kimi göstərilən yuxarıdakı məqamların təhlili belə bir nəticə çıxarmağa imkan verir ki, Azərbaycan əhalisinin və onları idarə edən ayrı-ayrı xanların milli özündərk səviyyəsinin aşağı olması, milli dövlətçilik ideologiyasının olmaması, vahid dövlətçilik konsepsiyası olan tarixi şəxsiyyətlərin yoxluğu, Azərbaycanın geostrateji mövqeyi, Rusiya başda olmaqla digər qonşu dövlətlərin maraqlarının burada toqquşması da Azərbaycanın tarixi torpaqlarında xanlıqların yaranmasına təkan vermiş əsas səbəblərdən hesab edilməlidir. Tarixi müqayisələrə əsasən qeyd etmək lazımdır ki, dünyanın ayrı-ayrı xalqlarının, o cümlədən rus, alman, italyan və s. xalqların müxtəlif dövrlərdə məruz qaldıqları siyasi pərakəndəlik dövrünü Azərbaycan xalqı XVIII əsrin II yarısında və XIX əsrin əvvəllerində yaşadı. Nəticədə həmin xalqlar mərkəzləşdirilmiş milli dövlətlərini yaratdılar. Lakin Rusiya imperiyasının fəal müdaxiləsi və işgalı nəticəsində Azərbaycanda bu proses baş vermədi. Quba hökmdarı Fətəli xanın XVIII əsrin 60-80-ci illərində Azərbaycanın tarixi torpaqlarını birləşdirmə siyasəti məhz Rusiya imperiyasının maraqlarına uyğun gəlmədiyi üçün müsbət nəticələnmədi. XVIII əsrin II yarısında Osmanlı imperiyası ilə müharibə vəziyyətində olan Rusiya qonşuluğunda yeni, qüdrətli türk dövlətinin yaranması faktı ilə barışa bilmirdi. Fətəli xanın siyasi fəaliyyətinə aid olunan məxəzlərin oyranılməsi və təhlili onu bizə nəinki Azərbaycan xalqının, eləcə də Qafqaz

xalqlarının tarixində incə diplomat və müdrik dövlət xadimi kimi təqdim etməyə əsas verir. Dövrün siyasi gerçəklərini dərindən dərk edən Fətəli xan siyasi rəqiblərini aradan götürmək və yaratdığı Şimal-Şərqi Azərbaycan siyasi birliyini daha da genişləndirmək məqsədilə ən böyük təhlükə mənbəyi olan Rusiyanın siyasi dəstəyini qazanmaq üçün bu ölkəyə münasibətdə diplomatik manevr siyasəti yürütmüşdür. Monoqrafiya ilə birlikdə oxuculara təqdim olunan, Fətəli xan haqqındaki mənbə səciyyəli əsər bu müddəənin tarixi gerçəkliliklərə uyğun olduğunu təsdiq edir(35). Təqdim olunan monoqrafiyada Quba xanlığının siyasi və sosial - iqtisadi vəziyyətdə baş verən dəyişikliklər bilavasitə əhalinin demoqrafik durumuna təsir göstərən amil kimi izlənilir. XVIII əsrin I yarısında müəyən demoqrafik dəyişikliklərə məruz qalan əhali, XVIII əsrin ikinci yarısında yüksələn xətlə inkişaf etməyə başlayır. Bu dövrdə əhalinin say dinamikasında nəzərə çarpacaq dəyişikliklər baş verir. Fətəli xanın hakimiyyət başına gəlməsi və Quba xanlığının siyasi qüdrətinin artması əhalinin yerləşməsində və say dinamikasında güclü dəyişikliklərə səbəb oldu. Quba xanlığı ətrafında Salyan, Dərbənd, Bakı, Cavad, Şamaxı xanlıqlarının birləşdirilməsi xanlığın inzibati ərazi baxımdan genişlənməsi ilə yanaşı, əhalinin artımına da müsbət təsir göstərmişdir. Beləliklə, XVIII əsrin 60-80-ci illərində Fətəli xanın Azərbaycan xanlıqlarını birləşdirmə siyasəti Quba xanlığının əhali tarixində mühüm rol oynamışdır.

Göstərilən dövrdə birləşdirilmiş və asılı vəziyyətə salınmış torpaqlarla birgə Quba xanlığının əhalisi təqribən 250.858 nəfər olmuşdur. Bu əhalinin 139.858 nəfəri bilavasitə Fətəli xanın hakimiyyəti altında olan Şimal-Şərqi Azərbaycan siyasi birliyinin payına düşürdü. Əhalinin ümumi say miqdari ilə bağlı hesablamalar 1796-cı ilə dair məlumatlar əsasında aparılmışdır. Bu rəqəmləri nisbi qəbul etmək lazımdır. Belə ki,

yerli demoqrafik qaynaq olmadığından, xanlıqlar dövründə əhalinin siyahıyalınması keçirilmədiyindən Fətəli xan tərəfindən birləşdirilmiş torpaqlarda yaşayan əhalinin dəqiq sayını müəyyənləşdirmək qeyri mümkündür. Xanlıqlar dövrünə dair demoqrafik-statistik mənbələrin yoxluğu əhalinin təbii hərəkətinin (nigah, dogum, ölüm, təkrar istehsal və sair kimi demoqrafiya problemlərini) araşdırılmasını xeyli çətinləşdirmişdir. Əhalinin tərkibinin öyrənilməsi xüsusi elmi metodun tətbiqi nəticəsində nisbətən aradan qaldırılmışdır. Tarixi materialın verdiyi imkan daxilində, əhalinin say dinamikasındaki əsas mərhələlər öyrənilmişdir. Fətəli xanın ölümündən (1789) sonrakı dövr Quba xanlığı əhalisinin say dinamikasında xüsusi mərhələni təşkil edir. Fətəli xanın ölümündən sonrakı 17 il (1789-1806) Quba xanlığının Şimal-Şərqi Azərbaycan xanlıqları sistemindəki siyasi mərkəz statusunu itirdiyi bir dövrdür. Buna görə də, xanlığın inzibati – siyasi baxımdan parçalanması ərazi-torpaq vəziyyətinə də təsir göstərdi. Qaynaqlar XVIII əsrin sonunda Quba xanlığı əhalisinin Fətəli xanın dövrünə nisbətən xeyli azaldığını təsdiqləyir. Həmin dövrdə xanlıq ərazisində Quba şəhəri ilə birlikdə 8 mahalda təxminən 8.425 həyat cəmləşmişdi. XVIII əsrin son onilliyində Quba xanlarına tabe olan xanlıqların müstəqillik qazanması, digərlərinin isə separatçılıq meyilləri xanlığın tərkibində olan mükələfiyyətli əhalinin sayının azalmasına səbəb olmuşdu. Əhalinin azalması, mənbələrin göstərdiyi kimi, xanın qoşunlarının sayının və kəndlərin sayının azalmasında bir daha nəzərə çarpıldı. Tarixi qaynaqlar Fətəli xanın ordusunun ayrı-ayrı dövrlərdə 25.000, 40.000 göstərirə, Şeyxəli xanın hakimiyyət dövrünə dair qaynaqda bildirilir ki, Şeyxəli xan döyüşə ən çoxu atlı və piyadalarдан ibarət 5.000 qoşun çıxara bilər.

1796-cı ilə dair məlumatlarda Quba xanlığında kəndlərin sayı həmin dövr üçün 245 və ya 288 göstərildiyi halda, qeyd olunan mənbələrdə Fətəli xanın dövründə yalnız Quba xanlığında 400-ə yaxın kiçik kəndin yerləşdiyi qeyd edilir.

Quba xanlığının əhali tarixinə aid olan qaynaqların öyrənilməsi bu xanlıq əhalisinin tərkibinə dair elmi ümumiləşdirmələr aparmağa imkan yaratmışdır. Əhalinin yaş-cins strukturunu, sosial – zümrə və etnik tərkibinin öyrənilməsi bu problemin araşdırılmasında mühüm rol oynamışdır. Əhalinin tərkibinin öyrənilməsi Quba xanlığı əhalisinin etnik tərkibi haqqında da mülahizə yürütülməyə imkan yaradır. Coxsayı qaynaqlar Quba xanlığı əhalisinin əsas hissəsinin Azərbaycan türklərindən ibarət olduğunu təsdiqləyir. Eyni zamanda burada tarixin sınağından birgə çıxmış azsaylı etnoslar: ləzgilər, tatlar, yəhudilər, buduqlar, qızıllar, xinalıqlar və s. xalqlar məskunlaşmışdı. Mənbələrin təhlili Quba xanlığı ərazisində yaşayan ermənilərin XVIII əsrədə bu əraziyə köçürüldüyünü isbat edir. Onların az bir qismi isə tarixi təkamül prosesində qırıqoriyanlaşış erməniləşmiş tatlardan ibarət olmuşdur. Rusiya işğali Quba xanlığı əhalisinin tərkibinə mənfi təsir göstərmiş faktor rolunu oynamışdır. Tədqiqat prosesində xanlıqlar dövrünün tarixi-dəmoqrafiya problemlərinin öyrənilməsi ilə əlaqədar mənbə axtarışı zamanı Rusiya işgallarına qarşı son Quba xanı Şeyxəli xanın azadlıq mücadiləsi haqqında xeyli faktik mənbə materialları ilə rastlaşdıq və həmin tarixi sənədlərin araşdırılması vacib bir elmi vəzifə kimi qarşıya çıxdı. Bilavasitə Azərbaycanın tarixi ərazilərinin Rusiya İmperiyası tərəfindən işgalları dönəminin real tarixi mənzərəsini özündə eks etdirən bu tarixi qaynaqların elmi təhlili Quba xanlığının tarixi-dəmoqrafiyası ilə yanaşı, yerli əhalinin Quba xanının başçılığı altında illərlə davam edən

mübarizə tarixi haqqında ciddi elmi nəticələr əldə etməyə imkan vermişdir. Əsasən rusdilli qaynaqlardan ibarət olan bu tarixi sənədlərin tarixi-müqayisəli təhlili Şeyxəli xanı tarixi şəxsiyyət kimi təqdim etməyə tam elmi əsas vermişdir. Həmin tarixi qaynaqların tədqiqi Şeyxəli xanın rəhbərliyi altında 1806-1811-ci illərdə müstəmləkəçilərə qarşı xanlıq əhalisinin mücadilə tarixini bütövlükdə Rusiya-Azərbaycan müharibəsinin tərkib hissəsi kimi öyrənməyə əsas vermişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, XIX əsrin əvvəllərində Quba xanlığı əhalisinin tarixi-demoqrafik durumunda baş verən bir çox dəyişikliklər, bilavasitə Quba xanlığının Rusiya işğalı altına düşməsi ilə bağlıdır. General Bulqakovun başçılığı altında rus qoşunlarının Quba şəhərini (1806-ci ilin sentyabri) tutması ilə eyni vaxtda Quba xanlığının süqutu başlanır. Rus qoşunlarının şəhərə yaxınlaşmasını bilən Quba xanı Şeyxəli xan demək olar ki, şəhər əhalisinin hamısını xanlığın dağlıq mahallarına köçürür. Şəhərdə demoqrafik boşluq yaranır və gələcək 1806-1811-cu il xalq üsyani üçün zəmin hazırlanır.

Quba xanlığının işğalı nəticəsində Şeyxəli xanın başçılığı altında xanlıq əhalisinin böyük əksəriyyətinin iştirak etdiyi Quba üsyani başlanır. İşgal prosesi, xanlıq əhalisinin demoqrafik durumunda kəskin dəyişiklik yaratmışdır. Belə ki, əgər 1807-ci ildə Quba xanlığının mahallarında 7964 həyət qeydə alınmışdisə, 1810-cu ildə rus məmurlarının həyata keçirdiyi statistik tədbirin yekun sənədinə görə Quba xanlığı ərazisində 5264 həyət qeydə alınmışdır. Xanlığın inzibati-siyasi mərkəzi sayılan Quba şəhəri isə daha böyük tənəzzülə uğramışdı. 1806-1811-ci illərin azadlıq hərəkatının zirvəsi kimi tarixə düşən 1810 -cu il Quba üsyانının demoqrafik nəticələrinə də Rusiya işgalinin nəticəsi kimi yanaşılmalıdır.

Belə ki, əgər 1807-ci ildə Quba şəhəri üzrə 2000 həyət qeydə alınmışdisə, 1810-cu ildə şəhər üzrə cəmisi 310 ev qeydə

alınmışdır. Əhalinin demoqrafik durumunda əmələ gələn dəyişiklik göz qabağındadır. 1810-cu il Quba üsyani dövründə şəhər əhalisinin evlərində Sevastopol polkunun iki hərbi hissəsi – 1600 nəfərə qədər şəxsi heyət yerləşdirilmişdi. Mənbələrin təhlili 1810-cu il Quba üsyانındaki məglubiyyyətin əhalinin demoqrafik durumuna mənfi təsir göstərən amil kimi nəzərdən keçirməyə imkan verir. 1810-cu il Quba üsyani yatırıldıqdan sonra Şeyxəlixanın tərəfdarlarına amansız divan tutuldu. Təssüflər olsun ki, 1806-1811-cu il Quba xanlığı əhalisinin ümumi üsyani dövründə öldürülən, sürgün olunan və digər repressiyalara məruz qalan Quba sakinlərinin dəqiq sayı məlum deyil. Rus işgali əhalinin demoqrafik vəziyyətinə kəskin təsir göstərmişdir. XVIII əsrin II yarısında qısa tarixi dövr ərzində adı dillər əzbəri olmuş Quba şəhəri Rusiya işgali dövründə tənəzzülə uğramışdı. XIX əsrin ortalarına dair mənbədə Quba şəhəri belə təsvir olunurdu: 1840-ci ilə qədər şəhər bərbad vəziyətdə olub, ensiz əyri küçələr, keçilməz palçıqlar Quba şəhərinə dağdırılmış, kasib kənd görünüşü verirdi. Həmin dövrdə Quba şəhərində olmuş məşhur rus səyahətçisi İ.Berezin Quba şəhərinin kasıblığını xüsusi vurgulamış, şəhər əhalisinin halına acığını qeyd etmişdi.

Arxiv sənədlərinin araşdırılması 1826-ci ildə Azərbaycanın bir çox bölgələrində, o cümlədən, Quba əyalətində baş vermiş üsyana 1806-ci ildən 1811-ci ilə qədər Quba əyalətini bürümüş xalq hərəkatı arasında olan tarixi variqlik əlaqəsini sübut edir.

Sovet çəvrilişinə qədərki rus qafqazşunaslarının əsərlərində və sovet dövrünün tarix elmində son Quba xanı Şeyxəli xanı adətən “fərasətsiz”, “yelbeyin” və yaxud İranın “casusu” kimi qələmə vermİŞLƏR. Lakin Şeyxəli xan haqqında olan tarixi sənədlərdəki məlumatların öyrənilməsi və müqayisəli təhlili onun müəyyən nöqsanları ilə yanaşı xeyli

müsbat keyfiyyətlərə də malik olduğunu isbat edir. Şeyxəli xan ömrünün sonuna qədər əqidəsindən dönmədən rus işgalinə qarşı mübarizə aparmışdır. 1810-cu il Quba üsyənin tarixinin öyrənilməsi Qafqaz xalqlarının həmrəyliyini isbat edir. Şeyxəli xanın qoşunlarının tərkibində ləklər, tabasaranlılar, darginlər, ləzgilər rus qoşunlarına qarşı Azərbaycan türkləri ilə yanaşı çiyin-çiyinə vuruşmuşlar. Tarixi qaynaqlarda göstərilir ki, Dağıstanın bütün camaatlıqları və hakimləri (Aslan xan Kürinli və Tarku Şamxalını istisna olmaqla) rus qoşunlarına qarşı silah qaldırmışdır. Şeyxəli xanın 1811-1815-ci illərdəki mübarizə tarixinin və görkəmli türk sərkərdəsi Qacarlar səltənətinin vəliəhdii Abbas Mirzə ilə tarixi əlaqələrinin araşdırılması onun Dağıstan xalqları arasında böyük nüfuzlu malik olan tarixi şəxsiyyət kimi öyrənməyə imkan vermişdir.

Quba xanlığının əhali tarixində miqrasiyalar da mühüm rol oynamışdır. Hüseyn Əli xanın (1722-1758) ölümü ilə Fətəli xanın hakimiyyətə gəlməsi və siyasi sabitliyin bərqərar olmasından sonra qonşu xanlıqlardan, habelə Güney Azərbaycanın Muğan, Ərdəbil, Gilan və digər bölgələrdən müəyyən əhali kütlələri könüllü olaraq Quba xanlığının təbii-coğrafi baxımdan əlverişli olan bərəkətli torpaqlarına köçüb məskunlaşmışdır. Quba xanlığı ərazisində əhalinin mexaniki artımının daha bir mənbəyi Fətəli xanın Qarabağ, Şamaxı xanlıqları ilə hərbəsiyasi toqquşmalar zamanı ordunun tutduğu ərazilərin əhalisini öz xanlığının münbit torpaqlarına köçürməsi ilə bağlıdır. Bu qəbildən köçürülen əhalinin sayı azlıq təşkil edir. Gəlmə əhalinin əsas qismi Müşkür, Şabran, Bərmək mahallarında məskunlaşmışdır. Azərbaycanın cənub xanlıqlarından gəlmış əhali arasında şahsevənlər üstünlük təşkil edirdilər. Onlar Quba xanlığı ərazisində Bayandurlu, Xarmandalı, Ustaclı, Ləman, Qaradağlı, Dədəli və s. kəndlərinin əsasını qoymuşdular.

Tarixi Azərbaycan məkanında meydana gəlmiş xanlıqlar arasında sabit sərhəd mövcud olmamışdır. Quba xanlığının güclənməsi ilə paralel olaraq əhalinin bu əraziyə axını daxili miqrasiyalara aid etmək və xanlıqlar dövrü üçün qanunauyğun hal hesab etmək lazımdır. Ümumi dil, etno-mədəni və psixoloji köklərlə möhkəm bağlılıq təşkil edən Azərbaycan xanlıqları əhalisinin daha güclü və möhkəm mərkəzləşdirilmiş dövlət qurumuna ehtiyacı var idi. Fətəli xan dövlətinin ərazisində əhalinin daimi axını bununla izah olunur. Beləliklə, Quba xanlığına digər xanlıqlardan əhalinin miqrasiyası, hərbi-siyası və iqtisadi məqsədlər üçün həyata keçirilən köçürülmə, bütövlükdə xanlığın əhalisinin demoqrafik durumunda mühüm rol oynamış, gələcəkdə Fətəli xanın Şimal-Şərqi Azərbaycan torpaqlarını birləşdirməsinə öz təsirini göstərmişdi.

Fətəli xanın birləşdirdiyi Azərbaycan xanlıqları sistemində fəal əhali hərəkəti mövcud olmuşdur. Xanlıqlar dövründə siyasi pərakəndəlik güclü sərhəd məhdudiyyəti ilə müşayət olunmamışdır. Tarixi Şirvan ərazisində XVIII əsrə təşəkkül tapan Quba və Şamaxı xanlıqları arasındaki siyasi müstəvidə olan ədavət əhali əlaqələrinin inkişafına mane olsa da dərin tarixi kökə söykənən əlaqələr bu dövrdə də davam etmişdir.

Şamaxı xanlığının Dilmanlı, Hacimanlı, Basqal, Çağan, Köçəri Xəlilli, Təlabi, Kalva, Sor-Sor, Nügədi, Yan-Əli, Tircan və bir çox kənd əhalisinin müəyyən hissəsi Quba xanlığından gəlmişdi. Qeyd etmək lazımdır ki, 1768-ci ilin iyun ayında Şamaxı xanlığının Quba xanlığına birləşdirilməsi, Fətəli xan tərəfindən Şimal-Şərqi Azərbaycan torpaqlarının bir bayraq altında birləşməsi prosesində həllədici rol oynamışdır. Fətəli xan Şamaxı xanlığının inzibati-siyasi mərkəzi sayılan Köhnə Şamaxı şəhərini öz dövlətinin mərkəzinə çevirmek niyyətində idi. O, həmin məqsədlə özünə ictimai-siyasi dayaq yaratmaq üçün Quba, Dərbənd, Salyan, Niyazoba əhalisindən 1000 həyətin Şamaxı şəhərinə köçürülməsini planlaşdırırdı. Lakin bu ailələrin böyük əksəriyyətinin göstərilən yerə köçürülməsinə baxmayaraq, Şamaxı xanlarının inadkar mübarizəsi nəticəsində Şimal-Şərqi Azərbaycan siyasi birliyi mərkəzinin Köhnə Şamaxıya köçürülməsi planı baş tutmur. Fətəli xana qarşı hərbi müxalifət təşkil edən Qarabağ xanlığı, Kartlı-Kaxetiya çarlığı və Avar xanlığının kəskin müqaviməti də mərkəzin Şamaxıya köçürülməməsində öz rolunu oynamışdı. Mənbələrin müqayisəli təhlili xan-

lıqlar dövründə əhali köçürtmələrinin bir sıra səciyyəvi xüsusiyyətlərini göstərməyə imkan verir. Köçürtmə tədbirləri sadə xalq kütlələrinə ağır başa gəlsə də, onlar yeni yaşayış yerlərində repressiya ilə üzləşmirdilər. Bir xanın təbəəliyindən çıxıb, digər xanın hakimiyyətini qəbul edən əhali üçün yaşayış yerləri ayrıılır və onlar müvəqqəti olaraq vergilərdən azad olunurdular. Mənbələrdə bu haqda faktiki sənədlər qalmışdır. 1820-ci ildə Şamaxı əyaləti əhalisinin təsvirinə dair statistik sənəddə Şamaxı xanlığına Quba və Qarabağ xanlıqlarından gəlmə əhali vergi və mükəlləfiyyətdən azad olmuş sosial təbəqələr siyahısında verilmişdir.

Quba xanlığının Dərbənd xanlığı ilə qarşılıqlı əhali hərəkətlərinin öyrənilməsi bu iki xanlığın bütövlükdə Quba-Dərbənd xanlığı kimi adlandırılması üçün əsas vermişdir. Tərixşünaslıqda çox vaxt Quba xanlığı Quba-Dərbənd xanlığının sinonimi kimi işlənilməsi bu xanlıqlar arasında ümumi tarixi köklərə söykənən əhali hərəkətləri ilə bir daha təsdiqlənir. Dərbənd şəhəri Quba xanlarının əsas siyasi iqamətgahı sayılmış, həm də bu şəhərlər etnik-mədəni və iqtisadi baxımdan six bağlılıq təşkil etmişdir.

Quba xanlığının əhali tarixinə, həmçinin digər qonşu xanlıqların (Şamaxı, Dərbənd, Bakı) tarixi demoqrafiyası ilə bağlı mənbələrin öyrənilməsi onların xarakterik xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirməyə imkan vermişdir. Statistik tədbirlərdə əhalinin tərkibi imtiyazlı və qeyri - imtiyazlı və ya vergi və mükəlləfiyyət daşıyan və vergi ödəməyən əhali qrupları üzrə öyrənilmişdir. Statistik tədbirlər həyata keçirilərkən əhalinin konfessional tərkibi də nəzərə alınmışdır. Demək olar ki, bütün əhalisi müsəlmanlardan ibarət olan Quba xanlığı əhalisinin tərkibi daha çox məzhəbçilik (sunnü və şia) baxımından öyrənilməyə cəhd göstərilmişdir. Səfəvi-Osmanlı qarşıdurmalarının tarixini, həmçinin 1720-ci il hadisələrinin səbəblərini öyrənən Rusiya hakim dairələri «parçala və hökmranlıq et» ideyasını demoqrafik tədbirlərə də tətbiq edirdi. Əhalinin sunnü və şia tərkibində öyrənilməsi Rusyanın siyasi maraqlarına xidmət etməli idi. Rusyanın dövlət sənədlərində bu haqda dəqiq məlumatlar saxlanılmışdır.(123). Beləliklə, Quba xanlığının əhali tarixi və müstəmləkəcilərə qarşı milli azadlıq mübarizəsi tarixinin tədqiqi əməli əhəmiyyətə malik olan mühüm elmi nəticələr əldə etməyə imkan verir.

ƏLAVƏLƏR

Əlavə 1

ARDTA-nın sənədləri

Cədvəl 1

Tip mahalının əhalisi (1831-ci il)

s/n	Kəndələrin siyahısı	Ailələrin siyahısı	Kəndlərdə yaşayış kişi cinsli əhalinin sayı
1.	Mirzə Məmməd kənd	33	94
2.	Küsənət qışlağı	11	31
3.	Əli bəy qışlağı	14	53
4.	Ağbil	32	64
5.	Xudat	100	284
6.	Ərfi	17	72
7.	Süsən	32	139
8.	Küsənət bala	14	56
9.	Kamil	81	306
10.	Üçgün	40	146
11.	Küpçal	21	94
12.	Qəçrəş	34	117
13.	Tahir qışlağı	3	7
14.	Bədir qala	58	156
15.	Həsən qala	61	225
16.	Xudc	56	217
17.	Çərtlə	18	62
18.	Alpan	211	726
19.	İsnik	36	131
20.	Müc	22	87
21.	Təkəli	50	142
22.	Yeni kənd	31	121
23.	Təklə Quzan	10	42
24.	Çoxtəkəli	15	33
25.	Hilyar	12	42
26.	Əli	49	156
27.	Irmaq	15	53
28.	Köhnə Iqrıx	20	67

29.	Əmsar	65	220
30.	Qazmalar	18	48
31.	Nügədi	219	824
32.	Pirvahid	24	85
33.	Rəsul qışlağı	5	18
34.	Iqrıx	61	164
35.	Təklə	12	32
36.	-		
37.	-		
38.	Ərzuman qışlağı	32	99
39.	Zizik	135	414
cəmi	39	1669	5627

Qaynaq: ARDTA., fond 24, siyahı 1, iş 328

Qeyd: Kameral təsvirlərdə rus məmurları Azərbaycan türklərini səhv olaraq tatarlar adı altında siyahıya almışlar.

Cədvəl 2
Quba əyalətinin Yuxarıbaş mahalının əhalisi

s/n	Kəndlər	Həyətlər	Kişi cinsli əhalinin sayı
1.	Kuxur	44	177
2.	Şıx-Zeyxul və Xuhul	85	234
3.	Şıx Qələndər	18	61
4.	Qələndər	24	80
5.	Hil	40	154
6.	Nəcəfkənd	23	68
7.	Həzrə	134	575
8.	Piral	27	94
9.	İqrıx	32	101
10.	Güdcan	36	144
11.	Düz-Tahir	72	293
12.	Mürüt	106	356
13.	Mucuq	60	227
14.	Uğur	98	343
15.	Hacı-zeyhur	62	160
16.	Xuluq	98	315

17.	Sudur	85	298
18.	-----	---	---
cəmi	17	944	3680

Qaynaq: ARDTA. fond 24, siyahı 1, iş 328

Qeyd: *Kameralliyəsi alınmanın nəticəsinə görə Yuxarıbaş mahalində 18 kənd və 1044 ailə olmuşdur. Biz arxiv sənədləri arasında 100 ailə olan 1 kəndin adını tapa bilmədik.*

Cədvəl 3

Buduq mahalı (1831-ci il)

s/n	Kəndlər	Həyətlər	Kişi əhalisi
1.	Buduq	286	1096
2.	Uyumqar	35	202
3.	Xaldan	63	304
4.	Utuq	19	81
5.	Afurca	109	430
6.	Aydın kənd	14	61
7	Qonaq kənd	64	246
8.	Cimi	68	262
9.	Erfi	82	387
10.	Darax	28	100
11.	Talış	20	74
12.	Suqun	57	324
13.	Zeyid	57	219
14.	Rük	46	238
15.	Karxun	31	204
16.	Adur	36	187
17.	Şah-nabad	28	95
18.	Dərşalı-abad	16	40
19.	İbrahim-abad	98	360
cəmi	19	1157	4910

Qaynaq: ARDTA., fond 24, siyahı 1, iş 328

Cədvəl 4

Quba əyabəti Bərmək mahalının əhalisi 1831-ci il

s/n	Kəndlər	Həyətlər	Kişi əhalisi	Qadınlar
1	Uqah	49	239	
2	Çaraq	34	138	
3	Zöhrabkənd	15	53	
4	Dərəliqan	35	144	
5	Səədan	102	458	
6	Ərəb həmşə	39	108	
7	Ərəb Əli Məhəmməd	32	98	
8	Dərəzarat	31	122	
9	Siyəzən	72	219	
10	Qala-Şıxı	41	131	
11	Fındığan	56	188	
12	Zərgərli	46	156	
13	Təklə-Şıxı	21	49	
14	Kış	18	66	
15	Zarat	29	108	
16	Xixal	38	103	
17	Gədik	96	318	
18	Xanəgah	13	53	
19	Kovxanlı	212	675	
20	Şix Xızı	79	256	
21	Həmşir	16	43	
22	Əngəlan	21	78	
23	Tug	21	54	
24	Sayad Xızı	104	299	
25	Muğanlı	26	112	
26	Quşçu	91	384	
Cəmi	26	1337	4662	

Qaynaq: ARDTA., fond 24, siyahı 1, iş 344

Cədvəl 5

Quba əyalətinin Ənikdərə mahalı (1831-ci il)

s/n	Kəndlərin adları	Ailələrin sayı	Kişilərin sayı
1.	Huray	35	163
2.	Ləgər	25	105
3.	Suadsal	20	76
4.	Ənik	71	308
5.	Mürüt	34	166
6.	Ləzə	12	39
7.	Kuzun	63	235
8.	Çetkün	32	134
9.	Dehar	24	94
Cəmi	9	316	1320

Qaynaq: ARDTA., fond 24, siyahı 1, iş 328

Cədvəl 6

Quba əyalətinin Xınalıq mahalı

s/n	Kəndlərin adları	Ailələrin sayı	Kişilərin sayı
1.	Erküc	61	263
2.	Ceq	281	1017
3.	Əlik	181	613
4.	Xınalıq	271	986
5.	Qaley-Xudat	42	136
6.	Qırız	426	1700
cəmi	6	1262	4715

Qaynaq: ARDTA., fond 24, siyahı 1, iş 328

Cədvəl 7

Quba əyalətinin Sırt mahalı

S/n	Kəndlər	Ailələrin sayı	Kişilərin sayı
1.	Cibir	48	180
2.	Yasab	66	306
3.	Hil	109	414
4.	Ləzə	67	279
5.	Zeyhur	170	651
6.	Kollar	51	149
7.	Toğay-oba	30	88
8.	Mağsud kənd	32	88
9.	İmanqulu kənd	444	565
10.	Gündüz - qala	42	151
11.	Ləğər	64	226
12.	Bədiş - qala	23	84
13.	Gədə - Zeyhur	34	147
14.	Qusar	48	127
15.	Köhnə Xudat	16	66
16.	Urva	26	96
17.	Xural	23	80
18.	Xucbala	57	193
cəmi	18	1350	3890

Qaynaq: ARDTA., fond 24, siyahı 1, iş 328

Cədvəl 8

Müşkür mahalının kəndləri üzrə həyətlər və əhalinin (k.c.) sayı

s/n	Kəndlər	Həyətlər	Əhali (k.c.)	Hər həyətə düşən əhali (k.c.)
1	2	3	4	5
1.	Almazyanlı	4	10	2,5
2.	Hil	28	67	2,4
3.	Qasımkənd	12	27	2,2
4.	Nabran	12	27	1,5
5.	Çaxmaqlı	16	42	2,6
6.	Şollar	13	36	2,7
7.	Köhnə Xaçmaz	6	29	4,8
8.	Bostançı	33	122	3,6
9.	Vələmir	7	17	2,4
10.	Təzə Baraxun	7	26	3,7
11.	Baraxum	17	50	2,9
12.	Dədəli	16	57	3,5
13.	Narcan	59	214	3,6
14.	Mürşüd oba	14	35	2,5
15.	Şix Çobanlı	4	9	2,2
16.	Qaraçalı	16	59	3,6
17.	Əzizli	3	8	2,6
18.	Gəncəli	18	52	2,8
19.	Bəbəli	8	24	3
20.	Naburlu	24	55	2,2
21.	Bəbəşli	8	24	3
22.	Mirzəli qışlağı	7	12	1,7
23.	Gülgülənc	13	52	4
24.	Qaraqurdlu	21	70	3,3
25.	Qaraçı	12	38	3,1
26.	Ustaclı	9	20	2,2
27.	Ləman	10	21	2,1
28.	Sərkər qışlağı	11	38	3,4
29.	Ləzgidigi	1	3	3
30.	Padar	10	26	2,6
31.	Armutlu Padar	10	28	2,8
32.	Xaçmaz	25	113	4,5
33.	Səfər qışlağı	3	11	3,6
34.	Xaspoldad qışlağı	2	6	3

Cədvəl 8-in ardı

1	2	3	4	5
35.	Talış Məhəmməd oba	2	8	4
36.	Dərviş Əli qışlağı	4	10	2,5
37.	Mehdi qışlağı	4	6	1,5
38.	Mirzə abdal qışlağı	3	9	3
39.	Hacı Əlibəy qışlağı	7	17	2,4
40.	Qasım qışlağı	7	9	1,2
41.	Hacıkənd qışlağı	23	65	2,8
42.	Qala Boranlı	25	64	2,5
43.	Şıxlar	22	57	2,5
44.	Göydağlı	25	74	2,9
45.	Digah	7	20	2,8
46.	Həbibkənd	32	82	2,5
47.	Qıraqlı	17	68	4
48.	Araz qışlağı	10	23	2,3
49.	Hacı Hüseyin qışlağı	11	29	2,6
50.	Mürşüd qala	8	18	2,2
51.	Dəllək kənd	13	51	3,2
	Cəmi	682	2048*	3,0

Qaynaq: ARDTA., fond 24, siyahı 1, iş 328, 342

Cədvəl 9

Quba əyalətinin Müşkür mahali (1831-ci il)

s/n	Kəndlərin siyahısı	Ailələrin sayı	Kişi cinsli əhalinin sayı	Qadınlarin sayı
1.	2	3	4	5
1.	Almazyanlı	4	10	
2.	Hil	28	69	
3.	Qasım kənd	13	30	
4.	Nabran	14	33	12
5.	Çaxmaqlı	19	54	
6.	Şorlar	13	36	
7.	Köhnə Xaçmaz	6	29	
8.	Bostanlı	34	125	
9.	Vələmir	7	16	
10.	Təzə Baraxun	9	36	
11.	Köhnə Baraxun	13	54	
12.	Dədəli	22	69	
13.	Xarmandalı	62	229	
14.	Mürşüd Oba	13	35	
15.	Şah çobanı	4	9	
16.	Qaracanlı	17	58	3
17.	Əzizli	4	10	
18.	Qençalı (rusca)	20	58	
19.	Bəbəli	8	24	
20.	Naburlu	24	54	
21.	Bəbəşli	9	28	
22.	Mirzə Əli Qışlağı	7	12	
23.	Goz alan	14	54	
24.	Qaraqurdlu	22	73	
25.	Qaraçı	12	38	
26.	Ustachi	9	20	
27.	Ləman	11	23	
28.	Sərkər Qışlağı	14	47	
29.	Ləzgi diki	1	3	
30.	Padar	11	29	
31.	Armud padar	11	33	
32.	Xaçmaz	34	95	
33.	Səfər Qışlağı	3	11	
34.	Xaspoland Qışlağı	2	6	
35.	Talış Məhəmməd oba	2	6	

Cədvəl 9-un ardı

1	2	3	4	5
36.	Dərviş-Əli Qışlağı	5	11	
37.	Mehdi Qışlağı	4	6	
38.	Mirzə Əbdül Qışlağı	3	9	
39.	Qədmi Əli bəy Qışlağı	7	18	
40.	Mirzə Qasim Qışlağı	24	68	
41.	Qədim Qışlağı	24	68	
42.	Molla Borçalı	25	65	
43.	Şixlar	25	67	
44.	Qurd Əli	30	87	
45.	Digah	7	20	
46.	Həbib kənd	33	85	
47.	Qaraqashlı Qıraklı	18	69	
48.	Araz qışlağı	10	27	
49.	Qədmi Hüseyn Qışlağı	15	43	
50.	Mürşüd-Qala	9	20	
51.	Dəllək-kənd	13	53	
Cəmi 51		741	2175	86

Qaynaq: ARDTA., fond 24, siyahı 1, iş 328, iş 342

Qeyd: qadınlar nəticədə 86 nəfər göstərildiyi halda, siyahıya almada Nabran üzrə 12, Qaracalı kəndi üzrə isə 3 nəfər göstərilmişdir.

*Cədvəl 10**Quba əyalətinin Şabran mahalı (1831-ci il)*

s/n	Kəndələr	Ailələrin sayı	Kişi cinsli əhali
1	2	3	4
1.	Qalaqayın	29	81
2.	Qaraqaşlı	34	103
3.	Qədimlər	34	99
4.	1-ci İlxiçι kəndi	9	36
5.	2-ci İlxiçι kəndi	8	24
6.	Qarabağı	23	64
7.	Zəngiçala	29	74
8.	Keymuraz	44	127
9.	Ərəb Keymuraz	36	126
10.	3-cü İlxiçι kəndi	16	47
11.	Sayat	56	201
12.	Çərxi	62	177
13.	Xanlıq oba	28	88
14.	Qaraçaylı oba	38	117
15.	Hoyda Oymaq	15	35
16.	Məhəmməd Salah qışlağı	5	15
17.	Söhbətli	19	44
18.	Çilgir	14	35
19.	Molla Qulamlı	4	11
20.	Kür qıraqlı	13	35
21.	Seyidlər	13	53
22.	Qədim Yaqublu	2	5
23.	Aygünlü	13	57
24.	Gəngərli	7	25
25.	Şirvan şahlı	10	34
26.	Şəbixan Molla Kamallı	23	67
27.	Şah Nəzərli	16	60
28.	Padar	26	76
29.	Sor-Sor Poladlı	9	24
30.	Bor-bor Molla Kamalı	8	24
31.	Bor-bor	4	12
32.	Rəhimli	10	38
33.	Yeni Bina	10	23
34.	Məktəbli	8	25
35.	Dövlətli	4	10

Cədvəl 10-un ardı

1	2	3	4
36.	Qiyqal	8	22
37.	Məliklər	9	34
38.	Suvaşlı	17	56
39.	Bayat	104	322
40.	Qədim Qara qaşlı	15	48
41.	Qədmi Bəbir obası	8	39
42.	Məmməd obası	8	36
43.	Ağa Mirzə obası	3	11
44.	Quşçu	55	232
45.	Sarvan	56	170
46.	Xəlli	33	125
47.	Dəvəçi	107	352
48.	Molla Kamallı Polad	35	119
49.	Qazaxlı	13	44
50.	Qulamlı	22	80
51.	Pirxəlil	8	29
52.	Surra	13	36
53.	Kolani	30	118
54.	Tuqay	19	66
55.	Ağası bəy obası	5	19
56.	Şix-Ələddinli	21	73
57.	Bəhilli	16	37
58.	Yeni bulaqlı	41	163
59.	Əlixanlı	24	121
60.	Keybulagı	15	66
61.	Qızılı	2	6
62.	Qoz Ağacı	16	71
63.	Qara	28	113
64.	Çəpnə	14	37
65.	Şixlı	12	55
66.	Qoz Babalı	20	76
67.	Əmir xanlı	69	256
68.	Xələflər	37	116
69.	Ərşali	30	90
70.	Bizmərili	11	38
71.	Mirzə Məhəmməd Əli Qişlağı	19	58
72.	Qədim Əli qışlağı	20	52
73.	Qasım Qişlağı	7	11

Cədvəl 10-un ardı

1	2	3	4
74.	Qaragadık	5	12
75.	---	16	22
76.	Gülablı	45	104
77.	Qaradağlı	14	43
78.	Bayandurlu	10	31
79.	Çaxmaqlı	12	41
80.	Ərəb qədim	14	41
81.	Cağatay	33	93
Cəmi	81	1800	5856

Qaynaq: ARDTA., fond 24, siyahı 1, iş 328

Cədvəl 11

Quba əyalətinin Şəşər mahalı (1831-ci il)

s/n	Kəndlər	Ailələrin sayı	Kişi əhalinin sayı	Qadınlar
1	2	3	4	5
1.	Qəndob	94	401	
2.	Pirəlihəsən	25	65	
3.	Axtı	29	96	
4.	Rıçal	11	33	
5.	Kalağa	50	193	
6.	Ləcədi	57	214	
7.	Bilidci	93	348	
8.	Zöhramlı	23	129	
9.	İsnob	72	250	
10.	Lahiçlər	10	30	
11.	Gilvar	3	8	
12.	Gədik	4	11	
13.	İdrisli	27	88	
14.	Zərqova	141	651	
15.	Təlabı	154	585	
16.	Yeni gün	28	115	
17.	Şuduq	26	113	
18.	Xənəgə	32	84	
19.	Rustov	167	601	
20.	Çıçı	210	837	
21.	Zeyvə	90	288	

Cədvəl 11-in ardı

1	2	3	4	5
22.	Sufi kənd	7	27	
23.	Gilvar	32	123	87
24.	Pirəbədəl	29	102	
25.	Sumaqobat	40	173	
26.	Zağlı	9	43	
Cəmi 26		1463	5608	87

Qaynaq: ARDTA., fond 24, siyahı 1, iş 328

Cədvəl 12

*1831-ci il kameral sayımına görə Şirvan əyalətinin
Qosun mahalı əhalisinin siyahısı*

s/n	Şəhər, mahal və kəndlərin adları	Tatarlar (Azərbaycan) türkləri		Ermənilər		
		Evərin sayı (nəfərlə)	Kişilər sayı (nəfərlə)	Evlərin sayı (nəfərlə)	Kişilər (nəfərlə)	Qadınlar (nəfərlə)
1	2	3	4	5	6	7
1.	Köhnə Şamaxı şəhəri	1889	4711	225	541	527
1.	Mərəzədağlı	32	107			
2.	Çuxanlı	48	151			
3.	Çalov	42	154			
4.	Mehkamallı	6	14			
5.	Talış	6	18			
6.	Bəy-Əli	17	42			
7.	Naburlu	44	165			
8.	Sünbüllü	89	304			
9.	Qonaq kənd	58	241			
10.	Ütüklü	41	124			
11.	Ayrım	14	63			
12.	Ərzuman	19	68			
13.	Zarat	43	139			
14.	Qəleybuqurd	41	142			
15.	Çağan Məhəmməd Salman	15	51			
16.	Çağan	24	79			
17.	Dilman	60	198			
18.	Hatmanlui	21	77			

Cədvəl 12-nin ardı

1	2	3	4	5	6	7
19.	Hacıimanlı	32	135			
20.	Qurd kənd	---	---	14	39	16
21.	Oxunmur	3	8	11	40	43
22.	Soğanlı	---	---	71	220	222
23.	Qandəpər	---	---	13	53	42
24.	Talış Məlik Umud	18	50	24	77	60
25.	Talış Qədim	3	10	---	---	---
26.	Xəlil Divarı	---	---	14	57	52
27.	Murtı	10	29	---	---	---
28.	Şaqradıl	17	56	---	---	---
29.	Miri kənd	12	32	13	34	26
30.	Meysarı	---	39	39	132	11
31.	Qubalı-kend	13	32	---	---	---
32.	Xınıslı	25	72	---	---	---
33.	Donabanı	15	73	---	---	---
34.	Ənkələxanı	35	133	---	---	---
35.	Nüyədi	36	154	---	---	---
36.	Lenqeviz	30	153	---	---	---
37.	Qaşand	21	105	---	---	---
38.	Qaştəmiz	21	67	---	---	---
39.	Bicov	48	174	---	---	---
40.		24	88	---	---	---
41.	Alpaud	---	---	20	65	51
42.	Kolani	3	8	60	173	151
43.	Kerkenç	---	---	92	360	301
44.	Mədrəsə	---	---	126	478	388
45.	Xankəndi	---	---	20	72	63
46.	Dərəkərkenç	---	---	28	77	77
47.	Şıx Əli-bəyli	20	92	---	---	---
	Cəmi	1006	3608	545	1887	163

Qaynaq: ARDTA., fond 24, siyahı 1, iş 328

Cədvəl 13

1831-ci il kameral sayım na görə Quba əyalətində yaşayan ailələrin say tərkibi, vergi ödəyənlərin və vergi ödəməyənlərin ümumi miqdarı

s/n	Quba əyalətinin mahallarının adları	Böylər	Axundlar və mollalar	Seyidlər	Quba şəhərinin əhalisi	Xalıflər və yasavullar	Yüzbasılar, (azad nöker-lər) maaflar	İlxıçular	Poselyani i bednix sirotu (evsiz - eşiksiz kasıblar).
1.	Müskür-Müskür	32	30	13			34		81
2.	Tip	46	37	7	26	51			151
3.	Şabran	47	47	15	2	80	4		222
4.	Şeşpər	6	34	1	7	63			126
5.	Bərmək	10	28	33	2	14	4		100
6.	Buduq	17	23	129	2				106
7.	Xinalıq	9	15		2	29	2		102
8.	Ənəkdərə	10				22	2		49
9.	Yuxarıbaş	3	16			42			87
10.	Sirt	3	21		2	76	1		98
11.	Şəhər ətrafi yə-hudi qəsəbəsi								
12.	Quba şəhərinin əhalisi	26	18	12	588				
	Cəmi	209	279	210	588	43	411	13	1116

Qaynaq: ARDTA., fond 24, siyahı 1, iş 328

Cədvəl 13 ardı

1831 - ci il kameral sayına görə Quba əyalətində yaşayan ailələrin say tərkibi, vergi ödəyənlərin və vergi ödəmeyənlərin ümumi miqdarı

s/n	Quba əyalətinin mahallarının adları	Baylara xid-mətlərinə görə verilən kəndlilər			Rəncərlər (4 rub, gümüş pulla)	Ailəli yəhudilər 1 rub 50 qəp, sübəylər 75 kop (gümüş pulla)	Namnauzlar (ümikanlarına görə)	Vergi verənlər	Vergi ödəyən təbaqələrin ailələrin cəmi	Quba əyalətinin mahal-lanında vergi və-rən və vergi ödəmeyənlərin ümumi sayı
		kəndxudalar	Kəndlilər	Rəncərlər						
1	Müskür-Müskür			55	33	7	29	25	402	496
2	Tip	1	53	62	74		11	28	1106	1219
3	Şabran	4	89	94	32		30	52	1074	1188
4	Şəşpər	1	133	35	22		6	21	990	1039
5	Bərmək			32	13		23	24	1090	1150
6	Buduq		19	45	2		1	16	797	816
7	Xinalıq			14	10		1	7	1071	1089
8	Ənikdə-rə			2	4		2	8	229	237
9	Yuxarı-baş			7			2	17	870	889
10	Sırt			40	5		4	18	782	809
11	Şəhər ətrafi yəhudü qəsəbəsi					432				432
12	Quba şəhərinin əhalisi									644
	Cəmi	6	254	386	195	439	109	216	8405	9364
										12946

Qaynaq: ARDTA., fond 24, siyahı 1, iş 328

Cədvəl 14

1831-ci il kameral sayımına görə Şirvan əyalətinin Xançoban mahalı əhalisinin sayı

s/n	Şəhər, Mahal və kəndlərin adları	Tatarlar (Azərbaycan) Türkləri		Ermənilər		
		Evlərin sayı	Kişilər (nəfərlə)	Evlərin sayı	Kişilər (nəfərlə)	Qadınlar (nəfərlə)
1	2	3	4	5	6	7
1.	Binəsləi	70	217	---	---	---
2.	Ərəb - Uşağı	37	116	---	---	---
3.	Axtaçı	328	---	---	---	---
4.	Qaravəlli Qənbər Bəy	49	205	---	---	---
5.	Qaraməmmədli	31	66	---	---	---
6.	Çaylı	53	171	---	---	---
7.	Şixlı	8	25	---	---	---
8.	Axtaçı Sultan Bəyli	44	131	---	---	---
9.	Mollalar	58	165	---	---	---
10	Şixsünnü	95	241	---	---	---
11	Qaraqaşlı	22	50	---	---	---
12	Qoruq	359	1035	---	---	---
13	1-ci Əliqonaqlı	24	81	---	---	---
14	2-ci Əliqonaqlı	12	---	---	---	---
15	Koləni	158	523	---	---	---
16	Bağırlı	34	134	---	---	---
17	Çıraqlı	70	206	---	---	---
18	Ərəb Xanədan	128	342	---	---	---
19	Aşıq çobanı	75	246	---	---	---
20	Adınalı	21	82	---	---	---
21	İlxıcı-naxırçı	35	93	---	---	---
22	Bayat	37	112	---	---	---
23	Koləni	13	47	---	---	---
24	Qaravəlli Vaqif bəy	27	69	---	---	---
25	Qaraqoyunlu	114	355	---	---	---
26	Doğmadağlar	19	48	---	---	---
27	Əziz Əhmədli	88	316	---	---	---
28	Şahsultanlı	58	188	---	---	---

Cədvəl 14-ün ardı

1	2	3	4	5	6	7
29	Əli quzulu	7	21	---	---	---
30	Sor-sor	49	143	---	---	---
31	Xalilli	21	76	---	---	---
32	Muradlı	60	150	---	---	---
33	Padar	109	402	---	---	---
34	Quyudalağlı	53	162	---	---	---
35	Qaraqaşlı İsmayıł bəy	23	72	---	---	---
36	Qaravəlli Ağa Məmməd	36	123	---	---	---
37	Dəlilər	27	73	---	---	---
38	Qaravəlli Tapdıq	52	170	---	---	---
39	Ovçu Əli	43	135	---	---	---
40	Daşdəmir Bəyli	11	35	---	---	---
41	Müskürlü	38	101	---	---	---
42	Oldələkli	45	127	---	---	---
43	Bəyim-Xanumlu	32	114	---	---	---
44	Çovarqanlu	20	59	---	---	---
45	Rəhimli	70	208	---	---	---
46	Əmirli	59	178	---	---	---
47	Kəngərli	17	51	---	---	---
48	İlxıçı	58	155	---	---	---
49	Mustafalı	75	155	---	---	---
50	Hacı Səmədli	36	125	---	---	---
51	Xəlili Qasim bəy	86	194	---	---	---
52	İlxıçı Əliqonaqlı	22	72	---	---	---
53	Qaraxanlı	15	33	---	---	---
54	Xanazad	16	44	---	---	---
55	Sarvan Tapdıq	24	12	---	---	---
56	Müskürlü Molla Qədim	32	120	---	---	---
57	Alpaut	20	57	---	---	---
58	Sığırlı	47	164	---	---	---
59	Axundlu	18	51	---	---	---
60	Abbas Əli Bəyli	32	94	---	---	---
61	Qurd	189	543	---	---	---
62	Sarvan	61	169	---	---	---
63	Pir Həsənli	83	228	---	---	---
64	Ayrim	13	43	---	---	---

Cədvəl 14-ün ardı

1	2	3	4	5	6	7
65	Veysəl	84	198	---	---	---
66	Mərzəli	57	157	---	---	---
67	Şahsevən	971	58	30	---	---
68	Axtaçı Saleh	978	47	133	---	---
69	Məhəmməd Qasımlı	983	3	133	---	---
70	Hacı Qədimli	984	42	129	---	---
Cəmi						

Qaynaq: ARDTA., fond 24, siyahi 1, iş 328

Cədvəl 15

*1831-ci il kameral sayımına görə Şirvan əyalətinin
Elat mahalının əhalisinin siyahı*

s/n	Şəhər, Mahal və kəndlərin adları	Tatarlar (Azərbaycan) Türkləri		Ermənilər		
		evlərin sayı	kisilər (nəfərlə)	evlərin sayı	kisilər (nəfərlə)	qadınlar (nəfərlə)
1	2	3	4	5	6	7
1.	Bəy	57	175			
2.	Qarabağlı	6	10			
3.	Xınısh	13	43			
4.	Pircəli	25	82			
5.	Kollar	25	65			
6.	Göylər	84	239			
7.	Ərəb	19	80			
8.	Qubalı kənd	7	25			
9.		104	285			
10.	Kollar	54	174			
11.	2-ci Ucarlı	40	119			
12.	Quşçu	152	123			
13.	Cəngən	26	75			
14.	Bozəvəng	83	212			
15.	Pota kərim	88	300			
16.	Xalanc	176	594			

17.	Ərəb Əbdül Kərim	336	904			
-----	------------------	-----	-----	--	--	--

Cədvəl 15-in ardı

1	2	3	4	5	6	7
18.	Paşalı	31	98			
19.	Çapni	32	75			
20.	Bayat-Bayat	40	81			
21.	Qaramanlı	40	100			
22.	1-ci Ucarlı	27	92			
23.	3-cü Ucarlı	33	107			
24.	Şamlı	24	47			
25.	Qacar	6	19			
	Cəmi					

Qaynaq: ARDTA., fond 24, siyahı 1, iş 328.

Cədvəl 16

1831-ci il kameral sayımına görə Şirvan əyalətinin Qobustan mahalının əhalisinin siyahı

s/n	Şəhər, Mahal və kəndlərin adları	Tatarlar (Azərbaycan) Türkləri		Ermənilər		
		evlərin sayı	kİŞİLƏR (nəfərlə)	evlərin sayı	kİŞİLƏR (nəfərlə)	qadınlar (nəfərlə)
1	2	3	4	5	6	7
1.	Təklə Hacı Məmməd Hüseyn	118	376	---	---	---
2.	Şorbaçı	28	123	---	---	---
3.	Təklə Mirzə baba	81	260	---	---	---
4.	Ərəb Donabirli	98	345	---	---	---
5.	Şix zəfərli Çul	20	54	---	---	---
6.	Ərəb Şahverdi	120	385	---	---	---
7.	Təklə Sarı	13	41	---	---	---
8.	--	111	150	---	---	---
9.	--	38	99	---	---	---
10.	Yekəxanlı İbrahim	25	75	---	---	---
11.	Yekə-xana Müslüm	71	212	---	---	---
12.	Qaradolaq düzü	118	410	---	---	---
13.	Poladlı	32	115	---	---	---

14.	Qurbançı	48	183	---	---	---
15.	Xıllı	84	328	---	---	---
16.	Qonaq-Qonaqlı	16	43	---	---	---

Cədvəl 14-ün ardı

1	2	3	4	5	6	7
17.	Qərib Baloğlan	125	144	---	---	---
18.	Uduqlı	45	176	---	---	---
20.	Qubalı Baloğlan	20	82	---	---	---
21.	Kərbəlayı Bəşir bəy	12	37	---	---	---
22.	Heydərlı	26	89	---	---	---
23.	Ərəb Qədim	99	359	---	---	---
24.	Kürdəmir	30	165	---	---	---
25.	Çaylı	10	36	---	---	---
26.	Şix-Zahirli	42	103	---	---	---
27.	Həmiyə	29	104	---	---	---
	Cəmi	1469	5094	---	---	---

Qaynaq: ARDTA., fond 24, siyahı 1, iş 328

İSKƏNDƏR BƏY HACINSKİNİN “QUBALI FƏTƏLİ XANIN HƏYATI” ADLI ƏSƏRİ HAQQINDA BƏZİ QEYDLƏR

(əsərə ön söz əvəzi)

“Elə adamlar axtarın ki, onlarla söhbət yaxşı kitabı bərabər olsun, elə kitablar da axtarın ki, mütaliəsi filosoflarla söhbətə dəysin” (Ə.H.Bəhmənyar). Büyük Azərbaycan filosofunun bu fikrini İskəndər bəy Hacinskinin “Qubali Fətəli xanın həyatı” adlı əsərinə də aid etmək olar. İskəndər bəy Hacinskinin həyatı haqqında tarixi ədəbiyyatda məlumat çox məhduddur. Yalnız bu məlumdur ki, o, Rusiya imperatorunun Qafqaz canişininin dəftərxanasında mütərcim (tərcüməçi) vəzifəsində çalışmışdır. Onun adı 1846-ci, 1847-ci və 1848-ci illərə aid olan “Kavkazkiy kalendar” (“Qafqaz təqvimi”) məcmuələrində canişinin dəftərxanasında çalışmış mütərcimlər sırasında çəkilir. “Qafqaz” qəzetinin (rus dilində) illik icmallerindən birində də qəzətdə dərc olunmuş mühüm əsərlərin müəllifləri sırasında İ.Hacinskinin adı “Qubali Fətəli xanın həyatı” adlı ocerkin müəllifi kimi qeyd olunur (5, s.6)

İskəndər bəy Hacinski XIX əsrin 30-cu illərindən başlayaraq Rusyanın Əlahiddə Qafqaz Korpusunun qərargahında tərcüməcilik etmişdir. Hərbi rütbəsi olmadığına görə, o, ildə cəmi 150 rubl maaş alırdı. 1845-1849-cu illərdə öncə praporşik, sonra isə poruçık olmuş İ.Hacinski çalışdığı korpusun qərargahında mülki dəftərxana işinə təyin edilməsinə nail oldu. O, tezliklə dağlılar əleyhinə rus yürüşlərində iştirak etdi. Şeyx Şamil müridlərinin cəmləşdiyi Darqo auluna hücum zamanı İ.Hacinski sinəsindən yaralandı. XIX əsrin 50-ci illərinin başlangıcında, o, artıq şabs-kapitan idi və “Bəy

komissiyası” adlanan mülki təşkilatda çalışırdı. İ.Hacınski 1853-cü ildə İran elçisinin Sankt-Peterburqda müşayiət etmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, İ.Hacınski XIX əsrin 40-ci illərində tarix elminin yeni səviyyəyə yüksəlməsinə xidmət etmiş tarixçilər nəslinin görkəmli nümayəndəsi olmuşdur. O, A.Bakıxanov, Şeyx İbrahim Qüdsi, Mirzə Adığözəl bəy, Mirzə Camal Cavanşir, Kərim ağa Fateh, Hacı Seyid Əbdülhəmid, Mirzə Əhməd Mirzə Xudaverdi oğlu və s. müəlliflər kimi Şimali Azərbaycanda tarix elminin inkişafına xidmət etmişdir. İ.Hacınskinin “Qubalı Fətəli xanın həyatı” adlı tarixi məqaləsi Quba xanı haqqında yalnız avtobiografik əsər deyildir. Bu əsər həm də Azərbaycanın xanlıqlar dövrünü, eləcə də XVIII əsrin II yarısında Dağıstanda yaşayan xalqların tarixini öyrənmək üçün qiymətli mənbə səciyyəli əsərdir.

XIX əsrin Azərbaycan alimləri və ziyalıları üzərində “Azərbaycan tarixi” sözləri yazıla biləcək bir kitab ortalığa qoymasalar da, həmin tarixin ayrı-ayrı mərhələlərini özündə əks etdirən çoxsaylı mənbələri üzə çıxarmış, araşdırmış, çap etdirmişlər” (2, s.75). Bunların əksəriyyəti XIX əsrin 40-ci illərinə aiddir. İskəndər bəy Hacınski “Qubalı Fətəli xanın həyatı” adlı əsərini rus dilində yazmış və ilk dəfə 1847-ci ildə Tiflisdə nəşr olunmuş “Qafqaz” qəzetinin 48-49-cu saylarında nəşr etdirmişdir (7, s.51).

Vətən tarixinin ibrət dərsi ola biləcək ağır və ziddiyyətli dövrlərindən biri sayılan xanlıqlar dövrünü oxucunun gözləri önündə obyektiv canlandıran mənbə səciyyəli tarixi əsərlərdən biri də İ.Hacınskinin “Qubalı Fətəli xanın həyatı” adlı tarixi ocerkidir. Həmin əsər 1847-ci ildən 1959-cu ilə kimi (XIX əsrдə əhalinin böyük əksəriyyəti rus dilini bilmirdi və kitabxanalardan uzaq idi) geniş oxucu kütləsinin, Azərbaycan oxucusunun diqqətindən kənardə qalmışdır. XX əsrin 50-ci illərinin II yarısında İ.V.Stalinin (1879-1953) ölümündən sonra SSRİ-də diktaturanın nisbətən mülayimləşməsi ilə əlaqədar

olaraq üzərinə siyasi qadağası qoyulmuş bir çox əsərlər “həbsdən” azad oldu. “Kitabi Dədə Qorqud” dastanı, tarix salnaməsi, M.Kazimbəy, M.F. Axundzadə, A.Bakıxanov kimi mütəfəkkirlərin əsərlərinə qoyulmuş qadağalar ləğv edildi. 1958-ci ildə B.Vahabzadənin məşhur “Gülüstan” poeması nəşr olundu.

1956-1959-cu illərdə Azərbaycanda milli oyanış hərəkatının yüksəlişi ilə əlaqədar olaraq tarix elminə, ədəbiyyata, ana dilinə respublika rəhbərliyi səviyyəsində (İ.Mustafayev, Ş.Qurbanov, M.İbrahimov) xüsusi qayğı göstərilirdi. M.C.Cavansırın, Kərim ağa Fatehin, İskəndər bəy Hacınskinin xanlıqlar dövrü ilə bağlı olan əsərləri də həmin dövrdə (1958-1959-cu illərdə) yenidən nəşr olundu. İ. Hacınskinin Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının əməkdaşı F.Babayev tərəfindən yüksək peşəkarlıqla rus dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə olunmuş əsərinin həm əсли, həm də Azərbaycan dilinə tərcüməsi 1959-cu ildə 2000 nüsxə ilə nəşr olundu. Qeyd etmək lazımdır ki, 1989-cu ildə S.Əliyarlının elmi redaktorluğu ilə nəşr olunmuş "Azərbaycan tarixinə dair qaynaqlar" adlı topluda Vətən tarix elmi irsinə daxil olan bir sıra əsərlərdən seçmələr sırasında İ.Hacınskinin əsəri yoxdur. Azərbaycan xalqı dövlət müstəqilliyini bərpa etdiqdən sonra bir çox əsərlər, o cümlədən “Qarabağnamələr”, A.Bakıxanovun “Gülüstani İrəm” əsəri, Kərim ağa Fatehin məlum əsəri və digər əsərlər yenidən nəşr olundu. Lakin İ.Hacınskinin “Qubalı Fətəli xanın həyatı” adlı əsəri indiyə qədər latin qrafikası ilə nəşr olunmayışdır.

İ.Hacınskinin “Qubalı Fətəli xanın həyatı” adlı əsərinin yenidən nəşr olunmasının əsas səbəbi onun elmi dəyəridir. Əsər Vətənin xanlıqlar dövrünə dair azsaylı yerli qaynaqlardan biridir. Əsərin aktuallığı haqqında 1959-cu ildə nəşr olunmuş nüsxənin ön söz hissəsində deyilir: “Bu əsərin başlıca əhəmiyyəti ondadır ki, burada Azərbaycanın görkəmli dövlət

xadimi və xırda xanlıqlara bölünmüş ölkənin birləşməsi uğrunda çalışması, Rusiyaya meylin ciddi tərəfdarı qubalı Fətəli xanın həyat və fəaliyyəti, bir sıra yersiz və mübaliğələr müstəsna olunmaqla təsvir edilmişdir. Azərbaycan tarixçilərindən A.A.Bakıxanov, Mirzə Adığözəl bəy, Mirzə Camal Cavanşir, Mir Mehdi Xəzani və b. əsərlərində Fətəli xan haqqında ümumi məlumata rast gəldiyimiz halda, bu əsərdə Quba xanlığı və qonşu xanlıqların siyasi vəziyyəti, Fətəli xanın inzibati tədbirləri, Azərbaycan torpaqlarını Quba xanlığı ətrafında birləşdirmək üçün düşündüyü planları və ayrı-ayrı xanlıqlar arasında baş verən qanlı müharibələrdən bəhs edən nisbətən geniş bir lövhəni görürük” (5, s.5-6).

Oxuculara təqdim olunan əsərin ən böyük elmi dəyəri vaxtilə “milli ölüm elmi”nə çevrilmiş sovet tarix elminin Fətəli xanın “Rusiyaya meylin ciddi tərəfdarı olması”na və Osmanlı dövlətinin düşmən olmasına dair cəfəngiyatı inkar etməsi ilə bağlıdır. Sovet tarixçilərindən birinin əsərində qubalı Fətəli xanın “rusiyapərəst mövqedə” olması barədə qeyd edilir: “Tarixin sonrakı gedisi Fətəli xanın Rusiya ilə yaxınlaşmaq kimi uzaqgörüçülük siyasetinin və Azərbaycan dövləti yaratmaq cəhdinin tamamilə doğru olduğunu göstərdi” (3, s.54). Həmin dövrdə Quba xanlığı ilə bağlı nəşr olunmuş ən irihəcmli əsərin yekun hissəsində yenə də bu problemlə əlaqədar qeyd olunur: “Fətəli xan hökuməti Türkiyəyə meyil və İrana yaxınlaşma yolunu tutmadan Şimal-Şərqi Azərbaycanın Rusiya imperiyasının himayəsinə keçmək kimi böyük siyasi əhəmiyyət kəsb edən məsələni irəli sürdü. XIX əsrin birinci rübündə Şimali Azərbaycan İrandan ayrılib Rusiyaya birləşdirildi” (65, s.586).

Isgəndər bəy Hacınski Quba-Dərbənd hökmədarı Fətəli xanın Rusiya imperiyası ilə qarşılıqlı əlaqələrini belə ifadə edir: “Əqilli və uzaqgörən bir şəxs olan Fətəli xan isə onun xətt-hərəkətlərindən göründüyü kimi, Zaqafqaziyada hakimi-mütləq

olmaq, bəlkə də öz hökmranlığını daha uzaqlara yaymaq istədiyindən, hörmətli bəyləri Peterburqa göndərərək Rusiyaya sədaqət bəslədiyini bildirdi və lazımlı gələrsə, ona kömək veriləcəyi haqqında ümidi var edildi” (5, s.10). Qeyd etmək lazımdır ki, İskəndər bəy Hacınskinin bu məlumatı Fətəli xanın xarici siyasətinə verilmiş obyektiv qiymətdir. Məlumdur ki, sovet tarix elmində Fətəli xanın xarici siyasəti və diplomatik fəaliyyəti saxtalaşdırılmış, sovet dövlətinin ideologiyası baxımından “öyrənilmiş”, “araşdırılmışdır”. Sovet tarixçilərinin əsərlərindən təqdim etdiyimiz yuxarıdakı iqtibaslar bunu isbat edir. Tarixi Azərbaycan torpaqlarında meydana gəlmiş xanlıqları vahid dövlətdə birləşdirməyi qarşısına məqsəd qoymuş qubalı Fətəli xan Rusiya İmperiyasını diplomatik yolla zərərsizləşdirmək istəyirdi. Fətəli xan yaratdığı Şimal-Şərqi Azərbaycan siyasi birligi və gələcəkdə bütün Azərbaycanı birləşdirmək məqsədini qarşısına qoyduğu üçün Rusiya İmperiyasının razılığını almaq istəyirdi. Lakin II Yekaterina (1762-1796) I Pyotrun (1682-1725) istəyini unutmamışdı (XVIII əsrin II yarısında Rusiya Osmanlı İmperiyası ilə müharibə vəziyyətində idi). Rusiyanın hakim dairələri qonşu Osmanlı dövlətindən sonra yeni, qüdrətli türk dövlətinin yaranmasına imkan vermək istəmirdilər.

Bu məsələ ilə bağlı Vətənin xanlıqlar dövrünün görkəmli tədqiqatçısı olmuş H.Abdullayev yazmışdır: “Fətəli xanın güclənməsi, onun Azərbaycanda vahid hakimiyyət yaratmaq, Cənubi Azərbaycanı özünə tabe etmək təşəbbüsü, Quba hakiminin İran işlərinə müdaxilə etməsi II Yekaterina hökumətinin siyasi planları ilə uyğun gəlmirdi. Yekaterina hökuməti Fətəli xana Cənubi Azərbaycan səfərində və ümumiyyətlə, onun öz planını həyata keçirməkdə yardım etmirdi” (3, s.48).

Ş.F.Fərzəlibəyli Fətəli xanın Rusiya ilə əlaqələrindən bəhs edərək qeyd edir: “Fətəli xan Rusiyanın qəsbkar siyasətini də-

rindən öyrəndiyi və bu imperiyanın niyyətlərinə yaxşı bələd olduğu üçün Rusiyaya təməyül edən şəxs idi ki, bu xüsusiyyət də o zaman üçün Azərbaycanın birliyi naminə mütərəqqi keyfiyyət idi” (7, s.103). Tarixdən məlumdur ki, qubalı Fətəli xanının tarixi Azərbaycan torpaqlarını birləşdirmək arzusu məhz Rusiya imperiyasının maraqlarına uygun gəlmədiyi üçün gerçəkləşməmişdi.

1784-cü ildə Azərbaycan dövlətçiliyinin qədim mərkəzlərindən sayılan Ərdəbil şəhərinin Fətəli xan tərəfindən tutulması Rusiya rəsmi dairələrinin açıq narazılığına səbəb oldu. Ümumiyyətdə, Fətəli xanın XVIII əsrin 80-ci illərində Azərbaycan torpaqlarını birləşdirmək kimi “geniş hərəkət planı” Rusiyanın müdaxiləsi nəticəsində puça çıxdı (3).

Tarixçi P.Q.Butkov açıq bir həyəsizliqla yazmışdır: “Rusiya sərhədlərinə qonşu olan bir hakimi gücləndirən belə tədbirlər bizim məqsədlərimizin əksinə idi. General-polkovnik Potyomkin Fətəli xanından tələb etdi ki, öz qoşunlarını buraxsın, knyaz Potyomkin isə 1785-ci ilin fevral ayında Fətəli xana aydın bir məktub göndərdi və Fətəli xan başa düşdü ki, o, öz hərəkətindən nə gözləyə bilər” (3, s.48).

Sovet hakimiyyəti dövründə Azərbaycan dövlətçiliyi tarixi etnogenez məsələləri, tarixi şəxsiyyətlərlə bağlı olan ədəbiyyat, mədəniyyət tarixi, islam dini ciddi təsirlərə məruz qalmışdır. Həmin dövrdə Vətən tarixinin Cümhuriyyət və digər dövlətçilik məqamları ölkə vətəndaşlarının yaddaşından silinir, xanlıqlar dövrü və eləcə də tarixlə bağlı olan tədqiqat əsərləri bir çox hallarda dövlət siyasətinə xidmət mövqeyinə cəlb edilirdi.

Məlumdur ki, XX əsrin 40-60-ci illərində Quba xanlığı və eləcə də Fətəli xanla bağlı xeyli əsər nəşr olunmuşdur. Həmin əsərlər mənbə bazası baxımından çox zəngindir və mötəbərliyi ilə seçilir. Lakin bu əsərlər sovet ideologiyasına uyğun olaraq Fətəli xanın XVIII əsrin II yarısındaki siyasətini 1828-ci ildə Rusiyaya, 1920-ci ildə isə Sovet Rusyasına “könüllü

birləşdirməyə” gətirib çıxaran tarixi prosesin tərkib hissəsi kimi təqdim edirdi. Tarixçilər bu prosesi “tədqiq etməklə” Fətəli xanı Rusiyaya meyil göstərən siyasi xadim kimi qələmə verib və Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işgali faktını inkar edirdilər. Sovet tarixçilərindən birinin əsərindən nümunə gətirək: “XIX əsrin əvvələrində Şimali Azərbaycanın Rusiyaya birləşdirilməsi (işgali - İ.S.) sadəcə olaraq çarizm tərəfindən həyata keçirilmiş ilhaq aktı olmayıb, müəyyən dərəcədə Azərbaycanın tarixi inkişafının və Azərbaycan xalqının Rusiyaya meylinin məntiqi nəticəsi olmuşdur (6, s.4). Həmin dövrdə hətta Sovet işgalinə haqq qazandırmaq üçün “könüllü birləşmə meylinin köklərini XV-XVI əsrlərdə axtaran saxtakar tarixçilər də fəaliyyət göstərirdilər. XVIII əsrin II yarısındaki tarixlə bağlı olaraq yuxarıda qeyd etdiyimiz məsələlər Fətəli xanla əlaqələndirilirdi. Rusiya işgalinə qarşı azadlıq mübarizəsinə qalxmış Cavad xan, Şeyxəli xan və b. haqqında heç bir araştırma aparılmırdı. Həmin siyasi xadimlər “qaniçən”, “amansız”, “xalqın nifrətini qazanmış şəxslər” kimi təqdim edildiyi halda Fətəli xana bu elmi marağın səbəbi nə idi? Fikrimizcə, sadəcə olaraq, o, Rus işgal prosesinə haqq qazandırmaq, bu prosesi “əsaslandırmaq” üçün seçilmiş şəxsiyyət idi. Fətəli xan müdrik dövlət xadimi olmaqla yanaşı, zəmanəsinin bəzi naqisliklərinin daşıyıcısı olmuşdur. Belə ki, Fətəli xan siyasi xadim kimi istər Rusiya, istərsə də Azərbaycan xanlıqları, eləcə də Dağıstan hakimləri ilə qarşılıqlı münasibətlərini dövlətçilik maraqları, siyasi iddiaları baxımından qurmağa çalışmış və buna müəyyən dərəcədə nail olmuşdu. O, siyasi məsələlərə “məqsəd vasitəyə haqq qazandırır” (Makiavellinin fikridir - İ.S.) nöqtəyi nəzərdən yanaşmışdır. O, bütün siyasi fəaliyyəti dövründə prinsipinə sadıq qaldı. Fətəli xan incə diplomat və müdrik dövlət xadimi olmuşdur. Dərbənd, Bakı, Cavad xanlıqları Fətəli xan tərəfindən Şimal-şərqi Azərbaycan siyasi birliyinə diplomatik yolla birləşdirilmişdi. Sovet dövründə Fətəli xanın

xarici siyaseti elmi baxımdan qəsdən yanlış şəkildə təqdim edilmişdir. Belə ki, Vətənin xanlıqlar dövrünün görkəmli tədqiqatçısı H.Abdullayevin əsərlərində Fətəli xanın xarici siyaseti geniş tədqiqat obyektinə çevirilmiş, lakin sovet tarix elminin ideoloji əngəlləri tədqiqatçıya tarixi həqiqətləri tam açmağa imkan verməmişdir.

Dövrünün nadir siyasi xadimlərindən olmuş Fətəli xanın diplomatik, siyasi fəaliyyəti sonralar dəfələrlə tədqiqat obyektinə çevirilmiş və sovet təlimatları nöqtəyi-nəzərindən “öyrənilmişdir”. İ.Hacınskinin oxuculara təqdim olunan “Qubalı Fətəli xanın həyatı” adlı əsəri Quba xanını bize olduğu kimi, obyektivcəsinə təqdim edir. Əsər ideoloji təsirlərdən uzaqdır. Müəllif az sözlə böyük fikirlər ifadə edə bilmış, “qalın yox, qalan kitab” yazmışdır. Müəllif A.Bakıxanov, M.C.Cavansır kimi tale yaşamışdır. Bəy nəslindən olmuş İ.Hacınski öncə rus ordusunda hərbçi, sonra isə tərcüməçi kimi fəaliyyət göstərmişdir. Əsərdə A.Bakıxanovun “Gülüstani İrəm” əsərindən bəzi kompilyativ (köçürmə) məqamlar vardır. Lakin bu əsər bütövlükdə mənbə materialları ilə zəngindir.

Əsərdə Fətəli xanın Qafqaz tarixində müdrik dövlət xadimi kimi yeri, onun əhali siyaseti, diplomatik və siyasi fəaliyyəti ətraflı, canlı şəkildə təqdim edilir. Onun məlumatlarının əksəriyyəti həmin dövrün digər tarixi sənədləri ilə təsdiqlənir. Ehtimal etmək olar ki, müəllif Fətəli xanın ümumi fəaliyyəti haqqındaki məlumatları daha etibarlı mənbələrdən (“Gülüstani İrəm” əsərindən və digər qaynaqlardan) əldə etmişdir. İ.Hacınskinin əsərində Quba xanının avar hakimi Nutsal xan, Qarabağ hökmdarı İbrahim Xəlil xan, Şamaxı hökmdarları Məhəmmədsəid və Ağası, Qaraqaytaq Usmisi Əmir Həmzə, Tarki Şamxalı Dışsız Məhəmməd, Qazıqumuq hökmdarı Məhəmməd xan, Bakı xanı Məlik Məhəmməd xan, Şəki xanı Hüseyn xan, Kartli-Kaxetiya çarı II İraklı və Rusiya imperatriçası II Yekaterina ilə qarşılıqlı hərbi-

siyasi, diplomatik əlaqələri olduğu kimi şərh edilir. İ.Hacınski Azərbaycanda tarix elminin yeni səviyyəyə yüksəlməsində əvəzsiz rolü olmuş A.Bakıxanov ənənəsini qoruyur, onun tarix elminin mahiyyəti və dəyəri ilə əlaqədar olan fəlsəfi mülahizəsinə sadıq qalır: “Bu elm (tarix elmi - Ş.Fərzəliyev) insanı gözəl əxlaqlı edir, ona dolanacaq və yaşayış işlərini öyrədir. Buna görə də onu mənəvi elmlərin qiymətlilərindən hesab etmək olar: tarix hökmlü və zülmsüz elə bir hökmardır ki, bütün Adəm övladı onun əmrlərinə boyun əyməkdədir. Tarix elə bir danışmayan natiqdir ki, sələflərin vəsiyyətlərini bütün təfsilat və təriflərilə xələflərə bildirir, ehtiyacın və rifahın səbəblərini, tərəqqinin və tənəzzülün yollarını bizə anladır” (4, s.9; 9, s.15).

İstifadə olunmuş mənbələr və ədəbiyyat

1. Azərbaycan tarixinə dair qaynaqlar. Bakı: Azərbaycan Universiteti Nəşriyyatı, 1989, 328 s. S.Əliyarov və Y.M.Mahmudovun redaktəsi ilə.
2. Azərbaycan tarixi. S.Əliyarlinin redaktəsi ilə. Bakı, 1996
3. H.Abdullayev. Fətəli xanın Azərbaycan torpaqlarını birləşdirməsi və xarici siyaseti. “Təbliğatçı” jurnalı, № 5, 1946
4. A. Bakıxanov. Gülüstani İrəm. Bakı: Elm, 1991, 304 s. (rus dilində)
5. İskəndər bəy Hacınski. Qubalı Fətəli xanın həyatı. Bakı, 1959
6. T. Mustafayev. XVIII əsrin birinci yarısında Azərbaycanda Rusiyaya meyilin güclənməsi. Bakı, 1986
7. Ş. F. Fərzəlibəyli. Quba tarixi. Bakı, 2001
8. Nagiyev H., Verdiyeva H. Azərbaycan tarixi (e.ə.IX - b.e.XII əsrləri). Bakı, 2007

9. AKAK T.V. İzd. pod. red. pred. komis. Ad. Berje. Tiflis,
Qlav. Uprav. Namest. Kavkaza. 1873, 1170 s.

Əlavə 3

**AZƏRBAYCAN SSR EMLƏR AKADEMİYASI
TARİX İNSTİTÜTU**

İŞKƏNDƏR BƏY HACINSKİ

**QUBALI
FƏTƏLİ XANIN
HƏYATI**

**AZƏRBAYCAN SSR EMLƏR AKADEMİYASI
NƏŞRİYYATI**

BAKİ - 1959

Tərcümə edəni: *F. Babayev*
Redaktoru: *M. İsmayılov*

İNSTITUTDAN

Oxoculara təqdim edilən “Qubali Fətəli xanın həyatı” adlı tarixi oçerk XVIII əsrin ikinci və XIX əsrin birinci yarısında yaşayış yaratmış bir çox Azərbaycan müəlliflərinin əsərlərilə bir sırada Azərbaycan tarixinin 1747-ci ildən, yəni Nadir şah Əfşarın ölümü və müstəqil xanlıqların yaranmasından başlayaraq, onların Rusiyaya birləşdirilməsinə qədər olan dövrünü öyrənmək üçün faydalı bir mənbədir.

Bu əsərin başlıca əhəmiyyəti ondadır ki, burada Azərbaycanın görkəmli dövlət xadimi və xırda xanlıqlara bölgünmiş ölkənin birləşməsi uğrunda çalışmış, Rusiyaya meylin ciddi tərəfdarı qubali Fətəli xanın həyat və fəaliyyəti, bir sıra yersiz idealizmə və mübaliğələr müstəsna olmaqla təsvir edilmişdir.

Azərbaycan tarixçilərindən A.A.Bakıxanov, Mirzə Adığözəl bəy, Mirzə Camal Cavanşir, Mir Mehdi Xəzani və b. əsərlərində Fətəli xan haqqında ümumi məlumat rast gəldiyimiz halda, bu əsərdə Quba xanlığı və qonşu xanlıqların siyasi vəziyyəti, Fətəli xanın inzibati tədbirləri, Azərbaycan torpaqlarını Quba xanlığı ətrafında birləşdirmək üçün düşündüyü planları və ayrı-ayrı xanlıqlar arasında baş verən qanlı müharibələrdən bəhs edən nisbətən geniş bir lövhə görülür.

İskəndər bəy Hacinski tərəfindən yazılmış bu əsər ilk dəfə 1847-ci ildə Tiflisdə nəşr olunan “Kavkaz” qəzetiinin 48-49-cu nömrələrində çap edilmişdir. Əsərin müəllifi haqqında məlumat əldə etmək cəhdlərimiz hələlik təəssüf ki, nəticəsiz qalmışdır. Yalnız bu məlumdur ki, o, Qafqaz canişininin dəftərxanasında mütərcim vəzifəsində çalışmışdır. Onun adı 1846, 1847 və 1848-ci illərə ait “Kafkazcki kalendar” məcmülərində həmin dəftərxanada çalışan mütərcimlər sırasında çəkilir. Habelə “Kavkaz” qəzeti illik icmal-larından birində qəzetdə dərc olunmuş mühüm əsərlərin müəllifləri sırasında İ.Hacinskinin adı da “Qubali Fətəli xanın həyatı” adlı oçerkin müəllifi kimi qeyd olunur.

Əsərin həm əslisi, həm də Azərbaycan dilində tərcüməsini nəşr etməklə ümidivariq ki, o, Azərbaycanın XVIII-XIX əsrlər tarixini öyrənmək üçün faydalı vəsaitlərdən biri olacaqdır.

XVIII əsrin (ikinci - *red.*) yarısında Qafqaz ölkəsində öz uzaqgörənliyi, zəkası və tədbirləri ilə olduqca şöhrət tapmış bir şəxsin həyatını qələmə alarkən qeyd etməliyəm ki, yazılı sənədlərin olmaması və başqa vəsaitin məhdud olmasına görə, keçmiş zamanlarda Qafqazda baş vermiş hər hansı mühüm hadisə haqqında dolğun və düzgün məlumat toplamaq olduqca çətin və hətta qeyri-mümkündür.

Qubalı Fətəli xanı böyük (böyük Fətəli xan - *red.*) adlandıra bilməsək də, onun görkəmli bir şəxsiyyət kimi tanınmağa layiq olduğuna şübhə ola bilməz. Vəsaitinin məhdudluğunu, bir çox şeyləri əzx edəcəyi və ya hərb işləri üçün lazım olan vəsaiti ala biləcəyi mütərəqqi bir dövlətlə əlaqəsinin olmadığını və əldə etdiyi əzəmətin dərəcəsini nəzərə alarsaq, deyə bilərik ki, o, tarixdə fəxri mövqe tutmağa layiq bir şəxsiyyətdir.

Məlum olduğu kimi, dəhşətli fateh Nadir şah öləndən sonra İranın başsız qalması nəticəsində Zaqafqaziyada (Cənubi Qafqazda - S.İ.) daim bir-birinə düşmən münasibət bəsləyən və qarşılıqlı surətdə bir-birinin əmlakını qarət edən tam müstəqil xanlar hakimiyəti sistemi meydana çıxdı bə bu üsul-idarə XVIII əsrin axırlarına qədər davam etdi.

Belə bir vəziyyətdə nəslinin qədimliyi ilə məşhur olan Quba hakimi Hüseynəli xanın oğlu Fətəli xan meydana çıxdı. Fətəli xan 1736-cı ildə anadan olmuşdur, heç bir xüsusi tərbiyə görməyən Fətəli xan gənclik dövrünü, başqa xanların oğlanları kimi, qayğısız həyat sürməklə keçirmiş, hətta bir dəfə nadincliyinə görə atası onu döydürmək istədikdə, atasının qəzəbi sönənə qədər gizlənib, gözə görünməmişdi. Buna baxmayaraq, Hüseynəli xan oğlunu hərbi və siyasi işlərlə tanış etmək məqsədilə ona müxtəlif tapşırıqlar verərdi. O, 1756-cı ildə Fətəli xanı şübhəsiz ki, Quba bəylərindən birinin rəhbərliyi altında, öz dövrünə görə güclü bir qoşunun baş komandanı təyin edərək, keçmişdə də Quba xanlarına mənsub olub, lakin qarşıqliq zamanı İbrahim xan Dudbari (İbrahim xan Rudbarlı kimi

oxunmalıdır. Bax: S.İbişov “Quba xanlığının əhalisi (*tarixi-demografik tədqiqat*)” Bakı, 2004, səh.72-73 - S.İ.) tərəfindən zəbt olunmuş Səlyan qəsəbəsini fəth etməyə göndərdi. Fətəli xan atasının tapşırığını müvəffəqiyyət və şərəflə yerinə yetirdi.

Özünə qədər ayrı-ayrı naiblərin idarəsi altında olan bütün Quba mahallarını bir cəm halında birləşdirən Hüseynəli xan 1758-ci ildə 22 yaşlı gənc Fətəli xanı öz yerində varis qoyub, vəfat etdi. Bu hadisədən istifadə edən Şamaxı xanının qardaşı Ağa Rəzi bəy sərhəddə olan Bərmək mahalına basqın etdi və oranı qarət edərək, iki yüzə yaxın ailəni Şirvana köçürdü.

Atasının dəfni ilə məşğul olan Fətəli xan bu hadisədən atasının vəfatının yeddinci günü xəbər tutdu. O, xanlıq taxtına çıxmamaq mərasimini yungülce keçirib, qubalılardan mümkün olan qədər qosun toplayaraq, Şirvana hərəkət etdi.

Təcrübəli və şücaətli bir şəxs olan Şirvan xanı Məhəmməd Səid xan Fətəli xanı sərhəddə qarşılıamaq üçün tədarük gördü, onunla döyüşə girərək bu qanlı vuruşmanın baisi olan qoçaq qardaşı Ağa Rəzi bəyi bu vuruşmada itirdi və tamamilə məglub oldu. Qarət olunmuş mülkünün intiqamını alan Fətəli xan öz növbəsində bir çox ailələri köçürərək Qubaya qayıtdı. Əslində əhəmiyyətsiz görünən, lakin zamanına, gənc xanın cavanlığına və təcrübəsizliyinə görə çox mühüm olan bu iş Hüseynəli xan ölündən sonra Qubaya yüngül şikar kimi baxan qonşu hakimlərin yanında onun hörmətini artırdı.

Gənc xan Qubaya qayıtdıqdan sonra öz mülkünün daxili üsul-idarə işləri ilə məşğul olmağa başladı. O vaxta qədər hər bir naibin əhalidən vergi toplamaq və mükəlləfiyyətin icrasını tələb etmək hüququ var idi. Beləliklə, öz naiblərindən asılı olan əhali büsbüütün onlara tabe olur, bu isə onlara hər bir narazılıq üstündə öz xanlarına xəyanət etməyə imkan verirdi. Fətəli xan bu qaydanı ləğv edərək, kəndlilərdən toplanan vergilərin kəndxudalar tərəfindən xan xəzinəsinə və anbarlarına təhvil verilməsini əmr etdi, hətta buyurdu ki, bəzi mükəlləfiyyətlərin

icrası xan yasavulları vasitəsilə tələb edilsin. O, bir sıra başqa, o qədər də mühüm olmayan dəyişikliklər də əmələ gətirdi. O, bununla kifayətlənməyərək, öz hakimləri Məhəmmədhəsən xandan narazı olan Dərbənd bəyləri ilə gizli əlaqəyə girdi, onlara o vaxta qədər bəxşışlər verdi, nəvazış göstərdi ki, onların bəziləri Qubaya köçdülər. Fətəli xan onların vasitəsilə də Dərbəndin özündə çoxlu tərəfdarlar əldə etdi və 1760-cı ildə güclü qoşun toplayıb şəhərə hərəkət etdi və ona sadiq olan dərbəndlilərin köməyilə şəhəri bir güllə belə atmadan işğal etdi (Dərbənd Xanlığı 1759 ilin noyabrında Fətəli xan tərəfindən tutulmuşdur. Bax: Q.Abdullaev “Azerbaydjan v XVIII veke i eqo vzaimootnaşenie s Rossiey”, Baku, 1965, str.204 - S.İ.). Mülkü əlindən çıxmış Məhəmmədhəsən xan bütün ailəsilə Fətəli xanın əmri üzrə Bakıya köçərək, ömrünün sonun qədər orada yaşadı.

Fətəli xan qonşu hakim qaytaqlı usmi Əmir Həmzə ilə olan dostluğunу qohumluq yolu ilə məhkəmləndirmək üçün 1766-cı ildə onun bacısı Tuti Bikəyə evləndi və Dərbəndin alınmasında mühüm xidmətlər göstərən bir nəfər dərbəndlə bəyi köməkçi təyin edərək, Dərbəndin idarəsini ona tapşırıldı. Usmi də öz tərəfindən hörmətli adamları Fətəli xanın yanına elçi göndərərək, onun bacısı Xədicə Bikəni istədi. Lakin Quba xanı çıxdan bəri öz bacısını Bakı hakimi Məlik Məhəmməd xana vermək niyyətində olduğundan, elçilər əli boş geri qayıtdılar. Bu hadisə yenice qohum olmuş iki hakim arasında düşmənçiliyə səbəb oldu. Fətəli xanın böyük kömək gözlədiyi bu qohumluq nəticəsində onun üçün həm əldə etdiyi torpaqları, həm də irsi əmlakını əlindən çıxara biləcək böyük bir bədbəxtlik mənbəyinə çevrildi.

Bir müddətdən sonra Əmir Həmzə bacısını görmək bəhanəsilə Dərbəndə girib, onun iç qalasını zəbt etdi. Lakin Fətəli xan ona qalada möhkəmlənməyə fürsət verməyərək, Quba qoşunu ilə şəhəri mühasirəyə aldı və üç günlük mühasirədən

sonra dərbəndlilərin köməyi ilə usmini şəhərdən çıxardı. Bu hadisədən sonra usmi Quba xanı ilə açıqdan-açıga düşmən olub, həm bacısını ona vermədiyi üçün, həm də onu Dərbənddən çıxardığına görə ondan qisas almağa fürsət axtarmağa başladı.

Əqilli və uzaqgörən bir şəxs olan Fətəli xan isə onun xətt-hərəkətlərindən göründüyü kimi, Zaqafqaziyada hakimi-mütləq olmaq, bəlkə də öz hökmranlığını daha uzaqlara yaymaq istədiyindən hörmətli bəyləri Peterburqa göndərərək, Rusiyaya sədaqət bəslədiyini bildirdi və lazımlı gələrsə, ona kömək veriləcəyi haqqında ümidi var edildi. 1767-ci ildə Aquşa, Təbəsəran, Dərbənd və Quba əhalisindən güclü qoşun yaradaraq, Bakı hakimi Məlik Məhəmməd xanı da özü ilə götürüb, Şirvana hərəkət etdi. Nuxalı Hüseyn xan da birləşmiş qüvvələrlə Şamaxını almaq haqqında onun xahişinə görə yürüşə başladı.

Şamaxı kəndində yaşayan Şirvan hakimləri Məhəmməd Səid xan və Ağası xan mülklərini qorxu altına alan bu təhlükədən xəbər tutaraq, düşməni sərhəddə qarşılıyıb, döyüşə girdilər. Məhəmməd Səid xanın misilsiz şücaət göstərməsinə baxmayaraq, o, tamamilə məğlub oldu və buna görə də şəhərə qayıtdı. Ancaq burada da uzun müddətli mühasirəyə dözə bilməyəcəyini görən və nicatı üçün başqa əlac tapmayan Məhəmməd Səid xan Fətəli xanın yanına gəldi. Fətəli xan Məhəmməd Səid xanı həbs edərək Dərbəndə göndərdi. Bu arada Ağası xan təslim olmaq üçün yanına getdiyi Nixa xanı Hüseyn xan tərəfindən kor edilmişdi. Sonra Fətəli xan köhnə Şamaxını Ağsuya köçürərək, Şirvani Hüseyn xanla özü arasında böldü; belə ki, Şəki ilə həmsərhəd olan Sədərə və Qəsai mahallarını Hüseyn xana verdi, qalan hissəyə isə özü sahib olub, Qubaya qayıtdı. Bir müddətdən sonra Şəki hakiminin payına düşən mahallara da yiyələndi. Bu isə Fətəli xanla Hüseyn xan arasında böyük narazılığın törənməsinə səbəb oldu. Hüseyn xan Quba xanının qənimət bölgüsündə yalnız as-

lan payı ilə, yəni qənimətin hamısını almaqla kifayətlənə biləcəyini gec başa düşmüşdü.

Bu hadisədən sonra Kür qırğında yaşıyan və itirdiyini qaytarmağa fürsət axtaran Ağası xan Quba və Nuxa xanlarının arasında olan narahızılıqdan istifadə edərək, məqsədinə çatmaq üçün Hüseyn xanın himayəsi altına keçdi.

Şamaxıda gözü olan Hüseyn xan güclü qoşun topladı. O, ümumiyyətlə başqa dağıstanlılar kimi həmişə qonşu xanlara muzdur qoşun sıfətilə xidmət edən avarlıları Məhəmməd Mirzə və Qulaq xan adlı hakimlərlə birlikdə öz qoşununa qatıb, habelə tərəfdarlarının çoxluğu ilə işin müvəffəqiyyətli olacağına ümid verən Şirvanın əsl hakimi Ağası xanı da özü ilə götürüb, Şamaxiya hərəkət etdi. Bütün bu səbəblərə və işin gedişinə görə bu səfərin qansız qurtaracağına ümid etmək olmazdı, lakin düşmən şəhərin yaxınlığında yerləşdikdən sonra əvvəlcə hər iki tərəf bu işinsülh yolu ilə həll olunmasına meyl göstərdi. Lakin bəzi qoşun başçılarının düşmənciliyi üzündən kiçik atışma baş verdi və bu tez bir zamanda ümumi vuruşmaya çevrildi. Döyüşdə hər iki Avar hakimi həlak oldu. Hüseyn xan tamamilə məğlub olaraq öz malikanəsinə qaçıdı. Ağası xan özünün Kür qırğında olan sabiq məskəninə çəkildi. Bununla belə bu məğlubiyyət onu ruhdan salmadı. O, itirdiklərini geri alacağına yenə də ümidi ləğvinə bəsləyirdi. Bu qələbə ilə Şirvan mülkünün həmişəlik ixtiyarında qalacağını və məğlub edilmiş düşmənlərin bir daha ona təhlükəli ola bilməyəcəyini zənn edən Fətəli xan Qubaya qayıtdı.

Fətəli xanın uzaqda olmasından və iki qardaşının Fətəli xanla müharibədə həlak olduğu üçün ona qarşı düşməncilik bəsləyən avarlı Nunsal xanın Şuşaya gəlməsindən istifadə edən Ağası xan Avar hakiminin himayəsinə sığındı və onun köməyiylə 1774-cü ildə özünün ata-baba mülkü olan Şamaxını aldı.

Bu xəbəri eşidən Fətəli xan düşmənin möhkəmlənməsinə imkan verməmək üçün Aquşa, Təbəsəran, Dərbənd və Quba əhlindən qoşun toplayıb, Bakı hakimini də özü ilə götürərək hələlik

Şamaxıya hərəkət etdi. Düşməni dəf etməyə hazırlaşmış Ağası xan ixtiyarında güclü Avar qoşunu olan Nunsal xanla birlikdə Quba xanına qarşı hərəkət edərək, döyüşə girdi və yenə də büsbütün məglub olaraq, sabiq məskəninə qaçıdı. Lakin Nunsal xan bəlkə də yeri, yolları tanıma-lığına və mülkünün uzaqda olmasına görə qaçmağa cürət etmədi. O, Şamaxı şəhərindən yuxarıda möhkəm bir yer seçib, öz sadiq təbəələrilə birlikdə oranı özünə sığınacaq elədi. Əldə silah ölməyi qət edən Nunsal xan düşmənə heç bir şey qoymamaq üçün bütün varyoxunu, yəni Ağası xandan hədiyyə aldığı malları və atları qırıb məhv etdi.

Qafqaz dağlarının yetişdirməsi olan igid avarların bu qətiyyətini görən Fətəli xan onlarla danışığa girdi. O, işi sülh yolu ilə qurtarmaq və Nunsal xanın, həlak olmuş qardaşlarına görə, ona qarşı bəslədiyi keçmiş ədavəti yatırmaq niyyətilə onu öz düşərgəsinə dəvət etdi, Nunsal xan yubanmadan mötəbər avarlarla birlikdə onun yanına getdi. Lakin Fətəli xanın çadırında gedən danışq zamanı naməlum bir inciklik üstündə Avar xanına düşməncilik bəsləyən aquşalılar Nunsal xanı adamları ilə birlikdə öldürmək qəsdinə düşdülər.

Fətəli xan niyyətlərini yerinə yetirməyə hazır olan aquşalıların bu fikrindən xəbər tutcaq dərhal çadırdan bayır çıxdı və onları dilə tutaraq, bu çirkin niyyətdən vaz keçməyə dəvət etdi. Lakin hamısı boşça çıxdı. Aquşalılar çadırı şiddetli tūfəng atəşinə tutdular, sonra isə çadırda olanların hamısını qılıncdan keçirib doğradılar. Yalnız Bakı hakimi Məlik Məhəmməd xan Fətəli xanın yaxın adamlarının köməyi ilə bu qanlı qırğından canını qurtara bildi.

Bəziləri Fətəli xanın arzusuna əsasən aquşalıların bu cinayəti etdiklərini zənn edirlər, lakin biz, belə bir aqil hakimin Avar xanları ilə düşmən olmaq istədiyini heç vəchlə təsəvvür edə bilmərik. O, Avar xanlarının dostluğunu əziz tuturdu, çünki keçilməz dağlarda yaşayan bu xanlar öz basqınları, habelə düşməninə verə biləcəkləri köməklə Quba xanını həmişə narahat edə bilərdilər.

Fətəli xan Şirvanı ikinci dəfə fəth etdikdən sonra, başqa xanlıqlara da sahib olmaq üçün yollar axtardığı bir zamanda, bütün mülklərini əlindən çıxara biləcək bir hadisə hazırlanmaqdə idi. Quba xanından intiqam almaq üçün fürsət axtaran usmi Əmir Həmzə onun Şirvanda məşgul olduğunu görcək şamxal Dişsiz Məhəmməd xanla ittifaq bağlayaraq, güclü qoşunla Qubaya hərəkət etdi. Usminin bu niyyətini başa düşən Fətəli xan Qubaya qayıtdı və vaxt imkan verdiyi qədər öz təbəələrindən qoşun toplayıb düşmənə qarşı hərəkət etdi. Dərbəndlə Quba arasında olan Gavduşan çölündə uzun müddət davam edən qanlı vuruşma başlandı. Əvvəlcə üstünlük hər yerdə Fətəli xanın qoşunları tərəfdə idi və bütün ehtimala görə o qalib gəlməli idi. Lakin belə bir dəqiqlikdə usminin qoçaq oğlu Əli bəy özünü yetirib, bütün süvarilərilə qubalıların üstənə atıldı və bununla müharibənin taleini həll etdi. Fətəli xan tamamilə məglub oldu, o qədər çoxlu adam itirdi ki, hətta Qubada belə qala bilməyərək Səlyana çəkildi.

Bu döyüsdən sonra usmi Əmir Həmzə Bakıya hərəkət etdi, lakin qalanı almaq qüdrətinə malikolmadığından bu malikanənin bir hissəsini qarət edərək, Kürdən keçib öz malikanəsinə qayıtdı. O, Dərbəndə yaxınlaşan zaman səfərinin başlıca məqsədi olan həmin şəhəri hiylə yolu ilə ələ keçirmək üçün Fətəli xanın öldürülməsi haqqında yalan bir şayıə buraxdı. Lakin öz vəzifəsinə sadıq qalan Quba xanının arvadı Tuti Bikə mərdlərə məxsus mətanətlə, aslan kimi qala barıları üstündə duraraq, bütün işlərə özü sərəncam verir, görüş bəhanəsilə qala

divarlarına yaxınlaşan qardaşını qala toplarının atəşilə hədələyirdi. Bacısını bir daha aldada bilməyəcəyini, güclə də Dərbənd qalasını almaq mümkün olmadığını yəqin edən usmi Qaytağa yollandi. Qazıqumux xanı Məhəmməd xan isə Quba xanlığını ələ keçirdi.

Bir müddət keçidkən sonra Fətəli xan düşmənin hərəkəti haqqında dəqiq məlumat toplayıb, qışın şiddətli olmasına baxmayaraq, bir neçə ən sadıq və səmimi bəylərlə birlikdə Qubanın aşağı mahallarının içi ilə Dərbəndə gəldi və tezliklə iki nəfər hörmətli bəyi kömək istəmək üçün Peterburqa göndərdi. Lazım gəldiyi zaman bu hökmədara himayə ediləcəyi haqqında hökumətimiz tərəfindən keçmişdə vərildiyindən bu xahiş dərhal qəbul edildi. Imperatriça bir neçə piyada və topçu batalyonunun general de-Medemin komandanlığı altında Dərbəndə göndərilməsini əmr etdi. Generala Fətəli xanın arzusu üzrə hərəkət etmək tapşırıldı.

Qazıqumuxlu Məhəmməd xan 1775-ci ilin yazında Rusiya qoşunlarının Gizliyardan çıxıb Dərbəndə, Quba xanının köməyinə gəlməsi xəbərini eşitdikdə Qubanı tərk etdi. Dərbənddə oturub rus qoşununun gəlməsi xəbərini gözləyən Fətəli xan Qubaya gedərək, şəraitin verdiyi imkan daxilində qubalıları toplayıb, Dərbəndə qayıtdı və dayanmadan Darvaq çayına tərəf hərəkət etdi. O, bu yerdə rus generalını qarşılıyıb, ona rütbəsinə layiq və itirdiklərini özünə qaytarmaq üçün köməyinə gəlmiş bir şəxs kimi olduqca hörmət göstərdi.

O, bir neçə gün həmin çayın kənarında qalaraq, bütün vaxtını düşmən torpaqlarına hərəkət edərkən qoşuna lazım olacaq ərzaqın tədarükünə sərf etdi. Sonra Quba xanı Qaytağa tərəf yola düşdü. Çoxdan bəri hər şeydən xəbərdar və düşməni qarşılıamağa hazır olan Əmir Həmzə Fətəli xanı Baplı kəndinin yaxınlığında gözləyirdi. O, burada döyüşə girişərək, müvəffəqiyyət qazanacağına böyük ümidi ləbəsləyirdi. Nizami qoşunun əməliyyatından heç bir məlumatı olmayan Əmir

Həmzə özünün bütün dəstəsi ilə düzənlilikdə Fətəli xana hücum etdi; lakin qoşununun dəhşətli qırğınına səbəb olan şiddetli tüfəng və top atışinə məruz qalaraq, tamamilə darmadağın edildi və çoxlu adam itirərək dağlara çəkildi.

Fətəli xan Aşağı Qaytağı qarət etdikdən sonra Dərbəndə qayıtdı və burada qoşuna lazımı istirahət verdikdən sonra Qazıqumuxa hərəkət etdi. Düşməni dəf etməyə hazırlaşmış Məhəmməd xan Fətəli xanı Kürə xanlığında qarşılıyb döyüşə girdi, lakin ona da usminin taleyi nəsib oldu. Fətəli xan bu xanlığı qarət etməklə ondan intiqam alıb, Təbəsərana hərəkət etdi. Öz isteh - kamlarının məhkəmliyinə arxalanan təbəsərlilər əvvəlcə düşməni silahla dəf etmək fikrində idilər, lakin usmi və Məhəmməd xanın başına gələnlərdən yəqinlik hasil edərək, Quba xanının yanına gəlib öz əməllərindən peşiman olduqlarını bildirdilər və keçmiş günahlarını xidmətləri və sədaqətləri ilə yuyacaqlarına söz verdilər.

Bələliklə, Fətəli xan düşmənlərinin cəzalandıraraq Dərbəndə qayıtdı və öz qələbələrini bayram etdi, bununla o, rus əsgərlərinə xüsusi hörmət və nəvaziş göstərdi, sonra onlara istirahət üçün lazım olan qədər vaxt verdi, onlar da bu vaxt ərzində həyatın bütün nemətlərindən istifadə edərək yaşadılar. Sonra onları öz vətənlərinə qaytardı. Belə bir şərait Fətəli xanın taleinə olduqca böyük təsir bağışladı və onun sonralar əldə etdiyi müvəffəqiyyətlərin başlıca səbəbi oldu.

Bununla belə Şirvan hakimləri yeddi il Dərbənddə dustaqları olan Məhəmməd Səid xanı azad edən Fətəli xanın dostluğunu və hüsн-rəğbətini əldə etməyə çalışırdılar. Məhəmməd Səid xan vətənə qayıdaraq Şirvanın bir hissəsində xan oldu, başqa hissəsi isə qardaşı Ağası xanın ixtiyarında idi. Birinci öz iqamətgahı üçün Ağsunu, ikinci isə Kür qırığında olan Əlvəndi seçdi.

Fətəli xana qarşı göstərdiyi cürətə görə usmi layiqincə cəzalandırılmışdı və bütün ehtimala görə bir daha heç bir mühüm

işə iqdam etməyəcəyi halda, o, cəsur və işgüzər adam olduğundan öz malikanəsində rahat otura bilmirdi. O, başına üç minə yaxın seçmə atlı toplayıb, malikanəsindən çıxdı və Təbəsəran, Kürə xanlığı, Şəki və Şamaxı yolu ilə irəliləyərək Ərdəbilə, Qarabağa, Gəncəyə basqın etdi və bu yerləri amansızcasına viran qoyduqdan sonra saysız-hesabsız qənimətlə öz xanlığına qayıtdı.

Fətəli xan usminin rahat oturmaq istəmədiyini gördükdə ona qarşı tədbir gördü. Bu tədbir qan tökülmədən, zəhmətsiz başa gəldiyinə baxmayaraq, çox təsirli və əqilli idi. O, usminin qardaşı oğlu, əmisindən incimis qoçaq Məhəmmədxan bəyi nəvazış və müxtəlif vasitələrlə öz tərəfinə çəkdi. Dərbəndin 20 verstliyində onun üçün qala tikdirib, adını Məhəmmədxan qalası qoydu; Qubadan oraya iki yüz ailə köçürtdü və buranı Məhəmmədxan bəyin iqamətgahı etdi. Məhəmmədxan bəy də Fətəli xanın rəhbərliyilə bir neçə hörmətli qaytaqlını öz tərəfinə çəkdi. Bu vəziyyət, habelə Fətəli xan ilə hər işdə onun arzusuna müvafiq hərəkət edən Dağıstan hakimlərinin arasında olan dostluğun gündən-günə möhkəmlənməsi usmi Əmir Həmzəni dinc yaşamağa və Quba xanının dostluğunu axtarmağa məcbur etdi.

Bu zaman qaziqumuxlu Məhəmməd xanın oğlu Şahmərdan bəy ögəy anasından olan qardaşı Surxaydan şəxsən incidiyinə görə Fətəli xanın yanında qulluğa girib, Fətəli xandan o zaman Dərbəndə məxsus olan Qabərək kəndindən başlayaraq Kürə xanlığının aşağı hissəsini və Quba vilayətinin bir mahalının idarəsini aldı. Sonralar Şahmərdan bəy yeni mülkünü Quba xanının rəhbərliyilə tədbirlə idarə edərək, xanlığın qalan hissəsini də öz ixtiyarına keçirdi. Beləliklə, Məhəmməd xan da mühüm bir iş görmək imkanından məhrum olaraq Fətəli xanla dost olmağa çalışırı.

Fətəli xan üçün əlverişli olan belə bir şəraitdə o getdikcə yüksəlib, Dağıstanın işlərinə təsir göstərirdi. Qardaşı Gav-

duşanda, Quba xanının bayrağı altında usmi əleyhinə aparılan müharibədə həlak olmuş məsum Şeyx Əlinin oğlanları: Məhəmməd Hüseyn bəy, Söhrab bəy, Şamxal və Mustafa bəy məsum Əliqulunun təzyiqinə məruz qaldıqlarından Qubaya gedərək Fətəli xanın himayəsinə sıçındılar. O da bir neçə vaxtdan sonra məsum Əliqulunu Dərbəndə çağırdı və həbs edərək Səlyana göndərdi, özü isə güclü qoşunla Təbəsərana hərəkət edərək sabiq məsumların daimi iqamətgahı olan Çıraq kəndinə gəlib, adı çəkilən qardaşların ən böyüyü Məhəmməd Hüseyn bəyi Təbəsəranın məsumu elen etdi.

İranın sahilboyu vilayətləri xacə Ağa Məhəmməd xan Qacar² tərəfindən fəth olunduğuna görə öz mülkündə qala bilməyən Gilan hakimi İdastullah xan³ 1779-cu ildə Qubaya gəlib, Fətəli xandan kömək istədi. Səxavətli və uzaqqorən xan onun xahişini rədd etmədi. Dərbəndlə Mirzəbəyin başçılığı altında dağıstanlılardan və başqa torpaqlardan on min⁴ nəfərlik qoşun toplayıb, ona qoşulmuş İdastullah xanla birlikdə Səlyan və Talış yolu ilə İrana hərəkət etməyi əmr etdi. Sərkərdə aldığı tapşırıga əsasən Gilanı fəth edib, İdastullah xanı orada qoyaraq öz xanının yanına qayıtdı.

Bu hadisədən sonra Fətəli xanın təkcə Zaqafqaziyada hakim-mütləq olmaq deyil, hətta dəhşətli fateh Nadir şahın ölümündən sonra uzun müddət davam edən özbaşinalığı aradan qaldırmış olan İran şahı vəkil Kərim xan Zəndin⁵ vəfati ilə əlaqədar olaraq yenə də İran taxtının arzusunu çəkən şöhrətpərəst xanların daxili müharibələri meydanına çevrilmiş

² Sonralar İran şahı olmuşdur.

³ Gilan hakiminin adı yanlış yazılmışdır. Hidayətulla xan olamalıdır.

A.B. a k ı x a n o v. “Gülüstani İrəm”, Bakı, 1951, 172-ci səhifəyə bax. - Red.

⁴ A. Bakıxanov qoşunun 9 min nəfərdən ibarət olduğunu göstərir. Həmin əsərdə 172 - ci səhifəyə bax. - Red.

⁵ Kərim xan özünü şah deyil, vəkil, yəni xalqın vəkili adlandırır və onun adından iş görürdü. Zənd onun familiyasıdır (qeyd müəllifindir).

İrana belə göz tikdiyinə şübhə etmək olmazdı. Özünün böyük məqsədinə çatmaq üçün Quba xanı bütün maniələri aradan qaldırmaq və bu yolda hər şeyi qurban vermək qərarına gəldi. Eyni zamanda o görürdü ki, məqsədinin qarşısında dura biləcək başlıca maniə Ali-Sərkar⁶ ailəsidir. O, bu ailənin igid və işgüzar üzvləri durduqca, Şirvan xanlığı başqasının əlində olduğunuca mühüm bir işə əl ata bilməyəcəyinə əmin idi. Ona görə, istədiyi yerə hərəkət etməsindən ötrü coğrafi vəziyyətinə görə ən mühüm nöqtə olan Şirvanı nə vasitə ilə olursa-olsun almayı və onların hamisini qırmağı qərara aldı.

Fətəli xan öz məqsədinə çatmaq üçün tədbir görməkdə, bəlkə də Ali-Sərkar dudmanın bütün üzvlərini ələ keçirib qırmaq üçün fürsət axtarmaqda ikən Məhəmməd Səid xan onun bacısı Fatma xanim Bikəni öz oğlu Məhəmmədrəza bəy üçün istədi. Kür qıraqındakı Əlvənddə yaşayan Ağası xan ola bilsin ki, Fətəli xanın niyyətini duyduğundan bu işin pis nəticə verəcəyini təsəvvür edir və qardaşını bu qohumluqdan əl çəkməyə təşviq edirdi, lakin onun bu səyi boşça çıxdı; qohumluq isə baş tutdu, bu da qardaşlar arasında düşmənciliyə səbəb oldu.

Qarabağlı İbrahim xan Quba xanı ilə mübarizə etmək üçün Şirvan hakimlərinə tez-tez kömək etdiyindən Fətəli xan güclü qoşun toplayıb, 1784-cü ildə Qarabağa hərəkət etdi. Lakin Şuşa qalasına hücum etmək iqtidarında olmayıb Ağdamı və Qarabağ xanlığının başqa aşağı mahallarını talan etdi.

Fətəli xan 1785-ci ildə güclü qoşunla Kür qıraqında yaşayan Ağası xan üzərinə hərəkət edən zaman, müəyyən səbəbə görə əmisindən inciyərək, onu tərk edib, Quba xanının yanında yaşayan İbrahim xanın qardaşı oğlu Mehrəli bəy qoşunun Şirvana hərəkəti zamanı gecə ikən Ağası xanın böyük oğlu Əhməd bəyə rast gəldi və əlbəyaxa döyüşdə öldürdü. Fətəli

---

⁶ Şirvan hökmdarları belə adlanırdı.

xan onun cənazəsini xüsusi hörmətlə Şuşaya göndərdi. Bu hadisə Qarabağ xanını Quba xanı tərəfə keçməyə məcbur etdi. O, dərhal Quba xanı ilə ittifaq bağlayıb, öz xanlığının qoşununu Ağası xanla müharibə etmək üçün Quba xanının qoşununa qatdı. Müttəfiqi nuxalı Məhəmmədhəsən xanla birlikdə büsbütün məglub olmuş Ağası xan başqa bir nicat yolu tapmadığından Fətəli xanın yanına gəldi. O isə Ağası xanı oğlanları ilə birlikdə həbs edərək, Qubaya göndərdi və Məhəmmədhəsən xanın izi ilə Nuxaya tərəf hərəkət etdi.

Artıq məglub olmuş Məhəmmədhəsən xan dərhal danışqlara başladı və öz bacısını Quba xanına ərə verib onunla sülh bağladı. Fətəli xan da bu ittifaqı ikibaşlı qohumluqla möhkəmləndirmək və Məhəmmədhəsən xanı öz hakimiyyətinə daha artıq bağlamaq məqsədilə bacısı Huri Peykər xanım Bikəni ona ərə verdi.

Fətəli xan Tarxu (Tarku şamxallığı nəzərdə tutulur - S.İ.) dudmanı ilə dostluğunu möhkəm-ləndirmək məqsədilə 1787-ci ildə tarxulu Məhəmməd şamxalın qızını usminin bacısından olan oğlu Əhməd xan üçün istədi və Dərbənddə təntənəli toy qurdu. Həmin il Fətəli xan şücaətli və işgüzar bir düşmənindən xilas oldu. Qaytaqlı usmi Əmir Həmzə öldü və onun yerinə qardaşı Ustar xan usmi elan edildi.

İndi də, o zaman məhv edilməsi Fətəli xanın nəzər-diqqətini cəlb edən əsas məsələ olan Ali - Sərkər dudmanından bəhs edək. Qardaşı həbs edildikdən sonra vəziyyətinin qorxulu olduğunu olduqca gec başa düşən Məhəmməd Səid xan Quba xanından intiqam almaq üçün fürsət axtardığı bir zamanda Fətəli xan Qubada dustaq olan Ağası xanı və onun iki oğlunu - Əhməd bəyi və Məhəmməd bəyi özü ilə götürüb Quba xanlığının sərhəddində yerləşən Qonaqkənd kəndinə getdi, eyni zamanda belə bir sayıə yaydı ki, guya Ağası xanı Şirvanda hakim təyin etməkdən ötrü onları Şamaxıya aparır.

Məhəmməd Səid xan bu xəbəri eşitcək Nuxaya getdi, onun oğlu Məhəmmədrza bəy isə qaynı Fətəli xanı qarşılıamaq üçün Qonaqkəndə getdi. Fətəli xan ona Ağası xanı oğlanları ilə birlikdə Bakıya aparmağı əmr etdi, özü isə Şamaxıya gəlib, yeznəsi Məhəmmədrza bəyi Şirvan xanı elan etdi, lakin o, bu rütbənin yalnız quru adından istifadə edirdi, bütün işlərin idarəsi isə Fətəli xanın əlində idi. O, dərhal nuxalı Məhəmmədhəsən xandan Məhəmməd Səid xanı iki oğlu ilə və onun yanında olan Ağası xanın oğlu Mustafa bəyi tələb etdi. Nuxa hakimi Fətəli xanın arzusuna əməl etmək qərarına gəldi. Nicat üçün çarə tapa bilməyən, ola bilsin ki, qohumluğuna arxalanan Məhəmməd Səid xan oğlanları Məhəmməd bəy⁷ və İskəndər bəylə Fətəli xanın yanına gəldi. Fətəli xan onları həbs edib Səlyana göndərməyi və həbsə alınmış yeznəsi Məhəmmədrza bəyi isə Qubaya göndərməyi əmr etdi. Bu zaman Ərəş sultanı Şəhabəddin öz hakimi Məhəmmədhəsən xanın əmri üzrə Məhəmməd Səid xanın Şuşaya qaçmış Əsgər bəy və Qasim bəy adlı oğlanlarını, habelə Ağası xanın oğlu Mustafa bəyi (sonralar Şirvanlı Mustafa xan) müxtəlif bəhanələrlə yanına çağırtdırib, həbsə aldı və onları Fətəli xanın elçisi Məhəmmədkərim bəy və Nuxa xanının etimadlı adamı Hacı Səid bəylə Şamaxıya göndərdi. Dustaqlar güclü gözətçi dəstəsinin müşaiyətilə Göyçay çayına çatdıqda Ali – Sərkər tərəfdarlarından bir nəfər belə bir şayıə buraxdı ki, guya Fətəli xan Nuxa tacirlərini həbsə almış və güclü qoşunla Şəki vilayətinə girmək üçün tədarük görməkdədir. Hacı Səid bəy şayıəyə inanıb, Şirvan xanlarının oğlanlarını azad edərək dərhal Nuxaya qayıtdı. Onlar da durmadan Avarstana gedib Ümmə xandan himayə istədilər və 1774-cü ildə Fətəli xanın çadırında öldürümüş əmisi Nunsal xanın qanını almaq üçün ona kömək edəcəklərinə söz verdilər.

---

⁷ Mahmud bəy olmalıdır. A. B a k ı x a n o v, göstərilən əsəri, səh.174

Avarstanın bu gənc hakimi güclü qoşun toplayıb, qəflətən Şamaxı tərəfə hərəkət etdi. Yanında hazır qoşunu olmayan Fətəli xan Şəhərdə⁸ müdafiə olunmağa başladı, lakin on aylıq mühəsirədən sonra Ümmə xanla sülh bağlamağa, öz qızını ona ərə verməyə və Səlyan qəsəbəsini ona bağışlamağa məcbur oldu. Bundan sonra Şirvan xanlarının oğlanları Əsgər bəy, Qasım bəy və Mustafa bəy Şuşaya getdilər və burada öz işlərini müzakirə etdikdən sonra yəqinlik hasil etdilər ki, əgər yenə də burada qalsalar nəinki öz xeyirləri üçün mühüm bir iş görə bilməyəcəklər, hətta atalarının, qardaşlarının başına gələn fəlakət onların da başına gələcəkdir. Buna görə də Türkiyəyə getdilər.

Fətəli xanın, Ali - Sərkər dudmanın uzaqlara çəkilmiş bu üzvlərinin onun işlərinə bir daha mane ola bilməyəcəyinə əmin olmasına baxmayaraq, lakin o, həmin dudmanın həbsdə olan başqa üzvlərini belə bir vəziyyətdə qoyub uzaq səfərə çıxmaga cürət etmirdi. Əgər burada olma- yarkən onlardan biri zindandan qaçmağa müvəffəq olardısa, - bu isə o zamanın şəraitinə görə asan bir iş idi, - çoxlu tərəfdarları olan və hələ də hər şeyin xalqının xatırındə qaldığı Şirvan xanlığına gələrək ümumi üsyən qaldıra bilərdi. Bu isə Quba xanına çox baha oturardı, qan bahasına və böyük zəhmətlərlə əldə edilən torpaqlardan başqa, öz ata-baba mülkü belə əlindən çıxa bilərdi. Bu iş həmçinin xanlıq taxtına çıxdıqdan iyirmi il sonra icrasına başladığı tədbirləri poza bilərdi. Şamaxını fəth etmək isə bu tədbirlər uğrunda atılan ilk və bəlkə də ən mühüm addım idi.

O, məhdud bir ərazinin hakimi olduğundan onları uzaq və ucqar yerlərə sürgün edə bilməzdi, lazımı abadlığın çatışmaması üzündən isə onları əbədi həbsə məhkum edə bilmirdi. Beləliklə, azadlıqda qaldıqları təqdirdə özü üçün olduqca təhlükəli olan məhbusları öldürməkdən başqa çarəsi qalmırıldı. O,

---

⁸ Bu hadisə Ağsuda baş vermişdir.

belə bir ədalətsiz, həm də olduqca rəhmsiz işin görülməsini qərara alaraq, 1788-ci ildə onların hamısını həyatdan məhrum etmək, daha doğrusu Məhəmməd Səid xanı iki oğlu ilə Səlyanda, habelə Ağası xanı iki oğlu ilə Bakıda və Məhəmmədrzəni Qubada öldürməyi və bundan əlavə Ağası xanın iki və ya üç oğlunun kor edilməsini əmr etdi.

Məlumdur ki, bəşəriyyət üçün olduqca faydalı olan mütləq hakimiyyətə can atan böyük adamlar heç vaxt və dünyanın heç bir yerində zülm və sərtlik etmədən, qan tökmədən keçinə bilməmişlər, xüsusilə əgər Zaqafqaziya ölkəsində xalqının ruhiyyəsi və o zamanın şəraitinə görə hər bir təxir və azacıq səhvin böyük maniələr törədə biləcəyi nəzərə alınarsa, bu iş daha zəruri idi.

Quba xanı ilə etdiyi mübarizədə düçür olduğu müvəffəqiyətsizliyi və buraxdığı səhvleri düzəltməyə çalışan nuxalı Məhəmmədhəsən xan avarların Fətəli xana qarşı bəslədikləri ədavət və Ali - Sərkər xanədamı üzvlərinin edam olunması hadisəsinin şamaxılrlara bağışladığı təsirdən istifadə edərək, güclü qoşun topladı və Mehdili hakimi Əlisultanla birlikdə Şirvana hərəkət etdi. Döyüşə hazırlıq görə bilməş və Şamxal Məhəmmədin oğlu Mehdi bəyi ləzgi qoşunu⁶ ilə öz köməyinə çağırmış Fətəli xan düşməni sərhəddə qarşılıamağa fürsət tapmayıb, onunla köhnə Şamaxının lap yaxınlığında üz-üzə gəldi. Uzun sürən şiddətli müharibə başlandı. Bu müharibədə Nuxa qoşunu hər yerdə üstün gəlirdi. Qələbə açıqdən-açıqa Məhəmmədhəsən xanın tərəfində idi, hətta onun qoşununun bir hissəsi Şamaxiya belə girmişdi. Quba piyadası düşmənin ümumi təzyiqi qarşısında, demək olar ki, tək qalmışdı və o da uzun müddət dözə bilməzdi, çünki Şamxalın oğlu Mehdi bəy Məhəmmədhəsən xanla bağladığı gizli sazişə görə vuruşmada iştirak etmirdi. Bunu görən Quba qoşun başçılarından biri geri çəkilmədə olan öz piyadasını ləzgilərin möhkəmləndirilmiş səngərlərinə tərəf yönəltdi. Onun bu işdən məqsədi qubalıların

pozulmuş dəstəsini nizama salmaq və şamxal qoşununu qeyri-iradi olsa da döyüşə vadər etmək idi. O, öz məqsədinə nail oldu. O vaxta qədər müharibənin laqeyd tamaşaçısı olan şamxal qoşunu, qubalıları təqib edən düşmənin onların səngərlərinə yaxınlaşdığını gördükdə, ona lap yaxın məsaflədən üç mindən artıq tüfənglə atəş açdı. Artıq nizama salınmış Quba piyadasının köməyinə arxalanan bu iş olduqca güclü təsir bağışladı. Düşmən çoxlu tələfat verərək, qaçmağa başladı. Quba xanı olduqca uzaqgörən adam idi və o belə bir fürsəti əldən verə bilməzdi; o, dərhal bu fürsətdən istifadə etdi. Məhəmmədhəsən xan qoşununun bir hissəsi Fətəli xan qoşununun sol cinahını təqib edərək şəhərə girdiyi, digər hissəsi isə, yəni mehdililərin şamxal qoşunu tərəfindən basıldı bir zamanda Quba xanı qubalılardan və dərbəndlilərdən ibarət olan 500 nəfər seçmə süvaridən təşkil olunmuş daimi mühafizə dəstəsini ona qarşı hucuma göndərdi və bununla da döyüşün taleini həll edərək, qələbəni rəqibinin əlindən aldı. Büsbütün məglub olmuş Məhəmmədhəsən xanın bir çox adımı öldürülmüş, yaralanmış və əsir düşmüştü. O, güclə qaçıb canını qurtardı və yalnız iki nökəri ilə öz mülkünlə qayıda bildi.

Düşməni addım-addım izləyən Fətəli xan Şəki xanlığına gəldi və Məhəmmədhəsən xanın arvadı olan bacısının xahişinə görə öz yeznəsi və qaynı kimi onunla barışdı. Məhəmmədhəsən xan da etdiyi işlərindən peşman oldu və gələcəkdə Fətəli xana tam mənasılı tabe olacağına, onun bütün arzularını yerinə yetirəcəyinə söz verdi. Məhəmmədhəsən xanın büsbütün tərksilah olun - muş Mehdili müttəfiqləri Şamxalın oğlu Mehdi bəyin xahişinə görə azad edildilər. Onlara Quba və Dərbənd yolu ilə öz vətənlərinə qayıtmaga icazə verildi.

Bu qələbədən sonra, qonşularından ən təhlükəsini özünə tabe etmiş olan Fətəli xan həmin ildə Ərdəbili aldı. Şahsevən xalqı və muğanlı Həsən xan ona itaət edəcəklərinə söz verdilər. Qubada dustaq olan talişli Mir Mustafa xan Fətəli xanın himayəsi altında olmaq şərtilə Taliş xanlığına təyin edildi.

Gilanlı İdastullah xan da onun himayəsi altında idi. Tarxu şamxalı, Qaytağın usmisi və Qazıqumux xanı onun tərəfdarları oldular. Avar xanı və Mehdili hakimi qonşularının yolu ilə gedərək, Quba xanı ilə dostlaşmağa çalışırdılar. Təbəsəranın qazısı və məsumu tamamilə ona tabe idilər. Bir çox başqa qazılər və Dağıstanın məşhur adamları da ona tərəfdar olduqlarını bildirdilər. Yalnız qarabağlı İbrahim xan özünün Şuşada olan iqamətgahının möhkəmliyi və təhlükəsizliyinə görə, o zaman öz ata-baba mülkündən başqa Dərbənd, Bakı, Səlyan və Şamaxının tam mənasılə sahibi olan və başqa qonşu xanlara güclü təsir göstərərək, onları itaətə məcbur edən Fətəli xana qarşı düşməncilikdə möhkəm idi.

Beləliklə, yeni torpaqları ələ keçirməklə xanlığını genişləndirən, eyni zamanda Zaqqafqa - ziya ölkəsinin başqa xanlıqlarını öz güclü təsiri altında saxlayan və lazım gələrsə beş minlik qoşunla Arazdan İrana keçmək üçün özünü kifayət qədər qüvvətli hiss edən Fətəli xan Azərbaycan xanları ilə əlaqəyə girdi. Onlar İran taxtını ələ keçirməyə çalışan Qacar xanədanının nümayəndəsi, bu qədər dəhşətli, həm də bacarıqlı xacə Ağa Məhəmməd xanın şöhrətpərəst niyyətlərindən qorxaraq, onun (Fətəli xanın - *Red.*) himayəsinə keçmək istəyirdilər. O, bununla kifayətlənməyərək, Təbriz səfərinə çıxdığı təqdirdə orada yubana biləcəyini düşünərək özünü Zaqqafqaziyada hər cəhətdən təmin etmək üçün Gürcüstan çarı ilə danışığa girib, şəxsən onunla görüşmək istədiyini bildirdi. Bu barədə İraklinin razılığını əldə etdikdən sonra o, Nuxaya getdi və bir neçə gün Məhəmmədhəsən xanın yanında qonaq qaldıqdan sonra Kür qırığı tərəfə hərəkət etdi. Orada Gəncə hakimi Cavad xan Ziyad oğlu onu hörmətlə qarşılıyib itaət etdiyini bildirdi. Bu xidmətinə görə Quba xanının xahişi üzrə çar İrakli Gəncə xanlığından alınmış Şəmsədil mahalını Cavad xana qaytardı. Bu vaxt hər iki tərəfin razılığı ilə Şamxor qalasının yaxınlığındakı yer görüş yeri təyin edildi. Bu iki mühüm şəxs orada görüşərək qərara aldılar: Gürcüstan çarı Rusyanın

himayəsi altında Zaqafqaziya ölkəsinin qayda və nizamına göz olsun, Fətəli xan isə gələn il Azərbaycana hərəkət etsin.

Fətəli xan çoxdan bəri icrasına çalışdığı planları xəyalında qurub hazırladığı bir zamanda tale işi dəyişdi. O, bu görüşdə xəstələndi. Şamaxıya qayıdan zaman xəstəliyi tədricən şiddətləndi. Bu şəhərdə nə qədər dava-dərman etdilərsə heç bir fayda vermədi. Xəstəliyinin gündən-günə artdığını görən və əcəlinin çatdığını hiss edən Fətəli xan tələsik Bakıya, sadiq dostu olan bacısının yanına getdi. O, burada, 1789-cu ildə 54 yaşında ikən ölkəmiz üçün həm hərbi, həm də siyasi cəhətdən şərəfli olan ömrünü başa çatdırıldı.

Bu mərd adamın zəkası, uzaqgörənliyi, igidliyi, habelə hərbi və siyasi istedadlı haqqında danışmağı artıq hesab edirəm. Çünkü bütün bu məziyyətləri onun tərcümeyi-halından görmək olar. Bununla belə əlavə etməliyəm ki, o, mehriban və ədalətli bir şəxs idi, özünə tabe olanların qayğısına qalar, hətta tanıldığı adamların ailə işlərinə belə qarışaraq onların ev məişətinin sakitliyi ilə nəşələnmələrini arzulayırdı. İnsanların həyatını əlində oyuncaq etməz, səxavətli olduğu kimi, qənatkar idi. Onun zahiri qiyafəsi, rəftarı hər kəsdə ona qarşı qeyri-iradi ehtiram hissi oyadardı. O, vaxtını məclis qurub xoş keçirməyi sevərdi. Hərdən bir belə məclislərdə olduqca ciddi işlər haqqında əmrlər verər və bununla da orada olanların təəccübünə səbəb olardı. O, sağlam, olduqca dolu və gözəl simalı bir adam idi. Qadınlara meyl göstərər, hətta bu işdə bəzən həddən xaricə belə çıxardı. O, olduqca çox yeyərdi ki, bu da onun yaşı olmasına görə, ölümünü sürətləndirən başlıca səbəb oldu.

Художник А. Текслер из Тифлиса

отпечатано Г. Йакоби

АКТЫ

СОБРАННЫЕ

КАВКАЗСКОЮ АРХИГРАФИЧЕСКОЮ КОМИССИЕЮ.

—
АРХИВЪ ГЛАВНАГО УПРАВЛЕНИЯ НАМѢСНИКА КАВКАЗСКАГО.

—
ТОМЪ IV.

ИЗДАНЪ ПОДЪ РЕДАКЦІЕЮ ПРЕДСЪДАТЕЛЯ КОМИССІИ
дсс. АД. БЕРНЕ.

ТИФЛІСЪ.

ВЪ ТИПОГРАФІИ ГЛАВНАГО УПРАВЛЕНИЯ НАМѢСНИКА КАВКАЗСКАГО.

—
1870.

цленимъ отъ природы мѣстамъ въ самомъ близкомъ разстояніи съ деревнями Кубинскаго владѣнія. Почему ген.-л. Репинъ и обратился тогчасъ къ селу народу съ разными предложениями, употребивъ на сie сначала ихъ духовенство, а потомъ послать къ нимъ ст. увѣщаніемъ Кубинскаго Хамбутай-бека, усерднаго Россіи и неоднократно уже показавшаго важныи услуги, который успѣлъ убѣдить ихъ не только въ томъ, чтобы они не давали убѣжища Ших-Али, но и склонилъ ихъ отправить къ ген.-л. Репину депутатами 3 почетнѣйшихъ старшинъ съ письменнымъ прошениемъ о принятии сего народа въ подданство Россіи, на что взирая смѣжные Ахтингамъ и находящиеся съ ними въ тѣсной связи Мискинджинцы и Келегуринцы тоже прислали своихъ депутатовъ, кои всѣ ген.-л. Репиному и были приведены къ присягѣ на вѣчную вѣрность подданства Россіи; къ обществамъ же ихъ отправленъ надежный офицеръ для приведенія жителей всѣхъ сихъ селеній къ присягѣ и которому между прочимъ поручено замѣтить всѣ мѣстоположенія и дороги. Сіи 3 народа живутъ къ совершенномъ между собою согласіи и одни подѣлъ другаго; начиная отъ послѣдней къ нимъ Кубинской дер. Ших-кендъ, пойдуть Келегуринцы, каковыи именемъ и главная ихъ деревня называется. Въ семъ владѣніи, состоящемъ изъ 6 деревень, въ комъхъ 1,100 домовъ, есть свинцовыи заводъ, коего и проба мнѣ доставлена ген.-л. Репиному, а об изыскиваніи жителей находятся и серебряныи руды, какихъ пробы до весны теперъ за большими тамъ сѣбѣгами достать не можно. За симъ народомъ сѣдѣютъ Ахтингы; у нихъ городъ Ахты, въ коемъ домовъ до 1,000 и при немъ 12 деревень, въ комъхъ до 2,000 домовъ, а за ними народъ Мискинджинскій, имѣющій 9 деревень и 3,000 домовъ.

Сверхъ сего и Дербентскій коменданть полк. Адріано, чрезъ посредство усерднаго Абдулла-бека, успѣлъ привести въ подданство Всероссійской Имп. 200 домовъ Дюклиниевъ и дер. Эрси, которая до сихъ поръ поддерживала Ших-Али.

1006. Предисланіе ген. Тормасова ген.-л. Репину, отъ 5-го января 1810 года, № 11.

По рапорту ко мнѣ в. пр. о томъ, что вы съ мнѣмъ ген.-м. Гурьева согласны, чтобы на Кубинской народъ наложили сборъ денежный, а хансіе мелочныи сборы оставить, увѣдомлю в. пр., что и я съ моей стороны въ томъ согласенъ, что денежныи сборъ съ Кубинскаго ханства будетъ меньше затру-

днителенъ, нежели бывшій при ханахъ сборъ баранами и хлѣбомъ; но я увѣренъ, что предполагаемый сборъ до 20,000 р., кромѣ города, со всей провинціи, состоящей изъ близъ 6,000 дворовъ, будетъ для казны не выгоденъ и ни мало неуравнителенъ съ тѣмъ доходомъ, который баранами и хлѣбомъ собирается. А потому и поручаю въ особливую попечительность и заботливость в. пр. обратить все ваше стараніе на возвышеніе сихъ доходовъ и на приведеніе ихъ въ извѣстность. Между-же тѣмъ полагаю сборъ барановъ, какъ неизнужнѣй и затруднительный, перемѣнить въ денежныи соразмѣрный, а сборъ хлѣбныи, какъ весьма для казны нужный на продовольствіе войскъ и ни мало не затруднительный, потому что хлѣбъ можетъ отдаваться прямо въ войска тамъ расположенныхъ, вымѣсивъ на такомъ точно основаніи, какъ при ханахъ вымѣсивалась, ибо и для жителей облегчительнѣе отдавать плоды своихъ трудовъ, не имѣя надобности обращать ихъ въ деньги. Выѣстъ барановъ вызыскывать деньгами за каждого барана по 1½ р. с., по какой пропорціи и пріоцѣ мелочныи доходы обратить въ денежныи и, сдѣлать постоянное положеніе, представить ко мнѣ на утвержденіе, котораго я въ немедленномъ времени отъ вѣсны и ожидаю. Между-же тѣмъ сборъ съ Кубинскихъ жителей продолжать по прежнему ханскому обыкновенію, при чёмъ желаю также непремѣнно отъ вѣсны знать обстоятельно, бытъ ли какой сборъ собирается съ Кубинской провинціи сначала покоренія оной подъ Россійск. Державу; буде быть, то куда онъ употреблялся. Выѣстъ съ симъ доставить ко мнѣ подробнѣшую вѣдомость, сколько ст. Кубы также сначала приобрѣти оного поступило по 1810 году доходу, съ чего именно и сколько на что изъ оного употреблено въ расходъ . . . .

1007. Регистръ, какіе именно существовали въ Кубинскомъ владѣніи при Ших-Али доходы, какая подать собираемая была съ деревень въ годъ и почему именемъ тѣ доходы въ такомъ количествѣ какъ были при Ших-Али не существуютъ и подать съ деревень не собирается; представленье ген.-л. Репину 15-го февраля 1810 года.

Красильный домъ на откупъ состоялъ въ годъ 2,500 р.—По занятіи г. Кубы Россійскими войсками онъ разоренъ, то работа производится въ частнѣйшемъ домѣ, почему и откупъ оной состоить только въ мѣсяцъ 150 р. ханскими абазами.

Вѣсы, — назадъ тому 3 года какъ зачалось братъ, а прежде не было на откупѣ, состояли 600 р.—

Во время прошлогоднихъ военныхъ дѣйствій, отъ которыхъ многие шелковичные сады истреблены, а вѣсы только для перевѣса шелку установлены, почему и не приносятъ такой суммы.

Караван-сарай на откупѣ состоялъ въ годъ 700 р. По занятіи г. Кубы Россійскими войсками многія лавки въ ономъ разорены и конюшни приналежащія къ караван-сараю, почему и не доставляютъ таковой суммы.

Бани на откупѣ состояла въ годъ 600 р. — По занятіи Россійскими войсками г. Кубы она была разорена, почему Кубинское общество по повелѣнію в. пр. исправило прочную починку; на поправление оной употреблено 675 р., слѣдомъ чтобы изъ доходовъ оной возвращены были издержанныя имъ деньги на поправку бани; на откупѣ же общество даетъ 500 р., о чёмъ представлено в. пр., отъ 29-го октября за № 592-мъ, прошлое 1809 года рапортомъ.

Таможенный сборъ на откупѣ состоялъ въ годъ 3,000 р. — По повелѣнію в. пр. прошлаго 1809 года, отъ 27-го февраля за № 187, съ привозимыхъ товаровъ изъ Баку и Дербента таможенный сборъ уничтоженъ, почему такового количества денегъ не доставляется.

Минской рѣдь на откупѣ состояла въ годъ 1,000 р.—Она подать собирается и собрано 1809 года марта съ 1-го января по 1-е число 1810 года 1,072 р 30 к.

Лавокъ ханскихъ 15, послѣ бѣжавшихъ съ ними бековъ 7,—итого съ 22 лавокъ, съ каждої въ мѣсяцъ по 60 к., а со всѣхъ въ годъ 158 р. 40 к. — Она подать и теперь собирается

Ханскихъ 3 сада, съ которыхъ никакихъ податей не собиралось, а довольствовались изъ оныхъ окружающіи хана. Оные 4 хансіе сада отданы были на откупѣ прошлаго 1809 года за 300 р. ханскиими абазами въ годъ.

Г. Куба, — имѣется въ ономъ 310 дворовъ, съ коихъ не собирались никакихъ податей, кроме прѣбывающихъ отъ разныхъ владѣльцевъ посланцовъ, то по квартирамъ разставляются.

Жидовская деревня, которая расположена при г. Кубѣ; имѣется въ оной 124 двора, подать съ оныхъ,—съ женатыхъ, коихъ находится 174 чел., съ каждого по 3 р., а со всѣхъ 522 р., слѣдомъ 15-ти-лѣтнаго возраста до женитьбы по 1 р. 50 к., коихъ полагается 151 чел., а со всѣхъ 226 р. 50 к., — итого съ женатыхъ и 15-ти-лѣтнаго возраста должно взыскать 748 р. 50 к.

Съ Жидовъ за ихніе торги собирается въ годъ 300 р.

Какая именно собирается подать съ какой волости при Шах-Али.

Съ шелка 10-я часть, кто оный имѣть, назадъ тому 3 года какъ зачалось собираться, а прежде не собиралось.

Волости Бармакской. Имѣется 573 двора, въ числѣ коихъ состоятъ бековъ 25, ахундовъ 6, сендовъ 14, мулль 19, юз-башей 7, кетхудовъ 10, нукеровъ данныхъ вышеозначенными чинамъ для услугъ 82 двора, — итого 163 двора, кои избавлены были ханомъ отъ всѣхъ повинностей; затѣмъ слѣдуетъ съ 401 двора по 1 р., пищеницы 401 рубль, а нашихъ 200 четвертей 4 четверика, и по $\frac{1}{2}$ рубль ячменя, 200 рублей 6 кил., а нашихъ 100 четв. 2 четверика; если-же въ деревнѣ дарги не имѣться, то 10-я часть собирается хану съ пищеници и ячменемъ; масла съ каждого дома по $\frac{1}{2}$ ф., а со всей волости 45 п. $\frac{1}{2}$ ф.; барановъ кто имѣть оныхъ со 100 по 3 и сыръ со 100 барановъ по 32 ф.

Волости Шабранской Имѣется 714 дворовъ, въ числѣ коихъ состоятъ бековъ 19, ахундовъ 8, сендовъ 10, мулль 8, юз-башей 7, кетхудовъ 9, есадловъ 19, нукеровъ данныхъ вышеозначенными чиновниками для услугъ 118 дворовъ, — итого 198 дворовъ, кои избавлены были ханомъ отъ всѣхъ повинностей; деревни Карагашли и Гулими въ 1-й полагается, за исключениемъ бековъ, ахундовъ, мулль и нукеровъ, 48 дворовъ; во 2-й, кромѣ мулль и кетхудовъ, 7 дворовъ, а въ обѣихъ деревняхъ 55 дворовъ, которые состоятъ во владѣніи наимѣ Мирза-Мамед-хана. Въ бытность Шах-Али никакихъ съ оныхъ 55 дворовъ податей не собирались въ хансіе доходы, а пользовался оными самъ Мирза-Мамед-ханъ. А всего во всей волости въ бытность Шах-Али не бралось никакой подати съ 253 дворовъ; затѣмъ слѣдуетъ съ 461 двора, съ каждого двора по 1 рубль пищеници — 461 рубль, а нашихъ 230 четвертей 4 четверика, а по $\frac{1}{2}$ рубль ячменя 230 рубль 6 кил., а нашихъ 115 четвертей 2 четверика; если-же въ деревнѣ дарги не имѣется, то 10-я часть собирается хану съ пищеници и ячменемъ; масла съ каждого двора по $\frac{1}{2}$ фунта, а всего со всей волости 53 пуда 34 $\frac{1}{2}$ ф.; барановъ кто имѣть оныхъ со 100 по 3 и сыръ со 100 барановъ по 32 ф.

Волости Шиншиаринской. Имѣется 640 дворовъ, въ числѣ коихъ состоятъ бековъ 5, Армянскій архиерей 1, ахундовъ 20, сендовъ 9, Армянскій попъ 1, мулль 11, юз-башей 2, кетхудовъ 10, есадловъ 6, нукеровъ данныхъ вышеозначенными чиновниками

для услугъ 91 дворъ,— итого 156 дворовъ, кои избавлены были ханомъ отъ всѣхъ повинностей; а деревни Рустовъ и Кельваръ, — въ 1-й полагается, за исключениемъ ахундовъ, мулль, кетхудовъ, есауловъ и нукеровъ, 70 дворовъ; во 2-й, кроме архирея, поша, кетхудовъ и данныхъ имъ для услугъ,—8 дворовъ, а въ обѣихъ деревняхъ 78 дворовъ, которые состоятъ во владѣніи наѣба Мирза-Мамед-хана; въ бытность Ших-Али никакихъ стъ оныхъ 78 дворовъ податей не собиралось въ хансіе доходы, а пользовался оными самъ Мирза-Мамед-ханъ. Всего во всей волости въ бытность Ших-Али не собиралось никакихъ податей съ 234 дворовъ; затѣмъ слѣдуетъ съ 406 дворовъ, съ каждого двора по 1 рубль пшеницы—406 рублей, а нашихъ 203 четв., ячменя по $\frac{1}{2}$ рубль 203 рубли, а нашихъ 101 четв. 4 четверика; ежели же въ деревни дарги не имѣются, то 10-я часть собиралась хану съ пшеницы и ячменя; масла съ каждого двора по $\frac{1}{2}$ ф., а со всей волости 45 п. 27 ф.; барановъ кто имѣеть оныхъ со 100 по 3 и сыру со 100 барановъ по 32 ф.

Волости Минькурской. Имѣется 292 двора, въ числѣ коихъ состоятъ бековъ 9, сендовъ 2, мулль 4, юзбашъ 4, кетхудовъ 9, есауловъ 3, нукеровъ данныхъ вышеписанныхъ чинамъ для услугъ 43, итого 73 двора, кои избавлены были ханомъ отъ всѣхъ повинностей; затѣмъ слѣдуетъ съ 219 дворовъ, съ каждой по 1 рубль пшеницы—219 рублей, а нашихъ 109 четвертей 4 четверика, ячменя по $\frac{1}{2}$ рубль 109 рублей 6 килл., а нашихъ 54 четв. 6 четвериковъ; ежели же въ деревни дарги не имѣются, то 10-я часть собиралась хану съ пшеницы и ячменя; барановъ кто имѣеть оныхъ со 100 по 3 и сыру со 100 барановъ по 32 ф.

Волости Тимской. Имѣется 630 дворовъ, въ числѣ коихъ состоятъ бековъ 12, ахундовъ 10, мулль 18, кетхудовъ 19, есауловъ старшинъ 2, есауловъ 17, нукеровъ данныхъ вышепозначенными чинамъ для услугъ 113 дворовъ,—итого 191 дворъ, кои избавлены были ханомъ отъ всѣхъ повинностей; затѣмъ слѣдуетъ съ 439 дворовъ, съ каждого по 1 рубль пшеницы,—439 рублей, а нашихъ 219 четв. 4 четверика, ячменя по $\frac{1}{2}$ рубль 219 рублей 6 килл., а нашихъ 109 четв. 2 четверика; барановъ кто имѣеть со 100 по 3, сыру по 32 ф.

Волости Хиннаулской. Имѣется 640 дворовъ, въ числѣ коихъ бековъ 1, ахундовъ 6, мулль 6, юзбашъ 4, нукеровъ данныхъ вышеписанныхъ чинамъ для услугъ 19 дворовъ, итого 36 дворовъ, кои избавлены были ханомъ отъ всѣхъ повинностей; за-

тѣмъ слѣдуетъ съ 604 дворовъ, съ каждого двора по 1 рубль ячменя,—604 рубли, а нашихъ 302 четверти, масла съ каждого дома по $\frac{1}{2}$ фунта, а со всей волости 67 п. 38 ф.; барановъ кто имѣеть оныхъ со 100 по 3 и сыру со 100 барановъ по 32 ф.

Волости Бугулеской. Имѣется 522 двора, въ числѣ коихъ бековъ 3, ахундовъ 5, сендовъ 30, мулль 8, кетхудовъ 3, есауловъ 2, нукеровъ данныхъ вышепозначенными чинамъ для услугъ 33 двора,—итого 84 двора, кои были избавлены ханомъ отъ всѣхъ повинностей; затѣмъ слѣдуетъ съ 438 дворовъ, съ каждого по одной рубль ячменя—438 рублей, а нашихъ 219 четвертей, масла съ каждого двора по $\frac{1}{2}$ ф., а всего со всей волости 49 п. 11 ф.; барановъ кто имѣеть оныхъ со 100 по 2 и сыру со 100 барановъ по 32 ф.

Волости Югарифаишской. Имѣеться 638 дворовъ, въ числѣ коихъ бекъ 1, ахундовъ 6, мулль 10, юзбашъ 16, нукеръ 1, итого 34 двора, кои были избавлены ханомъ отъ всѣхъ повинностей; затѣмъ слѣдуетъ съ 604 дворовъ, съ каждого двора по 1 рубль пшеницы, 604 рубли, а нашихъ 302 четверти; барановъ кто имѣеть оныхъ со 100 по 2.

Волости Сиртской. Имѣется 484 двора, въ числѣ коихъ бекъ 1, мулль 15, юзбашъ 18, кетхудовъ 6, есауловъ 2, нукеровъ данныхъ вышепозначенными чинамъ для услугъ 10 дворовъ, итого 52 двора, кои были избавлены ханомъ отъ всѣхъ повинностей; затѣмъ слѣдуетъ съ 432 дворовъ, съ каждого по 1 рубль пшеницы 432 рубли, а нашихъ 216 четвертей, и по $\frac{1}{2}$ рубль ячменя—216 рублей, а нашихъ 108 четвертей; барановъ кто имѣеть оныхъ со 100 по 3 и сыру со 100 барановъ по 32 ф.

Волости Аман-дере. Имѣется 161 дворъ, въ числѣ коихъ ахундовъ 2, мулль 6, нукеровъ данныхъ вышеписанныхъ чинамъ для услугъ 9 дворовъ,—итого 17 дворовъ, кои избавлены были ханомъ отъ всѣхъ повинностей; затѣмъ слѣдуетъ со 144 дворовъ, съ каждого двора по 2 рубли ячменя—288 рублей, а нашихъ 144 четверти; барановъ кто имѣеть оныхъ со 100 по 3 и сыру со 100 барановъ по 32 ф.

Съ горцевъ пригоняющихся изъ другихъ владѣній на зимовлю со 100 барановъ по 1.

Итого со всѣхъ волостей слѣдуетъ получить въ казну пшеницы 2,962 рубли, а нашихъ 1,481 четверть, ячменя 2,509 рублей, а нашихъ 1,254 четверти 4 четверика; а всего пшеницы и ячменя слѣдуетъ собрать 5,471 рубль, а нашихъ 2,735 четвертей 4 четверика; масла слѣдуетъ со всѣхъ волостей 261 п. 35 ф.

Подушный сборъ возлагалъ Ших-Али на деревни

юз-башни или кетхуды въ оныхъ, смотря на состояніе жителей, съ одного больше, а съ другого менѣе; съ исправныхъ домовъ не болже 7 р., а съ самыхъ бѣдныхъ домовъ не ниже 3 р., но съ самыхъ юз-башенъ, равно и кетхудовъ возводить подать хану не выше 30 р., а не ниже 7 р. взыскивалось и сей подушный сборъ не каждый годъ собирался, а какъ вдумается хану.

Сія подать по повелѣніи въ пр., насланному 1809 года отъ 9-го августа № 959, за прошлый 1809-же годъ не собиралась, только сдѣланъ былъ поборъ за прошлый-же годъ по веснѣ съ барановъ; съ которыхъ волостей слѣдовало со 100 барановъ 3, то взыскивало 2, съ которыхъ 2 и 1, то по 1 взято.

По вышеозначеннымъ статьямъ не собиралось никакой подати при Ших-Али съ бековъ, ахундовъ, сендовъ, съ мулаъ, есауловъ, бекскихъ служителей; юз-башни и кетхуды тоже были избавлены отъ податей, кроме подушного сбора. При вспрашиваніи моемъ первенствующие беки объявляли, что изъ бытности Ших-Али поборъ пшеницы и ячменя производился по собраніи хлѣба съ полей, а прежде онаго времени приступить къ побору не возможно, потому что только оставляютъ отъ продажи для содержания своихъ семействъ, чтобы могло стать до новаго, а особенно сей годъ по причинѣ прошлогоднихъ военныхъ дѣйствій, чрезъ которыя жители не могли достаточно посѣять сѣль, то собранный прошедшаго года хлѣбъ въ мѣстахъ на посѣть къ сему году, равно и для продовольствія годового только остался.

Поборъ барановъ производился 2 раза въ годъ; съ тѣхъ, съ которыхъ слѣдуетъ по 3 барана, то по открытіи весны 2, а съ тѣхъ, съ коихъ по 2, то по 1, равно и съ пригоняющими отъ горdesъ и изъ другихъ владѣній на зиму тоже по 1, во времіе осени по послѣднѣму барану и поборъ дѣлается смуръ; но какъ барановъ, равно и смуръ означить, какое количество собирается, невозможно, потому что она подать собирается по счету барановъ, то по причинѣ иногда холодной зимы, въ которую изгнанье болѣе противъ другаго года, слѣдовательно и подать оныхъ неминуемо должна уменьшиться, но примѣрно полагается, что въ хороший годъ, когда не бываетъ упадка въ скотѣ, собирается до 1,000 барановъ.

Поборъ масла производится по открытии весны.

Шелку 10-я часть собирается во времіе лѣта, когда уже оный посѣть, а какое количество,—того невозможно означить.

Подпись маоръ Пасенсий

1008. Предписаніе ген. Тормасова ген.-л. Репину, отъ 31-го марта 1810 года, № 268.

Въ пр. предписывалъ я, что таikt какъ предлагаемый вами и ген.-м. Гурьевымъ сборъ до 20,000 руб. съ Кубинской провинціи, кромѣ города, состоящей изъ близъ 6,000 дворовъ, для казны не выгоденъ и никогда не уравнителенъ съ тѣми доходами, которыми баранами и хлѣбомъ собирались, то чтобы вы обратили все стараніе на возышеніе сихъ доходовъ и на приведеніе ихъ въ извѣстность, а между тѣмъ, сдѣлавъ постоянное положеніе, представили бы ко мнѣ на утвержденіе; но выѣсто исполненія въ точности сего предписанія, я получила отъ в. пр. рапортъ съ вѣдомостями, въ которомъ вы, соображеніемъ трудности, каковой сопряжена со сборомъ сихъ доходовъ съ деревень, признаете за лучшее отдать всѣ оные доходы на откупъ и что уже Бакинскій откупщикъ Тарумовъ въ прошломъ году при торгѣ давалъ откупу въ казну 30,000 въ мѣсяцій курсъ, чего я однако-же никакъ сдѣлать не согласенъ, потому что отдача сихъ доходовъ на откупъ для жителей деревень весьма будетъ отлагательна, ибо откупщикъ, взявъ на откупъ сіи доходы, не упустить для своей выгоды налагать на жителей непомѣрные сборы, взыскиваніе оныхъ по своему произволу; а чрезъ сіе-то совершенно народъ Кубинскій можно разстронить до того, что они принуждены будуть, во избѣженіе большихъ поинностей, разбрѣваться въ Дагестанъ и въ прорѣ мѣста то по сему и предисказано вами употребить всѣ средства, для пользы службы и интереса казеннаго на приведеніе Кубинскихъ доходовъ въ извѣстность и сдѣлать немедленно вѣрную раскладку по числу семействъ, въ той провинціи обитающихъ, обложить ихъ постоянной податью, какъ-то хлѣбно и денежно, выѣсто-же барановъ съ жителей деревень, по ханскому обыкновенію долголѣтнѣхъ поступать въ казну, можно взыскивать деньгими за каждого барана по 2 р. с., по какой пропорціи и проче мелочевы доходы обратить въ денежные, въ чёмъ я на васъ и полагаюсь, что вы ничего не упустите для пользы казны изъ виду. Сборъ же хлѣбнай, какъ весьма для казны нужный на продовольствіе войскъ, тамъ расположенныхъ, взыскивать на такомъ точно основаніи, какъ при Ших-Али взыскивалось. Положеніе сие я буду ожидать отъ васъ не далѣе какъ чрезъ мѣсяцъ. Какъ изъ вѣдомостей доставленныхъ усматриваю я, что за прошлый 1809 годъ съ Кубинскихъ жителей былъ дѣланъ поборъ барами, но сколько оныхъ собрано и куда оные употреблены,

мнѣ неизвестно, то и поручаю вамъ меня о семъ уведомить обстоятельно съ объясненіемъ, почему не было взысканія съ нихъ масломъ, которое должно поступать также по ханскому обыкновенію въ казну, ибо въ предписаніи моемъ къ вамъ прошлаго года за № 395 сказано, чтобы не взыскивать во уваженіе претерпѣній Кубинцами отъ Ших-Али раззореній только хлѣбной подати съ жатвы. При семъ долгъ мой замѣтить въ пр., что производимые Кубинскимъ комендантомъ на канцелярскія надобности и на угощеніе посланцовъ денежныя расходы, какъ видно изъ вѣдомостей, весьма несозамѣрны, а потому и предписаны вамъ держать силы предписанія моего отъ 5-го марта за № 122, въ которомъ я именно назначилъ сумму на издергивки въ Кубу, и наблюдать, дабы и сія назначеннія сумма издергиваема была съ возможнаго бережливостію, о чёмъ строго подтвердите Кубинскому коменданту; издерганныя же изъ Кубинскихъ доходовъ на провіантъ деньги я предписалъ Астраханскимъ провіантскимъ комиссаромъ возвратить ко мнѣ. За всѣмъ тѣмъ, прилагая при семъ вѣдомость о Кубинскихъ статьяхъ съ моими отмѣтками, предписываю привезти что слѣдуетъ по оной въ исполненіе мнѣ рапортовать Доходъ же годовой съ земли какъ денежный, такъ и хлѣбный пропущу въ пр. назначить съ 1-го числа января сего года, на точномъ основаніи прежняго моего предписанія.

Ябы желалъ, чтобы въ пр., избрать удобное время, съѣздили сами въ Кубу, хотя дней на 10, чтобы привезти тамъ все въ порядокъ, ибо неизвѣстно кажется, чтобы всѣ строенія, какъ-то крѣпости, караван-сарай, бани и даже сады разорены были нашими войсками, а потому и необходимо нужно осмотрѣть все хозяйственныя оконъ ежели есть какая неисправность въ строеніяхъ, какъ полагать должно незначаща, то немедленно велѣть исправить. По отчетамъ правящаго должности Кубинского коменданта я не могу заключить, чтобы онъ былъ хороший хозяинъ, что и прошу васъ, прилежно разсмотрѣть и приведти въ в порядокъ, доставить казнѣ Е. И. В. съ Кубинской провінціи настоящій доходъ соотвѣтственно числу жителей и изобилию края. Ка-сательно-же до городскихъ доходовъ, то я считаю выгоднѣе отдать ихъ всѣ на откупъ, по лучшему вашему мѣстному усмотрѣнію. Доходъ же съ земли, ежели нѣтъ возможности болѣе возвыситъ, то возстановить онъ въ 20,000 р. с., что не можетъ быть соотвѣтственнымъ для 6,000 семействъ.

1009. Отношеніе ген. Тормасова къ гр. Румянцеву, отъ 22-го июня 1810 года, № 96.

Не имѣя по покореніи подъ Россійскую Державу Кубинской провінціи достовѣрнаго свѣдѣнія о доходахъ и податяхъ, должностныхъ поступать въ казну Е. И. В. съ оной провінціи, я предписывалъ Бакинскому коменданту ген.-л. Репину привезти въ извѣстность всѣ Кубинские доходы и навѣдавшись изъ-подъ руки о настоящихъ податяхъ, какія съ Кубинскаго вѣдѣнія взимаемы были ханами, положить по числу семействъ тамъ обитающихъ вѣтру раскладку, какія впредъ наложитъ должно повинности на сю область. Нынѣ-же ген.-л. Репинъ представилъ ко мнѣ при рапорте свою положительную подробную вѣдомость годового дохода и податей, по Кубинской провінціи установленныхъ на 1810-й годъ, собираясь съ собирающимися прежде при ханахъ и кото-рую я имѣю честь почтеннѣйше представить при семъ въ с. для поднесенія на Высочайшее благосмотрѣніе и утвержденіе Е. И. В.; при чмъ онъ, Репинъ, доноситъ, что худоеправленіе бывшаго хана, на котораго жители Кубинские и по нынѣ живутъ, изобильную сию провінцію по хлѣбопашству и прочимъ про-изведеніямъ земли привело въ упадокъ и разореніе; отъ военныхъ-же дѣйствій, прошедшаго года бывшихъ въ важнѣйшее время, жители пришли въ со-вершенную разстройку, то потому въ настоящее времена подушной подати съ каждого дома болѣе 3 р. хан-скими базами наложить не возможно. Такоже сборъ выѣсто барановъ съ каждого по 2 р. с. нахоя оти-готительными, потому что между бѣдными сими жи-телями Россійского серебра совсѣмъ нѣтъ въ оборо-те и во-вторыхъ, что самыи лучшій баранъ продаются не дороже 3 р. на ханскія деньги, положить собирать по 3 р. 30 к. ханскими базами, что составитъ по курсу 150 к. с.; сборъ пшеницы и ячменя нахоя не столь чувствительныи по плодородію земли, оставлять въ томъ-же видѣ, какъ собиралось при ханахъ съ пла-тищемъ подать дома по одной рубли пшеницы и по полурубль ячменя (одна руба составляетъ въ четвери-ковъ Россійской мѣры). Сборъ масла, сыру и шел-ку, обрати въ денежный, положить масла 1 фунтъ въ 10 к., сыръ за батманъ или 16 Россійскихъ фун-товъ 60 к., шелкъ за батманъ 48 р. ханскими день-гами; собираемую-же при ханахъ съ Жидовской де-ревни подать за производимыи ими торги по 300 р. въ годъ, видя ихъ разорвавшихся и не произво-дающихъ уже никакихъ торгои, уничтожить онуко до времени, оставле одну подушную съ нихъ по-

датъ. Прочіе же всѣ городскіе доходы отданы имъ съ значительной выгодою для казны на откупъ, какъ изъ вѣдомости усмотрѣть вы изволите, выключая рахдара (таможеннаго сбора), котораго взять на откупъ нѣтъ желающихъ, потому что таможни въ Баку и Дербентѣ уничтожаются онъ, ибо Куба, почи-ти не имѣя заграничнаго торга, получаетъ всѣ товары изъ выше-писанныхъ мѣстъ, гдѣ уже взятъ пошлины. Между-же тѣмъ присовокупилъ, чтобы сборъ подати масломъ, сырьемъ и шелкомъ, какъ доходъ ничего не значащий, уничтожить какъ въ облегченіе жите-лей, такъ и во уваженіе того, что военныхъ дѣй-ствія и беспристрастніе набѣгъ хунхирковъ by предѣлами Кубинской провинціи по сіе время лишали ихъ спо-собовъ къ поправленію и что часто весь народъ, оставляя экономической упражненіи, примижденіи бы-валъ заниматься оборонительными мѣрами и долженъ быть всегда вооруженъ, чрезъ сіе терпеть способы и времія наградить претерпѣнныемъ убыткѣ то по сему я до получения мною чрезъ посредство б. с. по пред-мету саму Высочайшаго рѣшенія, предписалъ ему, ген.-л. Репину, по сдѣланному имъ постановленію высыпывать всѣ доходы и подати въ казну Е. И. В. Сборъ же подати масломъ и сырьемъ во уваженіе опи-сываемыхъ имъ причинъ вовсе отмѣнить, а сборъ шелкомъ продолжать дѣлать въ натурѣ, что также будетъ облегченіемъ для жителей

ПОДРОВНАЯ ВЪДОМОСТЬ

годового дохода и податей, по Кубинской провинціи установленныхъ на 1810 годъ, соображеніемъ съ собравшимся прежде при ханахъ

Mo г. Куба въ одинъ годъ.

Краснныи дозъ 3,000 р.; караван-сарай 250 р.; ливенъ рѣдъ 1,250 р.; възы 600 р.; бани 500 р.; хансии и бывашими съ ними бековъ 22 штамъ 150 р.; четырьмя сада хансии 400 р.

Всѣ сіи стати отданы на откупъ Тысинашкому купцу Петру Мачику на 2 года за 12,500 р. за обевательство исправить караван-сарай прочно починкою

При городѣ Жидовская деревня, въ которой находятся 174 чл. жена-тихъ, съ сіихъ подати дѣньги съ каждого по 1 р. 50 к. — 226 р. 50 к.

Волость Варманская.

Въ сіи же 540 дозъ, въ числе сіихъ бековъ 23, ахундовъ 6, сендеръ 17, музъ 12, юв-башъ 5, кетхудовъ 10, пукровъ 63, этого же вѣдомства податей 158 дозъ, а затѣмъ 382 дозъ податей, подати шиенши съ каждого доза по 1 рубль (рубъ Российской имп. 5 четвертей), что соста-вляетъ Российской имп. всего 236 р.; 4 четвертей, възложенныхъ по полу-рублю, а Российской имп. всего 144 р.; 2 четвертей, възложенныхъ по полу-рублю, а Российской имп. всего 163 р.; 7 четвертей; дѣньги съ каждого доза по 4/4, суи, полаганъ за сіи дѣньги на 10 к. а. хансии дѣньги 171 р. 90 к.; дѣньги съ каждого доза по 3 р., всѣхъ хансии дѣньги 1,146 р.; за сіи 7 дозъ кетхудовъ и 10 юв-башъ дѣньги, съ каждого по 7 р., хансии дѣнь-ги 119 р.

Волость Шабранская.

Въ сіи же 732 дозъ, въ числе сіихъ бековъ 20, ахундовъ 10, сендеръ 11, музъ 16, юв-башъ 5, кетхудовъ 10, сендеръ 17, пукровъ 202, этого же вѣдомства податей 292 дозъ, а затѣмъ съ 440 дозъ подати шиенши съ каждого доза по 1 рубль, что соста-вляетъ Российской имп. всего 330 р.; лимчи по полу-рублю, а Российской имп. всего 165 р.; наслада съ каждого доза по 4/4, суи, полаганъ за сіи дѣньги на 10 к. а. хансии дѣньги 2 раза въ го-

судѣ, хансии дѣньги 198 р.; дѣньги съ каждого доза по 3 р., всѣхъ хансии дѣньги 1,320 р.; да съ 6 юв-башъ и 10 кетхудовъ дѣньги по 7 р., хансии дѣньги 112 р.

Волость Шипшиаринская.

Въ сіи же 640 дозъ, въ числе сіихъ бековъ 5, Ариянскій ахунпер 1, ахундовъ 22, сендеръ 11, Ариянскій музъ 1, муль 12, ахундовъ 7, изъ башъ 3, пукровъ 147, кетхудовъ 12,—этого же вѣдомства податей 221 дозъ, а затѣмъ съ 419 дозъ подати шиенши съ каждого доза по 1 рубль, что соста-вляетъ Российской имп. всего 314 р.; 2 четверти; лимчи по полу-рублю, а Российской имп. всего 157 р.; 1 четверть; наслада съ каждого доза по 4/4, суи, полаганъ за сіи дѣньги на 10 к. а. хансии дѣньги 188 р.; 55 к.; дѣньги съ каждого доза по 3 р., всѣхъ хансии дѣньги 1,257 р.; да съ 3 юв-башъ и 12 кетхудовъ дѣньги съ каждого по 7 р., всѣхъ хансии дѣньги 105 р.

Волость Миншурская.

Въ сіи же 272 дозы, въ числе сіихъ бековъ 10, муль 8, юв-башъ 4, кетхудовъ 12, сендеръ 3, пукровъ 54, этого же вѣдомства податей 91 дозъ, а затѣмъ съ 185 дозъ подати шиенши съ каждого доза по 1 рубль, что соста-вляетъ Российской имп. всего 138 р.; 6 четверти; лимчи по полу-рублю, а Российской имп. всего 157 р.; 1 четверть; наслада съ каждого доза по 4/4, суи, полаганъ за сіи дѣньги на 10 к. а. хансии дѣньги 188 р.; 55 к.; дѣньги съ каждого доза по 3 р., всѣхъ хансии дѣньги 1,257 р.; да съ 3 юв-башъ и 12 кетхудовъ дѣньги съ каждого по 7 р., всѣхъ хансии дѣньги 112 р.

Волость Тысикан.

Въ сіи же 630 дозъ, въ числе сіихъ бековъ 12, ахундовъ 9, сендеръ 4, муль 8, кетхудовъ 22, сендеръ 3, пукровъ 156, этого же вѣдомства податей 239 дозъ, а затѣмъ съ 391 дозъ подати шиенши съ каждого доза по 1 рубль, что соста-вляетъ Российской имп. всего 293 р.; 2 четверти; лимчи по полу-рублю, а Российской имп. всего 146 р.; 5 четверти; наслада съ каждого доза по 4/4, суи, полаганъ за сіи дѣньги на 10 к. а. хансии дѣньги 188 р.; 55 к.; дѣньги съ каждого доза по 3 р., всѣхъ хансии дѣньги 1,173 р.; да съ 22 кетхудовъ дѣньги съ каждого по 7 р., всѣхъ хансии дѣньги 154 р.

Волость Хинаулская.

Въ сіи же 640 дозъ, въ числе сіихъ бекъ 1, ахундовъ 5, муль 4, сендеръ 30, юв-башъ 5, кетхудовъ 19, этого же вѣдомства податей 38 дозъ, а затѣмъ съ 601 дозъ подати шиенши, за неспѣшнѣй способомъ къ хлѣбопашству вѣдѣ, не собирается, лимчи съ каждого доза по 1 рубль, что соста-вляетъ Российской имп. всего 453 четверти; наслада съ каждого доза по 4/4, суи, полаганъ за сіи дѣньги на 10 к. а. хансии дѣньги 197 р.; 10 к.; дѣньги съ каждого доза по 3 р., всѣхъ хансии дѣньги 271 р.; 80 к.; дѣньги съ каждого доза по 3 р., всѣхъ хансии дѣньги 1,812 р.; да съ 5 юв-башъ дѣньги по 7 р. съ каждаго, хансии дѣньги 153 р.

Волость Вудгаса.

Въ сіи же 523 дозы, въ числе сіихъ бековъ 4, ахундовъ 4, сендеръ 30, муль 8, кетхудовъ 1, сендеръ 2, пукровъ 32, этого же вѣдомства податей 85 дозъ, а затѣмъ съ 498 дозъ подати шиенши, за неспѣшнѣй способомъ къ хлѣбопашству вѣдѣ, не собирается, лимчи съ каждого доза по 1 рубль, что соста-вляетъ Российской имп. 328 р.; 3 четверти; наслада съ каждого доза по 4/4, суи, полаганъ за сіи дѣньги на 10 к. а. хансии дѣньги 197 р.; 10 к.; дѣньги съ каждого доза по 3 р., всѣхъ хансии дѣньги 1,314 р.; да съ 5 кетхудовъ дѣньги съ каждого по 7 р., всѣхъ хансии дѣньги 155 р.

Волость Юхари-башская.

Въ сіи же 638 дозъ, въ числе сіихъ бекъ 1, ахундовъ 6, чулъ 10, пукровъ 5, пукровъ 19, этого же вѣдомства податей 39 дозъ, а затѣмъ съ 599 дозъ подати шиенши съ каждого доза по 1 рубль, что соста-вляетъ Российской имп. всего 449 р.; 2 четверти; наслада съ каждого доза по 3 р., всѣхъ хансии дѣньги 197 р.; 10 к.; дѣньги съ каждого доза по 3 р., всѣхъ хансии дѣньги 1,797 р.; да съ 15 юв-башъ дѣньги съ каждого по 7 р., всѣхъ хансии дѣньги 105 р.

Волость Сиргаса.

Въ сіи же 484 дозы, въ числе сіихъ бекъ 1, муль 5, кетхудовъ 20, сендеръ 8, юв-башъ 10, этого же вѣдомства податей 47 дозъ, а затѣмъ съ 457 дозъ подати шиенши съ каждого доза по 1 рубль, что соста-вляетъ Российской имп. всего 327 р.; 2 четверти; лимчи по полу-рублю, а Российской имп. всего 163 р.; 7 четверти; наслада съ каждого доза по 3 р., всѣхъ хансии дѣньги 1,311 р.; да съ 20 кетхудовъ дѣньги съ каждого по 7 р., всѣхъ хансии дѣньги 140 р.

Волость Анал-Чере.

Въ сіи же 161 доза, въ числе сіихъ ахунъ 1, муль 7, кетхудовъ 8, пукровъ 10, этого же вѣдомства податей 36 дозъ, а затѣмъ съ 135 дозъ подати шиенши, за неспѣшнѣй способомъ къ хлѣбопашству вѣдѣ, не собирается, лимчи съ каждого доза по 2 рубля, что соста-вляетъ Российской имп. 422 р.; 1 четверть; наслада съ каждого доза по 3 р., всѣхъ хансии дѣньги 105 р.; да съ 8 кетхудовъ дѣньги съ каждого по 7 р., всѣхъ хансии дѣньги 56 р.

Сверху того сборъ барановъ со 100 овціи бываетъ 2 раза въ го-девъ и осенью и потому, прізвѣнно полагатъ, лимчи, когда теплая зора, со-брать овцы до тысячи, въ виѣздѣ барановъ дѣньги по 3 р. 30 к. хансии

абазами составить 3,300 р.; сюру тоже со 100 барановъ по 2 батмана или 32 ф. въ годъ, притирко позасы, можно собрать 70 батмановъ, а вышего онаго денъгами по 60 и ханскими абазами за батманъ, что составить 42 р.; шаху 10-я часть и потому въ хорошій урожаѣ можно собрать въ годъ 20 батмановъ, а вышего онаго денъгами по 45 р. ханскими денъгами за батманъ, — итого въ годъ 960 р.

Итого по Кубинской провинціи въ годъ податей и докладовъ шиенными 2,139 чет 6 четверика; ячменя 1,830 чет 2 четверика; ханскими абазами 25,390 р. 85 к.

1010. Предписание ген. Торнсова подполк. Тихановскому, от 31-го июля 1810 года, № 745.

Два уже нарочныхъ прибыло ко мнѣ отъ ген.-л. Репина съ донесенiemъ, что Кубинские жители требуютъ и нѣсколько важныхъ бековъ бѣжали къ Ших-Али; причиною же сего полагаетъ посланца, отъ Мустафа-хана Ширванского Бала-оглан-бека, отправленного къ Ших-Али для переговоровъ и увѣщанія его покоряться волѣ Е. И. В., который выѣсто того разгласилъ повсюду, что яко-бы Русские дѣлаютъ его ханомъ и возвращаютъ опять Кубинское ханство, каковое вредное разглашеніе нѣкоторыхъ опащающихся Ших-Али привело въ страхъ, другимъ вѣтреникамъ вскружило головы и пропащо колеблемость въ народѣ. Между тѣмъ Ших-Али, пользуясь симъ безпорядкомъ, собравъ знатную шайку разбойниковъ, вошелъ въ Кубинское ханство и умно-жилъ смиреніе, посланецъ же Мустафа-хана Ширванского, находясь съ измѣнниками Кубинскими Багир-бекомъ и Али-бекомъ, развязывается по Кубинскимъ волостямъ, уговаривая бѣхать встрѣчать вѣтреннаго Ших-Али, какъ Кубинскаго хана. По поводу чего сиѣшь съ симъ нарочными предписать въ всѣхъ изслѣдовательствахъ, съ каковыми намѣреніемъ отъ Мустафа-хана отправленъ сей посланецъ къ Ших-Али и кто ему далъ право дѣлать подобныя обѣщанія? Если онъ сдѣлалъ сіе по тому позволению, которое я чреатъ начальника его Абдулла-бека словесно объявила, чтобы онъ старался или поймать Ших-Али или уговорить его съ раскаяніемъ прѣѣхать ко мнѣ чрезъ ходатайство мое искать себѣ проценіи и милости отъ Г. И., то сіе порученіе сдѣлано совсѣмъ въ превратномъ видѣ и подаетъ даже сомнѣніе на Мустафа-хана, а наиболѣе на его посланца Бала-оглан-бека, который произвелъ вѣсѣ сіи неустройства и сомнѣніе въ народѣ, ибо и никогда не поручалъ ему увѣрять Ших-Али, чтобы онъ когда либо былъ по прежнему сдѣланъ Кубинскимъ ханомъ или бы даже могъ о томъ помышлять; почему чрезъ прилагаемое при симъ письмо къ Мустафа-хану, которое посыпши ему вручить, я требую его объясненія, вызова назадъ своего посланца, заарестованія его за строгимъ караузомъ и употреб-

бленія всѣхъ мѣръ къ успокоенію Кубинскаго на-
рода и къ посыпкѣ Ширванской конницы не только
для разсѣянія партии Ших-Али, противъ которой
посланъ уже пѣхотный отрядъ изъ Кубы, но и для
пойманія самого Ших-Али; вамъ-же поручаю отъ
хана настѣнѣвать, чтобы онъ непремѣнно сіе исполнѣлъ, если желаетъ отвратить всякое насчетъ свой
подозрѣніе и оправдать то усердіе и вѣрность къ Е.
И. В., коимъ онъ до сего себя отличалъ. Объ всемъ
же, какъ сіе будетъ принято отъ Мустафа-хана и
какъ онъ возьметъ дѣятельныя мѣры къ поправле-
нію сей своей ошибки, поспѣшите уведомить меня
съ нарочными

1011. Тоже, ген.-л. Репину, от 31-го июля 1810 года, № 747.

Спѣшу предписать въ пр., чтобы вы употребили
всѣ способы къ успокоенію Кубинской провинціи,
отправивъ туда и самы для лучшаго устройства, если
признаете присутствіе ваше тамъ полезнымъ и нуж-
нымъ по обстоятельствамъ. Между тѣмъ, отъ имени
моего обнаройте въ Кубѣ и повсюду обѣщаніе, что
разглашенія сдѣланы недоброжелательными людьми,
яко бы Россия возвращала вѣтренному Ших-Али Ку-
бинское ханство, есть несправедливы и сущая ложь,
что ему только нѣсколько разъ обѣдано было милосердое прощеніе Е. И. В., если онъ чистосердечно
раскается, перестанетъ вести разбойническую жизнь
и не будетъ дѣлать беспокойствъ въ Кубинскомъ и
Дербентскомъ владѣніяхъ и что тогда отъ неизрече-
наго милосердія Е. И. В. было-бы дано ему при-
стойное содержаніе и убѣжище въ земляхъ всеми-
лостивѣшаго Г. И., но никогда впрочемъ не будетъ
онъ удостоенъ той милости Е. И. В., чтобы онъ сдѣ-
ланъ былъ въ Кубѣ по прежнему ханомъ, ибо по-
ступками своими лишился наѣзда всякаго на сіе
права и не долженъ даже о томъ и помышлять.

Исполняя сіе, постараитесь немедленно разсѣять
партию Ших-Али, употребивъ на то всѣ усилия; тогдѣ
народъ совершенно увѣрится въ своемъ заблужде-
ніи и придетъ въ спокойствіе. Между тѣмъ я пред-
писалъ Мустафа-хану Ширванскому, чтобы онъ для
поправленія своей ошибки или глупости посланца
его, отъ коего вышли сіи разглашенія, немедленно
послали бы часть своей конницы для пораженія Ших-
Али для погнанія его самого, какаго сѫдѣствія и
требуйте отъ него настоятельно; посланца-же я при-
казалъ вызвать въ Ширванъ, арестовать и наказать
съ примѣрно строгостю.

ДКТН

СОБРАННЫЕ

КАВКАЗСКОЮ АРХЕОГРАФИЧЕСКОЮ КОМИССИЕЮ.

АРХИВЪ ГЛАВНАГО УПРАВЛЕНИЯ НАМѢСНИКА КАВКАЗСКАГО.

ТОМЪ V.

ИЗДАНЪ ПОДЪ РЕДАЦІЕЮ ПРЕДСѢДАТЕЛЯ КОМИССІИ
д. с. с. АД. БЕРЖЕ.

ТИФЛИСЪ.

ТИПОГРАФІЯ ГЛАВНАГО УПРАВЛЕНИЯ НАМѢСНИКА КАВКАЗСКАГО

1873.

Казначей IX класса	400	400
Письмоводитель	200	200
Двумъ сторожамъ изъ отставныхъ, съ коромысломъ ихъ и одеждой	75	150
На покупку бумаги, сургуча другое канцелярские расходы и на подъ- емъ канцелярии во время похода.	—	1,000
По военной части:		
Въ прибаловъ исправленіемъ изъ адъютантовъ	—	250
Двумъ писарямъ изъ отставныхъ и по контракту	150	300
Въ прибаловъ къ жалованью усердѣй- шими письмоводителямъ и пере- водчикамъ	—	300
Итого	—	7,050

Письмоводителямъ, переводчикамъ и сторожамъ имѣть квартиры по отводу въ городе, а прочимъ, буде найдутся, казенныхъ и иныхъ незанятыхъ.

Подлинный подпись Д Гурьевъ

31. Отношение министра финансовъ къ маркизу Паулуччи, отъ 8-го февраля 1812 года, № 126.

По дѣламъ Министерства Финансовъ извѣстно, что контракту, заключенному въ 30-й день июня 1808 г. съ Карабагскимъ жителемъ тит. с. Тарумовымъ, о содержании имѣть впередъ на 4 года Бакинскихъ оброчныхъ статей, цѣною за все годы за 452,000 руб. Российской монетою, срокъ окончиться имѣть 1-го июня сего 1812 года.

Нынѣ въ пр. изъ Тифлиса изволите писать, что хотя Верховного Грузинского Правительства Казенная Экспедиция по случаю сближающихся сроковъ содержащию оброчныхъ статей, состоящихъ въ городахъ Баку, Кубъ и Дербентъ, изыскиваетъ желающихъ къ явкѣ въ оную Экспедицию для торговъ на взятие вновь въ оброкъ тѣхъ статей; но вы полагаете, что по образу жизни жителей сихъ новопріобрѣтенныхъ городовъ и по отдѣлности ихъ отъ Тифлиса, изъ Экспедиции ни одинъ изъ жителей оныхъ по недорѣчивости не явится, равно и въ самомъ Тифлисе желающие къ торгамъ не найдутся. Почему для выгоды государства казны признаете удобѣѣ, чтобы торги производить на мѣстѣ въ означенныхъ городахъ, где или прежние откупщики опять вступятъ или вновь желающие найдутся, такъ какъ въ онъхъ мѣсяцѣ можетъ быть изъ Астрахани прибудутъ капиталисты. На сіе требуетъ въ пр. моего согласія и увѣдомленія.

Описываемыя причины сего предположения ваше-
го находжу я столько справедливыми, что на произ-
водство тѣхъ торговъ на мѣстѣ для отдачи въ горо-
дахъ Баку, Кубъ и Дербентъ оброчныхъ статей изъ

содержаніе желающимъ взять на положенное зако-
номъ время соглашаюсь, тѣмъ болѣе, что въ пр. объ-
щааете изъ сего выгоды казны большими и несом-
имъными.

Я прошу покорно въ пр. всѣ распоряженія по
сей части тамъ на мѣстѣ, по извѣстности вашъ об-
стоятельствъ и обычаевъ, принять на себя, приказавъ
всѣ приготовленія къ торгу тамъ на мѣстѣ въ го-
родахъ, обвишены и самые торги производить та-
кимъ образомъ, какъ соотвѣтственныя выгоды и
пользы казенныхъ доходовъ признать изволите. По
окончаніи же торга примите трудъ сообщить ко мнѣ
о всемъ, что вы находили нужнымъ въ семъ дѣлѣ
къ наставленію предписывать и кому именно за ка-
кую пѣнну какая статья въ содержаніе и на какое вре-
мя отданы будутъ, съ препровождениемъ и самого кон-
тракта въ копии.

Сверхъ того, не оставьте предложити Казенной
Экспедиціи, что она какъ о сихъ нынѣ отдава-
емыхъ оброчныхъ статей, о которыхъ ко мнѣ пи-
санъ изволите, такъ и о другихъ, если какая въ вѣ-
дѣніи ея имѣются, доставила въ Департаментъ Го-
сударственныхъ Имуществъ подробное описание, буде-
бы можно хотя съ краткими статистическими изѣ-
сненіями, съ планами, для надлежащей объ нихъ въ
Министерствѣ Финансовъ извѣстности.

32. Высочайший раскрито маркизу Паулуччи, отъ 16-го февраля 1812 года.—С.-Петербургъ

Отличное ваше служение въ Грузии обратило осо-
бенное Мое на васъ внимание. Я, желая по достоин-
ствамъ вашимъ употребить васъ съ большою бли-
стательностью, повелѣю прибытии вамъ въ С.-Пе-
тербургъ, а начальство надъ Грузией сдѣлать ген.-л.
Ртищеву.

На подлинникъ подписано „АЛЕКСАНДРЪ“
Контрасигнировалъ военный министръ Барклай де-Толли

**33. Отношение маркиза Паулуччи къ министру по-
лиціи, отъ 10-го марта 1812 года, № 54.**

При личномъ обозрѣніи мною владѣній здѣшняго
край Бакинскаго, Кубинскаго и Дербентскаго, встрѣ-
тиль я многіе безпорядки и злоупотребленія со сто-
ронъ образа нашего въ онъхъ управлѣніи и неудо-
вольствіе народа. Владѣнія сіи съ самаго приобрѣте-
нія ихъ въ подданство Российской Имперіи оставались
на прежніхъ ханскихъ правахъ, но безъ всякаго по-
становленія основательнаго въ онъхъ порядка. Всикія

изъ сихъ провинций управляема была комендантами крѣпостей, кои, предѣдѣтельствуя въ учрежденныхъ диванахъ или судахъ, по образу ханскаго правленія, завѣдывали доходами провинціи и разбирали тяжущихся. Но диваны сии были только идеальные, ибо безъ основанія и безъ правильнаго не могли они имѣть истиннаго существованія и сайдовательно все зависѣло отъ одной власти комендантовъ, кои нерѣдко обращали оную во зло и возвуждали неудовольствіе къ нашему правительству. А потому, стремясь съ неограниченнымъ усердіемъ къ пользѣ службы Е. И. В. и къ возстановленію благосостоянія владѣній, Высочайше управлѣнію моему вѣрѣныхъ, я считаю долгомъ вѣтность мою въ Баку, Кубѣ и Дербентѣ учредить въ каждой изъ сихъ провинцій правление, сколько можно приближеніемъ къ образу мыслей, свойствамъ и обычаямъ народовъ оныхъ населяющихъ, дабы чрезъ сіе возстановить порядокъ, также доставить способы жителямъ находить себѣ законную защиту и правосудие подъ милосердіемъ правленіемъ Е. И. В. и оградить отъ несправедливостей, показавъ чрезъ то заботливость Россійскаго правительства о ихъ благосостояніи и возбудить къ намъ привязанность.

Для достижения же сей цѣли я приказалъ всесма полезными поручить главное управлѣніе надъ симъ пограничными провинціями военнымъ окружнымъ начальникамъ, подъ распоряженіемъ коихъ будуть состоять войска въ оныхъ расположенныхъ. Всѣдѣствіе чаго Бакинская округа поручена отъ меня Бакинскому коменданту ген.-л. Репину, а Кубинская и Дербентская ген.-м. Хатунцову. Для внутреннаго же управлѣнія учреждѣнію мною въ каждой провинции городовой сукъ, подъ предѣдѣтельствіемъ коменданта крѣпости, каковые суды, бывъ открыты въ Баку мною самимъ, а въ Кубѣ и Дербентѣ ген.-м. Хатунцовыми, воспрѣяли уже свое дѣйствіе.

О чемъ имѣя честь донести, я вмѣнило себѣ въ обязанность почтеннѣйше представить предъ симъ на благоусмотрѣніе въ выс-а постановленіе сихъ учрежденійъ мною городовыхъ судовъ, прося всепокорнѣйшіе поднести оное на Высочайшее Е. И. В. утвержденіе, если въ выс-о изволите оное одобрить и признать достаточнымъ.

34. Тоже, къ ген.-л. Ртищеву, отъ 18-го марта 1812 года, № 262.

Получивъ отъ военнаго министра настоятельный повелѣніе прибыть немедленно въ С.-Петербургъ, о

чемъ и въ пр. изволите быть извѣстны, я долженъ признаться, что меня удивляетъ принятія вами рѣшиимость ожидать прибытія въ Георгіевскъ ген.-м. Портнягина, дабы потомъ самимъ отправиться сюда; между тѣмъ какъ, сохрания при васъ звания главнокомандующаго, также и на Линии, въ пр. легко могли бы и до приѣзда туда ген.-м. Портнягина вѣрить командование Линію оставающемся по васъ старшему чиновнику.

Желая со всевозможной послѣднѣстію исполнить Высочайшее повелѣніе Е. И. В. и отправиться въ С.-Петербургъ безъ малѣйшей остановки, я вторично прошу всепокорнѣйшѣе въ пр. ускорить во всѣй возможности прибытіе вашимъ сюда, дабы замедленіе мое не пало на вашу отвѣтственность, если-бы что нибудь случилось.

Сверхъ-же того, въ пр. можетъ быть покойны, потому что здѣсь порядокъ и тишина совершенно возстановлены.

35. Тоже, къ министру полиціи, отъ 19-го марта 1812 года, № 79.

Дворянство здѣшнее, узнавъ, что Е. И. В. благоугодно отозвать меня отсюда въ С.-Петербургъ и о назначении на мое мѣсто главнокомандующимъ ген.-л. Ртищева, просило меня послать отъ себя повѣренаго со прошеніемъ на Высочайшее имѣя обѣ оставленіи меня здѣсь по прежнему въ званіи главнокомандующаго. Я, не могши отказать имъ въ семъ случаѣ, далъ имъ на сіе мое позволеніе, всѣдѣствіе чего вмѣстѣ съ симъ отправляется въ С.-Петербургъ н. с. кн. Захаръ Андрониковъ въ качествѣ повѣренаго отъ Грузинскаго дворянства, котораго покорнѣйшѣ прошу въ выс-о представить изъ Е. И. В., при какомъ случаѣ вмѣнило себѣ въ обязанность почтеннѣйше донести въ выс-у, что я съ исполненіемъ Высочайшего воли Е. И. В. въ разсужденіи прибытія моего въ С.-Петербургъ оставилъся только до приѣзда сюда ген.-л. Ртищева. Но долженъ въ откровенности изложитъ предъ въ выс-у моя мысль, что когда Е. И. В. благоугодно было вѣрить управлѣнію моему здѣшній краї, который засталъ я въ совершенномъ безпорядкѣ и который старался всѣми мѣрами привести въ лучшее устройство, то теперь и для меня всесма прискорѣно оставлять свои труды интолжными; но я долженъ и всегда готовъ повиноваться священной волѣ Е. И. В., только всепокорнѣйшѣ прошу въ выс-о употребить ходатайство ваше предъ Престоломъ всемилостивѣйшаго Монарха, чтобы просьба

Кизика, где поставленъ мною начальникомъ съ войсками ген.-м. ин. Орбелиани, которому предписано отъ меня стражайше наблюдать за тамошними жителями и поддерживать ихъ отъ всякихъ шалостей. Помѣстя сего надѣюсь, что и ваши поддърастные, оставаясь въ покой, беспрекословно исполнять будуть свои повинности, слѣдовательно и въ пр., не будетъ никакого затруднения исполнить мое требование въ разсужденіи поставки въ казну съѣзжающаго съ владѣніемъ вашего проинанта, въ коечъ настоитъ теперь крайняя надобность, а потому прошу вѣсъ склонять по сему случаю распоряженіе, которое чѣмъ скорѣѣ будеть сдѣлано, тѣмъ болѣе окажетъ услугу для службы Е. И. В.

Въ разсужденіи просимъ вами 500 чел. для защищенія вашего владѣнія долженъ сказать въ пр., что отъ меня дано уже повелѣніе командующему тѣмъ войсками ген.-м. Котигревскому удовлетворить всѣ ваши требования, а потому имѣтъ въ пр. во всякомъ нужномъ случаѣ относиться прямо къ Котигревскому, который всегда готовъ будеть къ вашимъ услугамъ.

За доставленіе ко мнѣ письма, отъ Сурхай-хана къ вамъ писанаго, приношу мою благодарность; усмотрѣть же изъ онаго 1 сположеніе Сурхай-хана по открытии чрезъ горы дороги прѣѣхать къ вѣрѣнѣи съ Ших-Али-ханомъ, котораго онъ намѣренъ у васъ и оставить, я поручаю вамъ, пріятель мой, отѣбѣть ему на оное письмо, что онъ ничтѣмъ болѣе не можетъ оправдать себя предъ Г. И. въ своемъ преступлѣніи, какъ только однажды исполненiemъ таковаго его намѣренія, тѣмъ не только можетъ загладить вину свою, но еще получить и милость отъ Е. И. В.

183. Тоже, Сурхай-хана къ Джифар-хули-хану Шекинскому.

..... ملـعـد و مـلـيـا رسـالـكـم بـيدـتـوكـم المـقـرـبـ

فـسـرـتـاـ بـذـلـك و لـنـا و قـنـتا عـلـى مـصـاـبـينـ كـنـاـبـ يـنـارـالـ

أـنـاـ مـرـاـ بـأـلـوـدـجـ و حـدـنـا مـرـاـ اـطـلـوـنـا الـبـيـسـعـيـ

خـانـ إـلـى إـيـدـهـمـ وـ يـهـ إـيـصـاـ بـ عـلـيـاـ عـلـى اـرسـالـاـ

دـوحـ بـلـكـ مـهـ إـلـى لـلـاـيـةـ تـهـ فـاـعـلـمـاـ أـنـ لـمـ اـكـنـ اـرـسـاـ

لـقـالـ مـعـهـ وـ لـمـ يـأـكـلـ مـعـ حـدـثـ مـنـ رـحـلـاـ وـ لـمـ يـكـنـ عـلـى

قـصـدـ حـدـجـ اـخـشـ اـنـ لـاسـبـيلـ دـلـلـكـ تـسـمـاـ بـوـقـوـعـ هـدـاـمـاـ

فـي قـرـايـاـ كـمـاـ لـاـيـعـيـ عـلـكـ دـلـلـاـ رـحـ رـوـلـمـ إـلـى جـانـاـمـ

اـرـسـلـاـ إـلـيـكـ هـذـاـ الشـلـامـ الطـافـيـ معـ هـذـاـ سـلـيمـانـ بـيـكـ

وـ اـنـماـ قـصـورـنـاـذـلـكـ اـنـ تـفـعـلـمـ اـنـاـ لـاطـقـيـ اـنـ فـطـيـ سـيـعـلـيـ

خـانـ إـلـى إـيـدـهـمـ فـيـ هـذـاـ الـاتـامـ خـانـ سـاءـ اللـهـ اـداـسـعـ الـفـرقـ

وـ حـصـلـ الـمـلاـقاـتـ بـيـنـيـ وـ بـيـنـاـ مـعـ مـقـنـعـ الـاحـقـةـ نـبـيـ

اـيـمـ عـلـىـ هـيـةـ وـ تـلـقـواـ وـ دـنـدـنـهـ الـكـمـ وـ كـنـتـ رـدـتـ

اـنـ سـعـدـ مـنـدـ دـاـلـىـ اـسـبـ حـسـنـ وـ بـلـعـ الشـرـوـنـ وـ الـعـسـادـ

الـبـيـتـ هـامـ تـلـمـ دـلـلـكـ مـطـأـتـ الـزـيـسـيـنـ وـ عـادـيـ بـهـدـ

..... Посланецъ вашъ доставилъ мнѣ ваше письмо; я обрадовался этому и, узнавъ содержаніе письма ген.-л. маркиза Паулуччи, нашелъ, что его цѣль состоитъ въ томъ, чтобы мнѣ вручить Ших-Али-хану въ ихъ руки. Въ томъ письмѣ также я осуждалъ въ томъ, что Нух-бекъ отправленъ съ Ших-Али-ханомъ въ Кубу. Знайте, что я отправилъ Нух-бека туда не для сраженія съ Русскими; стоянъ не было ни одного воина изъ нашихъ людей и мы не имѣли даже намѣренія на сборъ ополченія, тѣмъ болѣе, что мы къ тому возможности не имѣмъ, по слухамъ существованія болѣзней въ нашихъ деревняхъ. А какъ въ вашъ возвращеніи вашъ посланецъ, то я посыпалъ вамъ дружеский прѣѣхъ съ Сулейман-бекомъ. Цѣль наша состоитъ вотъ въ чѣмъ мы не можемъ передать Ших-Али-хана въ ихъ руки въ настоящее время. Богъ дастъ, когда откроется дорога и состоится между мною и вами свиданіе, какъ подобаетъ напечатаному братству, мы тогда приведемъ его лично къ вамъ, чтобы вы говорили съ нимъ и оставили его при вѣсѣ. Я хотѣлъ бы задержать его у себя подъ благовиднымъ предлогомъ, дабы тѣмъ прекратить зло и интриги враждебныхъ, но Русские начальники не поняли этого, оказали къ намъ за это вражду.

Е. ШЕМАХА (ШИРВАНЬ).

184. Предписаніе маркиза Паулуччи маюру Афганасьеву, отъ 29-го сентября 1811 года, № 11.

Усмотрѣвъ изъ рапорта вашего къ моему предмѣстнику, что Мустафа-ханъ Ширванский секретно участвовалъ въ возмущеніи Акушелиновъ и что также имѣть намѣреніе удержать во владѣніи своемъ Ку-

бинскіе семьи, кои отъ беспокойствъ, произведенныхъ въ Кубѣ измѣнникомъ Ших-Али нынѣшнаго лѣта, искали у него убѣжища, — нахожу нужнымъ предписать вамъ, дабы вы тайно изъ-подъ руки замѣчали о поступкахъ Мустафа-хана Ширванского и узнавая его расположение, по-часту доставляли мнѣ все, что вами будеть примѣчено въ отношении отклоненія его отъ

своихъ обязанностей. Между тѣмъ, отъ имени моего наставляйте, чтобы онъ непремѣнно всѣ Кубинскія семьи, по требованію отъ него моего представителя, отпустить на прежній ихъ жилище въ Кубинскую провинцію, не останавливая ни одного семейства.....

185. Письмо маркиза Паулуччи къ Мустафа-хану, отъ 5-го января 1812 года, № 14.

....Что касается до просимаго вами уваженій въ дани, слѣдующей съ Ширванскаго владѣнія, по слухамъ увѣлчения непріятелемъ иѣсколькимъ Ширванскихъ семействъ, то я на сіе со всемъ откровенностью долженъ сказать въ пр., что какъ владѣніе ваше ограждено отъ непріятеля со всѣхъ сторонъ прочими владѣніями, состоящими подъ покровительствомъ Всероссийской Имперіи и сверхъ того защищается сильнымъ отрядомъ Россійскихъ войскъ,—сѣдовательно непріятелю и не могъ причинить вашему владѣнію никакого вреда; если же вѣкторы семейство и удалились заграницу, то я полагаю, что они непріятелемъ не были взяты насильно, а сами по вѣкторамъ либо причиняли удалились изъ Ширвана. А потому, при всемъ желаніи моемъ сдѣлать вамъ угодное, не могу въ сбѣль случаѣ удовлетворить вашей просьбѣ, тѣмъ болѣе, что чрезъ сіе повадно будетъ и для другихъ просить подобного-же снискожденія. Но что въ угодность въ пр., по истинному моему къ вамъ расположению, сдѣлать уже всеподданійшее донесеніе, чтобы числившуюся на Ширванскомъ владѣніи за прошлые годы недомыку разсрочить ко взыносу въ казну на три года, такъ какъ взысканіе въ одинъ разъ всей недомыки было бы для жителей Ширванскихъ краинъ отяготительно, хотя впрочемъ они и не понесли такого разоренія какъ портнинные жители, на что по получении мною Высочайшаго утвержденія не оставлю въ тоже время увѣдомить и въ пр.

186. Тоже, отъ 9-го января 1812 года, № 37.

Доходящія до меня съ разныхъ мѣстъ извѣстія подтверждаютъ о сборѣ на Муганскую степь Персіанъ и о сношеніяхъ будто-бы въ пр. съ Персидскимъ правительствомъ; но я не вѣрю всѣмъ таковымъ слухамъ относительно до связи вашей съ непріятелемъ, тѣмъ болѣе, что въ пр. какъ представителями моими, такъ и самими мною нималѣйше въ сбѣль не замѣчены и считаю васъ преданѣйшимъ слугою Е. И. В. по оказываемому вами усердію, о чёмъ не безъизвѣстно уже и всемилостивѣйшему нашему Г. И.

по всеподданійшему моему донесенію. Однакоже, за всѣмъ тѣмъ, желая удостовѣриться въ справедливости разнесшихся слуховъ въ разсужденіи прибытія на Муганскую степь Персіанъ, я обращаюсь къ вамъ, благопріятель мой, съ покорѣйшкою просьбою увѣдомить меня съ нарочными, точно-ли находятся на Муганской степи Персіанъ, въ какочъ количествѣ и какія пчѣты намѣрены, дабы по полученіи такового отъ васъ увѣдомленія, въ случаѣ надобности, можно было принять заблаговременно надлежащи мѣры для уничтоженія всіхъ непріятельскихъ начїрепій. До того-же времена и надѣюсь, что въ пр. для собственной пользы по стараешься удержать всікое непріятельское стечченіе на вашъ предѣлы, въ чмъ я совершенно полагаюсь по известному мнѣ отличному усердію вашему къ Россійской Имперіи. Въ ожиданіи же отъ васъ, благопріятель мой, обстоятельный по сему увѣдомленію, пребываю истинно усердный и доброжелательный.

187. Предписание маркиза Паулуччи маюру Абданасьеву, отъ 9-го января 1812 года, № 38.—Секретно.

Доходящія ко мнѣ съ разныхъ мѣстъ сбѣднія подтверждаютъ о прибытіи на Муганскую степь Персіанъ и о связяхъ съ ними Мустафа-хана. Не имѣя же отъ васъ никакого о семъ донесенія, я счѣшу предписать вамъ немедленно удостовѣриться въ справедливости извѣстій чрезъ надежныхъ лаутчиковъ и достести мнѣ съ нарочными курьеромъ. Выѣзжай же съ сѣмь пиши я къ Мустафа-хану, требуй и отъ него увѣдомленія по сему-же предмету съ тѣмъ, что ежели действительно находятся уже Персіанъ на Муганской степи и имѣютъ намѣреніе вторгнуться въ Ширванскія границы, въ такомъ случаѣ постараюсь-бы не допустить ихъ къ тому. Съ вашей же стороны имѣете наблюдать секретнымъ образомъ за поступками Мустафа-хана и доносить мнѣ о всѣхъ замѣчаніяхъ вашихъ.

188. Тоже, маркиза Паулуччи къ Мустафа-хану, отъ 15-го января 1812 года, № 65.

Письмо въ пр. я чрезъ адъютанта моего кн. Чавазаде получиль и что вы на словахъ ему поручили сказать, уразумѣть.

Отвѣтчать вамъ буду я лично, ибо въ скромность времена буду въ Баку,—сѣдовательно буду и у васъ чрезъ иѣсколько дней. Я солдатъ, комплиментовъ не дѣлать; прошу и васъ никакихъ приготовленій не дѣлать, ибо со мною только три человѣка.

Съ симъ нарочнымъ высылите ко мнѣ подъ Шемаху на встречу человека своего съ словеснымъ поучениемъ, где вами угодно назначить со мной свиданіе на Форт-дагъ или въ другомъ мѣстѣ.

189. Рапортъ маюра Афанасьевъ маркизу Паулуччи, отъ 20-го января 1812 года, № 20.—Ширванъ.

Во исполнение повелѣнія въ пр., отъ 9-го сего января, относительно прибытия на Муганскую степь Персиянъ и о связяхъ съ оными Мустафа-хана Ширванскаго, имѣю честь донести какъ я уже имѣю, счастіе въ пр. чрезъ почту, отъ 8-го сего января, донесеніе о послыаемомъ мною на Муганскую степь лазутчикѣ и о доставленныхъ оными мнѣ извѣстіяхъ, — на другой же день, дабы убрѣтиться лучше о тѣхъ извѣстіяхъ, а болѣе по недовѣрчивости Мустафа-хана къ Русскимъ и какъ онъ часто разговоръ имѣетъ, что Русские не имѣютъ къ нему довѣрности, то чтобы показать ему, что онъ напрасно томыслилъ, — просилъ его послать своего человека на Муганскую степь для узнанія о тамошнихъ обстоятельствахъ, который и былъ посланъ. Возвратясь же оный на сихъ днѣхъ, объявилъ таковыя-же извѣстія, какъ и мой лазутчикъ доставилъ, что отъ шахъ-задѣ приказано заготовлять на Мугани провiantъ, куда будеятъ собираться войско, а какъ скоро—настане немѣцкіи стно. Нынѣ-же на Муганской степи еще Персидскихъ войскъ не имѣется, кроме что въ Асландузѣ близъ Мугани къ Карабагу Хаджи-Мамедъ-ханъ находится съ кочующими народами и съ частіемъ войска для прикрытия кочевьевъ; Ата-ханъ находится на Мугани съ кочующими, съ ними имѣется своей конницы до 3,000 и Персиянъ до 500. Сихъ послѣдніе будто бы для надзора за Ата-ханомъ, которому Персидское правительство не довѣряетъ, пред назначеніи шахъ-задѣ. На Муганскую степь заготовление провiantа и собрание войскъ было по просьбѣ измѣнниковъ Сурхая и Ших-Али для содѣйствія въ помощь онымъ; но какъ горскіе скопине нашими войсками разбиты, то и Персияне медлятъ выполнить свои преднамѣренія. За сильнѣ я осѣдломъся скрѣпенно отъ прибережныхъ людей, что Мустафа-ханъ послалъ недавно своего чиновника Неджес-Кулагу къ шахъ-задѣ съ письмами, который на сихъ днѣхъ возвратился обратно, но за всѣми моими стараніями не могъ узнать, для чего онъ послалъ и какой отвѣтъ получимъ, но ежели узнаю, тотчасъ донесу. Съ Ата-ханомъ Шахсевенскімъ Мустафа-ханъ имѣть переписку и извѣстно, что они между собою дружественную

связь имѣютъ и что Ата-ханъ кощуетъ съ народами своими на Мугани по приглашенію Мустафа-хана, который въ чаяніи на случай Русское правительство будетъ изгнанъ его изъ Ширвана, то Ата-ханъ ему войскомъ своимъ сдѣлаетъ помощь. За симъ въ Ширванскомъ владѣніи слуховъ болѣе не избѣгается и обстоитъ покойно. При вручении-же мнѣ письма въ пр. Мустафа-хана, онъ мнѣ объяснялъ, что въ случаѣ покупщенія Персіанъ къ Ширванскому владѣнію, онъ обязанъ не допустить непріятеля, да и не полагаетъ, чтобы въ теперешнее время непріятель имѣть покупщеніе предпринять къ Ширванскому владѣнію.

190. Отношение маркиза Паулуччи къ гр. Румянцову, отъ 14-го апреля 1812 года, № 107.

Изъ числа Азіатскихъ владѣльцевъ, состоящихъ въ подданствѣ Е. И. В. въ здѣшнемъ краю, ген.-л. Мустафа-хана Ширванскаго есть важнейший по значительной силѣ собственного его владѣнія и по особенной приверженности къ нему Ширванскаго народа, которымъ онъ правосудно управляетъ; наименѣе же по влиянию, какое онъ имѣетъ не только въ Шекинскомъ и Кубинскочъ владѣніяхъ, но и во всемъ Дагестанѣ. Честность его правилъ, твердость характера и другие благородные свойства всегда дѣлали его нужнымъ и полезнымъ для здѣшнаго края. Не взирая на то, со времени смерти кн. Цицанова, умѣвшаго Ѳѣнить достоинства и важность сего владѣльца, принятый съ нимъ другъ образъ обхождения вселить въ него недовѣрчивость и охладить его усердіе къ Российскому правительству. Когда-же я лично увидѣлся съ нимъ въ Ширванѣ при проѣздѣ въ Баку и обратно, то онъ, удивленный той довѣрностью, какою имѣлъ къ нему имѣть, пріѣхавъ безъ всякаго конвоя, также моими правилами и откровеннымъ обращеніемъ, увидѣлъ, что я имѣю о немъ такое мнѣніе, какого действительно заслуживалъ его достоинства и по онымъ чѣнно его. Тогда усердѣе его къ всемилостивѣшему Г. И. возбудилось въ прежней силѣ и, умѣвъ такимъ образомъ выиграть его довѣрность, обратилъ оную на пользу службы Е. И. В. Самые опыты оправдали, сколь нужно было оживить сего хана и пріобрѣсть его довѣрѣ, ибо когда вскорѣ послѣ сего Аббас-мирзы съ Персидскими войсками ворвался въ Карабагское ханство и произвѣлъ смѣтеніе между народами Карабагскаго и Шекинскаго владѣнія то онъ остался непоколебимъ въѣрности и твердъ въ рѣшительности отражать непріятеля оружиемъ при его приближеніи къ границамъ Ширвана. Важнейши-же

въ покровительство и подданство Всероссийской Империи, что если послѣдуетъ онъ вашимъ совѣтамъ, то будетъ счастливъ и въ пр. за труды свои не будете

оставлены; буде-же не послѣдуетъ, то обратить и на себя праведный гнѣвъ Е. И. В. за соединеніе его съ вѣтремъ Ших-Али-ханомъ.

Б. К А З И К У М У Х Т.

213. Рапортъ ген.-к. Ропина маркизу Паулуччи, отъ 4-го ноября 1811 года, № 1341.—Баку.

Получивъ секретное повелѣніе въ пр., отъ 27-го октября, коимъ изволите увѣдомлять, что положить единожды наказать чувствительно безразсудныхъ шленовъ, каждый годъ заводящихъ беспокойства, и отучить ихъ на долгое время отъ дерзости возбуждать противу себя храбрыхъ войска Е. И. В., предписали уже ген.-м. Хатунцову склоновать въ Кубинскую провинцію съ баталіономъ, въ Ширванъ расположенный, и съ козачьими полками Полова 16-го, где соединясь съ ген.-м. Гурьевымъ, составить сильный отрядъ войскъ, напасть на мѣста непрѣтельскихъ сборищъ, разбить ихъ, разсѣять и наказать самыми строгими образомъ,— спешу донести въ пр., что я сейчай получилъ рапортъ Дербентскаго коменданта полк. Адриано, отъ 30-го октября, коимъ извѣшается, что Ших-Али съ Акушеницами опять появился въ Табасаранѣ и съ нимъ находится Хасан-ханъ Джэнгутайскій и люди Аварскаго хана ген.-малора, получающаго отъ настя жалованье. Хотя я подлагаю, что при появленіи храбрыхъ Россійскихъ войскъ и си скопища скроются опять въ горы, какъ и премя, о коихъ я доносила въ пр., но долгому пострадавшимъ объясняю, что всѣ беспокойства въ Дагестанѣ происходятъ по наущенію коварнаго Сурхай-хана Казикумыскаго: онъ въ свое мѣсто вѣдѣніи даѣтъ убѣжище бѣжавшимъ съ Ших-Али Кубинцамъ и всѣмъ изгнѣнникамъ бѣгахъ, ущипнувъ въ минувшее возмущение изъ Кубы; подаетъ всѣ способы Акушеницамъ и другимъ горцамъ собираться къ безпокойному Ших-Али и заводить въ горахъ частныя сборища, для преподаванія своимъ совѣтовъ, кои всегда служатъ къ одному замѣшательству, добы тѣмъ занять Россійскій войска и отвлечь внимание на него. А какъ теперь въ Кубинской провинціи собирается по повелѣнію въ пр. корпусъ Россійскихъ войскъ, достающій не только къ расѣянію Лезгинскихъ скопищъ, но дабы восстановить прочное спокойствіе въ томъ краю, то подлагаю, не угодно-ли будетъ предложить Сурхай-хану и принудить его подписать трактатъ, составленный ко мнѣ для сего ген.-отъ-каз. Тормасовымъ, при повелѣніи его въ минувшемъ 1809 году отъ 19-го мая, на вѣрноподданство Россіи и ваять

дѣлъ его въ аманаты. Если-же онъ сему воспротивится, какъ то дѣлалъ до сего времени, то выгнать его изъ Кюри, поручить сю обласѣ племяннику его Аслан-беку, который будетъ платить подать и вѣдѣніе его можетъ служить почти оплотомъ безопасности сеи границы отъ Дагестанскихъ скопищъ по преданности Аслан-бека къ Россіи. А усмиривъ Сурхай-хана, сего сильнаго вѣдѣльца въ Дагестанѣ, можно надѣяться со временемъ покорить и самыхъ Акушеницевъ, если Шамхалъ Тарковскій, также имѣющій вліяніе на Дагестанъ, сохранитъ всю должную вѣрность и преданность къ Россійскому Престолу.

Почему не благоугодно-ли будетъ въ пр. приказать ген.-м. Хатунцову, по разсѣяніи Лезгинскихъ скопищъ, ежели прежде они не разбѣгутся, ити противу Сурхай-хана и принудить его къ подписанію трактата на вѣрноподданство; въ противномъ-же случаѣ, выгнать его изъ Кюри, оставить при одномъ Казикумыскомъ вѣдѣніи, а Аслан-бека вестъ въ Кюри, къ чemu теперь самое благопріятное время и случай.

214. Тоже, отъ 21-го ноября 1811 года, № 1412.

Ген.-м. Хатунцовъ, отъ 17-го ноября, рапортуетъ, что онъ съ баталіономъ Херсонскаго grenадерскаго полка и съ козачьими Полова 16-го полкомъ, 16-го числа прибыль въ Кубу благополучно, и по запасеніяхъ нужного для прибывающихъ ст. ними войскъ проѣзжалъ, не замедливъ сдѣлать сходно порученію ему вѣнчные распоряженія. Но какъ дошли до него до-стовѣрныя сѣрѣбры, что измѣнился Ших-Али и имѣетъ вооруженія и предводительствующія Лезгинскія скопища имѣютъ свободный проходъ въ наши границы, чрезъ Сурхай-ханскую землю и держатся въ его вѣдѣніи, а склонительно Сурхай-ханъ, нарушая обязанности и союзъ, утвержденный имъ съ Россіею, достоинъ быть оными всія способы къ вооружению, противу войскъ Е. И. В., по каковымъ причинамъ онъ, ген.-м. Хатунцовъ, находитъ неудобства, чтобы достойно наказать сихъ дерзкихъ возмутителей, ежели они будутъ покровительствовани Сурхай-ханомъ, потому что дѣйствовать вооруженной рукою на его землю не имѣть повелѣнія". Представляя сіе

обстоятельство ѿ мнѣ, просить разрѣшения, какимъ образомъ долженъ онъ поступить въ сихъ непріязненныхъ дѣяніяхъ Сурхай-хана Казикумыскаго. На сіе я увѣдомилъ его, ген.-м. Хатунцова, что еще отъ 4-го ноября представилъ о необходимости для спокойствія здѣшняго края сдѣлать экспедицію противу Сурхай-хана Казикумыскаго и ожидаю повелѣнія, а до того предисловіе ему стараться не пропустить. Лезгинской скопинѣ въ Кубинскую провинцію и дѣйствовать по обстоятельствамъ и по предписанію ему въ пр.

215. Тоже, отъ 23-го декабря 1811 года, № 1545.

Ген.-м. Хатунцовъ отъ 15-го декабря увѣдомилъ меня, что 13-го числа, узнавъ, что Сурхай-ханъ собралъ свое Казикумыское войско и остался въ кр. Кюри, имѣя при себѣ болѣе 1,000 чел. и 5 орудій, онъ выступилъ съ отрядомъ войскъ изъ дер. Ишишка и 14-го числа, прѣбывъ къ Кюри, пополудни, въ часъ, встрѣченъ былъ непріятельскими пушечными выстрѣлами; съ наступлениемъ же ночи, начавъ калонаду по крѣпости, взялъ штурмомъ главную непріятельскую батарею и пославъ на оба фланга стрѣлковъ подъ выстрелами пушекъ, обошелъ крѣпость и съмъ движеніемъ привелъ всѣ войска Сурхай-хана въ большомъ страхѣ и замѣшательстве, которымъ и бросились изъ крѣпости стремглавъ, а наши храбрые побѣдители, разорвавъ все препятствіе, всѣдѣ за ними вошли въ крѣпость. При чёмъ на крѣпостныхъ батареяхъ взяты всѣ непріятельскихъ орудія, 8 знаменъ, въ томъ числѣ одно ханско, и все запасы какъ самого хана, такъ и войскъ его достался въ добычу побѣдителямъ; найдено на мѣстѣ убитыхъ тѣлъ непріятельскихъ 80, не включая въ сіе число увѣзенныхъ по ихъ общачо и раненыхъ; съ нашей же стороны уронъ въ убитыхъ и раненыхъ, съ нашимъ же счетомъ семьдесятъ восьмь человекъ.

216. Тоже, отъ 29-го декабря 1811 года, № 1546.—

Ген.-м. Хатунцовъ отъ 17-го декабря просилъ меня о скорѣшемъ доставленіи трактата, предлагаемаго бывшему главноюкомандующему ген. Тормасовыми Сурхай-хану Казикумыскому и который онъ по сіе время опровергъ. И, препроводивъ къ нему съ оного трактата кошю, предложилъ мое мнѣніе, что почитаю сей трактатъ при теперешнихъ обстоятельствахъ слишкомъ уже милостивымъ для Сурхай-хана и нахожу лучшимъ, если сего неспокойнаго владѣльца лишить совсѣмъ званія Казикумыскаго хана и утвердить въ семъ достоинствѣ Аслан-бека, съ каковыми на-

мѣреніемъ гр. Гудовичъ и вызвалъ его изъ Ахалциха, какъ изъ повелѣнія е. с., отъ 12-го февраля 1809 года, ко мнѣ видно,—что представляя въ пр. на благоразсмотрѣніе, покорѣшіе пропути снабдить присяжнымъ листомъ на случай привода къ присягѣ на вѣчную вѣрность Г. И. Аслан-бека и наставлѣніемъ, какимъ владѣльцу почтить его и на какихъ правахъ утвердить его онамъ.

При чёмъ донопку въ пр., что я командировала изъ Баку инженерного офицера для снятія плана кр. Кюри, дабы сдѣлать соображеніе, не нужно ли ону крѣпость исправить, потому что она находится на самомъ выгодномъ мѣстѣ въ Дагестанѣ, для удержанія горцевъ въ повиновеніи, и командуетъ плодоносными долинами, и чтобы, оставилъ въ ней небольшой гарнизонъ, положить тѣмъ преграду горцамъ и прекратить хищничества ихъ въ Кубинскую провинцію; владѣніе Аслан-бека можетъ оставаться по примѣру Дербентскаго хана, владѣющаго въ окружности крѣпости только деревнями.

217. Письмо маркиза Паулуччи къ Сурхай-хану, отъ 24-го декабря 1811 года, № 303.

Письмо въ высокост. чрезъ чиновника вашего Ибратали-бека и получилъ, видѣлъ содержаніе онаго и узналъ также словесныя ваши порученія,—на что все сімъ вамъ отвѣтствую. Поступки ваши мнѣ совершились извѣсты, а что вы послыали своего сына съ войсками въ помощь бунтовщикамъ Ших-Али-хану противу войскъ Е. И. В., въ томъ и съмъ въ письмѣ своемъ признаетесь. Итакъ, не распространяясь болѣе, я вамъ объясню, что вамъ теперь предлежитъ одинъ только путь къ спасенію и къ заглавленію资料 преступленія, а именно выдать точкастъ арестованного вами Ших-Али-хана въ руки ген.-м. Хатунцова. Тогда войска, по повелѣнію моему дѣйствующія, оставятъ вѣсъ въ покой, владѣніе ваше будетъ вѣсъ по прежнему предоставлено и вы съ народомъ вашимъ будете счастливы. Сверхъ того, увѣрию вѣсъ моимъ словомъ, что выданному вами Ших-Али-хану не будетъ сдѣлано никакаго вреда и при томъ я отзову въ Тифлисъ племянника вашего Аслан-бека. Если же вы поупорствуете и не выдадите племянника Ших-Али-хана, то войска по данному отъ меня повелѣнію не выйдутъ изъ вашего владѣнія, доколѣ камень на камени будетъ оставаться, истребить жилища вашіхъ подданныхъ и сожгутъ ихъ деревни и имущество, понесутъ повсюду мечъ и пламя, пока сила оружія Е. И. В. не принудить вѣсъ исполнить мое требование,

а Кюриинское владѣніе все безъ изъятія будетъ отъ васъ отнято. Вотъ вамъ послѣднее мое слово! избѣгайте что для васъ лучше, а я исполню такъ какъ сказали. Впрочемъ оставаю доброжелательный.

218. Предписаніе маркиза Паулуччи к. с. Могилевскому, отъ 4-го января 1812 года, № 3.

Зная способность вашу въ дѣлахъ политическихъ и известности о положеніи состоящихъ подъ Россійскою Державою владѣній, я по увѣренности на усердіе ваше къ службѣ Е. И. В., посыпал за нужное возложитъ на васъ слѣдующее порученіе

Такъ какъ устѣшнымъ дѣйствіемъ оружія Е. И. В. покорена теперь лучшая часть владѣній Сурхай-хана, состоящая въ Кюриинской области, то для введенія въ управление оною племянника Сурхай-хана Аслан-бека, силою постановленного съ нимъ трактата, имѣете отправляться въ Кюри къ ген.-м. Хатунцову и представить ему примиагаему при семъ письменной отъ меня довѣрѣнности, кою я поручаю ему общѣ съ вами отъ имени моего постановить съ Аслан-бекомъ, заключить и подписать условные пункты, на которыхъ ему отъ оныхъ щедро Е. И. В. вѣряется управление всемъ Кюриинской областю, кроме кр. Кюри, должностную состоять въ непосредственномъ вѣдомствѣ Россійского коменданта и гарнизона.

Условные пункты сіи, въ коихъ должна быть соблюдена всевозможная выгода для здѣшнаго правительства, стараитесь сколько можно обобразить съ мѣстными обстоятельствами, опредѣлить на такомъ точно основаніи, какъ находится теперь Дербентское ханство,—съ томъ только разницей, чтобы обложить Аслан-бека известными числомъ денежной дани, которую отъ него будетъ взыскать ежегодно въ казну Е. И. В., и обязать его Россійскій гарнизонъ, имѣющій занимать Кюриинскую крѣпость, довольноствовать провіантами и снабжать нужными потребностями.

Сверхъ того, отъ должна въ залогъ его вѣрности къ Всероссійскому Императорскому престолу дать въ аманаты старшаго сына вмѣстѣ съ двумя сыновьями изъ вамиѣвшихъ бековъ Кюриинской области, кои всѣ будутъ находиться въ кр. Баку съ пріличными содержаніемъ отъ казны Е. И. В., съ тѣмъ при томъ, что сыновьямъ бековъ дозволено будетъ чрезъ 6 мѣсяцевъ перемѣниться другими, лишь бы они были равны съ ними важности. Прѣтомъ Аслан-бекъ долженъ будетъ торжественно учинить присягу на вѣчную вѣрность подданства Е. И. В. со вмѣстъ вѣрѣнствомъ ему владѣніемъ.

Впрочемъ, въ особенности для меня желательно,

чтобы приступлено было къ введенію въ Кюриинское владѣніе Аслан-бека законнымъ владѣльцемъ не прежде, какъ по истощеніи со стороны ген.-м. Хатунцова, вмѣстѣ съ вамиимъ ему въ томъ содѣйствіемъ, всѣхъ средствъ обратить къ расхищению Сурхай-хана Хамбутая Казикумыскаго и къ соглашенію его выдать намъ непремѣнно Ших-Али-хана,—что если это будетъ исполнено, также согласится онъ дать непремѣнно въ аманаты старшаго своего сына, подпишетъ пункты трактата, кои ген.-м. Хатунцовъ общѣ съ вами по силѣ моей довѣрѣнности должны составить не такие умѣренные, какъ прежде были ему предлагаляемы, но соответственные состоянію побѣдѣденаго. то въ такомъ случаѣ утвердить его священнымъ именемъ Е. И. В. по прежнему законнымъ владѣльцемъ всего Казикумыскаго ханства и возвратить подъ его власть все Кюриинское владѣніе, на такомъ основаніи, что оное не какъ его собственность ему возвращается, но какъ принадлежность по праву оружія Россійской Имперіи даруется ему отъ особыхъ щедротъ Е. И. В.; сама однакоже Кюриинская крѣпость и въ семь случаѣ должна быть оставлена подъ непосредственнымъ вѣдомствомъ Россійскаго гарнизона. Ежели же всѣ общѣ ваши о семъ страдаїи останутся безуспѣшными по непрѣлонности Сурхай-хана, въ такомъ случаѣ по совершении постановления съ Аслан-бекомъ имѣете немедленно ко мѣй возвратиться и представить какъ заключенные пункты, подписаные и утвержденные печатью Аслан-бека, такъ и присягу его.

219. Письмо маркиза Паулуччи къ Сурхай-хану, отъ 3-го февраля 1812 года, № 164.—Кюри.

Часть владѣнія вашего отнялъ и потому, что вы не сдержали сяня присяги, которую вѣрько разъ давали Е. И. В. всесильному моему Г. И. вѣрно служить и за то, что вы не исполнили послѣднаго моего повелѣнія. Владѣніе сие препоручилъ я по волѣ Государя въ высокопоставленному Аслан-хану, какъ вѣрноподданному Россійской Имперіи и наследнику Казикумыскому. Теперь я съмъ только ограничиваюсь, а ежели вы что избудъ еще предпримете противъ войскъ Е. И. В. и противу Его подданныхъ, тогда потеряетъ все свое владѣніе и будете синтаться безъ пристанища, какъ вѣрѣній Ших-Али. У васъ содерхится Аслан-ханова жена, которую прошу васъ отпустить немедленно къ ея мужу; ежели же вы не срѣблаете мѣй въ семъ уваженія, то я долженъ буду вашего аманата, содержащагося въ Нухѣ, отправить въ Сибирь; а ежели Аслан-ханову жену вы возвратите, то и аманатъ вашъ будетъ присланъ къ вамъ.

В. ТАБАСАРАНЬ.

**220. Фирман Шаха властелю Табасарани
Мамед-ханасыну, от риби-уль-эссаля 1226 [1811]**

سودان خادر إلى حمده مع اليم سنجق حار د كن
مبليط لارو و اعلم ان اطاحه ابو منط على اطلاع او امرها
و رفع مدارل تقيينا الطاع على اقوام و ائماع و ضيهم
و شريفهم مغرس هم د كبيرم نار هذا كاندا ينظر عليكم
والحق كونين ساععن للغاء د الجهاد و منه قته عينا بالاحسان
و الاحساد و اسعدوا فرسانا و رجالا واقردا حفافا و نقا

لقد فرض الله عليكم اياعتنا بدارل كاناه الكريم د تأمكم
بنصرة الحق و تقديره (الدين القريم د امرنا قته عينا اذا صدر
مكم الخدمات د الانظار في سلك اصحاب الدين و العادة
ان يطيكم حطا و ديرما من عاداتنا العصيدة د يسكنكم من عوار و ما
الجسيمة و يهرب لكم التقدى الواحة من الحرارة العاتمة د يلسم
على قدر مراتكم من الملايس د الشاعر العاذحة و من فرط
العنایات السلطانية تفتر لكم الانعام د المرسم الاكش مثاقر
لاسلامكم في هود الشاطئين الشاهدة و تعيق لكم المسممة
ا يريد عنا احدها آناتهم في الارمة الشاهدة

.... Искренность твоего намерения содъялась
известно нашему слытому сердцу и мы узнали, что
ты въ душѣ стараешься вспомочествовать религии и
хитриши съ глаголами, втайвъ имъ соглашение съ
ратуопими за вѣру. Да будетъ тебѣ не бесьзѣстъ, что
что Шах-Али-ханъ есть одинъ изъ приближенныхъ
къ намъ рабовъ; онъ слѣдуетъ по пути повиновения
намъ съ особленною преданностью. Мы поручили
ему устройство дѣлъ и уполномочили его въ тѣхъ гра
ницахъ. Тебѣ надеялся оказать ему покорность для
уничтожения читателей многобожія повиноваться его
приказаниемъ для прѣзы религии. Въ настоящее время
прислали ко двору нашему просьбы всѣ Дагестанские
старшины и просили напиши сановниковъ содѣствова
ть тому, чтобы написать священный лагерь двинулся въ
Адзербайджанъ для истребления враговъ и чтобы мы
отрядили львенка изъ львятъ (изъ Ф.-А.-ш. подразу
мѣваетъ своихъ сыновей) берлоги нашей столицы, на
правивъ его чрезъ Ганджу и Тиолисъ на гибель ды
волжского племени (Русскихъ). А потому согласно ихъ
просьбъ мы выбили себѣ въ обязанность не отставать
отъ войны и борьбы и не влагать нашихъ мечей въ
кошки, разѣй послѣ отмщены заблудившимся. Съ этою
непримѣнною цѣлью написали священный лагерь высту
пить надежда и съ непреложнымъ нашимъ намѣрениемъ
двинется въ Адзербайджанъ. Авангардъ мы послыаемъ
подъ начальствомъ наследника престола Аббас-миры,
который сраженъ всѣмъ орудиями истребленія, скру

шепія и сожженія и приказали ему, когда прибудетъ назначенный къ нему побѣдненскій отрядъ, двинуться къ берегамъ Куры съ пѣхотою и кавалеріею и приступитьъ къ уничтоженію глурова со стороны Ширвана и предѣловъ Дагестана. Съ Божіей милостью, когда знамена наши прибудутъ въ окрестности Тавриза, мы снарядимъ одного лѣвенка изъ львовъ берлоги нашей державы съ сокрушающими полками черезъ Ганджу и Тифлисъ на истребленіе чителей многобоязни и ихъ наказаніи. Такъ какъ между Иранской и Румескою державами укрѣплены узы дружбы по случаю единовѣрія и упрочены основания союза, то мы нынѣ получили отъ нашего брата Турецкаго султана письмо черезъ ученѣйшаго мужа Абдул-Вахеда-ефенди, бывшаго казія въ Салоникахъ, а нынѣ возвѣденаго въ званіе казія въ Адріанополь (Адріанополь). Содержаніе этого письма извѣщаетъ насъ о нашемъ членѣ единовѣрія двухъ высокихъ державъ и о томъ, что Турки съ Турецкой стороны рѣшились на истребленіе Русскихъ и снарядили войско черезъ свои земли для уничтоженія этихъ нечистыхъ враговъ. По мысли Аллаха, соглашеніе существующее между Турцией и Ираномъ дало поводъ къ уничтоженію и уничтоженію читателей многобоязни и въ настоящее время послѣдние найдутъ возмездіе за свои дѣла. Когда свѣтъ очей нашихъ—наслѣдникъ престола явится на Ширванской землѣ, ты поспѣши на его службу вмѣстѣ съ эмиромъ Ших-Али-ханомъ, покинувъ его приказанію и знай, что повиновеніе его приказанію будешь тождественно повиновенію напіимъ приказаніямъ. Содержаніе сего напіимъ фирмамъ, требующаго повиновенія, передай вѣмъ твоимъ родственникамъ и подчиненнымъ, большими и малими. Настоящее посланіе наше гласить вамъ истину; старайтесь во имя священной войны при свѣтѣ нашихъ очей (Аббас-мирзѣ) о сборѣ ополченія, кавалеріи и пѣхоты. Аллахъ вѣнчай вѣмъ въ долгъ повиновенія намъ на основаніи священнаго изрѣчения своего (въ Алкорѣ): „мы повелеваемъ вамъ содѣствовать истинѣ и твердой верѣ.“ Свѣту нашихъ очей (Аббас-мирзѣ) мы приказали, когда кто изъ вѣль отличится заслугами и причислится къ разряду героямъ священной войны, чтобы онъ того одарилъ винштими наградами отъ нашихъ щедротъ, дабы порадовать его высокими напіимъ милостями; также, чтобы онъ дарилъ вѣмъ много денегъ изъ нашей казны и обѣдавъ вѣсъ въ блестящие халаты, сообразно вашимъ степенямъ. Въ доказательство особаго нашего къ вѣмъ благоволенія мы назначаемъ вѣмъ награды и подарки больше, чѣмъ таковы были назначаемы въ минувшія времена, въ царствованіе прежніихъ государей, вапніемъ

предкамъ и назначаемъ вѣмъ пенсію въ болѣшемъ размѣрѣ, чѣмъ получали въ бытое время ваши отцы.

Такого же содержанія старшинамъ Аваріи, Каракайтаха, Ахты, Никки-кемъ, Догузами и проч. дагестанскѣхъ народовъ

221. Репортъ ген.-м. Хатунцова маркизу Паулуччи, отъ 27-го января 1813 года, № 46.—Губа.

Окончивъ порученіе въ пр. въ Кубинской провинціи, 10-го числа января съ отрядомъ міжъ вѣрнѣнными выступилъ я изъ Кураго и, пройдя чрезъ Табасаранъ, 15-го января прибылъ въ Дербентъ, где остался на зимовье и на продовольствіе Дербентскому баталіону 46-го Егерскаго полка, пріичемъ частистъ, какъ-то: баталіону Севастопольскаго пѣхотнаго и козацкому Полопу 16-го полку, предписано слѣдовать обратно въ Кубинскую провинцію, въ распоряженіе дистанционнаго тамъ командаира. Самъ же прибылъ въ Кубу 25-го числа, по собраніи нужныхъ сѣрѣдній, по повелѣнію въ пр. займы изъ изысканіемъ виновныхъ въ нарушении вѣрности Всероссійскому Престолу, во время вторженія въ Кубинскую провинцію Ших-Али-хана съ разномъ сволочью, и наложеніемъ на нихъ по разсмотрѣнію штрафа.

Проходя Табасаранъ, я собралъ къ себѣ всѣхъ тамошнихъ бековъ и кады, исключая Абдулла-бека Ерснискаго, который со всемъ своимъ деревнемъ скрылся въ лѣсахъ и у меня не былъ, и разыскивая самую справедливость поступки ихъ, не нашелъ и прічастными никого изъ нихъ въ пропускѣ Дагестанскихъ народовъ, собранныхъ Ших-Али-ханомъ, и въ пособіяхъ ему чинимыхъ, ибо хотя толпы Дагестанцевъ и прошли чрезъ Табасаранъ, но нельзѧ было сѣдѣть имъ преграды по многомъиству. Впрочемъ Табасаранцы съ своей стороны доставляли всѣ сѣрѣднія Россійскому начальству о движениѣ непріятеля и потому съ строгимъ отъ меня подтверждениемъ о сохраненіи всѣднайшій вѣрности и повиновенія Россійскому правительству оставилъ я Табасаранскихъ бековъ на сей разъ спокойными. Уцмъ Каракайтахскаго я также вызывалъ къ себѣ, но онъ по дикости и недѣржимости къ намъ, при томъ-же чувствуя себя виновнымъ въ пропускѣ чрезъ свою землю Ших-Али-хана съ войсками и за необъявленіе о настоящемъ движениѣ онъхъ, не явился ко мнѣ. Но чтобы сѣ отрядомъ въ его владѣніе для наказанія, я остановленъ увѣдомленіями Багинскаго и Дербентскаго комендантовъ, что въ ономъ, какъ и во многихъ дѣлѣхъ властнѣхъ существуетъ зараза. Впрочемъ Уцмъ Каракайтахскаго всегда можно наказать за его невѣрность, когда только благоугодно будетъ въ пр.

Г. ХАНСТВО КЮРИНСКОЕ.

222. Отношение маркиза Паулуччи к военному министру, от 4-го января 1812 года, № 8.

Послѣ донесенія моего въ выс-у, отъ 30-го декабря прошлаго 1811 года, о вступленіи уже сть отъ рядомъ войскъ Е. И. В. ген.-м. Хатунцова въ земли, привадежащи върломоному подданному Россіи Сурхай-хану Хамбутою Казикумыскому, и начатыхъ имъ военныхъ дѣйствіяхъ, равно и по предписаныхъ мною условіяхъ Сурхай-хана, на коихъ однихъ могутъ быть прекращены непріятельскіи дѣйствія въ его владѣніи и войска выведены изъ онаго, или въ приступномъ случаѣ онъ навсегда лишится Кюринской области, которая силою оружія Е. И. В. будетъ отнята изъ-подъ его владѣнія,—спѣшу имѣть честь изложитъ предъ въ выс-мъ дальнѣйшіи дѣйствія и быстрые успѣхи, пріобрѣтенны ген.-м. Хатунцовымъ при наездахъ върломонаго Сурхай-хана, который отвергъ ступорствомъ умѣреній мои отъ него требованія, не взирая на явно обнаруженну его измѣну въ томъ, что точно онъ былъ главною пружинкою къ поднятію Дагестанцевъ на вооруженіе противъ войскъ Россійскихъ и на разореніе Кубинской провинціи, что все однако совершенныемъ пораженіемъ Ших-Али было испровергнуто со словою оружія Е. И. В.

Порядокъ-же движенія, дѣйствій и успѣховъ ген.-м. Хатунцова имѣю честь представить въ слѣдующемъ

3-го числа декабря прошлаго года онъ, составы отрядъ изъ 2-хъ баталіоновъ Херсонскаго гренадерскаго и 46-го Егерскаго полковъ, также части козаковъ Попова 16-го полка, переправилъ чрезъ р. Самуръ, и вступивъ въ границы Сурхай-хана, послалъ къ нему письмо съ объявленіемъ моихъ требованій о выдачѣ ему измѣниника Ших-Али; но двукратныи его пересыпки чрезъ письма и коварные отвѣты Сурхай-хана, обнаружившие его упрото согластился на сихъ требованияхъ, заставилъ ген.-м. Хатунцова принять рѣши-тельныи мѣры.

Итакъ, присоединивъ къ себѣ еще баталіонъ Севастопольскаго полка и 100 козаковъ полка Сысоева 2-го, онъ 5-го числа двинулся впередъ, и чтобы вселитъ страхъ въ мятеожныхъ Хамбутайцевъ, приказалъ смѣчу встрѣтился ему на пути 7 деревень. Вступивъ-же въ дер. Ишпинъ, расположился въ онѣ по найденному довольно количеству фуражу и провизіи. Сюда вновь присланы были отъ Сурхай-хана одинъ духовный съ прошбою не разорвать его владѣнія и съ обѣщаніемъ исполнить его требованія, на

что назначено было ему срокъ два часа; но какъ по пропштей цѣлыхъ сутокъ онъ не исполнилъ своего обѣщанія и между тѣмъ всемѣро укрѣпился въ разныхъ мѣстахъ, то ген.-м. Хатунцовъ, замѣтивъ его умкатель, чтобы только выиграть время, предпринялъ вновь дѣйствія.

Для чего 6-го числа послать имъ было баталіонъ 46-го Егерскаго полка съ 1 орудиемъ и съ 50 козаками сечью близъ лежащей дер. Шахи, имѣющю свое положеніе на горѣ, где примѣтны были вѣсомъ людѣкъ. Когда-же баталіонъ приблизился къ онѣ и занялъ курганъ, то усмотрѣно было, что деревня укрѣплена окопами и что въ онѣ находилось большое число Лезгинъ, коихъ часть, спустившись внизъ къ аѣсу, повела сильную перепалку съ нашими стрѣльцами, въ каковомъ случаѣ для помоши имъ тотчасъ посланы были еще 2 роты при 2-хъ орудіяхъ и также 50 козаковъ, по соединеніи коихъ съ баталіономъ стремительно войска Е. И. В. обратились на Лезгинъ, въ аѣсу засѣвшихъ, и ваконецъ съ большимъ урономъ для непріятеля выбыли онаго изъ аѣса и обратили въ бѣгство. Затѣмъ, когда въ тоже время подоспѣло въ деревню новое, немалое усиленіе непріятельскихъ войскъ, то ген.-м. Хатунцовъ, усмотрѣвъ затрудненіе, которое должно было встрѣтиться при занятіи сей укрѣпленной и на крутинѣ лежащей деревни, перемѣнилъ свое предпріятіе на оную и приказалъ сему отряду въ виду непріятеля сечью другую деревню, называемую Бунтъ.

Въ семь упомянутого сраженіи уронъ со стороны нашей состоять въ убитыхъ 3-хъ унтер-офицерахъ, 5-ти рядовыхъ и въ 1 козакѣ, да въ раненыхъ 2-хъ об.-офицерахъ, 2-хъ унт.-офицерахъ и 30-ти рядовыхъ. Непріятель же потерялъ исправненно превосходное число какъ убитыми, такъ и ранеными.

Послѣ того осмотрительный ген.-м. Хатунцовъ, видя продолжаемыи дѣйствія укрѣпленія Сурхай-ханомъ дер. Шахи и другой близъ лежащей Хутумъ, на которыхъ взятъ безъ большой потери онъ не предвидѣлъ возможности и дрался въ такихъ мѣстахъ считаясь невыгодными, рѣшился, на заниманіи атакою ихъ, пройти впередъ, къ главной кр. Кюринской области, называемой Кюри. И потому 10-го числа, сжегши дер. Ишпинъ, пошелъ впередъ, показывая видъ, что хочетъ будто обойти сіи деревни, дабы ударить на нихъ сзади; но вмѣсто того, занявши только симъ движениемъ вниманіе пріготовившагося къ оборонѣ непріятеля, обманулъ онаго и, пройдя мимо, предъяв

теля моей канцелярии съ полною отъ меня инструкціею,—и какие отъ сего получены будуть успѣхи, я долгомъ поставлю въ тоже время донести въ высш. у.

223. Описание Кюриинской провинции, кр. Кюри и дороги ведущей отъ оной до Кубы, а также о способахъ къ поправлению сей крѣпости,—25-го января 1812 года.

Описание Кюриинской провинции. § 1. Кюриинская провинция лежитъ въ южномъ Дагестанѣ, граничитъ съ владѣніями Дербентскими, Табасаранскими, Казикумскими, Рутульскими и Кубинскими, отъ кое-гдѣ раздѣляется р. Самуромъ; содержитъ въ себѣ до 2,000 въ верстъ. Въ ней главныя рѣки Гуренъ и Кюрахъ-чай, вышедшія изъ хребтовъ горъ, называемыхъ Кокма-дагъ, и протекающія по оной въ близкомъ разстояніи другъ отъ друга,—продолжаютъ тако-вымъ образомъ теченье свое около 80-ти верстъ, соединяются и вмѣстѣ водъ своихъ изливаются въ Каспий-ское море; рѣки си по причинѣ мелкоты ни къ какому судоходству неудобны. Провинція изобилуетъ довольною количествомъ разнаго лѣса, но къ строенію годного находится весьма мало, доставляемое же та-ковой изъ ближнихъ владѣній; хлѣбопашество (исключая горь въ Казикумскѣ) по низкимъ горамъ, отмѣсткамъ и долинамъ производится съ величимъ успѣхомъ. На поляхъ сѣятъ пшеницу, ячмень и въ маломъ количествѣ сарачинское пшено,—первые два по причинѣ плодородной земли, урожаю въ великому изобилии, составляютъ главное упражненіе и прибытокъ жителей. Сими промѣрѣніями за внутреннимъ продовольствіемъ довольствуется почти вся Казикумская провинція и продаются еще нѣкоторая часть въ ближнихъ владѣніяхъ; сверхъ сего находятся въ великому изобилии и другія жизненные потребности, та-ко содеряются довольною количествомъ рогатаго скота и лошадей. Жители-же гористыхъ населенныхъ мѣстъ, мѣстѣ для хлѣбопашства удобныхъ, живутъ ското-водствомъ и занимаются почти однѣмъ имъ.

Число жителей неизвѣстно, а считается болѣе 5,000 дворовъ,—домашнее заведеніе и хозяйственность жителей показываются изъ трудолюбіе.

Описание кр. Кюри. § 2. Кр. Кюри лежитъ между горъ въ узкомъ проходѣ, ведущемъ въ Казикумскую провинцию при р. Кюрахъ-чай; начинная отъ сей рѣки къ сѣверной и южной сторонамъ, въ видѣ амфитеатра постепенно возвышаются круглыхъ, высокія и мѣстами каменистыя горы, кои, продолжаясь та-ко-вымъ образомъ на разстояніи одной ст. половиною

версты отъ рѣки, имѣютъ высоту болѣе 150 саж.; на одномъ хребтѣ сихъ горъ по нижней отложности между двуми рѣчками, протекающими съ сѣверной стороны горъ, при впаденіи ихъ въ Кюрахъ-чай, заложенъ городъ, прымкнутый одною стороною къ аругѣ рѣки, а прочіи окружены мѣстами каменюю стѣною съ башнями, склоненюю изъ плиты на глини, высотою отъ 6-ти до 14-ти футъ, толщиною въ 2 фута, и мѣстами служащими вмѣсто оной обывательское строеніе съ бойницами; въ срединѣ крѣпости находится небольшое укрѣпленіе,—родъ замка, въ коемъ расположено одно ханское строеніе. Около крѣпости на ближнѣхъ высотахъ построены 3 башни, каждая о трехъ этажахъ съ ружейными амбразурами башни сіи служатъ для обороны сѣверной стороны крѣпости, высотъ и прохода чрезъ оныхъ; въ окружности крѣпости довольно мельнич., низъ, луговъ и пашни, а лѣсъ по горамъ въ 7-ми верстахъ отъ оной.

Дорога, ведущая отъ Кубы до Кюри, § 3. Дорога, ведущая отъ Кубы до Кюри, Кубинскимъ владѣніемъ чрезъ деревни Худадъ и Имангула-кенъ до Зіахуръ, пересѣкаема малыми ручьями и имѣетъ мѣстами небольшия возвышенія; отъ Зіахуръ идетъ оная подъ гору чрезъ р. Самуръ въ бродъ, и поднимаясь на таловую-же во владѣніи Кюриинскомъ, между деревнями Маграмъ-кенъ и Тамъ, идеть по оной къ сѣверо-западу около 8-ми верстъ и потомъ спускается на западъ въ небольшое ущелье, слѣдяко коимъ около 4-хъ верстъ, встрѣчаются значительные горы *), по которымъ дорога идетъ чрезъ деревни Сальянъ, Хатагу и Татар-ханъ до дер. Кабиръ, откуда продолжается уже до Кюри ровнай путь по р. Кюрахъ-чай между горъ, подношами коей отстоять другъ отъ друга на ружейный выстрѣлъ.

Уѣзды сей крѣпости. § 4. Кюриинская крѣпость, я у же сказала, лежитъ въ проходѣ, ведущемъ въ горы, и защищаетъ оныхъ. Сѣдовательно, провинціи Кюриинской и Кубинской служить оплотомъ, если-бы не-притеснѣнъ покусился со стороны горъ наѣсть на оныхъ; ежели-же принять въ разсужденіе образъ воеводы гор-скихъ народовъ, который, не имѣя никакихъ тяже-стей, можетъ оную обойти чрезъ горы по другимъ дорогамъ, то и въ такомъ случаѣ упомянутая крѣпость будетъ небезполезна, ибо гарнизонъ ея во времена прохода непрѣтельскихъ партий можетъ полагать ить препоны, безпокоять ихъ тыль и прерывать коммуникацію.

А потому и почтѣ за нужное въ слѣдующихъ

* Горы сіи имѣютъ довольною пологоты на нихъ можно везти на-стомъ возъ или орудія безъ большого затрудненія

двухъ параграфахъ изложить недостатки Кюрина скаго укрѣпленія и описать способы, какимъ образомъ исправить оные, не дѣлая значущихъ издержекъ.

Недостатки теперешнаго укрѣпленія. § 5-й. Въ Кюрина ской крѣпости усматриваются слѣдующие недостатки:

1) Высоты находящіяся въ близкому разстояніи командуютъ всю внутренностью.

2) Городскіе стѣны не имѣютъ настоящей высоты и за онымъ валганга.

3) Башни такъ малы, что ни въ одной по направлению рѣкъ для запищенія береговъ нельзя поставить орудій.

4) Поверхъ обывательского строенія, отвѣчамоцаго за крѣпостную стѣну, не имѣется брустверовой стѣнки и лѣстницъ для входа на оно.

Средства, представляемыя къ поправленію сихъ недостатковъ. § 6-й. На поправленіе выше прописанныхъ недостатковъ представляется слѣдующее:

1) Высота горы, находящіяся по южной сторону крѣпости, отстоитъ отъ оной даѣтъ пушечного выстѣры, слѣдовательно и не можетъ вредить внутренности, а пологотъ ее можетъ запищемъ близъ изъ крѣпости.—Изъ сѣверныхъ же высотъ ближайшиа двѣ нужно занять полевыми укрѣпленіями съ постановленіемъ въ каждомъ по одному легкому орудію съ приличными прикрытиемъ, изъ коихъ будуть обороняемы всѣ близкѣлежащиа высоты и крѣпость.

2) Городскіе стѣны слѣдуетъ вѣсколько возвысить и за ними гдѣ нужно присыпать землиной валгангъ.

3) Съ восточной и западной стороны сдѣлать по двѣ башни съ плакетками такой величины, чтобы въ нихъ можно было поставить орудіе и свободно онымъ дѣйствовать вдоль береговъ, и

4) Передня стѣна обывательского строенія, слѣзжаща вѣстою городской стѣны, слѣдуетъ вѣстами починить и по всей окружности скласть стѣнку, которая будеть во время атаки служить прикрытиемъ гарнизона, а для входа на строеніе гдѣ нужно сдѣлать лѣстницу.

Подъ инженер-поручикъ Семёновъ 1

224. Донесение маркиза Паулуччи въсиному министру, отъ 9-го февраля 1812 года, № 38.

Въ донесеніяхъ моихъ въ исѣ-у, отъ 3-го декабря прошлаго года, № 65, и отъ 4-го января сего года, № 8, я имѣлъ честь изложить о важныхъ для здѣшнаго края успѣхахъ оружия Е. И. В., приобрѣтенныхъ 22-го ноября при дер. Рустовъ чрезъ сильное пораженіе Дагестанскихъ войскъ, подъ предводитель-

ствомъ мятежнаго Шихъ-Али-хана въ 7,000 стремившихся на разореніе Кубинской провинции, и потому о наказаніи содѣйствовавшаго Шихъ-Али-хану Сурхайхана Хамбутая Казикумухскаго, бывшаго единственную причину восстанія горскихъ Лезгинцевъ къ поднятію оружія противу войскъ Е. И. В., каковое наказаніе сопровождаемо было вступленіемъ нашаго отряда въ Кюрина скую область, принадлежащую сему коварному владѣльцу, разбить его войскъ и взятиемъ штурмомъ Кюрина ской крѣпости, почитавшейся до сего времени неприступною по чревычайно крѣпкому ея мѣстоположенію, образованою самую натурую. Нынѣ-же долгомъ ставлю довести до свѣдѣнія въ исѣ-а о дальнѣйшихъ дѣйствіяхъ сей экспедиціи, коихъ слѣдствіемъ было покореніе подъ Россійскую Державу всей Кюрина ской провинціи, богатѣйшей по плодородию ея, которую потеряши теперь, чичинивъ и исполненный вражды къ Россіи Сурхай-ханъ, обнаживши себѣ въ исходѣ прошлаго года явно измѣнѹ, лишился наимущаго достоинства своихъ владѣній, понизилъ свою гордость и уронилъ въ глазахъ независимыхъ обществъ многочисленнаго Лезгинскаго народа до вѣла и вѣлии на нихъ, коими онъ доселе пользовался, служа въ Дагестанѣ главною пружиною, по его направленіи дѣйствовавшою къ безопаснѣству здѣшнаго края.

Почему, съмъ средствомъ достигнувъ цѣли моего преднамѣренія, чтобы для пользы службы всемилостивѣйшаго Г. И. и для блага здѣшнаго края, который въ теченіи вѣсковыхъ лѣтъ сряду чрезъ слабы мѣры допускаемся быть до разоренія мятежными Лезгинами, потрясши однімъ разомъ самое основаніе, на коемъ опирались въ своихъ предпріятіяхъ си необузданнѣе народы, наказать ихъ прымѣрно, вселить между ними почтеніе и страхъ къ оружью Е. И. В. и на долгое время водворить спокойствіе въ сей землѣ,—я вмѣшилъ себѣ въ пріятѣйшую обязанность донести о подростностяхъ столь усѣзпенныхъ дѣйствій, коими приведена къ окончанію наипышнаго экспедиціи, вынужденна самимъ непрѣдѣлемъ, и вмѣстѣ съ тѣмъ принести въ вы-у усердѣйшее мое поздравленіе съ симъ счастливымъ происшествіемъ, въ которомъ, я уверена, въ вы-о по обыкновенному вниманію вашему къ дѣламъ, приносящимъ пользу службѣ Е. И. В., удостоите принять благосклонное участіе.

Штурмъ Кюрина ской крѣпости, благополучно совершенный подъ командою храброго и исполнительного ген.-м. Хатунцева, привелъ въ такої ужасъ Сурхайхановъхъ сообщниковъ, что они всѣ, съ стремительностью оставивъ его, удалились къ своимъ независи-

мымъ обществамъ. Послѣ чего измѣнились сей, успѣвши при окончаніи штурма подъ покровомъ ночи скрыться изъ крѣпости, послѣ упорѣйшаго защищенья оной, потерявъ всякую надежду на помошь союзниковъ, не смѣя при томъ стояніи собственными своими войсками запинать Кюриинскую область, принужденъ быть послѣднимъ обжитъ по тѣсному ущелью въ свое гористое, бесплодное и бѣдѣйшее Казикумухское владѣніе, куда не было никакой возможности въ преслѣдованіи его перенести побѣдоносное Россійское оружіе, потому что въ тernerинее времена Казикумухскіе горы, покрытые непроходимымъ снѣгомъ, и при тогъ что вѣрѣйшими свѣдѣніями извѣстно, что тамъ свирѣпствує зверинѣстая болѣзнь, отъ коей прошлаго лѣта болѣе тысячи семействъ въ Казикумухѣ сдѣлались жертвой оной. Итакъ, ген.-м. Хатунцовъ послѣ сей рѣшительной его побѣды, пользуясь ужасомъ, распространѣвшимъ храбрыхъ войсками Е. И. В. изъ Кюриинскаго владѣнія, немедленно обратился, въ силу данныхыхъ ему отъ меня наставлений, къ мѣрамъ юности, дабы устрашенній громомъ оружія Кюриинскаго варвара, удальцовъ въ лѣсѣ и ущельяхъ горъ, привезъ въ ихъ жилища, преклонять милосердіе къ покорности и призвече въ подданство Россійской Имперіи. Полныи успѣхъ въ семь дѣлъ уѣзжалъ совершенно мои желанія, ибо усердѣйшій и истинно преданный Россійскому Престолу, племянникъ измѣника Сурхай-хана Аслан-бекъ, о коемъ и уже имѣть честь доносить въ выс-у, будучи употребленъ въ семъ случаѣ ген.-м. Хатунзовъ, истощилъ всю свою ревность къ помысламъ службы Е. И. В. и по приверженности къ нему Кюриинскаго народа, которую онъ пріобрѣлъ добрыми своимъ свойствами и храбростью, предупредѣль склонить всѣхъ Кюриинцевъ предать себя добрую волею въ покорность Россійской Имперіи, принять присягу на вѣчную вѣрность подданства и войти въ ихъ жилища со всѣми семействами и имуществою, въ полномъ довѣріи къ покровительству ихъ войскамъ Е. И. В. Такимъ образомъ ся непрѣтельская область, служившая до сего времени опаснѣйшимъ мѣстомъ для провинцій Кубинской и Дербентской, для того, что изъ сего прѣбываща всѣмъ Левгинскимъ разбойникамъ, поддерживаемымъ чрезъ Сурхай-хана, производились въ оныя безпрѣрывныи разоренія,—наконецъ, быть имѣнъ покорена подъ державу Г. И., ученилась твердѣйшимъ оплотомъ для сихъ самыхъ провинцій противу Дагестанскихъ хищниковъ.

Имѣть удовольствіе видѣть лестные для меня опыты обращаемаго въ выс-мъ вниманія на дѣла здѣшняго края, всъмъ пріятно мнѣ донести въ выс-у съ совер-

шенюю увѣренностью, что завоеваніе Кюриинской области по многимъ существеннымъ пользамъ, предлежащимъ для сего края, должно признать однимъ изъ важнѣйшихъ здѣсь приобрѣтений, какъ потому, что она, прикрыта теперь отъ стороны Дагестана Дербентъ, а напише Кубу, доставитъ симъ провинціямъ, утомленнымъ чрезъ нестѣйшее разореніе, покой и свободу, занявшись хозяйственными своими распоряженіями, прійтъ въ цѣлѣупослѣдствіе состояніе, такъ и для того, что сіе новопрѣбрѣтенное владѣніе по самому мѣстоположенію своему, также по богатству произведеніями земли и по многимъ необходимымъ надобностямъ, коими пользуются отъ нея разныи республиканскіи общества Лезгицевъ, можетъ считаться ключемъ къ Дагестану и вѣрнымъ орудіемъ къ приведенію въ покорность Россіи сихъ хищныхъ народовъ, надъ которыми Казикумухское владѣніе доселе держало въ Дагестанѣ важнѣйшее перѣѣздъ, но которое теперъ по отторженіи отъ оного Кюриинской области, питающей хлѣбомъ все сіе бесплодное ханство и служившей въ эзичнѣе времена убѣжищемъ для скота сихъ горныхъ народовъ, который составляеть все ихъ имущество, приведено въ крайнемъ состояніе, обезсилено совершенно и потеряло вліяніе свое въ Дагестанѣ. Прочия же слабѣйшия независимыя общества, по необходимости признававши нѣкоторую надъ собою власть Сурхай-хана, какъ сильнѣйшаго владѣльца, нынѣ отъ него откололись, начинаяютъ искать покровительства Россіи, заслыша съ предложеніемъ, что они будутъ жить покойно и въ залогъ преданности своей даютъ намъ аманатовъ.— Сигновательно, столь чувствительное потрясеніе сего митежнаго народа, при страхѣ теперъ въ немъ дѣствующемъ, обѣщаетъ несомнѣнныи пользы и спокойствіе со стороны Дагестана. Сверхъ того, Кюриинская область, имѣющая въ населеніи до 5,000 семействъ трудолюбивѣйшихъ жителей, что доказываютъ придется обработанными ихъ поля, и по примѣрному исчислѣнію содержащая въ себѣ до 2 т. квадр. верстъ, также изобилующая разныи мѣсомъ, въ особенности же богаты плодородiemъ превосходной пшеницы, ячменя, отчасти сарачинскаго пшена, пойлы, конопли и другихъ полезныхъ произведеній, можетъ служить обезпечениемъ въ продовольствии здѣсь знатной части войскъ, приносъ вмѣстѣ съ тѣмъ важныи выгоды и для казны Е. И. В.

При семъ же случаѣ считаю непремѣнно для себя обязанностью равномѣрно въ выс-у донести, что я, входя въ настоящее положеніе здѣшняго края и изслѣдывая образъ удобнѣйшаго правления народа, покоренныхъ здѣсь оружиемъ, который былъ бы

гораздо соответственнѣй характеру, призналъ несравненно полезнѣйшимъ, дабы новопріобрѣтенное Кюриинское владѣніе обратить въ ханство, по примѣру Ширванскаго, Шекинскаго и Карабагскаго, состоящихъ подъ державою Е. И. В., и силою постановленного трактата утвердить изъ ономъ наслѣдственныя законами ханомъ усерднаго Россійскому престолу Аслан-хана, обѣщающаго по вѣрности его и твердымъ правиламъ большую помощь для дѣлъ здѣшняго правительства. Причини же, въ особенности побудивши менѣ предпочтеть сію мѣру всякой другой, я надѣюсь, въ высокомъ изволите признать справедливыми по слѣдующему разсужденію.

Если-бы новопріоренна Кюриинская область, вдавшаяся въ самыи Дагестанъ, обращена была изъ одну изъ провинцій Россійскихъ на основаніи нашего порядка, то для охраненія пѣ юности ея неотмѣнно во всякое время должно бытъ имѣть въ ней сильную часть здѣшнихъ войскъ для держания въ предѣлахъ послушанія самого народа и для обезпеченія хищниковъ ея соѣздіемъ, чего однако же невозможено теперь никоимъ образомъ исполнить по военнымъ обстоятельствамъ, напичкавъ съ вамижнѣими непріятелями Грузіи, — Персианами и Турками. Во-вторыхъ, дикость правовъ сихъ народовъ, могущихъ нескоро умнѣть, и врожденная привыканность къ прежнему ихъ ханскому правлѣнію, также ихъ обыкновенія, какъ они почитаютъ закономъ, всевъмъ отдаленіемъ отъ правилъ и порядка нашего правлѣнія, всегда служили бы поводомъ къ многократнымъ замѣшательствамъ, беспокойству и охлажденію къ намъ сихъ народовъ. Между тѣмъ какъ чрезъ предоставление сїи провинціи въ управление хану, непосредственно отъ Россійской Имперіи, заслѣдуетъ, который, зналъ свойство и образъ народныхъ мыслей, можетъ гораздо удобнѣе дѣйствовать на ихъ умы по направлению здѣшняго правительства, конечно, вышеупомянутыя неудобства легче могутъ быть отложены, ибо Аслан-ханъ, получивши отъ щедротъ Е. И. В. сїе богатое зданіе, долженъ будетъ для собственной своей пользы пешимъ обѣ держаниемъ своихъ границъ, о благосостояніи народа и о сохраненіи между оньмъ спокойствіемъ, обходясь однѣмъ небольшимъ гарнизономъ, поставленнымъ въ крѣпости для защиты оной и въ необходимости для поддержанія его самаго, — слѣдственно, симъ способомъ, кромѣ значительныхъ выгода отъ пріумноженія казенныхъ доходовъ, удалена еще можетъ быть необходимость содержать въ Кюриинской провинціи знатную часть нашихъ войскъ, кои нужны для дѣятельной противъ главнѣйшихъ непріятелей, и избѣгнется

вредное развлеченье здѣшнихъ силъ; равныи образомъ и самыи народъ, довольный правлѣніемъ, къ которому онъ привыкъ, останется привязаннымъ къ своимъ жилищамъ и къ мѣстамъ сохранившимъ гробы ихъ предковъ.

Итакъ, слѣдя сїму предположенію, которое и основать на самыи примѣрѣ видимыхъ въ здѣшнемъ краю и на пользахъ для службы, не упустить я въ сїмъ случаѣ снабдить ген.-м. Хатунцовъ полно инструкціею, на какомъ положеніи долженъ быть введенъ въ управление новопріобрѣтенныя Кюриинскіи ханства Аслан-ханъ. Во исполненіе чего ген.-м. Хатунцовъ, къ довершенню военныхъ его дѣйствій, постановить съ Аслан-ханомъ трактать, сопряженный съ выгодами для здѣшняго края, коего важнѣйшии статьи при сїмъ честѣ имѣю вкратце представить въ проворное благосмотрѣніе въ выс.-а.

1-е) Аслан-ханъ обязанъ вносить въ казну Е. И. В. сїи Кюриинскому владѣнію ежегодно въ дни по 3,000 червонцевъ и по 3,000 четв. хлѣба для продовольствія войскъ, беднѣнію, въ томъ числѣ 2,500 чист. пшеницы и 500 четв. ячменя, начиная сїи вносы съ будущаго 1813 года, такъ какъ весь настоящій 1812 годъ оставляется безъ взиманія дани въ уваженіе изъ-когораго разоренія въ сїмъ владѣніи, по случаю происходившихъ въ ономъ военныхъ дѣйствій.

2-е) Остающійся изъ сїго количества провіантъ за употребленіемъ на гарнизонъ, занимавшій Кюриинскую крѣпость, въ случаѣ надобности доставлять на обывательскіи подворьяхъ изъ границамъ Дербентской или Кубинской провинцій, по распоряженіямъ главнокомандующаго, стъ заплатою отъ казны.

3-е) Какъ на первый случаѣ заготовить, такъ и весь 1812 годъ довольствоваться Кюриинскимъ гарнизонъ провіантъ по числу людей, съ заплатою за сїи провіантъ отъ казны по 2 р. с. за каждую четверть, и сверхъ того, когда впослѣдствіи временныхъ обстоятельствъ потребуютъ, либо главнокомандующимъ здѣшнимъ краемъ приказано будетъ за удобное для войскъ Е. И. В., въ другихъ провинціяхъ расположенныхъ, произвести закупку провіанта въ Кюриинскомъ владѣніи, то ханъ обязанъ, смотря по состоянію жителей и по урожаю въ хлѣбѣ, продать возможное для него количество на мѣстѣ за утвержденную цену съ назначеніемъ главнокомандующаго, или съ доставкою къ границамъ, где нужно будетъ, стъ заплатою за перевозку онаго по пѣшамъ постановленнымъ.

4-е) Россійскому гарнизону назначить въ Кюриинской крѣпости подъ постъ выгодныя квартиры и снабжать ихъ потребнымъ числомъ дровъ или другимъ

топливомъ, замѣняющимъ оныя, по причинѣ неимѣнія въ окрестности Кюри на немалое разстояніе лѣса, —

и 5-е) Сверхъ учиненой присяги на вѣрность Е. И. В. владѣлца сей по Азіатскому обычаю обязанъ дать въ залогъ оной старшаго своего сына въ аманатъ вмѣстѣ съ сыновьями же двухъ почетнѣшихъ изъ Кюрийскихъ старшинъ.

Наконецъ, кроме сихъ главнѣйшихъ пунктовъ трактата, ген.-м. Хатунцовъ имѣлъ общѣ съ правителемъ канцелярии моей к. с. Могилевскимъ, посланнымъ отъ меня въ Кюри для содѣйствія ему по части политической, сдѣлано еще въ силу моей инструкціи особое постановленіе, по коему Аслан-ханъ, пріемля съ вѣрнооподданническимъ благородностью даруемое ему отъ щедротъ Е. И. В. Кюрийское ханство, предоставляется самому Кюрийской краѣстѣ въ единственное распоряженіе и власти Россійскому гарнизону, въ ономъ постановленіи, по примеру кр. Дербентской; также обизывается учредить и содержать во вѣренномъ ему ханствѣ почтовыя станцы на дорогахъ, ведущихъ къ владѣніямъ Дербентскому и Кубинскому; пріемъстество на свое покченіе перемолъ въ муку Кюрийскими обывателями 2,500 четв. пшеницы, имѣющіхъ поступать въ дань для продовольствія войскъ, поѣднамъ всесмы для казны выгодными, т. е. по 10 к. с. за каждую четверть, и наконецъ обизывается общества независимыхъ Лезгинскихъ народовъ, собственносныхъ къ Кюрийскимъ владѣніямъ, какъ-то Рутульцевъ, Ахтианцевъ, Алтыпаринцевъ, Ахтипаринцевъ, Докупаринцевъ, Мискинджелиевъ и прочихъ всемѣрно преклонять къ покорности Россійской Имперіи и спокойной жизни, а въ случаѣ ихъ непрізнаннаго поведенія или связей съ вепритеями России запрещать, съожжетъ и съжечь имѣнія и имѣнія жизненныхъ потребностей, такъ какъ съредство есть вѣрблюссъ въ обуваніи сихъ народовъ. Въ замѣнѣ же всѣхъ сихъ выгодъ, приносимыхъ Аслан-ханомъ въ пользу казни, предоставляется ему силою трактата всемилостивѣшее утвержденіе законнымъ владѣльцомъ Кюрийского владѣнія постомѣнно по старшинству колїна, даруется Высочайша на владѣніе грамота, состоящая въ знаками съ Государственнымъ гербомъ, также судъ и расправа и всѣ доходы съ Кюрийскаго владѣнія.

Трактатъ сей, подписанный и утвержденный Аслан-ханомъ общѣ съ ген.-м. Хатунцовъчъ, вмѣстѣ съ

подлинною присягою, и имѣть честь по привадлежности представить государственному канцлеру гр. Румянцову, для поднесения оныхъ на Высочайше утвержденіе Е. И. В.; къ в. выс-у-же долгомъ ставло при семъ случаѣ обратиться стъ покорѣбію просбою объ исходатайствованіи Кюрийскому владѣльцу Аслан-хану всемилостивѣшаго пожалованія въ чинъ полковника, съ жалованьемъ по чину серебромъ, такъ какъ подобныя Могилевскимъ милостынамъ удостоены всѣ ханы и владѣльцы, состоящіе нынѣ въ подданствѣ Россійской Имперіи.

Затѣмъ, почтеннѣйше поднося при семъ чрезъ поручика 46-го Егерскаго полка Дуванова плавъ покорѣннаго кр. Кюри и трофеи сей знаменитой побѣды, состояще въ 8 знаменахъ, взятыхъ въ крѣпости, изъ коихъ одно ханское, также списки шт. и об.-офицеровъ и нижнихъ чиновъ, отличившихъ себя пріемѣрною храбростъ и усердіемъ въ службѣ Е. И. В., первоначально 6-го ноябрь, подъ командою ген.-м. Гургена, при разбитіи Лезгинскихъ скопинъ, о коемъ я имѣла честь доносить отъ 18-го ноября прошлаго года, № 62, потому во время пораженія Дагестанскихъ войскъ ген.-м. Хатунзовъмъ при дер. Рустовъ, также при штурмѣ крѣпости и во всѣхъ дѣйствіяхъ при покореніи Кюрийской провинціи, съ чѣмъ вмѣстѣ окончена совершиенно и иницииція военной экспедиціи, — вымѣняю себѣ въ истинный долгъ покорѣннѣе просить въ выс-о употребить сильное ваше представительство предъ Г. И. о всемилостивѣшемъ воззрѣніи на ихъ поданія и ревностъ къ службѣ и обѣ удостоеніи ихъ исправляемыми мною наградами, заслуженными ими по всей справедливости. Въ особенности же имѣть честь свидѣтельствовать о важныхъ заслугахъ ген.-м. Хатунцова, коего опытности въ военномъ искусствѣ, благороднымъ распоряженіемъ и неутомимости въ вѣрномъ исполненіи данныхъ ему отъ меня наставлений, и долженъ отнести всѣ сія блестящіе успѣхи, совершенные въ семъ краю войсками Е. И. В., бывшими подъ его командою. А потому осчастливленіе его тѣмъ щедротамъ, кои я для него испрашивала, послужить соотѣственію наградою тѣмъ услугамъ, кои онъ показалъ на пользу службы, и поощрять сего отличного по воинскимъ талантамъ ген.-майора въ дальнѣйшимъ подвигамъ. Равныемъ образомъ и о подносеителяхъ сего 46-го Егерскаго полка пор. Дувановѣ, лично участовавшемъ во всѣхъ сихъ воинскихъ дѣйствіяхъ и отличившемъ себѣ пріемѣрною храбростью, — чѣмъ честь въ особенности ходатайствовать предъ в. выс-мъ какъ объ офицерѣ достойномъ и усердномъ въ службѣ Е. И. В.

Впрочемъ истина, всегда мною руководствующая, побуждаетъ меня въ заключение присовокупить, что край здѣшній никогда еще не видалъ столь сильного удара, наименованного возмутительнымъ Дагестанцамъ, и что нынѣ ужасъ, посенный оружиемъ Е. И. В. въ сихъ народахъ, и убранъ, доставить съ сей стороны долговременное спокойствіе для Кубинской провинціи, которая съ 1806 года, по коварнымъ дѣйствіямъ мятежнаго Сурхай-хана, ни одинъ день не наслаждалась покоя, каковымъ благопріятнымъ слушаемъ воспользовавшись, я, не взирая на самое суровое теперь времѧ года, предпринять лично обозрѣть провинции Бакинскую, Кубинскую, Дербентскую и нынѣ вновь покоренную Кюринскую, дабы восстановить въ оныхъ прочный порядокъ для благосостоянія жителей, и могу съ полной искренностью удостовѣрять, что новопокоренная Кюринская область во многихъ отношеніяхъ构成ъ важную и существенную пользу для здѣшнаго края. Почему списанные мною распоряженіями важные успѣхи надѣлѣніемъ въ столицѣ краткое время моего здѣсъ командования и приобрѣтены выгоды для блага Грузии даютъ мнѣ правоlassкать себя пріятною надеждой, что при благосклонномъ посредствѣ въ, высѣа рвемъ мое къ помѣзмъ службѣ удостоено будетъ всемилостивѣшаго воззрѣнія Г. И. и я сочту себя совершенно счастливымъ, если Е. И. В. безпрѣцедентному своему милосердию удостоится въ непролongительномъ времени осчастливленіе испрашиваемымъ мною наградами чиновниковъ, истинно заслужившихъ. Монаршее благосовѣненіе, дабы тѣмъ возвѣдуть виццій духъ въ здѣшнихъ войскахъ, ибо и надѣюсь чрезъ сіе успѣхъ такую посодѣть любовь къ службѣ въ здѣшнемъ Корпусѣ войскъ, чтобы онъ и при самочвѣтѣніи своемъ могъ бы однако-же быть всегда страшнѣй для непріятелей.

225. Излеченіе изъ отношенія маркиза Пауллуччи къ ер. Румянцову, отъ 9-го февраля 1812 года, № 39.

.... Итакъ, сѣдѣя сому предположению, которое я основалъ на самыхъ пріѣмѣахъ, видимыхъ въ здѣшнемъ краю, и на помъзахъ для службы, не упустилъ и въ сѣмъ случаѣ снабдить ген.-м. Хатун-пова полною инструкціею, на какомъ положеніи долженъ быть введенъ въ управление новопрѣбужденнымъ Кюринскимъ ханствомъ Аслан-ханъ. Во исполненіе чего ген.-м. Хатунцовъ, изъ довершено военныхъ дѣйствій, постановилъ съ Аслан-ханомъ трактать, соприженный съ выгодами для здѣшнаго края, который имѣю честь при семъ в. с. представить въ подлинни-

кѣ обще съ условными пунктами, служащими къ дополненію трактата и присою, учиненню съмъ владѣльцомъ на вѣчную вѣрность подданства Российской Имперіи, для поднесенія оныхъ на Высочайшее усмотрѣніе Е. И. В. Вмѣстѣ съ тѣмъ всепокорѣніе прошу васъ употребить сильное ходатайство предъ Престоломъ Е. И. В. о Высочайшемъ утвержденіи сего постановленнаго трактата и всемилостивѣшемъ пожалованіи Аслан-хану Высочайше утвердительной грамоты на владѣніе Кюринскимъ ханствомъ, утвержденной Государственной печатью, также знаменія съ гербомъ Российской Имперіи, означающаго ханское его достоинство, и драгоцѣнной сабли по примеру какъ таковыми же цадѣрами осчастливлены проче ханы, состояще здѣсь въ подданствѣ Е. И. В. Въ разсужденіи же удостоенія его пріичиннымъ Российскимъ чиномъ на первый разъ полковника, то о семъ по принадлежности я сдѣлать всеподданѣніе представление трехъ военнымъ министрамъ.

Затѣмъ истина, всегда мною руководствующая, побуждаетъ меня въ заключение присовокупить, что край здѣшній никогда еще не видалъ столь сильного удара, наименованного возмутительнымъ Дагестанцамъ, и что нынѣ ужасъ, посенный оружиемъ Е. И. В. въ сихъ народахъ, и убранъ, доставить съ сей стороны долговременное спокойствіе для Кубинской провинціи, которая съ 1806 года по коварнымъ дѣйствіямъ мятежнаго Сурхай-хана ни одинъ день не наслаждалась покоя. Каковымъ благопріятнымъ слушаемъ воспользовавшись, я, не взирая на самое суровое теперь времѧ года, предпринять лично обозрѣть провинции Бакинскую, Кубинскую, Дербентскую и нынѣ вновь покоренную Кюринскую, дабы восстановить въ оныхъ прочный порядокъ для благосостоянія жителей, и могу съ полной искренностью удостовѣрять, что новопокоренная Кюринская область во многихъ отношеніяхъ构成ъ важную и существенную пользу для здѣшнаго края.

Га мяа Исполнителю Году!

Мы, то есть Всероссийская войска ген. м., Троицкаго пехотнаго полка шефъ и бригадный командиръ и предводитель Росс. арм. новобранаго Шах-Мердан-хана Кюринского Аслан-бека, по довѣрѣнности первому отъ ген. м., командающаго Корпусомъ войскъ, по Грузии, Имерети, Мингрелии и Дагестанѣ расположеннаго, управляемаго посторонними тѣрзъ сего дѣланы и разныхъ оренборг. казаковъ маркиза Пауллуччи, и по полной мочи и власти, данной ему отъ Е. И. В. всемилостивѣшаго намѣго Г. И. и Самодержца Всероссийскаго Александра Павловича, приступивъ съ помощникою Водило къ утверждѣнію высочества Аслан-бека, яко законнаго наследника, въ Кюринскомъ ханствѣ владѣльца наследственныи и потомственныи, власицъ, поставленыи и подписаныи на слѣдующихъ артикулахъ.

Артикулъ первый. Я, Аслан-бекъ, по всепечеръ мнозѣ, явленной мнѣ отъ Е. И. В. Всероссийскаго величайшаго Г. И. утверждаемъ мене въ Кюринскомъ ханствѣ владѣльца наследственныи и потомственныи, власицъ, наследниковъ и пременниковъ моихъ, торжественно и посторонительно наследства отринуваю отъ всевъла вассальства подъ наименіемъ бы то тутъжъ не было, также отъ всякой зависимости отъ Персіи или иной державы и симъ объявляю

четвертей ежегодно, промъ 500 четв личенія, обивавшися я моніи подвластными перемысловат въ мельницахъ въ мугу съ залпаком отъ князя Е И В за первомъ каждой четвертей по 10 к.

4-ое Общества незамисимыхъ народовъ, состоящихъ съ Кюриинскимъ владѣніемъ, начь та Рутульцевъ, Ахтинаевъ, Ахтынинъ, Докузпаринъ и прочихъ, обозавшися вскорѣ привлекать къ спомойной жизни, отвращать отъ ханчестности и соединившися съ неприятелями Россіи, такъ соревновать ихъ въ зависимости и покорности къ Россійскому Правительству; въ случаѣ же непріязненныхъ поступковъ, замѣнившихъ между сими народами и сваіи съ неприятелями Россіи, разномѣрно обращавши ихъ въ ханчестность въ земляхъ, привадлежащихъ Е И В, отвѣдъ не винуть ихъ для пастбищъ и плоскостей, привадлежащихъ Кюриинскому владѣнію, не даволять имъ поуть за килье искрою продумъ имъ всіхъ изъвненіяхъ привлекать и всімъ способами стараться привести ихъ къ покорности Россійской Имперіи.

Въ удостовѣреніе честолюбія моего и точнаго исполненія сихъ условныхъ пунктовъ утверждамъ оны моніи подписаніе въ печатью Ер. Бори, 1812 г. января 23 дн.

Подписаны ген.-м. Хатунцовъ и к. Могиевскій

226. Отношение маркиза Паулуччи къ гр. Румянцоу, отъ 21-го марта 1811 года, № 83.

При отношении моемъ къ в. с., отъ 9-го февраля за № 39, я имѣть честь представить трактатъ съ особыми условными пунктами, постановленными съ взаимнымъ Кюриинской провиніи Аслы-ханомъ, для поднесенія оныхъ чрезъ посредство в. с. на Высочайшее утверждение Е. И. В. Нынѣ же, въ дополненіе означеннаго трактата, еще полученнымъ мною отъ ген.-м. Хатунцова таковыя-же условные пункты, постановленные мною по моему пропечатанию съ стервишими горскими народами, вновь вступившими въ подданство Всероссийской Имперіи, и именно Ахтинаскими, Ахтынинскими, Докузпаринскими и Мискинджелинскими, которые въ бѣдности мои въ Кубинской провинціи сами явились ко мнѣ съ покорностью. А потому и си пункты почтеннѣйше представляя у сего на благо-

разсмотрѣніе в. с., долгомъ считаю донести, что вышеупомянутые народы имѣютъ въ населеніи всѣхъ жителей до 1,700 дворовъ, главнѣйшее же ихъ изобилие состоить въ скотоводствѣ.

Условные пункты

Мы, горскіе народы, именуемые Ахтинац, Ахтынинц, Докузпаринц и Мискинджелинцы, приравняны въ вѣчную вѣрность и подданство Е И В Всероссийскому величайшему Г И и Самодержцу Александру Павловичу приступу, въ присутствіи Россійскаго ген.-м. Хатунцова, и жалъ всегда останаться подъ покровительствомъ Всероссийскаго Престола, согласуясь на следующіи пункты:

1-е Отрицаю отвѣтъ наимѣра самовласти и обзываюсь не привилегіи наше собою имѣть и зависимости, противъ Россійскаго правительства, то есть непризнаніе Россіи, и не иметь никакого сношения союзами или альянсами, Россія не привадзяюща, такъ какъ и не пріятелей нашей признаетъ за собственныхъ своихъ непріятелей.

2-е Такъ настѣнѣ народъ поставляемъ сеансы привилегіи надъ собою наше, вышесказаніе Кубъ, то въ теперъ жеизотъ нашесть находятся подъ распространеніемъ Россійскаго правительства, въ Кубъ существующаго, которому оговариваю имена покореніи и покорности.

3-е Позвому Россійское правительство обѣщать намъ всіе со стороны своей покореніе и повеловать на земляхъ, Кубинской провинции привадзяще, содержать во вскомъ времѣа года старъ овцы нашихъ, съ отводомъ на оныхъ пастбищныхъ мястѣ, и на мѣдѣшаго не вѣдѣть ни въ чёмъ претензіи, то въ благодарность сего мы поимѣемъ платитъ по обявленію съ каждымъ съ барономъ по одному въ пользу наимѣнѣшаго доказовъ 4-е Смерть того, въ земляхъ привадзяюща нашего уседла, обижущіе винить въ ранъ и въ мону Е И В ежегодно, смерть поимѣтъ наимѣнѣшаго за отвѣрженіе, наше съ оныхъ земельскихъ сѣльчанъ, съ юной сотни по одному барону, наше съ оныхъ земельскихъ сѣльчанъ на Кубинской станицѣ, такъ же было учинено въ земельѣ оныхъ, подъ непріязнью въ пропаганда случаѣ оказавшися большими штрафами въ мону Всѧхъ и сѣль си-
тается у насъ иши 55 съ барономъ.

Въ доказательство чего мы, именованіе отъ народа Ахтинаскаго, Ахтынинскаго, Докузпаринскаго и Мискинджелинскаго станицъ подписаны си пункты и приложены къ мону своихъ печатей, въ кр. Кубъ, въ это отъ Рождества Христова 1812-го (а по Мухаммединскому исчислению 1226), илѣца севѣръ (сваръ) 7-го дн.

Д. К У Б А.

227. Рапортъ ген.-м. Репина маркизу Паулуччи, отъ 11-го октября 1811 года, № 1237.—Баку.

Дербентскій комендантъ полк. Адріано, отъ 5-го октября доносить, „что онъ получитъ извѣстіе, будто на горахъ отъ Кубы сюда въ Дженгутайскомъ владѣніи и въ Акунѣ ясакурами провозведеніе уже по всѣмъ деревнямъ выпече хлѣба и быть въ готовности выступить тотчасъ послѣ байрама (праздника) ихъ въ походъ, но куда и какое ихъ намѣреніе, неизѣстно; то томъ извѣстно, что у нихъ было советъ, въ которомъ Ших-Али сказалъ, что до сей поры онъ ласкалъ себѣ надежду, что возьметъ Кубу, но какъ видѣть, что сему быть немы, то пойдетъ въ Кубинскую провинцію и сколько можетъ, захватить семействъ, возьметъ и приведеть въ по-

, лонъ. Другое говорили, что надобно прежде начать съ Шамхаломъ, но наконецъ какое сдѣлано между ними положеніе, неизѣстно“.

Каковые слухи и извѣстія хотя и не почитаю въ полной мѣрѣ справедливыми, но какъ ген.-м. Гурьевъ находится къ тѣмъ мѣстамъ ближе и можетъ имѣть вѣрѣе сѣйдѣй, то я и предисказалъ ему, смотря по обстоятельствамъ, имѣть должную осторожность и за благовременными мѣрами уничтожать замыслы непріятелей.

228. Тоже, отъ 16-го октября 1811 года, № 1254.

Дербентскій комендантъ полк. Адріано, отъ 13-го октября, доносить, „что 11-го числа сего мѣсяца Ших-Али былъ въ сел. Утеминѣ, а 13-го будетъ въ Ках-

,кентъ, гдѣ будеть и Акушинскій кади съ 2,000 людѣй и Дженгутайскій Хасан-хантъ, и тамъ будеть ,у нихъ свиданіе съ Уцміемъ. Въ уцмійскихъ деревняхъ везде кричали исаулы, чтобы изъ каждыхъ 2-хъ домовъ одинъ человѣкъ былъ готовъ ити съ „Ших-Али, и который не поспушаетъ, у того дома разорять и имѣніе отнято будеть. Нѣкто Рустем-бекъ, бывшъ посланъ Ших-Али къ шах-задѣ, возвратился и привезъ ему 4,000 черв., и извѣстіе, что шах-задѣ прибылъ на Мугансскую степь, на два дни вѣды отъ Шемахи, и послалъ человѣка къ Мустафа-хану Ширванскому, что овь прибылъ туда. Сей Рустем-бекъ приѣхалъ чрезъ Табасараны и былъ въ Ерсаѣ у Абдулла-бека, который, давъ ему плате, „приготовленное имъ, Абдулла-бекомъ, для Ших-Али, проводилъ его къ нему чрезъ Уцмійское владѣніе. Кажды говорятъ, собираще будеть состоять изъ 6,000 чел., въ числѣ коихъ есть люди Султана-Ахмед-хана Аварскаго, нашего ген.-м. Си извѣстія—шишетъ Адриано—привезъ ему человѣкъ, котораго онъ послыпалъ въ самую дер. Утемишъ и который видѣлъ самъ Ших-Али и людей его человѣкъ до 500, расположенныхъ по квартирѣмъ въ уцмійскихъ деревняхъ, и слышалъ какъ исаулы кричали⁴. А посему онъ, полк. Адриано, приказалъ посту при р. Дарбахъ отступить въ Дербентъ, оставивъ только козаковъ для извѣщеній, и обо всемъ уведомилъ ген.-м. Гурьевъ.

229. Предписание маркиза Паулючи ген.-м. Хатунчуеву, отъ 26-го октября 1811 года, № 27.

Сейчастъ получены мною свѣдѣнія отъ Бакинскаго коменданта ген.-л. Репина, яко-бы измѣнникъ Ших-Али, получивъ отъ Аббас-мیرзы 4,000 черв. для возбужденія различныхъ Дагестанскихъ народовъ поднять оружие противу войскъ Е. И. В., успѣхъ преклонить къ себѣ Акушинцевъ, Дженгутайцевъ въ томъ числѣ подданныхъ Россіи Уцмія Каракайтакскаго съ его подданными, и что онъ, имѣвъ въ сборѣ до 6,000 разной звочки, предполагаетъ сдѣлать нападеніе на Кубинскую провинцію, стъ тѣмъ, чтобы сколько возможно захватить въ пленъ тамошнихъ семействъ, также, что яко-бы самъ шах-задѣ прибылъ съ Персидскими войсками на Мугансскую степь и расположилъ тамъ въ разстояніи 2-хъ дней юзъ до Шемахи.

По каковому случаю пріемы мѣры къ уничтоженію непріятельскихъ намѣреній, я свѣдѣну предписать въ пр., дабы вы, скрывъ отъ всѣхъ сіе обстоятельство и имѣвъ оное въ единственномъ вапщемъ свѣдѣніи, немедленно отправились бы въ Ширванъ подъ

предлогомъ осмотра двухъ баталоновъ, тамъ расположенныхъ и состоящихъ подъ вашимъ начальствомъ. Между тѣмъ, по прибытии вапщемъ въ Ширванъ, обойдись сколько возможно вѣжливѣе съ ген.-л. Мустафа-ханомъ Ширванскимъ, не отрывая ему одновѣ-же частонѣцъ изъ вашего порученія, тайнымъ образомъ пошите тогтасъ вѣрныхъ лазутчиковъ удостовѣрить сіе, действительно ли на Муганской стени находятся Персидскіе войска, и если истотомъ узнаете, что извѣстіе сіе бездоказательно мѣры атаковать непріятеля, не давая ему времени сдѣлать какое либо покушеніе на наши границы. Для сего въ пр. можете употребить два баталона въ Ширванѣ расположенные, усиливъ себѣ и еще двумя ротами изъ Нухи, если по числу непріятеля найдете сіе нужнымъ, и также козачьими полкомъ Попова 16-го, который чрезъ Ширванъ долженъ слѣдоватъ въ Кубу и которому для сего предпишите на время оставляться близъ Шемахи, подъ предлогомъ рожька. Впрочемъ, когда вы будете забирать сѣдѣнія о непріятеля, не оставьте также самыи непріятельскіи образы навѣдаться изъ-подъ руки и о поведеніи самого Мустафа-хана Ширванскаго, которое поступки съ нѣкотораго времени даютъ большое подозрѣніе насчетъ его вѣроности и осѣдомътесь, не участвуя въ онъ какъ въ притяжаніи Персіи на Мугансскую степь, такъ рано и въ пособіяхъ Ших-Али къ восстановленію Дагестанскихъ народовъ противъ Кубинской провинціи. Если при томъ увѣдитесь совершенно, что Персидскіе войска точно находятся на Муганской стени и что Мустафа-ханъ недопросиженъ ко соучастію съ ними, тогда въ соѣдѣніе вапщемъ противъ непріятеля вы можете притгласить его съ Ширванскимъ конницею и соединенно нанести нечаянныи ударъ Персійнамъ, распорядись тѣмъ образомъ, чтобы непріятель никакимъ образомъ не могъ быть предувѣдомленъ о вашемъ предпріятіи. При сомнѣніи же вапщемъ на Мустафа-хана и при ненадѣйности на его вѣроность не отрывайте ему вашего наизбрания и произведите движение ваше съ одніми Российскими войсками такимъ образомъ, чтобы изъ Ширванскихъ жителей никто не былъ извѣстенъ о предпринимаемомъ вами походѣ. Впрочемъ, полагаясь на вашу опытность и благородиумъ, я увѣренъ совершенно, что въ пр. въ семъ случаѣ употребите ваше усердие на пользу службы Е. И. В. и потщитесь съ ожи-даемымъ мною успѣхомъ исполнить сіе порученіе.

Затѣмъ нужнымъ также нахожу предписать вамъ къ исполненію, что на случай, буде-бы по изслѣдованію вашимъ чрезъ лазутчиковъ открылось,

что извѣстие о нахождении Персидскихъ войскъ на Муганской степи есть ложное и непрѣтѣла тамъ нѣть, въ такомъ разѣ, не задерживая никако козачий полкъ Попова 16-го, прикажите оному немедленно сѣдовать въ Кубинскую провинцію, а самы между тѣмъ тотчасъ черезъ нарочныхъ курьеровъ снисчитесь съ Бакинскимъ комендантомъ ген.-л. Репинимъ и съ шефомъ Севастопольского полка ген.-м. Гурьевымъ, прося ихъ о доставленіи выбранныхъ сѣдовѣй о дѣйствіяхъ вѣренного Ших-Али съ его скопищемъ. Послѣ чего, когда увѣритесь, что Дагестанцы подъ предводительствомъ Ших-Али дѣйствительно угрожаютъ нападенiemъ на Кубинскую провинцію, то немедленно имѣйте въ пр. съ однимъ баталіономъ изъ Ширвана сѣдовать изъ Кубинской провинціи для соединенія съ ген.-м. Гурьевымъ и, составивъ сильный по вашему усмотрѣнію отрядъ изъ войскъ, въ той провинціи расположенныхъ, надѣю кому примите главное начальство, тотчасъ, не дожидая приближенія непрѣтѣльскаго и нашихъ гравиціямъ, выступить ему на встрѣчу, разбить и наказать хищную си скопища, пресѣдѣя въ самыи ихъ жилища, и возвратившись совершенное спокойствіе въ томъ kraю. По окончаніи же вашихъ дѣйствій имѣте съ баталіономъ возвратиться въ Ширванъ и тогда, оставя уже неумѣстныя снисхожденія Мустафа-хана Ширванскому, требовать отъ него настоятельно взыска неплатной имѣ въ казну дани, которой по сіе времена состоится на немъ 26,333 червонца.

230. Отношение маркиза Паулуччи къ гр. Румянцеву, отъ 20-го ноября 1811 года, № 58.

Въ минувшемъ октябрѣ, получавъ свѣдѣніе чрезъ Бакинскаго коменданта ген.-л. Репина о возникающемся между разными Дагестанскими народами волненіи и что бунтовщикъ Ших-Али, получивъ отъ Баба-ханова смынъ деньги, согнался на свою сторону разной скотинки до 6 т. чел. и покушается разорить Кубинскую провинцію, предписалъ я шефу Севастопольскаго пѣхотнаго полка ген.-м. Гурьеву предупредить приближеніе Дагестанцевъ и воспрепятствовать ихъ намѣренію и найти случай атаковать ихъ и разбить.

Ген.-м. Гурьевъ, выступивъ 2-го ноября изъ Кубы съ 2-ми баталіонами вѣренного ему полка и частью козаковъ, обратился въ Табасаранскоѣ владѣніе, где находилось скопище, которое между тѣмъ, обойди его въ ночь, прошло къ р. Самуру на границу Кубинской провинціи, съ тѣмъ, чтобы впастъ въ селеніи оной со всѣмъ стремленіемъ; но ген.-м. Гурьевъ, узнавъ

о таковомъ движениѣ, преслѣдовалъ ихъ по слѣдамъ, сколь ни затрудняли отрядъ горы и лѣса, и настигши 6-го ноября, атаковать оніхъ разбойниковъ, не смотря на крѣпкое положеніе ими занятое и на превосходство ихъ силъ.

Какъ скоро солдаты вошли въ ущелье горъ, покрытыхъ лѣсомъ, то Лезгины бросились на нихъ со всюю яростью, и бывъ подкрадытыми срѣжими войсками, неоднократно возобновляемы нападенія; на конецъ послѣ 6-ти часовъ продолжавшагося дѣла, храбрость и мужество офицеровъ и солдатъ превозмогли упрѣсть непрѣтѣля, который послѣ жестокаго пораженія штыками разсыпался по горамъ, оставилъ мѣсто сраженія покрытое убитыми. О каковомъ происшествии почтенѣйше доносъ въ с. с., имѣю честь присовокупить, что такое пораженіе, нанесенное Дагестанцамъ, новымъ доказательствомъ служить для здѣшнихъ необузданыхъ народовъ, что они должны быть безмолвны предъ державою Е. И. В.

Бирочемъ и со стороны нашей въ семь дѣлъ убить 1 об.-офицеръ, ранено шт.-офицеровъ 2, об.-офицеровъ 5, нижнихъ чиновъ убито и ранено до 200 чел.

За симъ долгомъ считаю довести до свѣдѣнія въ с., что я, дабы составленныи Ших-Али сборища наказать въ самыи ихъ жилищахъ и укротить ихъ хотя на вѣкторое время отъ покушеній на раззореніе Кубинскаго владѣнія, предиспалъ шефу Троицкаго пѣхотнаго полка, ген.-м. Хатунцову сѣдовать туда же съ 1 баталіономъ Херсонскаго grenадерскаго полка и съ козачьимъ Попова 16-го полкомъ и произвести совместно съ ген.-м. Гурьевымъ дѣйствіе въ сторонѣ Дагестана, прилежащей къ Кубѣ; камі-же будуть послѣдствія, не премину въ свое время объ оніхъ донести въ с.

231. Raport gen.-l. Repina markizu Pauluchchi, отъ 25-го ноября 1811 года, № 1426.

Ген.-м. Хатунцовъ отъ 23-го ноября рапортуетъ, что онъ по прибытии баталіона 46-го Егерскаго пол., въ Кубу, составя изъ онаго и прибывшихъ съ нимъ баталіона-же Херсонскаго grenадерскаго и Донскаго козачьаго Попова 16-го полка отряда, 20-го числа выступивъ изъ Кубы, оставилъ ген.-м. Гурева съ 2-ми баталіонами и ст. козачьими полкомъ на Самурѣ, какъ на важномъ пункѣ по прорыву непрѣтѣля. 21-го, освѣдомившись о дѣйствительномъ нахождении Ших-Али съ своимъ Дагестанцевъ въ дер. Рустовъ, онъ подвинулся къ оному ближе и обиль-

,,всѣ непрѣтѣльскіе посты, по дорогѣ разставлены. ,,22-го числа, развѣдавъ, сколько было возможно, о положеніи непрѣтѣля, нашелъ, что Ших-Али съ „Леѣнскими толпами, состоящими до 7,000, расположены въ самой деревнѣ, прилежащей къ горамъ , и укрѣпленной вокругъ шанцами, и ожидали нападенія вооруженною рукой. Почему онъ, ген.-м. Хатунцовъ, въ тоже время повелъ атаку на непрѣтѣля , съ 3-хъ сторонъ и, отрывъ стрѣлками перепалку, ,попыталъ впередъ, и хотя непрѣтѣль на всякомъ шанцу былъ укрѣпленъ шанцами и заставами, однако храбростью и быстротою Россійскихъ воиновъ онъ ,постепенно уступалъ своимъ и наконецъ, при сильномъ и упорѣйшемъ съ обѣихъ сторонъ сраженіи, продолжавшемся ровно 4 часа, непрѣтѣль ,выгнанъ изъ всѣхъ занимаемыхъ имъ пунктовъ, разбитъ и прогнанъ сочувствительно ему потерю ,оссенбо претерпѣнию имъ, когда въ беспорядкѣ ,бросились Леїнскіе толпы въ бѣгство чрезъ болоты и непроходимыя мѣста и наши воины заняли въ одно время всѣ его укрѣпленія и шанцы, при чемъ отбито у непрѣтѣля 30 разныхъ знаменъ, и , сколько оружія, болѣе 350 лошадей и весь баагъ ,достался въ добыву побѣдителей, ибо Ших-Али ,никакъ не ожидалъ себѣ такого пораженія и вытѣсненія изъ укрѣпленія самон природою мѣста. Найдено на мѣстѣ убитыхъ тѣлъ непрѣтѣльскихъ болѣе ,100 ч.,—тѣхъ только, которыхъ они не могли увести ,съ собою; всѣхъ-же убитыхъ въ сраженіи полагаютъ ,что пѣшихъ до 600 ч., которые спрятаны въ тѣсахъ и увезены по ихъ обычаю, а раненыхъ вдругъ ,противъ сего; въ пѣшихъ захвачено 9 Леїнцевъ, ,самъ Ших-Али едва спасся бѣгствомъ, не успѣвъ ,даже взять нужныхъ своихъ вещей и бумагъ, исти ,коихъ послѣдній представляемъ къ нему, ген.-м. Хатунцову, а съ остальными словою различныя партии ,ихъ и мѣстами потянулись обратно чрезъ горы, за которыми, по усталости храбрыхъ солдатъ и козачекъ ,конницы, также мѣстами никакъ вѣлья было пре- ,сѣдоватъ даѣтъ; однаго-же Кубинская конница, по- ,досѣвшая къ концу сраженія, покинула за Ших- ,Али и онъ, ген.-м. Хатунцовъ, тотчасъ даль звать ,о ретрибѣ Леїнцевъ ген.-м. Гурьева, полагая, что ,Ших-Али долженъ проходить мимо Захура и не ,репрѣзять чрезъ Самуръ, гдѣ расположено отрядъ. Съ нашей стороны убито 1 об.-офицеръ, барабанщикъ 1, рядовыхъ 4 и урядниковъ 1; ранено ,об.-офицеровъ 4, ут.-офицеровъ 4, рядовыхъ 76 и ,козакъ 1,—въ томъ числѣ тяжело раненыхъ 24 чл. ,Въ дѣйствіи съ непрѣтѣлемъ находилось въ 2-хъ

,,баталонахъ и въ козачьемъ полку (за исключеніемъ ,оставшихся въ вагенбургѣ) низкихъ воинскихъ чиновъ 877 чл. и 2 орудія, и въ амуниции никакой ,никогдѣ нѣть.

А какъ изъ донесеній ко мнѣ Кубинскаго коменданта полковника Пономарева видно, что онъ получилъ извѣстіе, будто бы съ Ших-Али былъ вмѣстѣ и сынъ Сурхай-хана Нуҳ-бекъ, то я и предложилъ ген.-м. Хатунцову, чтобы онъ старался вѣрѣть отъ пѣщінъ о семъ развѣдѣть и удостовѣриться, по истребленіи въ Кубинской провинціи непрѣтѣля и по восстановленіи порядка, шельбы поражать хиджиковъ и въ Сурхай-ханскоѣ владѣніе, дабы заставить сего коварного владѣльца просить самаго, что онъ желаетъ подписать трактатъ на вѣрноподданство великому Г. И. и взять дѣтей его въ аманаты.

232. Донесение маркиза Паулуччи военному министру, отъ 3-го декабря 1811 года, № 65.

Отъ 18-го числа прошлаго ноября мѣсяца, № 62, я имѣлъ честь донести въ выс-у о данномъ мною повелѣніи ген.-м. Хатунцову сѣдоватъ съ баталономъ Херсонскаго grenадерскаго полка и съ козачьимъ Попова 16-го полкомъ въ Кубинскую провинцію, дабы соединиться съ отрядомъ ген.-м. Гурьева, напасть съ стремительностю на Ших-Али-хана и истребить сего весьма опаснаго непрѣтѣля, который съ давнихъ лѣтъ дѣлаетъ въ нашей землѣ частые набѣги, производя оные съ различными устѣхами. Въ томъ-же донесеніи моемъ я покорѣйше прошу въ выс-о довести до Высочайшаго сѣданія Е. И. В., что отрядъ войскъ, командуемый ген.-м. Гурьевымъ, 6-го ноября имѣлъ весьма упорное сраженіе съ Леїнцами и наконецъ предупредилъ ихъ разбѣгть.

Нынѣ-же имѣю особенное удовольствіе всеподданнѣйше представить Е. И. В. чрезъ посредство въ выс-а, что ген.-м. Хатунцовъ, сообразно даннымъ ему отъ меня настѣлениемъ, по прибытии своемъ въ Кубу съ однимъ баталономъ Херсонскаго grenадерскаго и съ козачьимъ Попова 16-го полкомъ, присоединилъ еще къ себѣ одинъ баталонъ 46-го Егерскаго полка, находившійся въ отрядѣ ген.-м. Гурьева, и удостовѣрясь, что непрѣтѣль, разбитый 6-го ноября, ретировался къ горамъ, гдѣ занялъ весьма крѣпкую позицию, окончался трапезами, 20-го числа выступилъ стъ синѣй отрядомъ изъ Кубы, оставилъ ген.-м. Гурьева съ двумя баталонами и съ козачьимъ полкомъ на Самурѣ, какъ на важномъ пункѣ по прорыву непрѣтѣля. 21-го, осѣдомившись о дѣйствительномъ нахожденіи Ших-Али-хана съ предво-

дительствуемыми имъ Лезгинскими войсками въ дер. Рустовъ, она подвигнулся къ ней ближе и сблизъ всѣ не-пріятельские посты, по дорогѣ разставленные 22-го, разѣдавъ сколько было возможно о положеніи непріятеля, онъ напечѣлъ, что Ших-Али со всѣми его войсками, простиравшимися до 7 т., расположены въ самой деревнѣ, прилежащей къ горамъ и укрѣпленной вокругъ шанцами, где она ожидала нападенія Российскихъ войскъ въ твердомъ наѣмрѣніи отразитъ оныя вооруженною рукою. Почему ген.-м. Хатунцовъ пришелъ въ тоже время повести атаку на непріятеля съ трехъ сторонъ и, отрывъ стрѣльбами перекресть, пошелъ впередъ, пріечъ непріятель хотя на всѣхъ шагу былъ огражденъ шанцами и укрѣпленіями, однако-же при храбрости и быстротѣ войскъ Е. И. В., она постепенно уступала свои мѣста и наконецъ, при сильномъ и упорѣйшемъ съ обѣихъ сторонъ сраженіи, продолжавшемся 4 часа, непріятель выгналъ изъ всѣхъ занимаемыхъ имъ пунктовъ, разбить и прогнанъ съ чувствительною ему потеррою, особенно потерпѣнно въ то время, когда въ Бендерской бросились Лезгинскіи томаги въ бѣгство чрезъ болотистыя и непроходимыя мѣста. При семъ случаѣ отбито у непріятеля 30 различныхъ знаменъ и знаковъ, иѣсколько оружія, болѣе 350 лошадей и весь баагазъ достался въ добычу побѣдителямъ. 79 Лезгинъ, что всесма рѣдко, по неимѣнию рѣкому ихъ упорству, оказываемому въ опасностяхъ, взяты въ пленъ какъ на мѣстѣ сраженія, такъ и въ преслѣдовании бѣгущихъ. Болѣе 100 тѣлъ непріятельскихъ осталось въ панахъ, по показанію же пленныхъ непріятель въ семь сраженіи потерялъ до 600 чел. убитыми и вдвое ранеными, кои по ихъ обычью спрятаны въ лѣсахъ, а другіе увезены. Самъ Ших-Али-ханъ едва успѣлъ спастись бѣгствомъ, но экипажъ его и бумаги всѣ захвачены. Остальная же толпы разбросанныхъ его войскъ удалились въ горы, въ преслѣдованіе коихъ послана Кубинская конница, успѣвшая въ тотъ же день, настигнувъ непріятеля, положить на мѣстѣ 80 чел. и взять иѣсколько пленныхъ, а самъ Ших-Али убежалъ во внутрь горъ, въ Ахтинскіе селенія. Съ нашей стороны всѣ потери въ семь дѣйствій состоятъ въ 1-мъ убитомъ обѣр-офицеръ, 1 барabanщикъ, 4 рядовыхъ и въ 1-мъ козакѣ, да въ раненыхъ 4-хъ об.-офицерахъ, 4-хъ унтер-офицерахъ, 76-ти рядовыхъ и въ 1-мъ козакѣ, изъ коихъ тяжело раненыхъ только 24 человека; въ дѣйствіи съ непріятелемъ находилось въ двухъ батальонахъ и въ козачьемъ полку (за исключениемъ оставшихся въ вагаевбургѣ) нижнихъ воинскихъ чиновъ 877 чел. и 2 орудія, при чёмъ и въ амуниціи неѣ никакой потери.

Въ тотъ самый часъ, какъ мною получено сие счастливое извѣстіе, я отправилъ курьера къ ген.-м. Хатунцову съ повелѣніемъ, присоединя къ себѣ отрядъ ген.-м. Гурьевъ, вступить въ земли Сурхах-хана Хамбутая Казикумыскаго, который, гордясь неприступностью владѣемыхъ имъ мѣстъ, хотѣ оныхъ находятся съ трехъ сторонъ внутри нашихъ владѣній, отказалось при многихъ настоящихъ монхъ предѣстѣнковъ на вступление трактаторомъ въ подданство Российской Имперіи и хотѣ учинить присягу на вѣрность Е. И. В., но никогда оной не наблюдалъ; былъ всегда первымъ подстрекателемъ разныхъ Дагестанскихъ обществъ къ возмущеніямъ и покушенію на Кубинскую провинцію, въ сего послѣдніе дѣйствія ино даже находился при Ших-Али-ханѣ родной его сына съ войсками, посланными отъ него на помощь Лезгинамъ. Почему я предписалъ ген.-м. Хатунцову при вступлении въ его землю поступить съ смысль вѣроломнымъ владельцомъ примѣрнымъ образомъ, такъ чтобы сие послужило всѣмъ урокомъ, какъ называется Россинами измѣна Г. И.

По каковъ моямъ повелѣніямъ я ожидало теперь извѣстія о новыхъ успѣхахъ оружія Е. И. В., въ отношеніи къ посѣдствіямъ сей важной побѣды, также подробнѣхъ донесеній о самомъ сеѧ дѣї и наконецъ о сраженіи предъ симъ бывшемъ 6-го ноября, которое хотѣ и выиграно совершенно ген.-м. Гурьевъ, но не могло обойтиться безъ довольно чувствительной для насъ потери, быть нерѣшительна въ продолженіи 6-ти часовъ. Сколько же скоро всѣ сія подробности будутъ мною получены, то я поспѣшу отпраffать курьеромъ одного изъ офицеровъ, бывшаго личнымъ свидѣтелемъ сего славнаго дѣла, вторично происходившаго, которому вмѣстѣ съ тѣмъ не премину вручить подробную редакцію о случившихся обоихъ воинскихъ дѣйствіяхъ, также непріятельскія знамена, кои болѣе заслуживаютъ уваженія; равнозѣрно буду имѣть счастіе рекомендовать въ милосердое возвѣщеніе Е. И. В. заслуги ген.-м. Хатунцова, который чрезъ принятие имъ мѣри къ исполненію моихъ повелѣній, достойно себѣ отличивъ, доказавъ на опытѣ дарования свои и не-обыкновенныя воинскія способности, и наконецъ, буду имѣть честь въ тоже время представить списокъ отличившихся храбростью чиновникамъ, которые наиболѣе споспѣшили симъ двумъ побѣдамъ, изъ коихъ въ особенности приобрѣтенная 22-го числа прошлаго мѣсяца послужитъ навсегда достопамятною эпохой въ военной истории здѣшняго края и я смѣюlassказывать себѣ надеждою, что оная довольно удостовѣритъ нашихъ непріятелей въ истинѣ, что здѣшній

Корпусъ войскъ Е. И. В. оживленъ тѣмъ-же воинскимъ духомъ, который дѣлаетъ онъ страшнѣй для съѣдей Грузи во времена покойнаго ген.-отъ-инф. ин. Цицанова.

Если в. высы-у благоугодно будетъ кинуть взоръ на донесенія о разныхъ воинскихъ дѣйствіяхъ, происходившихъ въ Куббѣ со времени смерти покойнаго ин. Цицанова до сего времени, то вы усмотрѣтъ изволите, что способы, какіе были предпринимаемы для прекращенія бѣговикости, часто воинствовавшихъ въ Куббѣ, были весьма слабы и какъ видно изъ послѣдствій служили минутнымъ лекарствомъ, — подавалихъ только благопріятный случай къ превосходнымъ реляциамъ.

Напротивъ того, я лѣплюсь надеждою, что стремительныя мѣры, которыми съ самаго начала принялъ, соединивъ въ Куббѣ безъ малѣйшей потери времени такую значительную часть адѣшніихъ силъ, какую только я могъ отобрать, для нанесенія рѣшительнаго удара, и повелѣнія, какія я далъ вновь, чтобы истребить ало въ самому оного основаніи, могутъ на предбудущее время восстановить прочное спокойствіе въ сей провинціи и поставить меня въ возможность обрашать большую часть силъ адѣшнаго края на другие важнѣйшия пункты.

233. Предписание маркиза Паулуччи ген.-м. Хатун-чову, отъ 4-го декабря 1811 года, № 215.

Съ совершенными удовольствіемъ получать я рапортъ в. пр. обѣ одержанныхъ вами побѣдъ 22-го числа надъ 7,000 Лезгинъ, бывшихъ подъ предводительствомъ Ших-Али, и сѣльши, изъявляя вамъ истинную мою признательность за сей отличный опытъ благородissимаго вашего распоряженія и усердія къ службѣ Г. И., предложилъ в. пр. ускорить доставленіемъ ко мнѣ подробнаго донесенія вашего о семъ похвальномъ вашемъ дѣйствіи съ означеніемъ всей вообще непрѣтельской потери въ убитыхъ, раненыхъ, плененныхъ и добычи, доставившейся въ руки побѣдителямъ, равно мѣрою и объ уроцѣ со стороны нашей. Упоминаемымъ вамъ 30 отбитыхъ у непрѣтелей знаменъ послѣдніе также ко мнѣ присыпалъ при семъ донесеніи, если вы еще не отправили оныхъ къ Бакинскому коменданту, которому я съ симъ-же курьеромъ писать о немедленной ихъ присыпалѣ, если уже оны имѣютъ получены.

Плененныхъ-же всѣхъ прикажите за строгимъ карауломъ отправить въ Бакинскую крѣпость. Впрочемъ донесеніе ваше о подробныхъ дѣйствіяхъ съ рекомендацией отличившимся храбростью и знамена и предложилъ в. пр. присыпалъ ко мнѣ съ офицеромъ по ва-

шему выбору и заслуживающимъ быть отправленнымъ ко Е. И. В. со всеподданѣйшимъ отъ меня донесеніемъ о семъ дѣлѣ, которое дѣлаетъ вамъ честь. До получения-же сей реляціи я остановлюсь донесеніемъ моимъ Г. И. Бумаги, захваченныены у Ших-Али, не оставьте также поскорѣе ко мнѣ присыпалъ и буде имѣте какой либо трофей отъ самого Ших-Али, достойнаго уваженія, какъ-то ружье или саблю или что другое, то равнѣмъ прішлите для отправленія къ Е. И. В.

Затѣмъ разрѣшаю в. пр., соединясь съ ген.-м. Гурьевымъ и составивъ сильный отрядъ, вступить въ землю Сурхай-хана Хамбулы Казикумыскаго и казнать сего измѣнника Россіи, посылавшаго на помощь Ших-Али своего сына съ войсками, такимъ прімѣрнымъ образомъ, чтобы сіе всѣмъ послужило урокомъ, какъ называется Россіинами измѣна Г. И. А потому, вступи въ его землю, не щадите ничего, кроме однако-же Юриинскихъ жителей, если они будутъ покорны и надѣлько ими поручено вами утвердить владѣльцемъ измѣнника Сурхай-хана, предданаго намъ Аслан-бека, отрывъ вовсе сіе владѣніе отъ зависимості Сурхай-хана. Только по непрѣступности мѣстъ, где настояще жилище Сурхай-хана, я считаю за долгъ рекомендовать вамъ при дальнейшемъ его наказаніи принять всѣ возможныя осторожности и въ явную опасность не вдаваться.

234. Письмо маркиза Паулуччи къ ген.-м. Николаю Михайловичу Хатун-чову, отъ 7-го декабря 1811 года, № 72.

Ген.-м. Гурьевъ, съ отрядомъ ему вѣрѣннымъ измѣнѣй 6-го числа прошлаго ноября мѣсяца упорное сраженіе съ Лезгинами, бывшими подъ предводительствомъ измѣнника Ших-Али-хана, въ присланной ко мнѣ реляціи описывается сіе сраженіе прімѣрнымъ и доносится, что онъ одержалъ въ тотъ день весьма важную победу; но и, судя по чрезвычайной потерѣ со стороны нашей въ убитыхъ и раненыхъ, простирающейся до 317 чл., не могу считать подобнаго дѣла выгоднодля настѣ побѣдою. При томъ-же производить еще меня въ сомнѣніе несобразность, видимъ въ его донесеніяхъ, ибо въ первомъ его рапортѣ о семъ сраженіи онъ утверждаетъ менѣ, что вся наша потеря простирается только до 200 чл.; по спискамъ-же, присланнѣемъ отъ него при подробной реляціи, я вижу уже потерю состоящую въ 317 чл. убитыми, раненными и безъ вѣсти пропавшими. Сверхъ того сихъ послѣдніхъ, то-есть безъ вѣсти пропавшими онъ показываетъ въ донесеніи своемъ ко мнѣ только 15 чл., по-

лагая однако же, что и оные въ лѣсу убиты, а о пленныхъ ни со стороны непріятельской не упомянули ни слова въ донесении своемъ ко мнѣ,— между тѣмъ какъ въ рапорѣ дивизіонному командиру ген.-м. ин. Общелами, къ совершенству стыку для Россійскихъ войскъ, показалъ, что Леагиниа въ семъ сраженіи взято въ пленъ 2 напѣхъ ун.-офицера, 2 музыканта и 43 чел. рядовыхъ, тогда какъ изъ Леагиниа не взяты нами въ пленъ ни одинъ человѣкъ. А потому, имѣя справедливыя причины сомнѣваться насчетъ себѣ побѣдъ,— я почель за нужное препроводить при семъ къ в. пр. кошь ст. рапорта ген.-м. Гурьева къ дивизіонному командиру, которую я истребовала отъ него партикулярно, и поручить вамъ самыя скромныя образомъ, никому непримѣтными, изслѣдововать изъ подъ руки всѣ обстоятельства и подробности происходившаго у ген.-м. Гурьева сраженіе 6-го ноября, стараясь собрать оныя чрезъ секретные распросы бывшихъ въ семъ дѣлѣ чиновниковъ и также самихъ Татаръ, которымъ безъ сомнѣнія известно все, что тамъ происходило. Впрочемъ разсѣданія си дѣлайте подъ предлогомъ одного любопытства вашаго и въ видѣ добѣренныхъ разговоровъ. По точномъ же узнаніи вами всѣхъ обстоятельствъ послѣднѣхъ какъ можно скорѣе, вмѣстѣ съ прасмыкою знаментъ, уѣздомъ менѣ о семъ дѣлѣ со всѣмъ безпредѣстремъ, котораго я отъ вѣсъ ожидало.

235. Предписание маркиза Паулуччи ген.-м. Хатунчулу, отъ 7-го декабря 1811 года, № 237.

. . . Я совершенно одобряю вашъ поступокъ въ разсужденіи заарестованій 2-хъ главнѣйшихъ старшинъ Кубинской дер. Чичи, передавшейся на стоянку измѣнника Ших-Али при первомъ впаденіи его въ напѣхъ границу. Старшина сихъ Фетх-Али и Мухаррем-ахунда, отправленныхъ вами подъ караулы къ Кубинскому команданту, я предписалъ ген.-л. Репину предать краткому военному суду, какъ обличенныхъ въ новой измѣнѣ, въ сношении съ непріятелемъ и въ вспомоществованіи ему сѣбѣстѣнными пріиспасами, и по окончаніи суда представить на конфірмацію приговоръ, законами опредѣленный измѣнникамъ Государю и отечеству. Самую же дер. Чичи, по окончаніи вами военныхъ дѣйствій, поручалъ в. пр. обложить контрабудуло, соотвѣтственно состоянию ея жителей, взыскавъ онуко съ нихъ хлѣбомъ и повинуясь въ наказаніе ихъ вѣрохомства доставилъ себѣ хлѣбъ безъ заплаты отъ казны на собственныхъ ихъ подводахъ въ Ширванъ, въ учрежденный тамъ магазинъ въ дер. Матрасы. Точно такимъ же образомъ предписывало вамъ поступить и съ

другими Кубинскими деревнями, если по строгимъ и справедливымъ изслѣдованиемъ вашимъ еще найдены вами будуть соучаствовавши съ бунтовщикомъ Ших-Али и приличнымъ въ измѣнѣ, которыхъ не оставите наказывать подобною контрабудуло. Главныхъ же зачинщиковъ, возбуждавшихъ къ измѣнѣ тѣ деревни, постарайтесь переловить и отослать въ Кубу, где они также будуть преданы краткому военному суду; но только въ семъ случаѣ рекомендую вамъ стараться схватить самыхъ только важнѣйшихъ преступниковъ, имѣвшихъ влияние на народъ, и не умножать числа должностноупущихъ понести казнь за измѣнѣ тѣми людьми, какъ хотя и найдутся виновны, но или по глупости своей или по влѣтии ихъ старшинъ бывшихъ вовлечены въ преступление.

Затѣмъ, разрѣшивъ в. пр., присоединивъ къ себѣ отрядъ ген.-м. Гурьева, поспѣшить вступлениемъ вашимъ въ земли измѣнника Суухай-хана, я вторично подтверждаю вамъ наказать его пріимѣрнымъ образомъ, поступивъ съ нимъ по всѣмъ правамъ войны и не премѣнно отнѣти у него всю Кюринскую плоскость, где имѣете утвердить законными владѣльцемъ родного его племянника, наимъ преданаго Аслан-бека, съ которыми сдѣлайте письменное постановление объ его обязанностяхъ къ Е. И. В. и къ Россійскому правительству, принаравливъ оное къ мѣстнымъ сѣбѣдѣйствіямъ вашимъ о положеніи и состояніи того вѣроятнаго ему владѣнія, и также обложите его казенными податями и повинностями, по прѣмѣру жителей провинцій Кубинской и Бакинской. Постановление сіе должно быть имъ подписано и утверждено печатью подъ каждымъ пунктомъ, а потомъ имѣете оное прислать ко мнѣ для представления Е. И. В. на Высочайшее утвержденіе. Равнымъ образомъ не оставите в. пр. привести его торжественнымъ образомъ въ присутствіе вѣзьмѣть къ присягѣ на вѣчную вѣрность Г. И. по вступлениіи его въ Кюри владѣльцемъ и самый присяжный листъ по известной формѣ представить ко мнѣ за подписью и утвержденіемъ его печати, также съ засвидѣтельствованіемъ вашимъ и духовнаго ахунда или молмы, который будетъ приводить его къ присягѣ, и наконецъ поручатъ вамъ взять отъ него въ аманатъ или сына его или ближайшаго родственника съ двумя или тремя изъ дѣтей почетнѣйшихъ Кюринскихъ старшинъ, имѣющихъ влияние на народъ, и отправьте ихъ въ Кубинскую крѣпость, где по данному отъ меня предписанію будетъ имъ производимо пристойное содержаніе и симъ способомъ какъ самъ Аслан-бекъ, такъ и Кюрицы могутъ бытьдержаны въ вѣрности къ Россійской Имперіи.

Затѣмъ дальнѣйшее наказаніе Сурхай-хана въ самыхъ неприступныхъ и разбойничихъ мѣстахъ его владѣнія соразмѣрѣтъ съ силами вашими, обстоятельствами и возможностью, равно какъ и съ положеніемъ мѣста, наблюдалъ всемѣрую осторожность и избѣгая напрасной потери въ людяхъ. Впрочемъ, если сей непреклонный съ давнихъ временъ владѣнецъ, принужденный силою, покорится и будетъ просить помилованія: то вызвавъ его къ себѣ, заставьте вновь принять присягу на вѣрность Е. И. В. и прикундуте подписать трактатъ ему предложенный моимъ предмѣстникомъ, который онъ отвергнулъ и который поспѣшилъ истребовать отъ ген.-л. Репина и, переписываясь съ пермѣнами, соотвѣтственнымъ телерешениемъ положенію дѣла, представить ему и требовать, чтобы онъ согласился подписать всѣ пункты того трактата, безъ малѣйшей отмѣны, — что если онъ исполнитъ во всей точности и дастъѣз аманату сына, то утвердите его формальнымъ актомъ во владѣніи Казакумыскаго ханства, за исключеніемъ Бюрикской провинціи, дабы симъ разрѣшилъ сѣмъ, ослабивъ силы его опаснаго владѣнья, сдѣлать покорнѣйшими по необходимости.

Приведи-же въ исполненіе сіе возлагаемое на вѣсъ поручение и по окончаніи вами воинскихъ дѣйствий въ Казакумыскомъ владѣніи, устроимъ порядокъ въ Каиро, имѣте обратить ваше вниманіе также на вѣдѣльцовъ Табасаранскаго, Каракайтахскаго и другихъ менѣе сильныхъ Сурхай-хана, которые также, какъ известно, содѣйствовали намѣреніямъ Ших-Али-хана и измѣнѣли Е. И. В. А потому и въ сихъ владѣніяхъ въ страхѣ другимъ и добѣ на предбугущее время установить прочное спокойствіе, не оставьте въ, пр. наказать виновныхъ деревни и вѣдѣльцовъ, буде точно удостовѣрится, что они участвовали съ Ших-Али-ханомъ и дѣлались противъ войскъ Е. И. В. . . .

236. Донесеніе маркиза Паулуччи военному министру, отъ 14-го октября 1811 года, № 89.

Честы имѣю достести въ. выс-у, что я еще не получила знамѣнъ, отбитыхъ у Лезгинъ въ сраженіи, бывшемъ 22-го числа прошлаго ноября мѣсяца; но на другой день послѣ отправления моего рапорта къ въ. выс-у, отъ 3-го числа сего мѣсяца, № 65, нарочный курьеръ, прѣхваченъ отъ ген.-м. Хатунцова, доставилъ мѣй его донесеніе, уѣдомляюще, что наши войска, преслѣдовавши разсѣянныхъ Лезгинъ, еще взяли въ пленъ 87 чел. Всмѣстѣ чего я предписала ему съ нарочнымъ какъ сихъ пѣтнадцатъ, такъ и прежніхъ 79 взятыхъ на мѣстѣ сраженія, отправить въ

бр. Баку. Вмѣстѣ съ тѣмъ предложилъ также Бакинскому коменданту ген.-л. Репину учредить военную комиссию, для произведенія краткаго суда надъ тѣми изъ Татарскихъ старшинъ, комъ быъ наши подданные, поддались на обольщенія вѣтренаго Ших-Али при его приближеніи съ войсками къ Кубинскимъ границамъ и снабжали его разною провизіею, изъ коихъ нѣкоторые уже открыты и заврестованы; самы-же приговоръ сего суда, по заявленій онаго, предпишаль я, не приводя въ исполненіе, представить на мое утвержденіе для того, чтобы я могъ прежде изслѣдоватъ оный во всей истинѣ и потомъ положить примѣрное наказаніе, дабы сего строгостью вселить страхъ въ тѣхъ, комъ на предбугущее времена осмѣялись бы покушаться на возмущеніе.

При семъ случаѣ долгомъ ставлю увѣдомить въ. выс-о, что я счѣлъ за нужно остановиться представленіемъ моимъ о ген.-м. Хатунцовѣ и тѣхъ изъ чиновниковъ, бывшихъ въ семъ дѣлѣ, комъ заслужили Монаршу къ нимъ милость, для того, что я хочу дождаться присыпки моихъ знаменъ и вмѣстѣ съ отправленіемъ оныхъ къ въ. выс-у сдѣлать сіе представление, которое и намѣренъ послать съ однимъ изъ офицеровъ, бывшихъ дѣйствительными свидѣтелями сего важнаго сраженія.

Сверхъ того, одною изъ побудительныхъ причинъ замедленія моего во всеподданійшемъ представлении моемъ Е. И. В. обѣ отличномъ по службѣ ген.-м. Хатунцовѣ есть еще и то, что я возложилъ на него окончить прочно распорѣженія мои, исполненію его вѣтреныхъ, относительно до восстановленія совершенного спокойствія въ томъ краю и наказанія бунтовщиковъ, дабы народъ тамошній вносили не отваживался на новую измѣну. А потому я ожидалъ теперь окончательныхъ его дѣйствій, дабы за вѣсъ его подвиги представить къ одному награжденію, которое однако-же было бы соотвѣтственно и достойно того отлічного усердія его, съ каковымъ онъ исполнилъ мои предписанія по службѣ Е. И. В.

Я ласкаю себя надеждою, что въ. выс-о по благосклонности своей изволите одобрить мѣру, мною принятую, чтобы съ реляциями обѣ отличнейшихъ воинскихъ дѣйствіяхъ посыпать ономаревъ такихъ, комъ были личными свидѣтелями происходившаго дѣла и сми въ ономъ участвовали. Причины-же, побуждающи меня къ сему, суть слѣдующи: 1) дабы достойнѣмъ офицерамъ доставить счастіе удостоиться лицезрѣнія любимаго ими Монарха; 2) дабы въ. выс-о въ тоже времѧ гораздо вѣрѣше могли оставѣдомиться о всѣхъ подобніяхъ проксеношаго военного дѣйствія; 3)

чтобы вмѣстѣ съ симъ можно было въ выс-у лично узнавать чиновниковъ отлажаемыхъ службами, отъ ко-
ихъ отечество имѣть уже причину ожидать полез-
ныхъ услугъ, и наконецъ, 4) когда собрано будетъ
правило, чтобы отправляемыемъ были къ Высочайшему
двору Е. И. В. съ извѣстиями о счастливыхъ проис-
шествияхъ единственно тѣ люди, комъ по усердной сво-
ей службѣ дѣйствительно достойны Монаршаго благо-
волія, то сіе возводить тогда истинное въ каждомъ
соревнованіи пріобрѣтать заслугами сю честь и не
будетъ уже считаться предметомъ особенного покро-
вительства, какъ сіе къ несчастию часто случается.

**237. Рапортъ ген.-м. Хатунцова маркизу Паулуччи,
отъ 18-го декабря 1811 года, № 549.—Секретно.**

Секретное повѣдѣніе въ пр., отъ 7-го числа сего
декабря № 72, я имѣлъ честь получить, на которое
почтеннѣйше донесу въ пр. о сраженіи, которое имѣло
ген.-м. Гурьевъ 6-го числа прошедшаго ноября съ Лев-
гинами, бывшими подъ предводительствомъ измѣнника
Ших-Али-хана, что я по всѣмъ справедливостямъ долж-
енъ назвать оное сраженіе примѣрно несчастливымъ:
1) по чрезвычайной потерь людей со стороны нашей
въ убитыхъ и раненыхъ, которыхъ простирается дѣ-
йствительно до 300 чел., съ потерей многой амуниции
и оружія; 2) что захвачено Левгинами въ пленъ нашихъ
чиновъ болѣе какъ 50 чел., а наконецъ и то,
что непріятель оставался и вошелъ въ средину нашихъ
границъ. Но все сіе целья приписывая къ винѣ ген.-м.
Гурьева, ибо онъ, конечно, старался сіе сраженіе
одержать какъ можно лучше и въ честь оружію Е.
И. В., но несчастливъ былъ тѣмъ, что не имѣлъ въ та-
комъ разѣ надежныхъ и хорошихъ себѣ помощни-
ковъ. Я въ пр. донесу здѣсь только объ одномъ гнус-
номъ поступкѣ двухъ капитанъ Логвиненковыхъ, кото-
рые были въ то время въ сраженіи, извъ которыхъ
первый оставилъ во время сраженія орудіе и самъ
былъ убитъ, которое и было уже въ рукахъ непріятеля,
емъ-бы не подоспѣло оное опять отбить; другое же
братья Логвиненковы, послѣ уже сраженія, подошли къ
португаль-прапорщикамъ, приказывали онымъ оторвать
2 знамени отъ драповъ безъ всякой надобности,
которые хотя ему и отбѣгали, что они безъ генераль-
скаго позволенія сего не смѣютъ сѣдѣзть и не наход-
ить въ томъ нужды; но кап. Логвиненковъ, прика-
зываю имъ вторично и видѣ, что португаль-прапорщи-
ки не исполняютъ его приказаний, взялъ самъ топоръ
и вырвалъ у нихъ 2 знамени, отрубилъ у обоихъ под-
токъ,—и съ камнемъ набраннѣемъ сіе было сѣдѣзто, ни-

кто не знаетъ, о каковомъ поступкѣ кап. Логвиненко-
ва видѣть у самого ген.-м. Гурьева слѣдствіе за
общимъ подписаніемъ штаб- и обер-офицеръ, и я
совѣтовалъ искрено ген.-м. Гурьеву таковой взысканій
поступокъ как. Логвиненкова, не закрывая, представ-
ить по командѣ, который за сіе и бытъ арестованъ;
но теперь я не извѣстенъ, чѣмъ сіе дѣло кончено, а
только знаю то, что онъ напитанъ уже на свободѣ.
Сверхъ того слышала я отъ самого ген.-м. Гурьева,
что большая часть амуниции, какъ-то шинели и па-
латки и прочее потерянѣе не во время сраженія, а
тогда уже, когда перешли изъ вагенбурга въ дерев-
ню, въ ночное время. Впрочемъ, я по совѣти въ пр.
имѣя честь открыться и долѣсти, что обѣ всѣмъ семи-
дѣйствіемъ трудно судить по поверхности и по слу-
хамъ, потому что, сколько я могъ замѣтить въ быт-
ности моей въ Куббѣ, то корпучъ офицеръ весьма раз-
строенъ и одинъ передъ другимъ старается интриго-
ватъ, и потому заявляю должнѣ, что ген.-м. Гурье-
въ весьма омытъ несчастливъ; но смиро въ пр. до-
нести, что я не включо въ число дурныхъ офице-
ровъ полковаго командира маіора Рабинина, который
по всѣмъ справедливостямъ заслуживаетъ имѣть къ нему
уваженіе по его усердію и храбрости мѣръ извѣстной
и нѣкоторыхъ другихъ офицеровъ.

**238. Донесеніе маркиза Паулуччи военному мини-
стру, отъ 30-го декабря 1811 года, № 99.**

Трофеи важной въ видѣніемъ краю побѣды, одерж-
анной 22-го ноября сего года надъ Левгинами, по-
кушавшимися овладѣть Кубинскою провинціею, при
имѣя честь представить въ выс-у для поднесенія оныхъ Е. И. В. По числу сихъ трофеевъ, состоя-
щихъ въ 33-хъ отбитыхъ у непріятеля знаменахъ и
значкахъ, въ выс-е изволите судить о числѣ непріят-
еля, стремившагося на разрушеніе Кубинской про-
винціи, и объ отважности, съ каковою распорядитель-
ный и храбрый ген.-м. Хатунцовъ, выполнивши дан-
ную ему отъ меня инструкцію, успѣлъ разбить мятеж-
ныхъ Левгинцевъ, показать имъ во всемъ блескѣ силу
оружію Е. И. В. и спасти Кубинскую провинцію,
угрожаемую совершеннымъ разореніемъ отъ непріят-
тели.

Въ донесеніи моемъ въ выс-у, отъ 3-го сего декабря
№ 65, я имѣлъ честь уведомить объ измѣнническихъ
поступкахъ Сурхай-хана Хамбутая Казикумыскаго, который
былъ главнѣйшимъ пружиномъ возбуждения
Левгинцевъ къ поднятію оружія противу войскъ Е.
И. В., и что я не оставилъ сего коварнаго хана при-

мѣрою наказать, дабы въ томъ краю восстановить прочное спокойствіе.—Итакъ, въ силу моихъ предписаній ген.-м. Хатунцовъ, вступивъ уже съ войсками въ земли Казакумыскаго владѣнія, дѣйствуетъ въ оныхъ оружіемъ и успѣхъ нѣсколько сопротивляющихся деревень, Сурхай-хану принадлежащихъ, предать огню и мечу.

Пять дней тому назадъ, сей ханъ присыпалъ ко мнѣ нарочного своего чиновника съ жалобою на открытыя противъ него военныхъ дѣйствій и прекоручилъ мнѣ словесно донести, что онъ бунтовщика Ших-Али-хана, по разбитіи его ген.-м. Хатунцовъ удалившагося въ Сурхай-ханско владѣніе, имѣть въ своей власти и въ оныхъ, какъ вѣрный подданный Е. И. В., не допустить его болѣе восставать оружиемъ противъ Россіи. Вмѣстѣ съ симъ, для поддержанія своей просьбы объ удалении Российскихъ войскъ, дѣйствующихъ въ его землѣ, онъ въ тоже время, чрезъ сего самаго чиновника, предлагалъ мнѣ выдать во власть Россіи измѣнника Ших-Али-хана, съ тѣмъ однако-же, если и я съ моей стороны выдамъ ему Аслан-бека. Сей человѣкъ есть родной его племянникъ, со многими отмѣнными свойствами и твердымъ духомъ, который, будучи озлобленъ насильственными съ нимъ поступками Сурхай-хана, всегда опасавшагося его дарований и приверженности къ нему Казакумыскаго народа, наводъ този 3 года бѣжалъ отъ него и выбралъ себѣ покровительству Россійской Имперіи, коей онъ усердно предалъ, и показалъ ему нѣсколько оѣствовъ въ исполненіи препорученій, кои по слуху были возлагаемы на него отъ моего представителя. Сего-то чиновника, который, таинъ сказать, лежитъ на сердѣцѣ у Сурхай-хана и который при покровительствѣ его Россію всегда будетъ для него стражею, онъ просилъ меня, чтобы я ему выдалъ. Но я отвѣчала только то, что если онъ представить ко мнѣ Ших-Али-хана, то я дамъ повѣтіе немедленно прекратить противъ него военныхъ дѣйствій, удалилъ изъ его владѣнія войска и отозвать въ Тифлисъ Аслан-бека, который теперь находится при ген.-м. Хатунцовѣ, разваленъ силы Сурхай-хана чрезъ убѣщаніе Казакумыскій народъ покориться оружію Е. И. В., почему сообразно съ симъ предписано отъ меня ген.-м. Хатунцову расположать свои дѣйствія, какъ въ выс-о ясѣѣ изволите сіе усмотрѣть изъ перевода письма ко мнѣ Сурхай-хана и изъ моего на оное отвѣта, при семъ прек-ставляемыхъ.

Затѣмъ долгъ имѣю донести въ выс-у, что Сурхай-ханъ подобныи-же сдѣлалъ предложенія и ген.-м. Хатунцову, который, слѣдуя моимъ наставлѣніямъ,

далъ ему отвѣтъ совершиенно сходный съ моимъ отвѣтомъ, обѣзаннымъ сему хану, напоказъ вѣшнему изъ всѣхъ вассаловъ въ вѣшнемъ краю, состоящихъ подъ державою Российской Имперіи.

Итакъ, для обудованія его я принялъ слѣдующія мѣры, о коихъ имѣю честь предварить въ выс-о:

Я предписалъ ген.-м. Хатунцову оружіемъ довести Сурхай-хана до непремѣнной рѣшѣности или выдать мнѣ Ших-Али-хана, въ какомъ случаѣ войска Е. И. В. вынѣдены будутъ изъ его владѣнія, или дать мнѣ въ аманатъ любимаго имъ сына, по исполненіи чего войска также оставить въ покой его землю, или если онъ откажется въ обоихъ сихъ условіяхъ, иною мѣръ преднакающихся, то линпить его Кюринской области и поставить въ оной ханомъ, съ Высочайшаго утвержденія Е. И. В., сего самаго Аслан-бека, непримиримаго ему врага. Область же Кюринская, лежащая на плоскости, коей Сурхай-ханъ защищаться не можетъ и которая впрочемъ составляеть наиболѣгѣшую часть его владѣнія, питаящую всѣхъ подвластныхъ ему жителей, сколь скоро будетъ отъ него отнята, то онъ лишился важнѣйшей своей подпоры и принужденъ будетъ необходимости преклонить свою непокорную голову предъ силою и властю Е. И. В.

Что касается до всѣхъ подробностей производимыхъ теперь военныхъ дѣйствій ген.-м. Хатунцовъ, и до всеподданѣйшаго представления моего списка объ отличившихъся воинскихъ чиновникахъ при пораженіи Ших-Али-хана, которое по всей истинѣ есть примѣрное въ вѣшнемъ краю, равномѣрно и до всенѣдѣтельствования моего обуѣ отличныхъ подвигахъ ген.-м. Хатунцова, по справедливости достойнаго милосердаго вѣнчанія въ нему воззрѣнія Е. И. В., то я буду имѣть честь о всемъ семъ въ подробности представить въ выс-у овноглавъ всѣхъ дѣйствій въ томъ краю и когда будетъ въ ономъ восстановлено навсегда прочное спокойствіе, дабы не было болѣе надобности всякихъ разѣдѣлъ на Кубу военныхъ якспекцій, коихъ сїдѣствіями были одни только блестящіе рапорты и присылаемыхъ сюда военныхъ управлѣній, какъ сіе случалось вѣдь до сего времени.

Впрочемъ обизаннымъ себя считаю при семъ донести также въ выс-у, что хотя предъ симъ и имѣль я честь уѣздомъ въ выс-о, что съ знаменами, отбитыми у Лезгинцевъ, я отправлю одного изъ офицеровъ, бывшаго личнымъ и дѣйствующимъ свидѣтелемъ сего важнаго пораженія, но принужденнымъ находился теперь отправить оныхъ съ фельдъгеремъ Пушншомъ,—единственно по той причинѣ, что ген.-м. Хатунцовъ не могъ изъ отряда имѣть командинаго отѣ-
* .

лить офицера, такъ какъ у него при всемъ отрядѣ находятся только 4 капитана и 7 чл. офицеровъ, которые однако же по его увѣдомленію ранены неопасно и выздоравливаютъ. Для чего отправление офицера я по необходимости долженъ быть отложено до того времени, какъ буду имѣть честь представить въ Высшемъ подробное мое донесеніе о дѣйствіяхъ ген.-м. Хатунцовъ.

Наконецъ, долгомъ ставлю представить при семъ переводахъ съ разныихъ бумагъ, найденныхъ въ отбитомъ винчажѣ Ших-Али-хана при его пораженіи, изъ коихъ въ Высшемъ изволите усмотрѣть непріятельскія намѣрѣния Персиканъ и Турукъ — совмѣстно овладѣть Грузію и постыдную ложь, свойственную Персикану, которую они стараются всегда разсѣживать въ соединеніи Грузіи для возбужденія ихъ противу войскъ Е. И. В., здесь находящихся.

239. Предписание маркиза Паулуччи ген.-к. Репину, отъ 14-го января 1812 года, № 61.

Усматривая изъ представленія въ пр. № 1586, что въ Кубинской провинціи имѣется на землѣ скотъ, принадлежащий Миссионерамъ и Юхарібашамъ, измѣнникамъ въ данной имъ присягѣ, почему желая наказать сихъ измѣнниковъ арестованіемъ у нихъ означенного скота, покорно прошу въ пр. сдѣлать распоряженіе, чтобы изъ оного скота способный въ упраѣ взятъ былъ въ казенное вѣдомство для составленія подраздѣленія магазина, о которомъ не оставьте увѣдомить ген.-м. Хатунцовъ, имѣющаго отъ меня предписаніе въ разсужденіи употребленія такового скота; неспособныи же скотъ предоставляемъ въ пр. приказать продать съ публичного торга и изъ вырученыхъ денегъ возвратить Кубинскому коменданту майору Пономареву издержанные имъ изъ собственныхъ своихъ на содержаніе пѣщінцевъ Лезгинцевъ, и по исполненіи всего оного почтить меня увѣдомленіемъ.

240. То же, ген.-м. Хатунцову, отъ 9-го февраля 1812 года, № 111.

Учредивъ въ г. Баку особы судъ для управлѣнія жителями сей провинціи, я предложилъ учредить таковыи же суды и въ подвѣдомственныхъ вамъ провинціяхъ Кубинской и Дербентской, на каковой случай изготовлены мною два постановленія препровождая у сего къ въ пр., предписывая вамъ съ полученіемъ сего предложить обществамъ Кубинскому и Дербентскому, чтобы они на основаніи означенныхъ постановле-

ний избрали членовъ, которые сколь скоро будуть избраны, то въ пр. имѣтесь немедленно приступить къ открытию поминутныхъ судовъ въ гг. Куббѣ и Дербентѣ и по исполненіи мнои донести. Увѣдомленію вѣстъ при томъ, что до времени управления въ Баку ген.-к. Репину, какъ старшаго вѣста чиномъ, вѣстъ ваша простираясь будетъ только на югъ провинціями Кубинской и Дербентской, не касающійся Бакинской, которая со временемъ подчинена будетъ вашему же управлѣнію.

241. Донесеніе маркиза Паулуччи гр. Румянцову, отъ 21-го марта 1812 года, № 81.

Послѣ многократныхъ поражений Россійскими войсками Дагестанцевъ, бывшихъ подъ предводительствомъ бунтовщика Ших-Али-хана, о чѣмъ не безвызывистно и въ с. изъ многихъ моихъ донесений, сей Ших-Али-ханъ, встрѣчая себя на каждомъ шагу препятствіе со стороны нашей и липшицъ будучи всякой надежды на помощь отъ своихъ союзниковъ, нынѣ чрезъ нарочного чиновника своего въ присланномъ къ ген.-м. Хатунцову письмѣ, расстававшись въ своихъ поступкахъ противъ Россіи, просить исходить изъ этого ему прощеніе и милость у Е. И. В., такъ какъ онъ подъ державомъ Е. И. В. желаетъ оставаться навсегда непоколебимо верноподданнымъ; почему ген.-м. Хатунцовъ, желая соизвѣстить таковой просьбы Ших-Али-хана, весьма для насъ полезной, отвѣтъ ему также письмомъ и уѣздѣть чрезъ присланного отъ него чиновника, что искреннее его раскаяніе въ своихъ поступкахъ не только можетъ пріобрѣсти прощеніе всемилостивѣйшаго Монарха, но еще воспользуется онъ и милостью. Съ моей-же стороны предписано Хатунцову, что если по сему отзыву Ших-Али-ханъ явится къ нему, то въ такомъ случаѣ препроводить его съ наложеннымъ конвоемъ въ Елизаветополь или въ Тифлисъ, где онъ ожидать будетъ рѣшенія о своей участіи, съ произведеніемъ ему содержанія по 10 р. с. въ сутки. Впрочемъ, какъ пріобрѣтенъ будетъ въ семь дѣнъ успѣхъ, я не премину донести въ с. Между тѣмъ обстоятельство сіе представляя на благоразуміе въ с., долгомъ считаю покорнейше просить вѣстъ донесіть объ ономъ до Высочайшаго свѣдѣнія Е. И. В. и исходатайствовать предварительно всемилостивѣйшее прощеніе поминутному Ших-Али-хану во всѣхъ его поступкахъ, въ такомъ случаѣ, если онъ явится къ намъ съ раскаяніемъ. Притомъ въ обязанности находуясь доложить въ с., что сей Ших-Али-ханъ весьма вреденъ для дѣлъ нашихъ въ арбінскомъ краю по вліянію на него горскихъ народовъ, особенно-же для

Почему долгомъ моимъ ставлю обо всемъ проин-
саннымъ въ выс-у донести, присовокупивъ къ тому.
1) что я уже предписалъ Анакурскому коменданту и
Врачебной Управѣ къ прекращеню сей болѣзни, да-
бы она не могла далѣе распространяться, принять самыя близкайшия и дѣятельнѣйшия мѣры; 2) чтобы Ана-
курскій коменданту по сему случаю не приказывалъ
прѣбывающимъ оставаться на ономъ посту, а вѣ-
хѣя прімоѣхать до Душети и до Пасаванура.

**411. Всеподданнѣйшее донесеніе ген. Ртищева, отъ 1-го
апреля 1815 года, № 1.**

Въ началѣ декабря мѣсяца я получилъ донесеніе,
что въ Намакской провинціи существовавшая зарза
въ селеніяхъ Гумри, Беканѣтъ и въ Каравалиѣ пре-
кращена совершенно и вновь заболѣвшихъ въ тече-
ніи 2-хъ недѣль не было. Въ Сигнахскомъ же уѣздѣ
зарза продолжается только въ 2-хъ деревняхъ, въ
Валики и Аваѣ, и то въ слабой степени и надеж-
да есть, что и тамъ вскорѣ будетъ прекращена; раз-
ныхъ образовъ существуетъ и на мѣдныхъ заводахъ
между Греками, прибывающими изъ Турции. Впрочемъ во
всѣхъ уѣздахъ Грузіи между жителями отъ зарзы
благополучно, также продолжается благополучие въ
Дагестанскихъ провинціяхъ Бакинской, Бубинской и
въ Курагѣ, исключая г. Дербента, где хотя въ гар-
низонѣ и въ припѣтии благополучно, но въ перѣстѣ
она показывается между жителями и я получилъ 6-го
декабря донесеніе отъ правящаго должностнаго Дербент-
скаго коменданта подполк. Бухостова, что прибылъ
на Дербентскій рѣйдъ изъ Астраханіи шкоутъ съ про-
віантромъ поставщика Астраханскаго купца Хлѣбнико-
ва и по выгрузкѣ онаго на берегъ 1 музуръ у одно-
го жителя Дербентскаго купца шубу, и спустя 2
недѣли, находясь на берегу при приоказкѣ, номеръ и
по свидѣтельству оказался зараженнымъ, почему всѣ
находившися на судѣнѣ лоцманъ и служители посаже-
ныя были въ карантинѣ, а судно медицинскимъ чинов-
никомъ очищено, послѣ чего отъ зарзы-же номеръ
приоказки и 1 музуръ, а за нимиunter-офицеръ,
прибывший изъ Астраханіи съ провіантромъ на семъ же
шкоутѣ. Для вицѣї осто рожности, дабы далѣе не за-
нести зарзы, я предписалъ Дербентскому коменданту
шкоутъ сей и людей не отправлять обратно въ Астра-
хань до тѣхъ поръ, пока совершенно минуетъ опас-
ность и ни малѣйшему не будутъ поддержаны сомѣ-
нію по 40-ка-дневномъ карантинномъ задержаніи и очи-
щеніи, и то не прежде отпустить, какъ по испроше-
ніи на то разрѣшенія.

Херсонскаго grenадерскаго полка въ 2-хъ отдѣ-
леніиыхъ баталонахъ зараза еще продолжается и въ
течениѣ мѣсяца умерли отъ онай 1 офицеръ и 139 че-
ловѣкъ нижнихъ чиновъ; однако-же замѣчено въ тек-
ченіи послѣдніихъ 10-ти дней, что онай начала осаѣ-
вать. Впрочемъ оба си баталона такъ отѣльно рас-
положены и прихватѣ всѣ мѣры осторожности, что
нѣтъ опасности, дабы болѣзнь сія отъ нихъ далѣе
куда либо или къ жителямъ была занесена, а надѣять-
ся можно, что и между воинскими чинами прекра-
щается.

По Военно-Грузинской дорогѣ, исключая сел.
Чартали, въ сторонѣ лежащемъ, отъ заразы благопо-
лучно, также въ Имеретіи.

**412. Raportъ дивизіоннаго доктора и с. Минеропина
ген. Ртищеву, отъ 11-го апреля 1815 года, №
65.—Гори.**

Послѣ поданнаго мною въ выс-у, отъ 4-го числа
сего мѣсяца, рапорта и выѣѣтъ съ земскими исправ-
никами вѣдѣль по нѣкоторымъ селеніямъ Горійскаго
уѣзда для узнанія дѣйствія заразительной болѣзни, о
которой и иную часть донести вицѣїшѣйшее 1)
при осмотрѣ сел. Вардани, въ 9-ти верстахъ отъ Гори,
въ однѣмъ семействѣ найдена умершая женщина съ
заразительными знаками и мужъ ея съ карбунку-
ломъ на щекѣ, сомнительныхъ же 10 чл.; 2) въ сел.
Квемо-Никози въ двухъ семействахъ померло 5, сом-
нительныхъ состояніи 17 человѣкъ. Сиѣ семейства,
въ которыхъ существовала зарза еще въ прошломъ
1812 году, а нынѣ появилась онай въ первыхъ чис-
лахъ марта, заразились, по показанію жителей, отъ
открытѣя имъ, въ которой зарякли были вени; 3) въ сел. Эреди, какъ точно дознано, занесена зарза од-
ной женщиною Осетинкою, которая, бѣгая изъ за-
раженныхъ семействъ вышеозначенного сел. Квемо-
Никози и припѣль въ Эреди, въ однѣмъ семействѣ
пробила нѣсколько часовъ, а въ другомъ перекочев-
ала, а потомъ ушла въ Осетію, и въ сихъ обоихъ
семействахъ на другой-же день, т. е. 21-го, откры-
лась зарза. Здѣсь найдено въ одной сажѣ умершихъ
чумою 3 чл.; а какъ никто изъ жителей не согла-
сился похоронить ихъ, то сиѣ тѣль выѣѣтъ съ саж-
дею и нѣкоторымъ имуществою преданы мною огню.
Въ сихъ двухъ семействахъ померло всѣхъ до 12-ти
душъ, остаются-же 2 больныя женщины и 5 чл. сом-
нительныхъ; 4) въ сел. Зерти появилась зарза въ
первыхъ числахъ марта въ 4-хъ семействахъ, въ ко-
ихъ умершихъ чумою было 10, больныхъ найдено 7,

сомнительныхъ 28 чел. Отъ куда занесена въ сіе сел. зараза, достовѣрно неизвѣстно; 5) въ сел. *Кирбали*, въ 3-хъ верстахъ отъ Зерти, померъ 8-го числа сего мѣсяца 12-ти лѣтній мальчикъ, который былъ со скотю во въломъ по близости зараженныхъ семействъ Зертскихъ, вѣроятно отъ оныхъ и заразился.— Изъ поминутныхъ селеній всѣ зараженные семейства выведены мною въ приличный мѣста, больныхъ отдѣлены отъ сомнительныхъ, дома ихъ совершенно очищены и другія взяты острожности; въ сел.-же Квемо-Никози по особенной надобности поставленъ караулъ изъ козаковъ.

Въ г. Гори въ одномъ семействѣ появилась раза 4-го числа сего мѣсяца и по разысканію открылось, что она занесена изъ сел. Зерти.

При осмотрѣ роты Херсонскаго grenадерскаго полка, расположеннаго въ Цхинвали, всѣ люди найдены мною благополучными болѣе 12-ти днѣй, которыя для выдержания карантинного срока выведены въ селенія. Но до сего времени неизвѣстно, откуда получить заразу дешевизнѣ шт.-лек. Райбина 3-го, о которомъ доносились въ выс-у въ прежнемъ моемъ рапортѣ, ибо при осмотрѣ моемъ сел. Цхинвали всѣ жители найдены благополучными.

Между тѣмъ какъ я находился въ вышесказанныхъ селеніяхъ, городовой шт.-лек. Коралль былъ посланъ въ селенія Квемо-Никози и Ничбиси, которымъ найдены мною благополучными, но при всемъ томъ открыли онъ заразу въ другихъ трехъ селеніяхъ, а именно 1) въ Саспети, где она открылась еще въ послѣднихъ числахъ февраля и занесена изъ сел. Квемо-Хандаки инициами Джалавхетинами; 2) Довси, где открылась сія болѣзнь въ половинѣ марта мѣсяца, и 3) въ Квамрии, где появилась она 30-го марта.

Что касается до козаковъ Поздѣева 8-го полка, то они совершенно очищены и по выдержании карантинного срока сего числа вѣдь выкуплены, выключая одного выздоравливающаго послѣ заразы.

Въ заключеніи сего в. выс-у почтеннѣйше доношу, что въ исполненіе предписанія, полученного много отъ ген.-м. Симоновича, завтрашняго числа долженъ буду отправиться въ Мухрани для принятія мѣръ со стороны заразительной болѣзни, открывшейся въ селеніяхъ Цилкани и Мчадис-джвари.

413. Тоже, ген.-м. Симоновича, отъ 5-го июня 1815 года, № 1098.

Карантинного инспектора товарища кн. Туманова рапортомъ доносить мнѣ, что 28-го минувшаго мая

Ананурский земской исправникъ Гавриленко извѣстилъ его, что того числа козакъ, находившійся при немъ, по имени Титъ, изъ мѣстъ, где былъ козачій посты, кое-гдѣ козаки умирали отъ заразы, вынула изъ земли двѣ косы и принесъ оныя въ квартиру свою; а какъ оны симѣнъ навезъ изъ себя сомнѣніе относительно заразы, то онъ, исправникъ, просилъ взять оного козака въ карантинъ и квартиру, куда были принесены косы, очистить. Въ такомъ случаѣ онъ, кн. Тумановъ, при бытності исправляющаго должность Ананурского коменданта маіора Кумикова съ карантиннымъ лекаремъ и комиссаромъ обѣ оныя дѣланія изслѣдованіе и действительно оказалось, что сказанный козакъ оныя косы вынула изъ земли на томъ самомъ мѣстѣ, где сожжена была чумная сакля. Почему онъ, кн. Тумановъ, того козака вывелъ въ карантинъ, равно и другихъ двухъ козаковъ, которые выѣхѣ съ ними жили, въ квартиру ихъ и вени вѣдѣть очистить по правиламъ карантиннымъ.

О семъ рапортѣ долгочѣ ставлю доности въ выс-у на благоразсмотрѣніе и просить покорѣйше вышепоменованнаго козака, за то, что онъ, зная что тамъ чумные вещи сожжены, осмѣялся рѣтъ землю и вынуть оттуда оныя косы, наказать пріамѣрно, даѣ смотря на то, и другое не могли подобного вѣѣть, ибо статья можетъ, что онъ выѣхѣ съ тѣми косами и другія какія вещи взялъ, а отъ сего-то и заразительной болѣзни никогда не можетъ прекратиться.

При чёмъ в. выс-у докладываю, что на Ананурскій козачій посты и прежде сего также саміе козаки занесли заразу, ибо изъ нихъ бывшій одинъ съ шт.-лек. Кораллемъ въѣхѣлъ принеся съ собою дѣла овчины, отъ чего и отъ другихъ вещей, такимъ образомъ взятыхъ, тотчасъ оказалась заразительная болѣзнь,— о чёмъ и имѣть честь доносить в. выс-у особымъ рапортомъ отъ 24-го ноября 1814 года.

414. Тоже, ген.-м. Дельноцо, отъ 19-го ноября 1815 года, № 203.—Горгіевскъ.

При всѣхъ южнѣйшихъ стараніяхъ къ истреблению въ зѣмлемѣтъ краю заразительной болѣзни, я получалъ непріятное извѣстіе, что на Михайловскомъ посту, находящемся противъ Малой Абазіи, 25-го октября умеръ со знаками заразы одинъ козакъ, и по свидѣтельству чиновниками, посланными отъ войскового старшины Сычова, оказались съ таковыми же знаками самъ постовой начальникъ сотникъ Лиховъ и козаковъ 4 чel., которые тотчасъ были отдѣлены, а постъ замартиризованъ. Всѣ сія зараженные и по-

755. Донесение ген. Ртищева кн. Горчакову, от 22-го ноября 1812 года, № 90.

Пріятѣйшимъ долгомъ поставлю в. с., какъ искреннему ревнителю къ пользамъ службы Г. И., доности о такомъ счастливомъ военному дѣйствіи, которое, не стоявъ войскамъ Е. И. В. ни одной капли крови, однимъ благородиемъ отлично-усердного къ службѣ ген.-м. Хатунцова, дѣятельностью его и быстротою движенія, не только уничтожило весьма важный, дѣйствіями Персидского правительства произведеній заговоръ между сильнейшими обществами Дагестанскихъ народовъ, дабы въ содѣйствіе Персіанъ поднять оружие противъ войскъ Е. И. В. и овладѣть провинциями Кюринской, Дербентской и Кубинской; но и самыя сіи общества приведены въ покорность и зависимости Российской Имперіи, даровано тому краю благодажденное спокойствіе и тишину.

Подробности сего происшествія имѣю честь представить в. с. въ слѣдующемъ

Въ границахъ Уцмії Каракайтагского съ давниго времени производились грабежи и разбои проѣзжающими изъ Кизлара и Тарковъ въ Дербентъ купцами съ товарами; разнымъ образомъ насильственно и всегда почти съ убийствомъ отнимаемы были неправильно въ Дербентцевъ баранта, о чьемъ хотя всякий разъ Дербентскій комендантъ относился къ Азиль-хану Уцмію съ требованіемъ, дабы онъ по обязанности вѣрноподданного Г. И. запретилъ подобныхъ своеобразия и обиженныхъ доставилъ полное удовлетвореніе, но всѣ сіи требования остались безъ дѣйствія, грабежи еще больше умножились и Уцмій всегда тѣмъ только отмывался, что народа его владѣнія есть вольный, мало ему повинуется и онъ не въ состояніи принудить его къ удовлетворенію обиженныхъ. Итакъ, сія причина, а съ другой стороны ускоряемое движеніе Сурхай-хана Хамбулагъ Казикумухскаго изъ сборѣ войскъ на его границѣ и всеобщее вооруженіе сильнаго Агушинскаго народа, такъ какъ и многихъ другихъ вольныхъ деревень Каракайтага, который до 1,000 чл. отправили было уже въ соединеніе съ войсками Сурхай-хана, заставили дѣятельнаго по службѣ ген.-м. Хатунцова для разрушения сихъ непрѣтельскихъ замысловъ предварительно взять рѣшительныя мѣры и сдѣлать движеніе съ войсками въ самыя земли сего непрѣзреннаго народа. Для чего, раздѣливъ свой отрядъ, стоявшій лагеремъ при Калъсарѣ, на двѣ части, 4 роты Троицкаго пѣхотнаго полка съ 1 орудиемъ послать, подъ командою маіора Непшевича 1-го, въ Курагъ, въ поддѣржаніе гарнизону противъ Сурхай-

хана, усиливавшаго себя каждый день войсками на границѣ Казикумуха, 3-je роты съ 2 орудіями взять съ собою въ Дербентъ, где присоединя къ себѣ изъ Дербентскаго гарнизона 250 чл. пѣхоты, ночью самъ выступилъ въ походъ и пошелъ форсированнымъ маршиемъ въ Уцмійское владѣніе, куда прибылъ по полуночи въ 5 часовъ, пройдя въ ночь болѣе 60 верстъ, и расположился лагеремъ при самомъ селѣ. Башлахъ. Селеніе сіе нарочито большое, въ которомъ считается слизникомъ 2,000 домовъ и до 5,000 мужеска пола, а народъ въ ономъ издревле вольный и привыкшій Уцмію только своимъ протекторомъ, не платя ему никакой подати.

Столъ неожиданное появленіе войскъ повергло въ крайний ужасъ какъ самого Уцмія Каракайтагскаго, такъ равно общество Башлахцевъ и другихъ вольныхъ селеній около лежащія, которымъ по обыкновенію своею въ нѣсколько часовъ, посредствомъ крика, передаваемаго изъ деревни въ деревню, извѣстили всѣхъ горскихъ народовъ о прибытіи Российскихъ войскъ, чрезъ что Акушинцы и другие народы, пошедши было въ помощь Сурхай-хану, немедленно возвратились въ свои селенія тѣмъ, какъ большей полыѣ для дѣлъ адѣянія края сдѣлано было отвлечение отъ дальнихъ ихъ замысловъ собрать сильное число войскъ на вспоможеніе Сурхай-хану. Между тѣмъ, на другой день явился къ ген.-м. Хатунцову Агушинскіе и прочихъ селеній старшины съ покорностью, прося не дѣлать имъ никакаго разборенія и обязуясь исполнить всѣ его требованія.

Въѣдѣти чего разсудительный ген.-м. Хатунцовъ, пользуясь страхомъ отъ него наведенныхъ сему народу и таковыми мѣроприятіями онаго расположениемъ, предпочель пріостановку и безъ пролитія крови изълечь важнѣе полыѣ для службы Е. И. В. Онь предложилъ имъ слѣдующія требованія 1) чтобы какъ со стороны Уцмія, такъ равно Башлахцевъ и другихъ народовъ отныне вперед прекращены были всякия беспокойства и сбороны или наряды отъ нихъ вспомогательныхъ войскъ кому-бы то ни было изъ владѣльцовъ, возставшихъ противъ войскъ Российскаго Г. И., что и на блюдали бы они взаимно и твердо; 2) чтобы дороги въ границахъ Уцмійского владѣнія для проѣзжихъ изъ Кизлара и Тарковъ въ Дербентъ и изъ онаго въ тѣ мѣста возвращавшихъ и всякихъ званий людей были обезпечены всякою безопасностью со стороны грабежей и разбоевъ, иль собственно отъ нихъ, такъ и отъ другихъ народовъ въ томъ обращавшихся; въ противномъ же случаѣ, когда и за сіи нарушится спокойствіе проѣзжающихъ, то они, кроме неминуемаго наказанія ихъ си-

лою Российского оружия, должны обязаться каждому ограбленному въ ихъ земляхъ Российскому подданному доставить двойное удовлетворение. Наконецъ, 3) все донышъ ограбленное имъ у провизионщихъ и отнятыхъ самоуправно баранты со времени существования въ Дербентѣ Российскаго правлениѣ возвратить хозяевамъ, по требованію Дербентскаго коменданта.

Когда-же на всѣхъ пунктахъ какъ самъ Упимъ, такъ Башинцы и другія окружные селенія съ покорностью согласились и обязыватсѧ свое утверждѣніе въ присутствіи ген.-м. Хатунцовъ и всѣхъ штаб- и обер-офицеровъ, бывшихъ въ отрядѣ, присягой по общему своему на Алкораѣтъ то ген.-м. Хатунцовъ, успѣвъ совершенно въ своемъ предпріятіи и приведя такимъ образомъ въ нашу зависимость сибирские народы, съ удержаніемъ ихъ въ спокойствіи, немедленно обратился въ другую сторону — къ Курлагу, куда онъ самъ отправился для осмотра расположения войскъ и также для распоряженій относительно обеспечения границъ нападкъ отъ непріятельскихъ предпріятій со стороны Сурхай-хана.

Первымъ его дѣйствіемъ было, по прибытии въ Курлагъ, отправление изъ Сурхай-хана съ письмомъ усердного и преданного Россіи Кубинскаго бека Абду-Рахим-агу вмѣстѣ съ перевочикомъ дворяниномъ Мадатовымъ. Въ письмѣ своемъ ген.-м. Хатунцовъ требовалъ отъ Сурхай-хана оставить всѣ свои непріятельскія намѣренія и немедленно распустить собранныхъ имъ войскъ, угрожая въ противномъ случаѣ вступить въ землю его и дѣйствовать противъ него воюю силами побѣдованного оружіемъ Е. И. В. Сиришательность и угрозы, известности уже Сурхай-хану о прибытіи новыхъ Российскихъ войскъ въ Курлагъ въ Башлы, также, что сей народъ присягнулъ уже въ вѣрностіи Россіи и что при томъ Акушелицы и другие народы, бывши у него въ сборѣ, отъ страха разбежались въ свои жилища для собственнаго спасенія, столь сильное произвели дѣйствіе, что сей гордый и доселе непреклонный владѣлецъ присягъ тотчасъ же ген.-м. Хатунцову своего важнаго чиновника съ изъявленіемъ своей покорности и съ обѣщаніемъ оставить свои намѣренія, такъ какъ и войска распустить, если только обѣщано ему будетъ и со стороны Россіи, что военныхъ дѣйствій противъ него не будутъ предпринимаемы, клянясь при томъ всемогущимъ Богомъ, что онъ отсейчасъ пребудетъ навсегда спокойнымъ соѣдомъ. Таковому-же расположению его слѣдуетъ, и Акушелицкій, весьма сильный, вольный народъ, граничущий съ Казакиумухомъ, равномѣрно прислать къ ген.-м. Хатунцову по его требованію

своихъ депутатовъ съ покорностью и съ изъявленіемъ ихъ желанія дать присягу въ вѣрності Всероссийскому Г. И., также и въ спокойствіи ихъ на будущее время. Почему, не упуская пользоваться столь благимъ расположениемъ сихъ народовъ, но вмѣстѣ съ тѣмъ желая также утвердить одно на прочномъ основаніи, ген.-м. Хатунцовъ вторично послалъ къ Сурхай-хану и къ Акушелицкимъ народамъ своего переводчика Мадатова и вышесказанныго почетнѣйшаго Кубинскаго бека Абду-Рахим-агу, съ предложениемъ, чтобы они въ утвержденіе истины своего обѣщанія учинили присягу по общему ихъ на Алкораѣтъ. Между тѣмъ, по предусмотрительности своей и зная неосторожность и нерѣшимость горскаго народа въ такихъ случаяхъ, а напрасно непреклонность Сурхай-хана, гордашаго непрѣступностью мѣсть его владѣній, ген.-м. Хатунцовъ призналъ за нужное, для скорѣшаго совершенія сего важнаго дѣла, вмѣстѣ съ посланными имъ предложениями выступить изъ Курлагъ съ отрядомъ войскъ и подвинуться на границу Казакиумухскую. Движеніе сіе и занятіе имъ мѣста отъ Казакиумуха, —резиденціи Сурхай-хана, — въ 40 и отъ Акуши въ 60 verstахъ, воззмѣти дѣйствіе имъ ожидаемое. Сколь ни хитрые и благовидные предлоги изобрѣтали бы Сурхай-ханомъ и Акушелицкими, чтобы промедлить исполненіемъ требованія ген.-м. Хатунцова и тѣмъ выиграть время для усиленія себѣ; но видя предъ глазами своими отрядъ храбрыхъ Российскихъ войскъ, готовыхъ наказать ихъ вѣроломство, и твердую рѣшительность ген.-м. Хатунцова, Сурхай-ханъ долженъ быть призвать свою покорность и учинить присягу на Кораѣтъ, утвердивъ ону по общачаю ихъ подписью и печатью. Послѣ чего пріѣхавше отъ Акушелицкаго и всего Дагестанскаго народа кады и почетнѣйшие старшины, отъ имени всего народа, равномѣрно учинили присягу на вѣрность Е. И. В. и почетнѣйшее изъ нихъ утвердили ону своими печатями. Но еще къ винцѣе помѣтиѣ дѣла того края и спокойствію довершено сіе важное происшествіе нынѣмъ успѣхомъ въ положеніи преградъ безножкійшему Ших-Али, бывшему хану Дербентскому и Кубинскому, производить непріятельскія свои дѣйствія на Кубу по предствомъ горскихъ Дагестанцевъ, або присѣмъ-же самому случаѣ Акушелицкимъ народомъ, у коего Ших-Али во все времена по изгнаніи его изъ ханства, за измѣну Г. И., находилъ убѣжище и единственнымъ помошь и гдѣ и теперь живѣть, обвязался клятвеннымъ ручательствомъ, что Ших-Али съ сихъ поръ пребудетъ спокойенъ и ничего противъ войскъ Е. И. В. и владѣній непріязненнаго не предприметь;

въ противномъ-же случаѣ народъ Акушенинскій всѣкое вредное его поведеніе примѣтъ на собственную свою отвѣтственность, только-бы Ших-Али подъ ихъ надзоромъ позволено было отъ Россійскаго правительства имѣть среди ихъ свое жилище безпрепятственно и отъ нихъ не выгонять, такъ какъ народъ Акушенинскій, обиженный отцу его Фетх-Али-хану многими благоприятными, призналъ его за своего君王а и по ихъ обыкновеніямъ обязывалъ пріѣзжѣти его и оказать всѣкое покровительство, въ чмѣ отъ ген.-м. Хатунцова и дано имъ было позволеніе.

Сверхъ сего, какъ Акушенинскій народъ, съ толикою покорностью предавшися въ зависимости Россіи, при семъ случаѣ просилъ оказать ему милосердие въ освобожденіи военно-пленныхъ Левгингъ, находившихся въ нашихъ рукахъ, а во-вторыхъ братья пошлины съ продуктами ихъ и изѣбѣй, привозимыхъ въ Дербентъ и Кубу, по прежнѣмъ ханскимъ обыкновеніямъ, а не по нынѣшнему таможенному положенію, которое по непомѣрности своей, лишило ихъ способовъ привозить и продавать свои изѣбѣй, весьма отягтило ихъ состояніе то ген.-м. Хатунцовъ, уваживъ настоящее положеніе дѣлъ въ общемъ спокойствіе, также желая показать сему народу кротость и милосердіе Россійскаго правительства и тѣмъ самыми болѣе онѣмѣть намъ привязать, возвратилъ имъ военно-пленныхъ и обѣщалъ ходатайство въ установлѣніи съ ихъ продуктами и изѣбѣй прежней ханской пошлины. Но какъ мы нужно еще собрать по сему предмету всѣ обстоятельства сѣдѣй, дабы соразмѣрить выгоды казны съ пользою сего покорившагося народа, то я, не приступая теперь къ ходатайству объ оказаніи сей Монархіи милости Акушенинскому народу, буду имѣть честь впослѣдствіи сдѣлать о семъ въ с. особенное представление.

Такимъ образомъ, исполненный ревностнѣйшимъ усердіемъ къ службѣ Е. И. В., ген.-м. Хатунцовъ дѣятельностью свою, благоразуміемъ и рѣшительностью не только удерживалъ спокойствіе того края, но и приобрѣлъ важныя выгоды, въ то самое время, когда коварными дѣйствіями Персидскаго правительства гравици здѣшнаго края во всѣхъ пунктахъ угрожавшіи были силынъ непріятельскимъ ополченіемъ; когда сначала Грузія была приведена въ возмущеніе, и когда также весь Дагестанъ готовъ уже быть вооружиться въ содѣйствіи Персіянамъ противъ войскъ Е. И. В. Сie-же послѣднее намѣреніе Персіянъ, если-бы въ самомъ дѣлѣ возьмѣли свое дѣйствіе, не быть столь благоразумно и успѣшно отвращено, то по справедливости должно сказать, что края здѣшній и войска

при такой многочисленности непріятеля и разваленіи во всѣ стороны могли бы подвергнуться самому опасному положенію.

Почему, считая первѣйшимъ для себя долгомъ отдавать справедливость истиннымъ трудамъ и усердіемъ ревнительныхъ исполнителей смиренной воли Г. И., я всепокорѣйше прошу въ с. довести о семъ отличномъ дѣлѣ ген.-м. Хатунцова до Высочайшаго сѣдѣя Е. И. В. и въ воздаяніе заслугъ испросить ему Монаршее благоволеніе, изъявленное особынъ Высочайшимъ рескриптомъ на его имя; Троицкому же изѣбѣтному полку, имъ командуемому, который въ началѣ нынѣшнаго года, при моемъ предмѣстнѣй, имѣлъ несчастіе съ потерю 1 батальона, разбитаго и взятаго въ пленъ Персидскими войсками, лишиться двухъ священнѣйшихъ знаковъ полка, бывшихъ съ тѣмъ батальономъ, чрезъ что донънѣ всѣ военно-служащие въ ономъ повержены въ глубочайшее уныніе, испросите Всемилостивѣйшее пожалованіе двухъ знаменъ на мѣсто взятыхъ непріятелемъ. Каковое милосердіе Е. И. В., оживитъ новымъ духомъ сей полкъ, прежде всегда себѣ отличавшій храбростью и усердіемъ къ службѣ Г. И., удвоить стремленіе онаго къ славѣ и побѣдамъ и вознаградить достойно нѣмовѣрныя труды, понесенные имъ въ нынѣшнихъ движенинъхъ по Дагестану для усмиренія беспокойствъ горскіхъ народовъ, кудѣ они должны были проходить по весьма труднымъ, беспрестанно гористымъ и каменистымъ мѣстамъ трезвъ узия ущелья. Для штаб-офицеровъ-же и обер-офицеровъ, находившихся при отрядѣ ген.-м. Хатунцова и раздѣльшихъ всѣ его труды, я всепокорѣйше прошу исходатайствовать отъ щедротъ Е. И. В. всемилостивѣйшее награжденіе по окладу каждого третнаго жалованья, воуваженіе претерпѣнаго ими при семъ походѣ въ Дагестанъ крайнаго разоренія отъ недостатка и чрезвычайной трудности доставать тамъ нужными потребностями, а нижнимъ чинамъ по 1 р. с. на человѣка. Списки-же какъ штаб- и обер-офицерамъ, такъ и нижнимъ воинскимъ чинамъ имѣю честь у сего представить въ с. на благоразсмотрѣніе.

ВЪДОМОСТЬ

нижнѣй волинскій чинамъ, вывшимъ въ походѣ по Дагестану, въ Башлахъ и на границѣ Казакнушахъ, коихъ опрошиваются Всемилостивѣйшее награжденіе по 1 р. с. на человѣка

Троицкаго изѣбѣтнаго полка, штаб-офицеровъ 46, курампаторовъ 10, рядовыхъ 442, нестроевыхъ 7, Савостоянскаго изѣбѣтнаго полка, штаб-офицеровъ 7, курампаторовъ 2, рядовыхъ 120, нестроевыхъ 2; 19-й Артиллерійской бригады зенитернера 1, рядовыхъ 23, нестроевыхъ 3; Донскаго кавацкаго Сапоговъ 2-го звена урядниковъ 2, козаковъ 63 — Всего всѣхъ чиновъ 730

одинъ только можетъ довести васъ до постояннаго счастья и спокойствія. Могу удостовѣрить въ высокости, честнѣмъ моимъ словомъ, что отнынѣ милость и благополучіе о пользахъ вашихъ Г. И. пребудутъ съ вами неразлучны и что если вы сохраните ненарушимо вѣрность вашу къ Россіи, то во всякомъ случаѣ найдете себѣ сильную защиту и покровительство, подъ коими не только остатки дней вашихъ проведете въ почестіи, отличияхъ и безимѣнномъ спокойствіи, но и наслѣдникамъ своимъ сохранивъ чѣлость вашего владѣнія и покровительство Россіи, обожаете ихъ въ потомствѣ благословлять вашу память.

Любезнаго сына вашего Джасаф-бека принялъ здѣсь съ уваженіемъ и почестіемъ, приличною его проискомѣнію. Онъ будетъ здѣсь пользоваться всѣми выгодами въ разсужденіи квартиры, содержанія и всевозможнаго имѣнія. Особливо же я съ моей стороны, по благорасположенію къ въ высокості, не премину имѣть его всегда подъ особеннымъ моимъ смотрѣніемъ и поученіемъ объ его пользахъ.

Отправляя обратно нѣкоторыхъ изъ людей вашихъ, сопровождавшихъ сюда сына вашего, я нахожу за нужное уѣздомъ въ высокості, что какъ вы срѣдь нихъ уже главный начальникъ къ благополучію вашему, то должны и довершить оный вновь основаніемъ присяги на вѣчную вѣрность подданства Россійской Имперіи. Для сего дано отъ меня повелѣніе военному окружному начальнику въ Балу, Кубѣ и Дербентѣ полк. Левенцову отправить къ вамъ одного высокостепенія генерала Россійскаго шт.-офицера быть личными свидѣтелями присяги вашей на вѣрность Г. И., каковы вы должны учинить въ присутствии старшинъ своего владѣнія и народа, по закону вашему и по обычаямъ земли. Присяжный же листъ, по совершении вами сего обряда и по утвержденію онаго подписомъ вашимъ и печатью, долженъ быть представленъ ко мнѣ для отправленія онаго Г. И., во свидѣтельство вашему покорности и усердія къ Россіи, выѣхѣть съ чѣмъ я не премину также быть у Высочайшаго Престола ревностнѣйшимъ ходатаемъ о пользахъ вашихъ. При томъ, по учиненіи вами присяги, родственники ваши и другие чиновники, находящіеся здѣсь въ плену, тотчасъ будутъ освобождены и отправятся къ въ высокості со всѣми возможными отъ меня пособіями.

766. Клятвенное обѣщаніе Сурхай-хана, данное 6-го июля 1816 года.

Я, низмененованный, обѣщаюсь и клянусь предъ всемогущимъ Богомъ, великимъ пророкомъ Мухамме-

домъ сильнымъ съ 4-мъ его преемниками и святымъ его Кораномъ въ томъ, что хочу и долженъ Е. И. В., своему истинному всемилостивѣйшему великому Г. И. Александру Павловичу, Самодержцу Всероссийскому, и Е. И. В. Всероссийскаго Престола Наслѣднику, который назначенъ будеть, вѣро и величествомъ слушать и во всмѣтъ повиноваться, не щадя живота своего до послѣдней капли крови, и все къ высокому Е. И. В. самодержавству, силѣ и власти принадлежащія правы и преимущество, узаконенныя и вперед узаконяемыя, по крайнему разумѣнію, силѣ и возможности предоставрегать и оборонять и при томъ по крайней мѣрѣ стараться сподѣлываться все, что къ Е. И. В. въ прѣной слушѣ и пользѣ государственной во всиныхъ случаяхъ вспасать можетъ. О ущербѣ же Е. В. интереса, вредѣ и убыткѣ, какъ скоро о томъ уѣздаю, не томко благороверено объяснять, но всиакими мѣрами отвращать и не допускать тѣщати и всиаку мнѣ вѣрѣнную тайностъ краине хранить буду и безмозгло повиноваться Высочайшимъ повелѣніямъ и постановленіяхъ начальниковъ и по нимъ надлежащимъ образомъ по совѣсти своей исправлять и для своей користи, свойства, дружбы и вражды противъ должности своей и присяга не поступать и такимъ образомъ себя вести и поступать, какъ вѣрному Е. И. В. подданному благородѣйно есть и надлежитъ, какъ я предъ Богомъ и судомъ Его страшнѣмъ въ томъ всегда отвѣтъ дать могу, какъ суще мнѣ Господъ Богъ душевно тѣлесно да поможетъ. Въ заключеніе же сей моей клятвы цѣлую книгу св. Корана и въ ономъ страшныя слова. валлахъ, билихъ, таллахъ! Аминъ.

(Приложеніе печати Сурхай-хана)

Выѣхъ при приводѣ къ присягѣ Сурхай-хана Севастопольскаго пехотнаго полка майора Денисовскаго 1-й

767. Письмо ген. Ртищева къ Сурхай-хану, отъ 21-го августа 1816 года, № 884.

Съ крайнимъ сожалѣніемъ увѣдомлю въ высокост., что посланный вашъ пашъ Джасаф-бекъ вскорѣ по прибытии сюда заболѣлъ и на сихъ днѣхъ умеръ. По чѣму выѣсто его отправлять съ симъ другого вашего чиновника Абдулла-Халим-бека, я имѣю удовольствіе отвѣтствовать на письмо ко мнѣ въ высокост., что я всесы мѣ благодаренъ вамъ за исполненіе обѣщанія въ разсужденіи принятия вами съ подъастѣніемъ вами народомъ присяги на непоколебимую вперед вѣрность Е. И. В. Несомнѣнно надѣюсь, что сей священнѣйший долгъ будетъ исполненъ со стороны вашей чистосердечно на самомъ дѣлѣ, а не на одномъ обѣцданіи, по-

слѣдъ чего мнѣ оставалось только видѣть опытъ вашего усердія къ службѣ, чтобы довѣріи о семъ до Высочайшаго свѣдѣнія Г. И., ходатайствовать въ пользу въ высокості. Между-же тѣмъ, желая сть своей стороны оказать вамъ мое уваженіе, я не оставилъ осво-

бодить содержавшихся здѣсь подъ карауломъ вашихъ внуковъ и племянника съ находившимися при нихъ служителями, которые и поручены для доставленія къ вамъ означенному чиновнику вашему Абдулла-Халим-беку.

Г. Т А Б А С А Р А Н Ъ.

768. Репорта ген.-м. Хатунгеси ген. Ртищеву, отъ 25-го июля 1815 года, № 200.—Куба.

При отправлениі моемъ сего 16-го июля въ Дербентъ, по повелію въ выс-а, для осмотра тамошняго гарнизона, получили я отъ ген.-к. Мерз-Шамхала письмо, где онъ проноситься о теперешнемъ своемъ положении, которое при семъ въ оригиналѣ и съ переводомъ имѣло честь представить. Сверхъ-же того, просилъ онъ меня видѣться съ нимъ въ Дербентѣ для объясненія лично вѣкторныхъ дѣлъ, къ службѣ касающихся; а при томъ вмѣстѣ съ симъ получила я и рапортъ Дербентскаго коменданта, коимъ онъ домогатъся о безпокойствахъ, чинимыхъ въ Табасаранѣ Абдулла-бекомъ Ерсикнисомъ.

По прибытии моемъ въ Дербентъ, осмотрѣ, во-1-хъ, тамошній гарнизонъ, видѣлся потому и съ Шамхаломъ, который по преданности своей къ Всероссийскому Престолу объявилъ мнѣ, что во всемъ Дагестанѣ начинается возмущеніе противъ правительства Россійскаго и даже во всѣхъ частяхъ оного согласились уже собрать войско и потомъ действовать вооруженною рукою противъ Русскихъ, равно и противу самого Шамхала; каковыя предприятия сихъ народовъ Шамхалъ сколько ни старался уничтожить, но напрасливо; никакъ отъ того не можетъ удержать, ибо и поддѣлственные даже его имѣютъ съ Дагестанскими немалое участіе, потому болѣе, что народъ Дагестанскій вообще жаденъ къ интересу и Шамхалъ, получая Высочайше отъ щедротъ Монаршихъ опредѣленное ему денежное жалованье, сколько строгостью, а болѣе того деньгами приводилъ ихъ въ покорность Россійскому правительству и тѣмъ удерживалъ отъ всѣхъ злыхъ предприятій — Нынѣ-же, не получая онъ болѣе двухъ лѣтъ опредѣленного ему жалованья, привужденный нашелъ по сему случаю прергратить таковую же вѣдчу и горскимъ народамъ и своимъ вѣкторнымъ хитрымъ чиновникамъ, каковыхъ онъ теперь никакъ не можетъ отвлечь отъ предпринимаемыхъ ими злыхъ замысловъ, ибо всѣ сии народы, возвѣмѣвъ къ нему большое негодованіе и недовѣрчивость, полагаютъ, что причина пре-

кращенія производства ему жалованья есть та, что яко-бы войска Россійскія напѣрены уже оставить вѣшний крайъ, въ чмъ и полагаютъ твердую надежду, о чмъ также я и чрезъ посланныхъ мною лазутчиковъ извѣстилъ Послѣ чего потребовалъ я отъ Дербентскаго коменданта свѣдѣніе, какъ именно чинить беспокойства въ Табасаранѣ Абдулла-беку и кто ему въ семъ случаѣ содѣйствуетъ, который мнѣ донесъ, что онъ хотя по завѣрению Табасаранскаго Мирза-гадиа и доносилъ мнѣ, что Абдулла-бекъ по возвращеніи своемъ изъ Персіи истинно въ прежде чинимыхъ имъ поступкахъ раскаивается и намѣренъ принять присягу въ вѣрнодѣлствіи Всероссийскому Престолу, о чмъ и я рапортъ моимъ, отъ 1-го сентября прошлаго 1814 года, № 310, просилъ въ выс-а. Но напослѣдокъ открывается, что сіе сдѣлалъ Кадіи единственно по злоухищрѣнию и вѣроломству своему, добылъ по нахожденію тамъ Абдулла-бека, чрезъ посредство его удобѣе можно было возмущать народъ противъ Россійскаго правления, ибо Абдулла-бекъ, будучи ближній родственникъ измѣннику Ших-Али, получаетъ отъ него разные подложные фірманы и, разглаголя онкѣ въ Табасаранѣ, приводить народъ въ сильное волненіе, который и безъ сего не могъ быть совершенно преданнымъ. По каковымъ обстоятельствамъ я вызывалъ въ Дербентъ подъ вѣкторными предлогомъ означеннаго Мирза-гадиа, лично обѣ всѣхъ поступкахъ спрашивалъ, который во всемъ совинился, а сверхъ того и уличилъ еще во многомъ Дербентскимъ жителемъ Мамед-Султан-Агас-оглы. За таковыя его, Кадіи, противные поступки я приказалъ арестовать, съ содержаніемъ подъ строгимъ карауломъ. Означенный Кадіи есть иный измѣнникъ и также изъ числа родственниковъ Ших-Али, отчего и не можетъ быть никогда къ нему преданнымъ. А потому измѣнѣю моимъ полагаю удалить его навсегда изъ адѣлпнаго края въ Астрахань или куда либо въ другое мѣсто; правление-же Табасаранью я предписалъ до назначенія настоящаго Кадіи поручить надежнѣйшему изъ почетныхъ тамошнихъ бековъ, а измѣнника Абдулла-бека стараться захватить или крайней мѣрѣ оттуда выгнать.

Напослѣдокъ, при самомъ отправлениі сего доне-

сения, получилъ я рапортъ отъ воинскаго въ Курагай начальника, майора Подревского 2-го, что върлолимный Сурхай-ханъ съ частью своей конницы, сего юля 22-го числа, срывалъ нападеніе на передовыя наши конные пикеты, отъ полк. Аслан-хана на границѣ находящеся, и при случившейся тамъ перестрѣлкѣ, убивъ нѣсколькою человѣкъ Юриинскаго и захвативъ нѣкоторыхъ въ пленъ, прорвался потомъ Юриинскаго владѣнія въ деревню Хуткуль, гдѣ также срывалъ драку, убилъ двухъ ханскихъ пукнеровъ, захватывъ нѣсколькою въ пленъ жителей, отграбивъ ихъ имущество, нѣсколькою лошадей и рогатаго скота и съ себѣ добѣгъши удалился въ свое владѣніе,— по поводу чего я предписалъ майору Подревскому 2-му имѣть всевозможную воинскую острожность и, въ случаѣ вторженія непріятеля, отражать силу оружия; къ дальнѣйшему же предпріятию, не имѣя въ виду на то повелѣй, я приступилъ не осмѣшивалось.

А потому, почтеннѣйше представляя всѣ си обстоятельства въ особенное ваше благосмотрѣніе, по соображенію коихъ покорѣшишъ пропути разрѣшить мнѣ, во-1-хъ, дѣлать ли пособіе Мегди-Шаххалу по его требованію, какъ значится о томъ и въ письмѣ при семъ приложенномъ, ибо чиновникъ сей по усердно своему и непоколебимой преданности къ Престолу Всероссийскому достоинъ уваженія въ просьбѣ своей, которая для настѣнъ весьма нужна, а также и дѣйствовать ли мнѣ съ отрядомъ моимъ по примѣру прежнихъ годовъ, ибо народъ Дагестанскій на иначе можно содержать въ повиновеніи, какъ только силою оружія, и упредъ замыслами ихъ начинаніемъ ударомъ, можно испровергнуть предпріятія ихъ на дальнѣйша покушенія и тѣмъ самыемъ воротить на нѣсколько времени спокойствіе.

Письмо ген.-л. Шахмала Тарковскаго къ ген.-м. Хатунцову.

(О Персидскомъ, перевѣзъ стары)

Долгъ поставилъ извѣститъ и пр о здѣшнихъ обстоятельствахъ и происшествіяхъ, какъ начальника въ здѣшнемъ краѣ. Нашъ народъ Дагестанскій народъ существуетъ большое виновущеніе и напрѣвляется со-вершитъ злое и противное наѣфеніе, извѣщющее ко вреду наому, ибо я одинъ только изъ нихъ, который служу усердно и преданъ Престолу Всероссийскому, хотя и прѣдъ сего Дагестанскаго народа, по наущенію Шах-Ал-хана, съ болѣею количествомъ войскъ хотѣлъ дѣлать на меня нападенія и я тогда иск-кою разъ писалъ и объяснилъ Дербентскому коменданту, однако не могъ ож-

дать отъ него никакой помощи и пособія, также писалъ о томъ и ген. Гурьеву, который былъ военный начальникъ въ здѣшнемъ краѣ, и онъ не зналъ мнѣ въ семъ случаѣ никакого испомоществованія; наконецъ, пріунѣша бѣзъ переселить всѣхъ моихъ Таринскихъ жителей въ горы и сѣльца укрѣдѣніе для спасенія оныхъ отъ непрѣятеля Дагестанскій-народъ зналъ, что я не передамъ своихъ подданныхъ въ управление единственно для того, чтобы держаться съ ними военными руками. Они увидѣли что если они нападутъ на укрѣдѣніе, то это подастъ поводъ къ провороплѣтію и всебоязну избѣзію и легко овладѣютъ, а потому и отвѣтили наѣфеніе Низъ-не весь Дагестанскій народъ,— старики и младши, даже и вонъ подданные, которые всегда были покорны мнѣ, вышли на поиновеніе, и соединились съ непрѣятелемъ винами, какъ противъ меня воруютъ и поглагаютъ такъ, смили меня не истребить, тѣлъ на нихъ не будетъ хорошо, ибо они знаютъ, что я изъ числа исправленныхъ добровольцевъ высокаго Российскаго правительства. Въпр., прежде сего, когда я не изъѣхалъ слушать яко Всероссийскому государству, тогда и было въ Дагестанѣ вѣдомо и никто не скрывалъ, что въ здѣшнемъ краѣ и въ здѣшней провинціи есть нѣкоторыя лица, что говорятъ о томъ, что въ здѣшней провинціи, въ Россійской Монголіи, то Россійское правительство по вѣдому слуха не оставитъ меня съ моимъ пособіемъ, тогда никто и не сомнѣвается вѣдомъ противъ меня, а какъ Дагестанскій народъ въ то время находилъ на самомъ дѣлѣ, что Россійское правительство не срѣдь моихъ виновниковъ и не оказалось мнѣ никакой пособіи, то народъ Дагестанскіе жители, какъ бывшіи на собахъ, сидѣлъ узъ, осыпались уздынами и рѣшились на то, чтобы осенью непрѣвѣто приступитьъ къ потребленію и разрѣзанію моему. А потому дому поставили увѣдоміе въ пр., възмѣтъ противъ которыхъ слухи они меня истребить и разрѣзать, то уверено вѣсъ, что ико подданныхъ Россіи никакъ не можетъ быть сообщены и наелъ будетъ тащи склонною по нашей дорогѣ Очица. *Мѣсяцъ кутроунъ присыпименъ должно придуманіе до ножекъ вѣсны.*

Въ такомъ случаѣ нужно приготовить потребное число войскъ, дѣлка оно при первой вѣдѣ находилось при мнѣ и приступило къ поравненію взаимъ-рѣчного непрѣятеля. Само собою разумѣется, что въ пр.— единственнымъ курдѣцомъ и опѣтымъ распорядителемъ, должны придумать вѣдры противъ этихъ обстоятельствъ своему пріунѣшествію, даѣтъ предположеніе осуществиться въ скончаніи времени; а какъ не извѣдены вѣдры въ моемъ положеніи и не хотятъ по моемъ способѣ оказать мнѣ нужное пособіе, то увѣдомъ меня, чтобы я могъ идти на то свою вѣдру. Что же больше прородить? Предоставляемъ учинъ му-курудѣтъ, прони же о сиѣ довѣстъ въ высъ газиономъ-губернатору, и какое решеніе на сиѣ получитъ, не имѣете обзываѣтъ о тѣхъ наихъ, ибо я не могу оставаться въ настоящемъ положеніи. Пути непрѣвѣто, чтобы эти предположенія осуществились вскорости и народъ долженъ быть мнѣ покоренъ и да точка поизнаніи его вѣдъ.

Рапортъ подполк. Бухвостова 1-го ген.-м. Хатунцову, отъ 11-го декабря 1815 года, № 825.— Дербентъ.

Въ сходствѣ поизвѣстіи въ пр., отъ 9-го сего декабря, докону, что я еще до получения поизвѣстія замѣтилъ послѣдніе Дербентскаго жителя Ах-мед-хана у знать дѣйствительнаго спонсіи горскіхъ народовъ и ихъ наѣз-дри, который сего числа обратно приѣхалъ ко мнѣ и объяснялъ, что братъ Ах-медовъ хана Хасен-ханъ собираетъ большое количество разныхъ горскихъ народовъ изъ наѣфенія выгнать изъ здѣшней Мегди-Шаххалъ, къ сему же спомину было приказаніе Хасен-хану Шах-Ал-хана, что онъ отозвалъ большию и по достоинству наѣфенію я увидалъ, что дѣйствительно Шах-Ал-хана болезнь.

Сего же числа приѣхъ нарочно со письмомъ ко мнѣ отъ Мегди-Шаххала пукнеръ, изъ которогъ наѣбѣшетъ, что онъ, оставивъ Таркъ, находился въ самой грайѣ, въ горскіхъ народахъ, принадлежащей ему дер. Казанинъ, теперь въ дер. деревни его выгнанъ; Мегди-Шаххалъ, видѣ въ прай-ней опасности, перѣѣхалъ въ Таркъ, куда также собираются сдѣлать нападеніе, и възгѣтъ Шаххалъ имѣть твердую приверженность къ Россійскому Государю, то сіи неблагомысляніе народы и предпринимать злые замыслы вновь истребить его и теперь Шаххалъ находится въ великой опасности. Всѧ си обстоятельства пристрастили на распоряженіе въ пр., не благоугодно ли будетъ написать отъ себѣ Ах-мед-хану Узикю о испомощствованіи

Д. ЮРИИНСКОЕ ХАНСТВО.

769. Письмо отъ Румянцева къ ген. Ртищеву, отъ 7-го апреля 1812 года.

Предмѣтникъ въ пр. маркизъ Паулуччи, отъ 9-го февраля, подъ № 39, донесъ о совершилѣи покоре-

ни Юриинской провинціи и что онъ, признавъ за полезное учредить въ семъ новопрѣбѣтвенномъ Юриинскомъ владѣніи ханское правленіе, назначилъ къ тому усердного Аслан-хана, и взявшъ отъ него присягу, заключилъ съ нимъ условные цувины, которые и до-

то я съ искренностью долженъ вѣдомити, что жена моя по чувствамъ человѣкобиѣ принялъ на свое матернее попеченіе столько оставленныхъ сыровѣ и имѣть при томъ для своихъ собственныхъ услугъ такое число служавокъ, что для неї было бы вѣтгость умножить число ихъ присланною отъ вѣдомою дѣвочкою, тѣмъ болѣе, что она не знаетъ нашего языка и по малолѣтству своему требовала бы еще особаго за собою присмотра. Не вѣяра однако же на все сіе, и вѣдомаство моего къ вамъ уваженіи и благопрізини, принять сю дѣвочку и приноситъ вамъ благодарность за таковой знакъ вашаго ко мнѣ усердія. Впрочемъ, имѣя теперь все право располагать симъ подаркомъ, какъ свою собственность, я прошу въ высокостъ дать мнѣ волю сдѣлать изъ онаго употреб-

леніе самое пріятѣйшее для жены моей и для меня, именно-же: подарить сю дѣвочку собственной ея матери, ибо узнали, что она имѣть матерь, съ кою теперь разлучена, ничто столько не можетъ доставить намъ истинного удовольствія, какъ утѣшеніе матери, когда дитя ея, считавшееся для неї потеряннымъ, будеть возвращено ея вѣнчности. Итакъ, не оскорбите въ высокостъ, что дѣвочка отъ васъ присланная отправляется съ вами-же человѣкомъ къ ея матери и не судите о семъ съ той стороны, яко-бы я сіе дѣло отъ непроположенія къ вамъ. Напротивъ того, вѣрьте, мой благопріятель, что я всегда искренно вѣстъ уважаю и имѣю истинную къ вамъ благопрізину, съ кою оставлю вамъ усердный и доброжелательный. . . .

E. КУВА.

781. Рапортъ ген.-м. Хатунчеса ген. Ртищеву, отъ 17-го мая 1812 года, № 321.—Куба.

По силѣ повелѣнія предмѣстника въ пр., отъ 21-го марта, за № 281, писалъ я съ нарочинамъ Ших-Алихану, что о немъ съ усердіемъ ходатайствуется у Государя прощеніе въ его поступкахъ, каковой милости и можетъ оно надѣваться несомнѣнно и потому, что имѣть искреннее раскаяніе и желаніе быть вѣрноподданнѣмъ Е. И. В., то не медлить-бы прибытіемъ своимъ въ Кубу, где и будетъ проживать, и что главнокомандующий назначилъ на содержаніе его на первый разъ по 10-ти р. въ сутки; увѣярилъ его при томъ, что онъ не долженъ имѣть ни чѣмъ ни малѣшаго съ нашей стороны сомнѣній,—на которое письмо мое Ших-Алиханъ отвѣчалъ, что онъ хоті и имѣть желаніе быть вѣрноподданнѣмъ Всероссійскому великому Государю, но безъ достовѣрныхъ обнадеженій его, на какомъ точно основаніи долженъ онъ жить, не можетъ прибѣти въ Кубу и потому сдѣлалъ словесныи свои препорученіи посланному отъ меня Измайл-беку, чтобы ему отдана была въ управление хотя на короткое время Кубинская провинція, но что впрочемъ опредѣляемое ему содержаніе со всѣмъ его не интересуетъ и для него недостаточно. По поводу онаго я счѣлъ нужнымъ вторично ему писать тѣмъ, что вдругъ какъ ему желать, такъ и намъ дать въ его управление Кубинскую провинцію никакъ нельзя, но долженъ онъ напредъ заслужить всю милость и довѣрѣніе Е. И. В. отличными своимъ усердіемъ и тогда уже пуста надѣваться особенной милости, но теперь невозможно и ходатайствовать о томъ у

Е. И. В. На сіе вторичное письмо мое Ших-Али отвѣчалъ также, что онъ иначе не можетъ рѣшиться притти подъ покровительство и вѣрноподданство Россіи, какъ съ возвратнѣемъ ему Кубинской провинціи, изъ чего и явствено, что Ших-Али не имѣть искреннаго желанія быть подъ покровительствомъ Россіи, какъ только съ собственнымъ для него выгодами, которыхъ даетъ ему несомнѣнно. При томъ-же ссылаясь я отъ того-же Измайл-бека, что будто Ших-Али получила достаточное вспоможеніе изъ Персіи отъ Баба-хана и намѣревается удалиться въ скромъ времена въ Персию. Но какъ переходъ его долженъ быть чрезъ Ахты горами или чрезъ Кубинскую провинцію, то я приыму всевозможныи мѣры къ воспрепятствованію ему въ томъ и удержаю-ко, если только будетъ сіе возможно.

782. Предписание ген. Ртищева ген.-м. Хатунчесу, отъ 8-го июня 1812 года, № 159.

Усматривая изъ рапорта вашаго благороднѣйшаго отвѣтъ, сдѣланнаго вами Ших-Алихану на его письмо, въ коемъ онъ, отказываясь отъ предложенного ему моимъ предмѣстникомъ содержанія по 10-ти р. въ день серебромъ, если предастесь въ покровительство Россіи, предлагаетъ со стороны своей другое, несомнѣнное съ пользованіемъ написанныхъ условій, чтобы отдана была ему въ управление Кубинская провинція, я поручаю вамъ прекратить съ нимъ по сему предмету всякия переписку, дабы сему вѣтренику, какъ видно, совсѣмъ нежмѣнѣшему расположенію снискать покровительство Е. И. В., не подать причины думать, что мы его

ищемъ отъ боязни. Что же касается до предположенія вашего, дабы воспрепятствовать Ших-Али бѣжать въ Персию, къ чему онъ теперь приготовляется, то я въ разсужденіи сего совсѣмъ противаго съ вами мнѣнія и считаю удаленіе его въ Персию гораздо незадѣшнѣмъ для дѣлъ и спокойствія края вашъ вѣбрѣнаго, нежели пребываніе его между Дагестанскими народами, надъ которыми онъ въ отдаленіи не можетъ имѣть такого влиянія какъ теперь,— следственно препятствовать ему въ побѣгѣ въ Персию, кажется мнѣ не должно, но стараться поймать его при семъ случаѣ и успѣтъ въ томъ было-бы весьма полезно.

783. Тоже, ген.-м. Котляревскому, отъ 10-го июня 1812 года, № 163.

Ген.-м. Хатунцовъ донесъ мнѣ о возвратившихся отъ Баба-хана посланцахъ Ших-Али-хана, которые, прообразившись透过 Babasarskaya горы, привезли къ нему 1,500 червонцовъ и множество подарковъ какъ ему, такъ равно Сурхай-хану, также брату Аварскаго султана Хасан-хану и разнымъ Агущелинскимъ старшинамъ, съ приглашеніемъ ихъ собрать сколько можно больше Дагестанскихъ войскъ и быть въ готовности соудѣстовать Персіанамъ, имѣющимъ намѣреніе чрезъ Ширванское владѣніе властъ въ нашу Кубинскую провинцию,—находить необходимо нужными, чтобы въ предосторожности на случай дѣйствительного исполненія Персіанами такового ихъ намѣренія имѣть въ Ширванскомъ владѣніи наблюдательный постъ изъ одного батальона или покрайней мѣрѣ изъ 2-хъ ротъ Всѣдѣстія чего и хотя по свѣдѣніямъ, имѣющимъ у меня изъ Персіи, и не вижу еще теперь надобности въ отдѣленіи особаго отряда для наблюдательного поста въ Ширванѣ; но призываю мнѣніе ген.-м. Хатунцова основательнѣмъ, почтъ за нужное для предосторожности, на случай событий сихъ извѣстій, предпишу въ пр., дабы вы при настоятельной надобности въ подирѣпленіи ген.-м. Хатунцова, по сношенію его, немедленно откомандировали изъ вѣреннаго вамъ отряда 100 чел. рядовыхъ при 1 орудіи, которые должны стѣдовать въ Ширванѣ, къ тому пунктѣ, который назначентъ будеть отъ ген.-м. Хатунцова. Въ то-же время по моему предписанію будутъ командированы другие 100 чел. рядовыхъ, также при орудіи, изъ отряда ген.-м. барона Клюдта-фон-Юргенсбурга, которые соединяясь вѣстѣ, составятъ особый въ Ширванѣ наблюдательный постъ, подъ начальствомъ старшаго для подирѣпленія ген.-м. Хатунцова и для охраненія Ширванскаго ханства отъ

непрѣтельскихъ покушеній,—для чего предписано отъ меня ген.-м. Хатунцову быть съ вами по сечу предмету въ сношеніяхъ и требовать отъ васъ назначаемое мною число людей, однако-же не иначе какъ при совершенной въ онихъ надобности и тогда какъ Персіане дѣйствительно будуть приближаться къ Ширванскому владѣнію въ намѣреніи чрезъ оное властъ въ Кубинскую провинцию.

784. Тоже, ген.-м. Хатунцову, отъ 10-го июня 1812 года, № 165.

Табасаранскому Кадю, доставившему извѣстіе къ Дербентскому коменданту о возвращеніи изъ Персіи посланцовъ Ших-Али-хана, которые привезли ему отъ Баба-хана разные подарки, также Агущелинскимъ старшинамъ, Сурхай-хану и Хасан-хану, брату Аварскаго султана Ахмед-хана, съ приглашеніемъ ихъ сбратъ въ Дагестанъ войска и быть въ готовности соудѣстовать Персіанамъ, предполагающимъ чрезъ Ширванское владѣніе ити въ Кубу,— я поручаю въ пр. отъ имени моего изъывать благодарность за сей онѣтъ его усердія и увѣритъ, что я, будучи весьма доволенъ та��овъ испренимъ его поступкомъ, буду всегда имѣть въ памяти его преданность въ всемиодѣстѣйшему нашему Г. И. и при первомъ случаѣ, который, надѣюсь, вскорости доставить мнѣ его усердіе и вѣрность, за удовольствіе поставляю довести о немъ до Высочайшаго сѣдѣнія Е. И. В. и быть ходатаемъ въ его пользу.

Что касается до находимой вами надобности имѣть въ Ширванѣ наблюдательный постъ, изъ батальона или покрайней мѣрѣ изъ 2-хъ ротъ состояній, на случай если Персіане дѣйствительно покусятся чрезъ Ширванское владѣніе пройти въ Кубу, то хотъ мнѣніе въ пр. нахому и основательнѣмъ и полезнѣмъ, однакоже по свѣдѣніямъ, какъ имѣю я изъ Персіи о начѣреніяхъ венѣрительскихъ, я еще не вижу теперь никакой надобности отдѣлать особенный отрядъ для наблюдательного поста въ Ширванѣ. Впрочемъ, на всякий случай я сдѣлалъ мое распоряженіе, предписавъ отрядамъ начальникаль ген.-м. Котляревскому и барону Клюдту-фон-Юргенсбургу, на случай движенія Персіанъ къ границамъ Ширванскаго владѣнія, немедленно каждому изъ вѣренныхъ имъ отрядовъ командировать въ Ширванѣ по 100 чел. рядовыхъ при орудіи, которые, соединяясь въ назначенный отъ васъ пунктъ, составятъ предполагаемый вами наблюдательный постъ, для чего въ пр. должны по сему предмету быть въ сношеніяхъ съ тѣми отрядными начальниками

и требовать отъ нихъ назначенные мною войска не иначе какъ при совершенной въ оныхъ надобности и когда Персиане дѣйствительно будутъ приближаться къ Ширванскому владѣнію, въ намѣреніяхъ властъ въ Кубинскую провинцію.

Относительно Ерсинского владѣльца Абдулла-бека, принявшаго къ себѣ Ших-Алевыхъ посланцевъ, возвращавшихся изъ Персии, неоднократно уже обнаружившаго неприязненіе соштетіи съ Персидскимъ правительство, я совершенно одобрило данное вами предписание Дербентскому коменданту, чтобы вызвать его подъ благовиднымъ предлогомъ въ Дербентъ, уличить въ измѣнѣ и арестовать для пресечения вредныхъ его соштетій; если же онъ никакъ не подастся на сіе приглашеніе, то принять мѣры къ его поимкѣ. Только время и приведенію въ дѣйстіе сего предположенія я предоставлю въ мѣстное соображеніе въ пр., т. е. исполнить теперь-же, когда представится случай или лучше отложить до осени, дабы партия ему преданныхъ прежде времени, удобного къ ихъ усыщенню, не возбудила горскихъ народовъ къ мѣщанамъ и къ причиненію беззаконій въ Кубинскомъ владѣніи.

785. Представление Верховнаго Грузинскаго Правительства Казенной Экспедиціи ген. Ртищеву, отъ 24-го июня 1812 года, № 1489.

Кубинскій коменданта маляръ Пономаревъ, отъ 1-го мая, на отношеніе сей Экспедиціи о приведеніи въ непремѣнныи и всегда постоянныи доходъ сбора барановъ и шелку, увѣдомляеть, что вызываемъ оныхъ охотниковъ, но никто не соглашается взять на откупъ потому, что до сихъ поръ было всегда въ провинции беззаконіе, а тѣмъ болѣе, что откупные деньги требуются серебромъ, ибо по малому онаго тамъ обращенію не могутъ быть исправными откупщиками; при томъ и не имѣютъ ничего такого представлять въ залогъ, что-бы могло быть надежнымъ и вѣрнымъ обезспеченіемъ казны, — каковы обстоятельства представляютъ на разсмотрѣніе Экспедиціи, съ тѣмъ, дабы казна имѣла, всегда со стороны видимый и точный доходъ, то онъ, коменданта, по долгу его обязуется всѣ мѣры употребить то количество барановъ и шелку, что при сочиненіи вѣдомости приведено въ извѣстность, каждогодно взыскивать беззаконічно; а по доставленіи отъ него, коменданта, вѣдомости о доходахъ по Кубинской провинціи, существовавшихъ при ханахъ, показано собраніе барановъ производится два раза въ годъ, весною и осенью, съ

каждой сотни по два, которыхъ, если теплая зима будетъ, собрать можно до 1,000, или вместо оныхъ ханскихъ базами за каждаго по 3 р. 30 к., что и составитъ 3,900 р., какового сбору въ 1811 году поступило 2,343 р. ханскими базами, а 957 р. остаются въ числѣ прочихъ по Кубинской провинціи сборовъ въ недорѣкѣ; — шелку собирается десятая часть отъ вырабатываемаго обывателями въ своихъ заведеніяхъ, котораго, если хороший урожай, можно будетъ собрать въ году 20 батмановъ, составляющихъ каждый Россійскаго вѣсу 17½ фунтовъ, или вместо онаго по 48 р. ханскихъ базами; — въ 1811-му году собранный имъ, комендантомъ, шелкъ 20 батмановъ проданъ съ публичнаго торга за 532 р. 50 к. Россійскою серебряною монетою, что составило на ханскихъ базахъ 1,065 р., болѣе исчисленнаго имъ 105 р. По соображенію чего въ Казенной Экспедиціи разложенъ замкнуто: какъ Кубинскій коменданта нынѣ отзываются, что собираемыхъ съ провинции ему выданной барановъ и шелку тамошніе жители братъ на откупъ, по описаннаго въ отношеніи его причинятъ, не рѣшаются; а вызывать желажихъ по Грузіи будеть бесполезно, ибо и на состоянії въ оной оброчная статья по многократнымъ публикаціямъ таковыхъ не являются и Экспедиціи въ необходимости находятся оставлять оныхъ на вѣрѣ въ забѣдѣваніи комендантовъ и капитан-исправниковъ: то сборъ съ Кубинской провинціи барановъ и шелку Казеннаѧ Экспедиція полагаетъ оставлять по прежнему въ забѣдѣваніи тамошнаго коменданта, съ тѣмъ, дабы овсѣ употребить въ сбору всего того беззаконістыхъ людей и по усердію своему къ пользѣ казеной принять всѣ мѣры о пріумноженіи сихъ доходовъ, которые и продавать на Россійскую серебряную монету.

786. Предложение ген. Ртищева Казенной Экспедиціи, отъ 3-го июля 1812 года, № 231.

Соглашася съ предположеніемъ сей Экспедиціи о оставлении сбора съ Кубинской провинціи барановъ и шелку по прежнему въ забѣдѣваніи Кубинскаго коменданта, по нынѣ охотниковъ взять си статьи на откупъ, предлагаю Казеннаѧ Экспедиціи привести предположеніе сіе въ надлежащее исполненіе.

787. Предписание ген. Ртищева Кубинскому коменданту, отъ 24-го января 1813 года, № 57.

Дабы денежную подать съ Кубинской провинціи привести въ извѣстность противъ Россійскаго серебра,

обо всѣхъ тѣхъ намѣреніяхъ непріятеля и получае-
мыхъ извѣстіяхъ, комъ могутъ вѣсъ тревожить, дабы
я тотчасъ могъ вѣсъ совершенно успокоить средства-
ми, въ моей возможності сопоставленіи. . . .

Такого же точно содержанія имено того же числа Давид Кум-сану
Шекинскому, съ просьбою оказать поступокъ „безъразличія къ посланцамъ“¹.
Помимо этого, за счетъ драгоцѣнныхъ подарковъ, посланныхъ
мене здесь по землемѣрію, не находя болѣе пущающаго при-
чины, мое отъїзде изъ Карабага, я отсыпал земли отъѣзжали, крайне од-
нако же сознавая, что не могу иначе у遁еють быть въ земляхъ Чухъ, но
какъ непрѣдѣльно нужно изъ сихъ выѣздѣть, то я повторю землю проне вѣзъ
хоть въ Епископство или на Тертеръ, или же въ другое какое вѣзъ угорло
будетъ икѣто, чьмъ чувствительно меня ограждитъ — Хотя же и предписано
отъ меня бернути Кюдогу землю Юргомбутру вскорѣ отѣзжатъ отъѣзжали непріятелемъ,
тѣхъ онъ въ дистанціи ему порученнѣй будутъ наносить
вредъ подданніямъ и величайшую способность вашу и Благороднѣю не допу-
стить къ тому нопрѣятелю, поставивъ сюда войска въ отраженіи сихъ вѣ-
розломныхъ и гордыхъ Персиянъ въ постѣдніи оправдать совершение земли
Г и обѣ усердія и ревности вашей въ службѣ Е , какъ избранный Его по-
данный, събѣдѣющий святъ и невѣрноши вѣту въ тѣло Ему данику, и чѣмъ
увѣличитъ въ заслугу вашему Высочайшую Его прізвѣтельность и мое ис-
тинное пощечине и преданность.

**827. Рапортъ ген.-м. Лисиновскаго ген. Ртищеву, отъ
7-го октября 1812 года, № 1265.—Караклисъ.**

Дѣйствія военныхъ Персіанъ отъ стороны Эриваніи открыты; человѣкъ до 1,500 отправлены бывшими сер-
даремъ на Бекантъ въ томъ же намѣреніи, чтобы утиять скотъ и людей работающихъ въ полѣ или нападать
и на самый пость. — Намѣреніе сие открыто чрезъ
извѣстчиковъ нашихъ въ Эриваніи и постовой коман-
диръ въ Бекантѣ, Ткалиссаго пѣхотнаго полка ма-
ропъ Филипповъ былъ такъ предварителѣ истатъ, что
нападеніе непріятеля, сдѣланное вчера, въ 8 часовъ
утра, при хорошемъ распоряженіи команда на по-
сту томъ по 4-хъ-часовой перестрѣлкѣ отражено безъ
всякаго урона. Къ чести штаб-офицера сего даже и
не раненъ никто; у непріятеля убито человѣкъ до
20-ти, преслѣдовавшо было не стъ чѣмъ. Въ то-же самое
время открыта и другая партия человѣкъ до
500 въ упѣщи близъ Амамловъ, намѣревавшаяся от-
огнать табунъ полковой или скотъ обывательский,
которая послѣ сего, скрываясь въ горахъ у Сарап-
лу, съ половины дня уже напала было на команду,
шедшую изъ Амамловъ до Караклиса за провiantомъ,
но и здѣсь безъ всякаго успѣха, потерявъ отъ пу-
шечныхъ выстрѣловъ 5 чел. убитыми. Доноси о семъ въ пр., имѣю честь присовокупить, что отрядъ въ Памбакахъ и Шурагелъ убавленъ до 1,000 чел.; жи-
тели Аманлинскіе, бывъ на лѣтѣ въ кочеваніи въ Іа-
рамклисъ, по теперенному холодному времени отпущеніи
опять въ Амамлы, гдѣ они имѣютъ свои дома и
заготовленное для скота сѣно, но хлѣба нѣть. По
сей причинѣ пришедшіе многіе въ бѣдность изъ Пам-

бакъ и Шурагелъ уходить за границу и прекратить побѣги всѣ усилия постовыхъ командинъ не доста-
точны, иромъ какъ сдерживать всѣхъ къ побѣгу наклонныхъ подъ нараузомъ, ико ворить нечѣмъ; а
ежели бы хлѣбъ быть, то-бы они и не бѣгали. Бѣвъ
Амамловъ можно-бы непріятеля беспокоить въ его да-
же границахъ, но я за отѣзленіемъ прикрытия для
постовъ не могу имѣть къ дѣйствію полевомъ отря-
да то не изволите-ли въ пр при возвращеніи бата-
льоновъ къ Карабага роты взятые изъ отряда моего
обратить въ полки.

**828. Тоже, ген.-м. Котляревскаго, отъ 9-го октября
1812 года, № 710.—Лагерь при р. Аз-олакинъ.**

Аббас-мирза, оставилъ въ Талышахъ 1,000 чел.
пѣхоты и 2 т. коннинцы, съ прочими войсками прибылъ
вчера къ Асланкуду. Въ пр. о семъ достовѣрно чѣсть и-
мѣю. А тѣль какъ всѣ кочевые народы, въ Карабагѣ
оставившіеся, находятся на р. Тертерѣ, то на случай
покушенія на нихъ, а также и чтобы по предполо-
женію въ пр. удобѣбѣ было наблюдать за движеніемъ
непріятеля противу Шекинскаго владѣнія, просилъ я
ген.-м. барона Кюдога приблизиться съ отрядомъ къ Тертеру,—
бѣд-же по какимъ либо обстоятельствамъ
не можно ему со всѣмъ отрядомъ быть къ Тертеру, то присыпалъ-бы поспѣшише хотѣдѣйствіемъ на
р. Тертеръ, близъ моста, наблюдать за непріятелемъ
въ случаѣ приближенія его къ кочевымъ народамъ.
Сие считалъ я нынѣмъ и для того, что на вѣрность
самыхъ народовъ положиться нельзѧ, а приходъ ротъ
удержать ихъ въ страхѣ.

**829. Тоже, ген.-м. Хатунцова, отъ 10-го октября
1812 года, № 562.—Куба.**

Повѣстилъ въ пр., отъ 30-го сентября, № 798,
съ нарочитымъ и имѣю честь получить, на которое
осмѣливавшись достовѣрно, что для уничтоженія намѣреній
Персіанъ, которые вошли въ Талышинское ханство и
овладѣли уже Ленкоранью, и дабы оберечь гарнизонъ,
въ укрѣпленіи близъ Ленкораніи находящіися, которое
непріятель содржитъ теперь въ осадѣ, также и для
удержанія Персіанъ переправиться чрезъ Куръ въ Саль-
янъ, командировалъ я туда 3 роты Троицкаго пѣ-
хотнаго полка при кап. Икоильевѣ, съ 2-ми орудіями,
предписавъ ему по прибытии туда съ 2-ми ротами и съ
1 пушки сѣть на суда для десанта въ Ленкорань
подъ прикрытиемъ Каспійской флотилии, — къ исполненію
чего нынѣ-же предписалъ и. д. въ Баку во-

манданта, артиллерии полк. барону Вреде, и сообщилъ командующему Каспийской флотилии ван Веселаго, а 1 роту съ пушкою вѣлья оставить въ Сальянахъ для охраненія оныхъ отъ переправы Персіи, вмѣстѣ съ конницею Мустафа-хана Ширванскаго. Цѣлаго же баталона и при штаб-офицерѣ и не могъ командировать по слѣдующимъ причинамъ 1) В. пр. не безъ извѣстія, что въ Троицкомъ пѣхотномъ полку, послѣ потерпѣнія баталона въ Карабагѣ, теперь важный некомпактъ въ людяхъ, а за разными еще раскомандировками оныхъ и исключая больныхъ и околодочныхъ, при полку состоятъ на лицо всѣхъ строевыхъ инженеръ чиновъ только 1,072 чел., изъ которыхъ за откомандированіемъ выѣхѣ въ трехъ ротахъ въ Сальянъ 258 и находящихся въ Низовомъ укрѣпленіи для обереженія казенного провинта, доставляемаго туда изъ Астрахань, въ одной ротѣ 76, остается вѣдьственно на лицо въ двухъ баталонахъ 738 чел., которые должны содержать въ крѣпости гарнизонъ, и на случай какихъ либо беспокойствъ между горскими народами немногимъ найдется употребить въ дѣствіе, гдѣ теперь хотя и спокойно; но такъ какъ въ пр. изволили дать мнѣ вѣдь въ повелѣніи № 796, что бѣглый Грузинскій царевичъ Александръ, выбѣживъ изъ Персіи, успѣлъ пробратиться за Алаазанъ и промѣя возбужденія, дѣлаемаго имъ въ Кахетинскомъ народѣ, и вообще во всемъ Грузинскомъ, притекающіи также къ нашествію Дагестанскихъ Лезгинъ; разномѣрно и тѣ слухи, дошедши до мнѣ, что Ших-Али-ханъ въ недавнемъ времени получилъ отъ наѣзжавшаго Персией денежное вспоможеніе, будто-бы для возбуждені-же Дагестанцевъ взятыя опять за оружіе,— поставляютъ меня въ обязанность имѣть всю воинскую осторожность противу сихъ непріязненныхъ взыскать и готовы войска, дабы удержать въ страхѣ и спокойствіи Дагестанскихъ народы, а въ пр. бѣгутъ изволите, что войскъ у меня весьма мало, не считая баталона Севастопольского пѣхотного полка въ Курагѣ, котораго оттолъ взять также невозможно, ибо оны охраняютъ границы Кюриинскаго владѣнія со стороны Казикумуха, потому что на вѣрность Сурхай-хана никакъ нельзя еще положиться. 2) Изъ числа двухъ состояній при полку маюровъ Попревскій 2-й одержимъ горячкою и выѣхѣ лихорадкою, по которой болѣзни посыпать его нельзѧ, а Рушиковскій, такъ какъ остается одинъ только на лицо, нуженъ быть при полку для командинаго оныхъ, поелику я послѣ желчной горячки и бывшихъ у меня на ногахъ шансакихъ мушекъ донъя вахонусъ въ слабомъ состояніи и почти недвижимъ. А по

смѣмъ причинамъ я не могъ, при всемъ моемъ усердіи къ службѣ Е. И. В., самъ и большими отрядами сдѣлать диверсію въ Талышинское ханство, и промѣя того, что остался теперь сть малочисленнымъ войскомъ, которымъ долженъ удерживать весь вѣдьственный край, я не имѣю у себѣ ни одного надежнаго штаб-офицера, которому бы на случай необходимаго движенія могъ поручить отрядъ выѣхѣ себѣ; а майору Рушинскому по причинѣ молодости его и неизвѣстности еще мнѣ его опыта, не могу сдѣлать такового важнаго порученія. И потому пропшу всепокорѣйше въ пр. войти благосклоннѣйше въ положеніе адѣльяго края, который весьма ослабленъ войсками, и ежели возможно обойтись, то повѣздѣ возвратить три роты Троицкаго полка съ кан. Яковлевымъ по прежнему въ Кубу, а выѣхѣ оныхъ не бѣгутъ-но и отѣлить часть изъ другихъ отрядовъ.

830. Тоже, ген.-м. Комляревскаго, отъ 10-го октября 1812 года, № 717. — Лагерь при р. Аг-озланѣ.

Сейчасъ возвратившися мои лазутчики привезли извѣстіе, что Пир-Куни-ханъ отправленъ изъ Курѣ противу Шекинскаго владѣнія съ 4,000 конницами и Селим-ханомъ. Самъ Аббас-мирза намѣренъ атаковать отрядъ мнѣ вѣрѣннаго. Я по сему сообщилъ ген.-м. барону Клодту, чтобы онъ съ отрядомъ сдѣлать въ дер. Пиразы, что на Курѣ, близъ впаденія въ ону Тертера. Ежели-же онъ по прежнему сообщенію отприметъ уже дѣлъ роты къ Тертерскому мосту, то самъ-бы все поспѣшилъ къ Пиразамъ.

831. Тоже, ген.-м. Лисаневича, отъ 10-го октября 1812 года, № 1271 — Караклисъ

Партия Персидская изъ Эривань въ немногомъ числѣ пробралась на 8-е число чрезъ горы и Деликанское ущелье къ сел. Марсы, Борчалинскій дистанціи, и наѣздили находились всѣ впопѣ на землемѣстѣ, то непріятель забралъ въ пѣнѣ семейства, не успѣвшія спастись въѣхѣ, скотъ и даже домашніе пожитки. По извѣстію ко мнѣ дошедшему 8-го числа, я собралъ въ Караклисъ немногій егерѣ съ небольшимъ числомъ козаковъ и взялъ Казахскихъ и Борчалинскихъ волонтеровъ, при мнѣ находившихся, посадили солдатъ на лошадей полковыхъ и козачьихъ, пошли съ мною чрезъ Гамзачеменъ по Деликанскому ущелью, гдѣ успѣль захватить возвращающагося непріятеля отбилъ пѣнѣ, скотъ и всѣ пожитки съ большимъ непріятельскимъ урономъ, не потерявъ съ своей стороны ни одного человѣка.

посла, имѣю честь уведомить, что онъ благополучно со всемъ съвѣто прибылъ въ Царское Село и тамъ по собственному желанію его остановился, до возвращенія Г. И. Хотя ему предложено было прѣѣхать между тѣмъ партикулярно въ столицу, но онъ на то на первый случай не согласился. Между тѣмъ производится ему полное содержаніе, какъ и по всему пути то учченію было; и къ нему нарижены почетный караулъ и первые дни онъ былъ угощаемъ даже придворными столами, изъ особенного въ нему благоволенія Е. И. В., и теперь также столъ, экипажи, услуга и вообще все содержаніе опредѣлено насчетъ казны. Само пособье, сколько мнѣ известно, прїѣзжалъ раза два въ городъ для свиданій томъ сть бывшими въ Персии Англійскимъ посломъ Гор-Узелемъ. Я надѣюсь одинако-же, если отсутствие всемилостивѣйшаго Государа продолжится, то Мирза-Абуль-Хасан-ханъ рѣшился перѣѣхать сюда и основать здесь свое пребываніе партикулярно до прибытия Е. И. В. Тогда о перемо-нѣальномъ вѣздѣ и аудіенціи можно будетъ по прежнему прѣимѣрамъ сдѣлать надлежащее положеніе. О сихъ обстоятельствахъ я покорѣйше пропуши вѣстъ, по благосмотрѣнію вашему, довести отъ себя способомъ вѣмъ известнымъ до свѣтѣйшаго шаха, дабы временное пребываніе послы въ Царскомъ Селе не было поддержано какимъ либо толкамъ. По сей причинѣ счѣть я за нужное отправить сіе письмо за нарочитымъ курьеромъ.

При семъ случаѣ почитало также за долгъ обратить внимание въ высокъ на тѣсную связь сего послы съ Гор-Узелемъ и не имѣть-ли она предметомъ сово-купчаго ихъ здѣсь домогательства по дѣлу, порученому Мирза-Абуль-Хасан-хану отъ двора его. И какъ о семъ дѣлѣ здѣсь въ известіи, то вы сдѣлаете мнѣ особое одолженіе, уведомъ меня, въ чѣмъ бы оно по мѣнѣнию вашему состоять могло?

Препровождая при семъ 15 писемъ отъ чиновнико-въ свитѣ посольской, покорѣйши пропути призываѣть доставить ихъ по надписямъ, а вперед приходяще изъ вѣмъ на имя сего послы и Гор-Узелемъ пакеты препровождать ко мнѣ для врученія имъ.

Р. С Въ выс-о вѣсмы-бы мнѣ обозрѣть изволили доставленіе, буде возможно, сть возвращеніемъ ко мнѣ курьера обстоятельной карты всей границы нашей съ Персией, съ означеніемъ новыхъ приобрѣтений, если таковая карта у васъ находится.

902. Письмо ген. Ртищева къ Аббас-мирзѣ, отъ 8-го мая 1815 года, № 53.

Царевичъ Александръ, скитающійся ны-
нѣ въ Дагестанскихъ горахъ, хотя по дѣламъ сво-

имъ, устремляемыемъ единственно ко вреду обѣихъ со-юзныхъ державъ, не заслуживаѣтъ никакого въ се-бѣ снисхожденія со стороны Россіи, но поелику Персидская держава желаетъ имѣть его подъ своимъ по-ровительствомъ, такъ какъ въ выс. изволите прини-мать особенное участіе въ его судѣѣ, то изъ уваже-ния къ искреннейшей дружбѣ, существующей нынѣ между обѣими государствами и дающей право помагать съ увѣренностью на слаготъ трактатѣ, я готовъ сдѣлать вамъ угодное насчетъ свободного про-пуска его въ Персію, если только онъ самъ добро-вольно пожелаетъ оставаться навсегда въ подданстваѣ е. в. Фетх-Али-шаха, съ тѣмъ однако-же, что Персидское правительство должно дать свое ручательство за спокойное и безвредное для Россіи пребываніе его въ Персіи, сходно съ вotoю, кляя по заключеніи мир-наго трактата дана мною уполномоченному отъ Персидскаго шаха Мирза-Абуль-Хасан-хану. Въ након-ецѣ уваженія и присланія по волѣ вашей отъ Худедад-бека двумъ человѣкамъ не только было отъ менѣ изволено отправиться къ царевичу, но они снаб-жены еще были безопаснѣстнымъ конвоемъ до границы и получили всяческое отъ менѣ пособие. Нынѣ-же, при обратномъ возвращеніи ихъ въ Тифлісъ, отправляю къ в. выс. съ отбитомъ отъ царевича, предоставляемъ себѣ честь отъ васъ ожидать уведомленія насчетъ его расположеній, такъ какъ онъ посыпаетъ ко вамъ пись-мо, коего содержаніе мнѣ неизвѣстно. Впрочемъ, въ выс. можете совершенно положиться, что со стороны моей дана ему будетъ свобода прѣѣхать въ Персію беспрѣятственно чрезъ землю, Россія принадлежаща. Но буде онъ изъявить мнѣ желаніе вѣбрать судьбу свою милосердія Е. И. В., что также зависитъ отъ его собственной воли, въ такомъ случаѣ и благосо-стояніе его навсегда устроено будетъ отъ велико-дущаго покровителя Россійской Имперіи.

Тоже самое долженъ сказать и насчетъ Ших-Али-хана, такъ какъ ярбій его во всѣмъ одинаковъ съ царевичемъ Александромъ. Позвольте однако-же въ выс. присовокупить мнѣ при семъ случаѣ со всѣю искренностью, что когда-бы Ших-Али-ханъ предпо-челъ остаться на жительствѣ въ Акунѣ или въ дру-гихъ владѣніяхъ, Россіи поддѣломъственныхъ, такъ какъ и въ подданстваѣ Всероссійскаго Г. И., въ такомъ случаѣ несомнѣнно было-бы уже достоинству Россійской Имперіи, чтобы онъ получалъ содержаніе для себѣ съ семействомъ отъ высочайшаго Персид-скаго двора, а напротивъ того пристойное жалованье со всѣмыми возможными выгодами будетъ ему въ то время назначено отъ милосердія Е. И. В. Впро-

чемъ, изъ уваженія къ искреннѣйшей дружбѣ, какою в. Г. И. имѣть къ е. в. Фетх-Али-шаху, не возвращено будетъ Ших-Али-хану пользоваться иногда дарами и отъ высочайшаго Персидскаго двора, если только правительство Персидскаго взамно удостоится довѣріемъ своимъ главнокомандующаго здѣшнѣмъ краемъ, препровождая подарки свои къ Ших-Али-хану и имѣя самое со нимъ сношеніе не иначе, какъ съ его вѣдома, ибо по чистосердечию моему не скрою предъ в. выс., что съ людьми, тайно пребывающими къ нему въ Дагестанѣ, будешь всегда поступаю какъ съ шпионами и самыя покушенія подобного рода призываются будуть за нарушеніе святости мирнаго трактата. Итакъ, послѣ сего объясненія, кажется, не безполезно было бы для обѣихъ сторонъ рѣшить однажды на всесудъ участъ Ших-Али-хана, что я имѣю честь предоставить на волю в. выс. въ томъ ожиданіи, что если вы изволите признать за нужное отправить ко мнѣ въ Тифлѣсъ по сему предмету особаго своего чиновника, то я не оставлю пренебрѣгти его безопасно въ нынѣшнѣе мѣстопребываніе Ших-Али-хана вмѣстѣ съ моимъ чиновникомъ, которымъ могутъ отобрать отъ него рѣшительное желаніе оставаться на всесудѣ подданствѣ Россіи или переселиться въ Персию подъ правительство е. в. Фетх-Али-хаха, дабы въ семъ послѣднемъ случаѣ могъ я дать ему свободу со всѣмъ его семействомъ проѣхать безопаснѣо до границъ Персидскихъ.

О Хойскихъ жителяхъ, во времена войны между обѣими державами вышедшихъ изъ Персии съ покойнымъ Джазфер-Куали-ханомъ и поселившихся въ Шекинскомъ владѣніи, Всемилостивѣйше ему деревянномъ, имѣю честь дложить, что въ доказательство моего искреннѣйшаго расположения сохранять всегда святость мирнаго трактата, я не отклонился исполнить желаніе адъютанта в. выс., объявленное мнѣ именемъ вашимъ, и отправилъ въ Нуухинское владѣніе его людей съ строгимъ повелѣніемъ къ ген.-м. Измами-хану Шекинскому, дабы онъ допустить чиновника вашего Ага-Ибрегима спросить о желаніяхъ тѣхъ Хойцевъ и всѣхъ изъ нихъ семейства, какъ доброю своею волею пожелаютъ переселиться въ Персию, не премѣнѣніе-бы отпустить отъ себя, приказавъ со всемъ безопасностью тотчасъ препроводить ихъ до Персидской границы. Высокопочтенный Мамер-Хусейн-бекъ, извѣстный въ подробности о содержаніи сего предписанія, не преминѣть лично доставить вами съ семь, такъ и о томъ особеннѣмъ уваженіи, какое я всегда имѣю къ справедливымъ требованіямъ в. выс., во взаимности чего весьма для меня пріятно надѣяться, что

и со стороны Персидскаго правительства равнали же по силѣ трактата предоставлена будеть свобода возвратиться на прежнія свои жилища всѣмъ бѣглымъ или въ пѣнѣ захваченнымъ семействамъ, Россіи принадлежащимъ, ико добровольно пожелаютъ переселиться въ Грузію на свою природныя мѣста, на что есть воля и е. в. Фетх-Али-шаха, изъявленная въ фирманѣ къ в. выс., хотя за всѣмъ тѣмъ мнѣ извѣстно, что изъ некоторыхъ частныхъ пограническихъ начальниковъ полагаютъ всякия преграды желающимъ переселиться, даже стъ притѣженіемъ ихъ. Наипаче-же я ожидаю отъ благородныхъ свойствъ вашихъ, что вы послѣдите удовлетворить жалобамъ, неоднократно входящимъ ко мнѣ отъ родственниковъ тѣхъ Анпухскихъ Лезгинъ, икі удерживаются въ Персии какъ аманаты, должностнѣйше отвѣтствовать за безопаснѣе пребываніе царевича Александра въ Анпухской деревнѣ, ибо какъ весь Дагестанъ силу постановленнаго трактата признаетъ въ непосредственной зависимости отъ одной Российской Имперіи, то таковое задержаніе аманатами Российскихъ подданныхъ не только нарушаетъ святость трактата, но и самыя права народныя, коли-же паче не соотвѣтствуетъ той искренности, съ каковою со стороны моей предоставляется свобода царевичу Александру избрать самому правительство той или другой державы, такъ какъ и пробѣгать безопаснѣе въ Персию, если онъ сего пожелаетъ.

Относительно Эриванскихъ семействъ Армянского исповѣдѣй, жительствующихъ въ предѣмѣтѣ г. Тиѳлїса, я также съ удовольствіемъ исполнилъ желаніе ваше и далъ свободу адъютанту вашему спросить ихъ о желаніи переселиться обратно въ Эриванскую провинцію; однако изъ числа 170 семействъ, здѣсь находящихся, только 12, принадлежащихъ Эчмїадзинскому монастырю, пожелали возвратиться на прежнія свои жилища, пріоѣкѣ всѣ изъявивъ добровольно расположеніе свое оставаться на всесудѣ въ подданствѣ Российской Имперіи, такъ какъ они обязались уже здѣсь домами и всѣмъ нужными хозяйствомъ. Сихъ 12 семействъ, препоручивъ Мелик-Салку, присланному для сего отъ Эриванскаго сердара Хусейн-хана, не премину подъ безопаснѣемъ привратить и при письмѣ моемъ къ патріарху Ефрему отправить въ Эчмїадзинский монастырь, тотчасъ какъ они изготоятся къ отѣзгу, разочтись прежде кому они сами или имѣ что нибудь должень, посему никто изъ частныхъ людей не долженъ при семъ случай потерять принадлежащей ему собственности.

Узнавши, что для в. выс. будеть пріятно освобожденіе Персидскаго лекаря, который безъ всякаго

письменного вида пробирался по скрытнымъ дорогоамъ въ Дагестанъ съ подозрѣніемъ къ Ших-Али-хану и былъ схваченъ Российскими разъѣздами, я немедленно освободилъ его изъ-подъ караула и вручилъ адъютанту вашему, извѣщему на свое попеченіе доставить его въ Тавризъ.

При семъ же случаѣ, единственno изъ уваженія къ особѣ в. выс., я даровалъ прощеніе и другому его сотоварищамъ, бѣглымъ Кубинскимъ жителемъ, которыхъ какъ поданные Россійскіе должны быть назнаны съ примѣрною строгостью. Впрочемъ, какъ си Кубинцы самы добровольно вызвались поселиться оиять въ Кубинской провинціи и возвѣбовили уже прислугу на зѣрностъ подданства Е. И. В., то в. выс. сверхъ совершенной справедливости по силѣ трактата изволите еще оказать и благодѣяніе для сихъ людей, отпустивъ въ Кубинскую провинцію и ихъ семейства, жительствующія нынѣ въ Ардебилѣ.

Что же касается до реестра, поданнаго мнѣ Мамед-Хусейн-бекомъ о многоразличныхъ претензіяхъ на общины и грабежи, учниненіе яко-бы Персидскимъ подданнымъ въ разныхъ пограничныхъ Россійскихъ провинціяхъ, то разослали во всѣ мѣста, строжайши повелѣнія къ пограничнымъ начальникамъ изслѣдоватъ во всей точности справедливость оньыхъ и вѣрѣте в. выс., что не только ни одна изъ сихъ претензій, оказавшіяся справедливою, не останется безъ удовлетворенія въ полной мѣрѣ, но и самы виновники сего нетерпимаго мою за будуть примѣрно назнаны по законамъ Россійскимъ, какъ послушники противъ строгихъ моихъ повелѣній обходить спокойствіе и доброе согласие въ отношеніи къ подданнѣмъ Персидскимъ.

Такимъ образомъ, кажется мнѣ, что по вышеупомянутымъ порученіямъ вашимъ я сдѣлялъ все, что только можетъ служить къ одной благоугодности в. выс. Остаются два только предмета, т. е. Герми и Талышинскіе семейства, о которыхъ долгото моимъ поставлено увѣдомить васъ съ прямою искренностью, что сколько-бы, впрочемъ, ни желалъ я и по оньмъ доставить вамъ теперь-же полное удовлетвореніе, но сіе не зависитъ отъ моей власти, такъ какъ и отступнишъ бы въ такомъ случаѣ отъ силы самаго трактата, установленного между двумя державами, по которому раздѣленіе границъ на основаніи *status quo ad presentem* и вообще удовлетвореніе претензій съ обѣихъ сторонъ должно будеть имѣть свое дѣйствіе не иначе какъ чрезъ посредство комиссаровъ. Съдѣвателно я ожидаю теперь отъ в. выс., какъ отъ уполномоченнаго е. в. Фетх-Али-шахомъ, вашимъ ро-

дителемъ, по предмету касающемуся до разбирательства о дѣлахъ Талышинскихъ, что вы удостоите по чтитъ меня благосклоннѣиъ увѣдомлениемъ вашимъ, сколько особъ и какого достоинства чиновниковъ вы благоволите избрать съ своей стороны комиссарами, дабы сообразно съ распоряженіемъ вашимъ и я могъ равное число и равныхъ-же достоинства чиновниковъ назначить отъ себя. При чмъ также в. выс. весьма изволите менѣ обязать, увѣдомить предварительно, ко мѣ-ли въ Тифлѣ будуть присланы ваши комиссары или, что кажется лучшимъ, они должны будуть стѣхаться прямо на границахъ Талышинскаго владѣнія и въ какое время? Что-же принадлежитъ до оказаній справедливости послѣ того, какъ комиссары обѣихъ сторонъ разберутъ обстоятельно всѣ дѣла и согласятся между собою, то вѣрѣте в. выс., что оная съ моей стороны будеть сохранена свято.

Наконецъ, желаніе мое удостовѣриться о настоящемъ расположении царевича Александра чрезъ людѣй, съ воли в. выс. къ нему посыпаныхъ, было причиной, что я до возвращенія ихъ удерживался обратными отъправлениемъ вашаго адъютанта, ибо какъ онъ имѣлъ особое отъ васъ по сему предмету порученіе, то мнѣ и желательно было, однакожъ кончиивъ сіе дѣло, доставить в. выс. чрезъ его посредство и рапортный отвѣтъ.

903. Тоже, къ т. с. Войдемейеру, отъ 23-го мая 1815 года, № 73

. . . . Что касается до тѣсной связи, примѣчающей между Мира-Абуль-Хасан-ханомъ и бывшими въ Персіи Англійскимъ посломъ Гор-Узелемъ, то сколько я помню изъ словъ обѣихъ сихъ особъ, связь таовая давно между ними существуетъ, будучи утвержденіе взаимно другъ другу оказанными услугами. Они познакомились еще въ Индіи, куда Мира-Абуль-Хасан-ханъ, бывши еще очень моложъ, укрылся при генеріи на всю его фамилію, — не помню, отъ Ага-Мамед-хана-ля или уже отъ выѣзжшаго владѣтеля Персіи Фетх-Али-шаха. При чмъ стараніями Гор-Узеля Англійская въ Индіи компания исходила изъ Мира-Абуль-Хасан-хану не только безопасное возвращеніе въ свое отечество, но ек-же настоиншемъ онъ въ качествѣ полномочнаго посланника былъ отправленъ со стороны Персидскаго двора въ Лондонъ для заключенія союзного договора съ Англію, гдѣ Гор-Узель находился при немъ въ родѣ главнаго пристава. Потомъ стараніями уже Мира-Абуль-Хасан-хана при Англійскомъ дворѣ взаимно назначенъ

İSTİFADƏ OLUNMUŞ MƏNBƏLƏRİN VƏ ƏDƏBİYYATIN SİYAHISI

Azərbaycan dilində

Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivisi (ARDTA)

1. f. - 47

2. f. - 24

3. f. - 75

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun elmi arxivisi (AMEA TİEA)

4. İş - 466.

5. İş - 581.

6. İş - 1795 (2).

7. İş - 1795 (4).

8. İş - 3703.

9. İş - 3561.

10. Abdullayev H. Fətəli xanın Azərbaycan torpaqlarını birləşdirməsi və xarici siyaseti. "Təbliğatçı", №5, 1946

11. Azərbaycan tarixi. Prof.S. Əliyarlının redaktəsi ilə Bakı: Azərbaycan, 1996, 870 s.

12. Abdullayev M.Q. Xanlıqlar və rus müstəmləkəciliyi dövründə Şimali Azərbaycanda aqrar münasibətlər (XIX əsrin 40-cı illərinə qədər). Bakı: Adiloglu, 2005, 232 s.

12a. Arzu Əşrəf qızı. Car-Balakən Camaatlığı (XVII əsrin sonu - XIX əsrin 30-cu illəri). Bakı: Uni-print, 2009, 256 s.

13. Azərbaycan tarixi. 7 cilddə. III cild (XII-XVIII əsrlər), Bakı, Elm, 1999, 534 s.

14. Azərbaycan tarixi. 7 cilddə. IV cild (XIX əsr), Bakı: Elm, 2007, 504 s.

15. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. S.S.Əliyarovun və Y.M.Mahmudovun redaktəsi ilə. Bakı: Azərbaycan Dövlət Universitetinin nəşriyyatı, 1989, 328 s.
16. Əliyev M. M. Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işgalının tarixşünaslığı. Bakı: Adiloğlu, 2001, 315 s.
17. Bayramova N. Şamaxı xanlığı. Bakı: Təhsil, 2009, 396 s
18. Bünyadov Z.M. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. Bakı: Azərnəşr, 1989, 336 s.
19. Cavadov Q.C. Azərbaycanın azsaylı xalqları və milli azlıqları. Bakı, Elm, 2000, 440 s.
20. Cavadova Z.Ə. Şimal-Qərbi Azərbaycan (tarixi-demoqrafik araşdırma). Bakı, 1999, 107 s.
21. Cəfərov Ə. Azərbaycanın Şirvan xanlığının Rusiya ilə birləşməsi və Şamaxı şəhərinin bərpası. Tarix elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiya. Bakı, 1954, 175 s.
22. Davudov Q.Ş. XIX əsrin birinci otuzilliyində İran-Rusya münasibətləri İran tarixşünaslığında. Tarix elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın avtoreferatı, Bakı: 2006
23. Dəlili H.Ə. Şahsevən tayfası və onun Azərbaycanın siyasi həyatındakı mövqeyi haqqında. Azərbaycan SSR EA-nın Xəbərləri (tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası), Bakı, 1974, №3, s. 23-30.
24. Dəlili H.Ə. Azərbaycanın cənub xalqları (XVIII - əsrin ikinci yarısında). Bakı: Elm, 1979, 242 s.
25. Əliyev F.M. XVIII əsrin ikinci yarısında Şimali Azərbaycan şəhərləri. Bakı: Azərbaycan EA-nın nəşriyyatı, 1960, 134 s.
26. Fərzəlibəyli Ş.F. Quba tarixi. Bakı: "Əbilov, Zeynalov oğulları", 2001, 388 s.

27. Gülmaliyev M.M. XVIII əsrin son rübü - XIX əsrin birinci yarısında Azərbaycan kədinin sosial-iqtisadi strukturu. Bakı: Elm, 1989, 280 s.
28. Hacıyev M.İ. Tat dilinin öyrənilməsi tarixindən. Azərbaycan SSR EA-nın Xəbərləri (ictimai elmlər seriyası), Bakı, 1962, №4, s. 83-87
29. Hacıyev M.M. Toy-düyün xəzinəmizdən. Azərbaycan tatlarının tarixi-etnoqrafik ocerkindən. Bakı: Azərbaycan "Bilik" maarifçilik cəmiyyəti, 1995, 160 s.
30. Hüseynli R. Azərbaycan ruhaniliyi XVIII yüzulin sonu - XIX yüzulin ortalarında. Tarix elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiya, Bakı: 1996, 165 s.
- 30a. Hüseynli R. Azərbaycan ruhaniliyi. Bakı: Kür, 2002, 266 s.
31. Xəlilli X.D. Sovet tarixşünaslığı. Milli əlum elmi. Bakı: "MBM" MMC, 2010, 400 s.
32. İbişov S.Ə. 1810-cu il Quba üsyani və onun demografik nəticələrinə dair. Bakı Dövlət Universitetinin elmi konfransının materialları. Bakı: 1999, s. 276-278
33. İbişov S.Ə. Quba xanlığı əhalisinin rus çarizminə qarşı azadlıq mücadiləsi (1806 - 1811-ci illər) (Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının materialları əsasında). Dünya azərbaycanlıları: tarix və müasirlilik (elmi-nəzəri toplu). I buraxılış, Bakı, 2003 səh.28-51
34. İbişov S.Ə. Quba xanlığının əhalisi (tarixi-demografik tədqiqat), Bakı: Bakı Universiteti, 2004, 208 s
35. İskəndər bəy Hacinski. Qubalı Fətəli xanın həyatı. Bakı: Azərbaycan EA-nın nəşriyyatı, 1959, 53 s.
36. Jan Gevr. Xacə Şah. I kitab. Bakı, 1993
37. Jan Gevr. Xacə Şah. II kitab. Bakı, 1994

38. Kazımov İ. Naxçıvan: əhalisi, sosial-iqtisadi və siyasi tarixinə dair (1878 - 1920-ci illər). Bakı, 2007, 174 s.
- 38a. Qasimov X. Orta əsrlərdə Azərbaycan mədəniyyəti. Bakı, 2008, 448 s.
39. Qeybullayev Q.Ə. Qarabağ (etnik və siyasi tarixinə dair). Bakı: Elm, 1990, 248 s.
40. Qeybullayev Q.Ə. Azərbaycanlılarda ailə və nigah. I hissə. Bakı, 1994, 264 s.
41. Quba əyalətinin kameral təsviri (tərcümə, giriş, qeydlər və yekun cədvəllər t.e.d., prof. T.T. Mustafazadənindir). Bakı: Sabah, 2008, 752 s.
42. Quliyeva N. Azərbaycan tatlarının ailə möişəti və mənəvi mədəniyyəti (tarixi-etnoqrafik tədqiqat). Tarix elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın avtoreferatı, Bakı, 1996, 25 s.
43. Quliyev N. Naxçıvan xanlığının əhalisi (tarixi-demoqrafik tədqiqat). Bakı, 2006, 162 s.
- 43a. Qarayev E. İrəvan xanlığı (1747-1828). Bakı: Avropa, 2010, 343 s.
44. Muradov V.O. Orta əsr Azərbaycan şəhərləri. Bakı: Maarif, 1983, 157 s.
45. Mustafazadə T.T. XVIII əsrдə Rusiya imperiyasının işgalçılıq siyasetində dini amillər. Altay dünyası, Beynəlxalq jurnal. Bakı, 1998, №3, s.75-80
46. Mustafazadə T. Quba xanlığı. Bakı: Elm, 2005, 457 s.
- 46a. Mustafazadə T. Qarabağ xanlığı. Bakı, 2010, 333 s
47. Mustafayev İ., Murtuzayev S. İmam Şamil. Bakı, 1993
48. Mustafayev Q.X. Qarabağ və Gəncə xanlıqları əhalisinin tarixi-demoqrafik tədqiqi. Avtoreferat, Bakı, 2008

49. Mustafayev T.T. XVIII əsrin birinci yarısında Azərbaycanda Rusiyaya meyilin güclənməsi. Bakı: Elm, 1986, 88 s.
- 49a. Məmmədova İ. Lənkəran xanlığı. Birinci Rusiya-İran müharibəsi dövründə. Bakı: Elm, 2007. 496 s.
50. Nəcmi N. Abbas Mirzə. Bakı: Yaziçı, 1993
51. Niftəliyev R.Y. Qubali Şeyxəli xanın rus təcavüzünə qarşı mübarizəsi (1809 - 1811-ci illər). Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Tarix İnstitutunun Elmi əsərləri 33-cü cild ,2010 s-281-292 .
52. Həsənova L.L.Azərbaycan əhalisi XX yüzilliyin ikinci yarısında. Bakı-2003
53. Pakrəvan Ə. Abbas Mirzə və Azərbaycan (farscadan çevirəni: Güntay Cavanşir). Bakı: Qanun, 2010, 336 s.
54. Piriyev V.Z. Buduq və buduqlular. Bakı: Sabah, 1994, 137 s.
55. Süleymanova S.Ə. XVIII əsr də Azərbaycanın siyasi tarixində və iqtisadiyyatında Car-Tala icmalarının yeri (ərəb dilli "Car salnaməsi" mənbəyi əsasında). Tarix elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiya, Bakı: 1999, 166 s.
56. İbişov S.Ə. Cavad xanlığının Quba xanlığına birləşdirilməsi və onun əhali tarixinə dair bəzi qeydlər (tarixi demoqrafik araşdırma əsasında). Ekologiya, fəlsəfə, mədəniyyət. Elmi məqalələr məcmuəsi. Bakı, 2004, s.326-335
57. Şükürov K.K., İbişov S.Ə. Quba əyaləti Müşkür mahalının tarixi-demoqrafik vəziyyətinə dair (1831-ci ilin kameral təsviri əsasında). Bakı Universitetinin Xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası, №2, 2002, s. 101-111
58. Şükürov K.K. Demoqrafiya, Ensiklopedik lügət. I cild. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2001, 412 s.
59. Şükürov K.K. Azərbaycan əhalisi : öyrənilməsi tarixi və qaynaqları (qədim zamanlardan müasir dövrədək) Tarix

elmləri doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı:2006

60. Şükürov K.K. Türkmençay - 1828. Bakı, 2006, 188 s.

61. Şükürov K., Cavadova Z. Kameral təsvirlər Şimali Azərbaycanın əhali tarixi və demoqrafiyasına dair qaynaq kimi. Bakı Universitetinin Xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası. Bakı: 2000, №4, s. 45-62.

62. Verdiyeva H. Z. XIX əsrin birinci yarısında Şimali Azərbaycanın əhalisi. Bakı, 1993, 133 s.

63. Vəlili (Baharlı) M. Azərbaycan. Fiziki-coğrafi, etnoqrafik və iqtisadi oçerk. Bakı: Azərbaycan, 1993, 192 s.

64. Umutlu V. Şimali Azərbaycanın çar Rusiyası tərəfinindən işğalı və müstəmləkəçilik əleyhinə mübarizə (1801-1828-ci illər), Bakı: Elm, 2004, 180 s.

Rus dilində

1. Абдуллаев Г.Б. Азербайджан в XVIII веке и его взаимоотношения с Россией. Баку: Изд-во Академии Наук Азербайджанской ССР, 1965, 621 с.
2. Абдуллаев Г.Б. Из истории Северо-Восточного Азербайджана в 60-70 гг. XVIII века. Баку: Изд-во Академии Наук Азербайджанской ССР, 1958, 209 с.
3. Абдуллаев Г.Б. Иранские происки против кубинского ханства и Картли - Кахетинского царства в 1776 и 1778 гг. Известия АН Азербайджанской ССР (серия общественных наук), 1960, №4, с. 13-25.
4. Абдуллаев М.К. Аграрная политика царизма в Азербайджане в первой трети XIX века. Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Баку: 1989, 199 с.

5. АКАК Т.П. Издание под редакцией председателя комиссии Ад. Берже. Тифлис, Главное Управление Наместника Кавказа, 1868, 1238 с.

Т. III. Изд. под. ред. пред. комис. Ад. Берже. Тифлис, Глав. Управ. Намест. Кавказа, 1869, 760 с.

Т. IV. Изд. под. ред. пред. комис. Ад. Берже. Тифлис, Глав. Управ. Намест. Кавказа, 1870, 1011 с.

Т. V. Изд. под. ред. пред. комис. Ад. Берже. Тифлис, Глав. Управ. Намест. Кавказа, 1873, 1170 с.

Т. VI. ч. II. Изд. под. ред. пред. комис. Ад. Берже. Тифлис, Глав. Управ. Намест. Кавказа, 1875, 950 с.

Т. VII. Изд. под. ред. пред. комис. Ад. Берже. Тифлис, Глав. Управ. Намест. Кавказа, 1878, 994 с.

6. Алиев Ф.М. Антииранские выступления и борьба против Турецкой оккупации в Азербайджане в первой половине XVIII века. Баку: Элм, 1975, с. 230.

7. Алиев Ф.М. Миссия посланника русского государства А.П. Волынского в Азербайджане (1716-1718 гг.). Баку: Элм, 1979, 120 с.

8. Ахвердов А.И. Два рапорта о дагестанских делах - 1802 г. История, география и этнография Дагестана XVIII-XIX вв. М.: Изд-во восточной литературы, 1958, с. 230-233

9. Ахвердов А.И. Описание Дагестана - 1804 г. История, география и этнография Дагестана XVIII-XIX вв., Москва, 1958, с. 213-230

10. Ашурбейли С. Очерк истории средневекового Баку. Баку: Изд-во АН Азербайджанской ССР, 1964, 334 с.

11. Багиров Ф.Э. Из истории переселенческого движения в Закавказье (Азербайджане) в XIX веке. Известия АН Азербайджана. Серия истории, философии и права. Баку: Элм, 1994, №1-4, с. 99-114

12. Баддели Дж. Завоевание Кавказа русскими (1720-1860 гг.). М., 2010
13. Бакыханов А.К. Гюлистани-Ирам. Баку: Элм, 1991, 304 с.
14. Бартольд В.В. Место прикаспийских областей в истории мусульманского мира. Курс лекций прочитанных в 1924 г. на восточном факультете АГУ, с приложением кратких обзоров истории тюрок и истории Азербайджана. Баку: Общество Обследования и Изучения Азербайджана, 1925, печатается на основании журнального постановления Историко-этнографической секции Общества Обследования и Изучения Азербайджана от 22 ноября 1924 года, за №17, 150 с.
15. Березин И.Н. Путешествие по Дагестану и Закавказью. Казань: Изд-во Университетской типографии, 1849, 149 с.
16. Броневский С.М. Новейшие географические и исторические известия о Кавказе. Ч.2. М.: Типография С.Селивановского, 1823, 465 с.
17. Брук С.И., Кабузан В.М. Этнический состав населения России (1719-1817 гг.). Советская этнография, 1980, №6.
18. Бутков П.Г. Выдержки из “Проекта отчета о Персидской Экспедиции в виде писем” - 1796 г. История, география и этнография Дагестана XVIII-XIX вв. М.: Изд-во восточной литературы, 1958, с. 200-208.
19. Бутков П.Г. Материалы для новой истории Кавказа с 1722 по 1803 г. Ч.1. СПб, Изд-во Императорской Академии Наук, 1868. 620 с.
20. Бутков П.Г. Сведения о Кубинском и Дербентском владениях - 1798 г. История, география и этнография Дагестана XVIII-XIX вв. М.: Изд-во восточной литературы, 1958, с. 209-212.

21. Валуев П.Н. Фатали хан Кубинский. Баку: Изд-во - Азербайджанского филиала института истории АН СССР, 1942, 27 с.
22. Вейденбаум Е. Путеводитель по Кавказу. Тифлис: Типография канцелярии Градоначальства на Кавказе, 1888, 434 с.
23. Величко В.А. Кавказъ, русское дело и междуплеменные вопросы. Баку, Элм, 1990, 224 с.
24. Вердиева Х.Я. Переселенческая политика Российской империи в Северном Азербайджане. Баку: Алтай, 1999, 228 с.
25. Волкова Н.Г. Хыналыг. Кавказский этнографический сборник. Выпуск VII. М.: Наука, 1985, с. 32-61.
26. Габиев С. Лаки (их прошлое и быт). Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа. Тифлис, Издание Управления Кавказского Учебного Округа, 1906, с. 132-242
27. Гасанов И.М. Частновладельческие крестьяне в Азербайджане в первой половине XIX века. Баку: Изд-во АН Азербайджанской ССР, 1957, с. 234
28. Гейбуллаев Г.А. О происхождении крызов. Доклады Академии Наук Азербайджанской ССР, Баку: Элм, 1985, №3, с. 83-86
29. Гербер И.Г. Описание стран и народов вдоль западного берега Каспийского моря 1728 г. История, география и этнография Дагестана XVIII-XIX вв., М.: Изд-во восточной литературы, 1958, с. 60-119
30. Губайдулин А. Феодальные классы и крестьянство в Азербайджане в XIX веке. Баку: Изд-во восточного факультета Аз. Гос. Университета, 1978, 56 с.
31. Дербенту - 5000 лет. М.: Изд. "Советская Россия", 1989

32. Дренякин И.Т. Описание Ширвана 1796 г. История, география и этнография Дагестана XVIII-XIX вв., М.: Изд-во восточной литературы, 1958, с. 157-172
33. Дубровин Н. История войны и владычества русских на Кавказе. Т.П, СПб, типография И.Н.Скороходова, 1886, 550 с.
34. Дубровин Н. Закавказье оть 1803-1806 г. СПб, печатано въ типографии департамента уделов, 1866, 542 с.
35. Зевакин Е.С. Прикаспийские провинции в эпоху русской оккупации XVIII века. Баку: Издание Общества Обследования и Изучения Азербайджана, 1927
36. Зевакин Е. С. Азербайджан в начале XVIII веке. Баку: Издание “Известия общества обследования и изучения Азербайджана”, №8, выпуск 4, 1929, 31 с.
37. Зубов П. Подвиги русских в странах Кавказских с 1800 по 1834 год. том I, ч. II. СПб, въ Типографии Конрада Винберга, 1835
38. Ибрагимбейли Х.М. Россия и Азербайджан в первой трети XIX века. М.: Наука, 1969, 287 с.
39. Исмаилзаде Д.И. Население городов Закавказского края в XIX - начале XX вв. М.: Наука, 1991, 256 с.
40. История Азербайджана по документам и публикациям. Под редакцией академика З.М.Бунятова, Баку: Элм, 1990, 381 с.
41. История Дагестана. Т.П, М.:Наука, 1968, 368 с.
- 105а. Искендерова М. Азербайджано-русские отношения XVIII - начала XIX вв. в Азербайджанской и русской историографии. Баку:Элм, 2009, 440 с.
42. Кабузан В.М. Изменения в размещении населения России в XVIII в. - первой половине XIX в. М., 1971
43. Новрузова Г. Т. Азербайджанская диаспора Российской Федерации: проблемы исторической демографии (1989-

2002 гг). Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора философии по исторических наук, Баку:2010

44. Козубский Е.И. История города Дербента. Темирхан-Шура, Изд-во “Русская типография” В.М. Сорокина, 1906, 648 с.

45. Колониальная политика Российского Царизма в Азербайджане в 20-60-х гг. XIX в. Ч.И. Москва-Ленинград: Изд-во Академии Наук СССР, 1936, 463 с.

46. Константинов В. Куба. Кавказский Календарь на 1852 г..Тифлис, типография канцелярии наместника Кавказского, 1851, с. 334-339.

110а. Косвен М.О. Хашаев Х.М. История, география и этнография Дагестана XVIII –XIX вв. М.: 1958 г.

47. Левиатов В.Н. Очерки из истории Азербайджана в XVIII веке. Баку: Изд-во АН Азербайджанской ССР, 1948, 227 с.

48. Лернер В.А. Количественные и качественные изменения в составе населения Азербайджана в трети XIX в. Автореф. дисс. на соиск. канд. истор. наук, Баку: 1985, 25 с.

49. Лопухин А.И. Журнал путешествия через Дагестан 1718 г. История, география и этнография Дагестана XVIII-XIX вв., М.: Изд-во восточной литературы, 1958, с. 6-58

50. Лысцов В.П. Персидский поход Петра I 1722-1723 гг. М., 1951, 243 с.

51. Мамедов Н. Административное устройство и система управления города Куба в XIX - начале XX вв. Известия АН Азербайджанской ССР. Серия истории философии и права, Баку: 1986, №1, с. 51-57

52. Мамедов Н. История города Куба в XIX - начале XX вв. Диссер. на соиск. канд. истор. наук, Баку:1989, 185 с.

53. Марр Н.Я. Племенной состав населения Кавказа. Труды комиссии по изучению состава населения России. Классификация народов Кавказа. №3. Петроград: Типография Российской Академии Наук, 1920, 64 с.
54. Миллер Б. Таты, их расселение и говоры (материалы и вопросы). Баку: Издание Общества Обследования и Изучения Азербайджана, 1929, 43 с.
55. Мильман А.Ш. Политический строй Азербайджана в XIX - начале XX вв. Баку: Азернешр, 1966, 317 с.
56. Мурадалиева Э.Б. Города Северного Азербайджана во второй половине XIX в. Баку: Изд- Бакинского Университета, 1991, 172 с.
57. Мустафаев Дж.М. Северные ханства Азербайджана и Россия (конец XVIII - начало XIX вв.). Баку: Элм, 1989, 128 с.
58. Мустафазаде Т.Т. Азербайджан и русско - турецкие отношения в первой трети XVIII в. Баку: Элм, 1993, 240 с.
59. Некоторые замечания на книгу Обозрение российских владений за Кавказомъ, составленную членом-корреспондентомъ статистического отделения совета Министерства Внутреннихъ Дель. СПб. Типография А.А.Плюшара, 1840, 140 с.
- 123а. Немировский А.И. Рождение Клио: у истоков исторической мысли. Воронеж: Изд-во Воронежского университета, 1986, 349 с.
60. Обозрение Российских владений за Кавказомъ въ статистическомъ, этнографическомъ, топографическомъ и финансовомъ отношенияхъ. Ч.III. СПб, типография департамента внешней торговли, 1836, 397 с.
61. Обозрение Российских владений за Кавказомъ, въ статистическомъ, этнографическомъ, типографическомъ и фи-

нансовом отношениях. Ч.IV. СПб, типографии департамента внешней торговли, 1836, 401 с.

62. Описание Ширванской провинции, составленное въ 1820 году, по распоряжению главноуправляющаго въ Грузии А.П.Ермолова, генералмаером князем Мадатовымъ и действительным статским советником Могилевским. Тифлис, типография Главного Управления наместника Кавказского, 1867, 287 с.

63. Петрушевский И.П. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI - начале XIX вв. Ленинград: Изд-во Ленинградского ордена Ленина Университета имени А.А.Жданова, 1949, 382 с.

64. Покровский Н.И. Кавказские войны и Имамат Шамиля. Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), М., 2000, 511 с.

65. Полиевктов М.А. Европейские путешественники XIII-XVIII вв. по Кавказу. Тифлис: издание АН СССР, 1935, 221 с.

129а. Потто В. Кавказская война в отдельных очерках, эпизодах, легендах и биографиях. СПб.1888 г.

66. Сафаров Р.Ф. Камеральные описания - как источник по этнической статистике Азербайджана. *Şərqiin aktual problemləri: "Tarix və müasirlik". Akademik Ziya Bünyadovun analan olmasının 75 illiyinə həsr olunmuş elmi-nəzəri konfransın materialları*. Bakı: 2000, s. 45-48

67. Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа (СМОМПК). Вып: 46. Махачкала: издание Ассоциации Северокавказских Горских краеведческих организаций и Дагнаркомпроса, 1929, 318 с.

68. Серебров А.Г. Историко-этнографическое описание Дагестана 1796 г. История, география и этнография Дагестана

XVIII-XIX вв. М.: Изд-во восточной литературы, 1958, с. 173-197

69. Симонович Ф.Ф. Описание Южного Дагестана 1796 год. История, география и этнография Дагестана XVIII-XIX вв. М.: Изд-во восточной литературы, 1958, с. 138-157

70. Соймонов Ф.И. Описание Каспийского моря. СПб, издание при Императорской Академии Наук, 1763, 380 с.

71. Стрейс Я.Я. Три путешествия. М., 1935, 415 с.

72. Сумбатзаде А. Кубинское восстание. Баку: Изд-во Академии Наук Азербайджанской ССР, 1961, 121 с.

73. Сумбатзаде А.С. Прогрессивное влияние присоединения Азербайджана к России на рост народонаселения страны в XIX в. Известия АН Азербайджанской ССР (Серия общественных наук), 1957, №3, с.79-91

74. Сумбатзаде А.С. Промышленность Азербайджана в XIX в. Баку: Изд-во Академии Наук Азербайджанской ССР, 1964, 500 с.

75. Сысоев В.М. Тюркское население Азербайджана в XVII веке. Баку: Издание Общества Обследования и Изучения Азербайджана, 1926, 16 с.

76. Тагиев Ф.А. История города Баку в первой половине XIX века (1806-1859). Баку, Элм, 1999, 195 с.

77. Тарихи Дербент-наме. Тифлис: Типография В.И. Либермана, 1898, 192 с.

78. Тормосов А.П. Выдержки из ведомости, содержащие сведения о численности населения Дагестана 1811 г. История, география и этнография Дагестана XVIII-XIX вв. М.: Изд-во восточной литературы, 1958, с. 237-238

79. Указы Кубинских ханов. Тбилиси: Изд-во Грузинского филиала АН СССР, 1937, 107 с.

80. Халилов Х.Д. Из этнической истории Карабаха. История Азербайджана по документам и публикациям. Под. ред. академика З.М. Бунятова. Баку: Элм, 1990, с. 37-41
81. Шелестов Д.К. Демография: история и современность. М.: Изд-во “Финансы и статистика”, 1983, 271 с.
82. Шелестов Д.К. Историческая демография. М.: Изд-во “Высшая школа”, 1987, с. 288
83. Шнитников Ф.А. Описание Кубинской провинции 1832 г. История, география и этнография Дагестана XVIII - XIX вв. Архивные материалы. М.:, 1958, с. 330-331
84. Штукинъ, Дербентъ. Кавказский календарь на 1852 г. Тифлис: 1851, с.316-329
85. Яцунский В.К. Изменения в размещении населения Европейской России в 1724-1916 гг. История СССР, 1957, №1, с. 192-223

SALMAN İBİŞOV

(*Salman Ərzuman oğlu İbişov*)

QUBA XANLIĞI: ƏHALİ TARİXİ VƏ AZADLIQ MÜCADİLƏSİ

Kitab "Azərbaycan Universiteti"nin mətbəəsində yığılib hazırlanmışdır.

Sayı: 400

Ünvan: Bakı şəh., Nəsimi ray., R.Səfərov 17

Tel.:430 51 79